

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DOUGLAS A. HOWARD

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİ

Çeviren: Tanju Günseren

ALFA | TARİH

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

1299 yılında Osman Bey tarafından kurulan “Devlet-i Aliyye” Osmanlı, ortaçağdan yakınçağa kadar varlığını sürdürmüştü; Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika kıtasına yayılmış büyük bir imparatorluktu. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* birçok ırktan ve milletten insanı barındıran bir imparatorluğun nasıl kurulduğu, nasıl bir araya geldiği ve dağılışıma kadar geçen süreçte neler olduğuna dair bütüncül bir bakış açısı kapsamlı bir şekilde gözler önüne seriliyor.

Douglas A. Howard, Osmanlı padişahlarının, çeşitli devlet görevlilerinin ve geniş hane halkının rolüne, saray yaşamına, uygulanan mali politikalara değiniyor; hastalık ve felaket dönemlerini, göç ve şiddetin insanlar üzerindeki etkilerini sebep-sonuçlarıyla irdeliyor.

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİ

DOUGLAS A. HOWARD (1958)

Western Michigan University Tarih Bölümü mezunudur. Yüksek lisans ve doktorasını Indiana University'de tamamlamıştır. Evli, dört çocuk ve bir torun sahibi Douglas A. Howard, Calvin College'da profesör olarak ders veriyor, çeşitli konularda tarih araştırmaları yapıp kitap çalışmalarına devam ediyor.

TANJU GÜNSEREN (1958)

Gölcük'te doğdu. 1982'de İTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulundan (bugünkü Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi) mezun olduktan sonra çeşitli basın yayın kuruluşlarında editör ve yöneticilik görevlerinde bulundu. 2008 yılında emekli oldu.

Osmanlı İmparatorluğu Tarihi

© 2017, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

A History of the Ottoman Empire

© 2017, Cambridge University Press

Kitabın Türkçe yayın hakları Cambridge University Press ile yapılan anlaşmayla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Çeviri Tanju Günseren

Kitap Editörü Damla Yıldırım

Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-625-449-145-0

1. Basım: Nisan 2023

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftçahavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com – info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

DOUGLAS A. HOWARD

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİ

Çeviren: Tanju Günseren

ALFA

**Babam Frank Alton Howard'a ve
annem Theodora A. Christacopulos Howard'ın
hatırasına...**

Kitaplıklarınızdan ne çok kitap ödünç almışımıdır...

İÇİNDEKİLER

Resimler, Haritalar, Kutular 7

Teşekkür 11

Sunuş 15

1 Osmanlı'nın Doğuşu, 1300-1397 25

2 Kutlu Bir Hanedan, 62

3 Bir Dünya Görüşü, 1494-1591 121

4 Muğlaklık ve Katiyet, 1591-1688 181

5 Küresel ve Yerel, 1688-1785 239

6 İşbirliği ve Ayrışma, 1785-1882 297

7 Dağılma, 1882-1924 360

Kaynakça 421

Dizin 459

Resimler, Haritalar, Kutular

Resimler

1.1 Afrodisias'taki tarlalarda köylüler, 1958.	23
1.1: Osman ve Orhan'ın Bursa'daki mezarları.	28
1.2: Aziz Gregori Palamas, Athos Dağındaki bir ikonadan.	37
1.3 Kâşgarlı'nın Türki lehçeler haritasının İngilizce çevirisi.	47
1.4: Bursa kitabesi.	56
1.5: İsa Bey Cami, Saint Jean Kilisesinin avlusundan görünüm.	57
1.6: Ayasuluk'taki tapınak-cami-kilise alanı, Artemis Tapınağından görünüm.	58
1.7: Saint Jean Kilisesinin avlu girişi İsa Bey Caminin minaresini çerçevesiyor.	59
1.8: Assos Cami.	60
1.9: Assos Caminin kapı kasası üzerindeki kitabe.	61
2.1: Hacı Bektaş'ın Kapadokia'da bir köydeki tekkesi.	73
2.2: Bursa'nın genel görünümü.	86
2.3: <i>Nuremberg Chronicle</i> 'da Konstantinopolis.	102
3.1: <i>Leyla ile Mecnun</i> 'un tezhipli bir el yazmasında Leyla ve Kays'ı okulda gösteren bir sahne.	137
3.2: Adalet Kulesi, Topkapı Sarayı, İstanbul.	139
3.3: Divân-ı Hümâyûn'daki kafesli pencere, Topkapı Sarayı.	141
3.4: Mardin yakınlarındaki Deyrû'z-Zafaran'da Mor Hananyo Manastırı.	152
3.5: II. Selim'in Konya'da Celaleddin-i Rumi'nin kabrinin yanındaki camisi ve ön plandaki mezarlık.	158
3.6: Pergamon urnaları.	169
4.1: Sultanahmet Cami.	190
4.2: Birgivi'nin Türkiye'nin kuzeybatısındaki Birgi'de servi ağaçlarının gölgesinde yatan mezarı.	204
4.3: 1890'larda Photoglob şirketinin ürettiği bir kartpostalda Mostar Köprüsü.	211
4.4: Türk hareminden bir sahne.	232
5.1: Bolluk ve doğal güzellik.	249

5.2: Saraybosna'nın Osmanlı dönemine ait eski şehir kesimi Başçarşı'nın Keystone View Company'ye ait stereografik görüntüsü.	258
5.3: Köprülü Kütüphanesi, İstanbul.	265
5.4: Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafında, Sultan II. Bayezid Halk Kütüphanesinin okuma odası (1880-1893 civarı).	266
5.5: Hac temalı bir duvar çinisi.	268
5.6: Medine'deki Mescid-i Nebi (Peygamber Camisi).	273
6.1: Vidin'de Pazvandoğlu Osman Caminin alışılmamış, mahmuz biçimindeki minaresi.	308
6.2: Esad Efendinin el yazmasının son sayfası 2361.	311
6.3: İstanbul'da itfaiyeciler, yaklaşık 1875, fotoğraf, Abdullah Biraderler.	319
6.4: Kahire Kalesi ve Mehmed Ali Paşa Cami; ön planda Mamluk dönemine ait anıtmezarlar yer alıyor.	322
6.5: Kutsal Kabir Kilisesinin iç bölümü, Kudüs, 1858-1859.	333
6.6: Diyojen.	344
6.7: Geniş bir Ortodoks Hristiyanları toplumu anadili olarak Türkçe konuşuyor ancak bu dili Yunan alfabesiyle yazıyordu.	353
6.8: Bergama'da bulunan Osmanlıca ve İbranice bir kitabe.	353
7.1: Sigaralı haremağası.	369
7.2: Kahire'de Kasr el-Nil pazarında pamuk balyaları, 1860 sonrası.	370
7.3: Ayasofya'da tek başına dua eden bir adam.	372
7.4: Osman Hamdi'nin <i>İki Müzisyen Kız</i> adlı tablosu.	376
7.5: İskender Lahdi. Güncel bir fotoğraf.	379
7.6: Adana'nın Hristiyan mahallesinde bir sokak, Haziran 1909.	383
7.7: Amiral Mark Bristol (solda).	403
7.8: Saltanattan şöhrete: Prenses Dürrüşehvar.	419

Haritalar

1.1: Marmara Denizi çevresi.	30
1.2: Ege kıyıları. Çizim: Jason Von Horn ve Caitlin Strikwerda.	33
2.1: Timurlenk'in işgali ve Osmanlı iç savaşı.	68
2.2: Önemli kara ticaret güzergâhları.	87
3.1: Parçalanmış Macaristan.	130
3.2: Osmanlı Arap toprakları.	146
4.1: Osmanlı İstanbulu'nun önemli ibadethaneleri.	197
5.1: Karadeniz kıyıları.	288
7.1: Osmanlı şehirlerinde nüfus sayımı.	365
7.2: Osmanlı Makedonyası.	380

Kutular

1.1 8. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları	26
1.2: Türkler ve Avrupa	38
1.3. Türk Dil Ailesi	46
1.4: Orhan'ın Bursa'daki Kitabesi	56
2.1: 9. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları	63
2.2: Neyin Ağdı	78
2.3: Yunus Emre, Ulema Üzerine	79
2.4: Bir Kronograf Kaydı	84
2.5: Âşık Paşazade, Murad'ın Son Günleri Üzerine	98
2.6: Kronogramlar	99
2.7: Âşık Paşazade'nin İthafı	110
3.1: 10. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları	123
3.2: Figani'nin Bir Gazeli	134
3.3: Muhammed'in Doğumu	180
4.1: 11. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları	183
4.2: Peçevi'den Deli Hasan'ın Celali İsyanclarının Tarifi	185
4.3: Tebdilikıyafet Padişah	208
4.4: Evliya Çelebi'nin <i>Seyahatname</i> 'sinden: Mostar'daki Büyük Köprü	210
4.5: Zamane Günahları	219
4.6: Henry Blount Kahvehanede	221
4.7: Bilimin Kerameti	222
5.1: 12. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları	240
6.1: 13. Yüzyılın Osmanlı Sultanları	297
6.2: Şeyh Galib'den Şiirin Zarureti Üzerine	299
6.3: Meçhul Osmanlı'nın Astrolojik Hülyaları, 1809	311
6.4: Teodor Kasap	344
6.5: Tarihsel Dilbilim	350
6.6: Anadolu Eyaletindeki Etnik ve Dinsel Çeşitlilik	353
7.1: 14. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları	360
7.2 Osmanlı'da Nüfus Sayımı	365
7.3: Sigara	369
7.4: Amiral Mark L. Bristol	403

Teşekkür

Bu kitap üzerinde çalıştığım birkaç yıl boyunca destek ve teşviklerinden keyif duyduğum çok sayıda iş arkadaşı ve dostu teşekkürlerimi ifade etmek bana zevk veriyor.

Profesyonel ve entelektüel yuvam Calvin College, proje süresince güçlü bir kurumsal destek sağladı. Ben dünya görüşü üzerine bir kitap yazdıysam, bu, dünya görüşünün süregelen tartışma ve müzakerelerin merkezi odak noktası olduğu Calvin College'ta arkadaşlarımla paylaştığım, eğitim ve araştırma çalışmalarıyla geçen yılların ürünü bir kitaptır. Calvin College, araştırma ve burs konusunda büyük destek ve dostça bir çalışma ortamı sağladı. Projenin başlangıcına doğru bir ücretli izin kaçınılmazdı, sonraki yıllarda ise Calvin Araştırma Bursları programının azaltılmış ders yükü uygulamasından yararlandım. Calvin College'taki Dekanlık Ofisi, 2007'de Mısır ve Kahire'ye bir eğitim gezisine destek verdi. Fakülte seyahat bütçesi, başta 2011'de İstanbul'da düzenlenen uluslararası Modernite Öncesinde Duyguların Kültürel Tarihi Konferansının ikincisi olmak üzere birkaç konferansa katılımımı karşıladı. Calvin Tarih Bölümünde, her biri aynı zamanda dostum da olan meslektaşlarım kitabın bölümlerini okudu, eleştirel geribildirim sağladı, yakınmalarına katlandı ve kendimi fazla ciddiye almama da izin vermediler. Bruce Berglund, çok umutsuz bir noktada duygularıma ortak oldu. Bert de Vries, büyük bilgeliğini paylaştı. Bölüm başkanlarım William Van Vugt ve Will Katerberg, ders takvimini, enerjimi azami seviyede kullanabileceğim şekilde düzenlemenin yollarını buldu. Will Katerberg, William Reddy'nin *The Navigation of Feeling*'ini okumamı önerdi. Dekanlarım, o dönemde Bağlamsal Disiplinler Dekanı olan Cheryl Brandsen ve Araştırma ve Bilim Dekanı Matthew Walhout, ihtiyaçlarıma kulak verdi ve çalışmamı destekledi.

Kitaptaki haritaların tümü Calvin'in coğrafya bölümünden Jason Van Horn ve Caitlin Strikwerda tarafından yapıldı. Calvin'in eğitim grafikleri biriminden Victoria Seaburg ise görsel malzemelerin birçoğunu yayım öncesinde özenli bir şekilde gözden geçirdi. Calvin College mükemmel bir kütüphaneye sahip olmasına karşın çok fazla Türkçe kitap bulundurmaması nedeniyle kütüphaneler arası ödünç kitap alışverişiyle görevli kütüphaneci Kathy Struck'ın şaşmaz profesyonelliği hayati önem taşıyordu. Calvin College Mezunlar Derneğinin yaptığı bir bağış, birkaç fotoğraf ve metin alıntısının yeniden yayımlanması için gerekli telif ücretlerini karşıladı.

2006 baharında Başkan Gaylen Byker ve bir grup sadık Calvin College destekçisiyle birlikte yaptığımız bir gezi sırasında Türkiye'de yaşadığım deneyimler, Marigold Acland'ın bana projeyi önermesi ve Cambridge Üniversitesi Yayınlarının cömert desteğini vaat etmesinden altı ay önce böyle bir kitabın ana fikrini aklıma getirmişti. Türkiye'de, dostlukları ve fikirlerinin yanı sıra Calvin College öğrencileriyle yaptıkları çalışmalara da minnettarlık duyduğum iki olağanüstü rehber Ender Tan ve Orhan Sezener'le harika bir işbirliğine başladım.

İlk iki bölüm, bir ücretli izin sırasında Collegium Budapest Institute for Advanced Study'nin [Collegium Budapeşte İleri Araştırmalar Enstitüsü] bir araştırma görevlisi olarak yazıldı. Buda Kalesi bölgesinde kalacak çok güzel bir yer, bilgisayar erişimi ve her biri fen bilimleri ve beşeri bilimler alanlarında geniş bir araştırmalar yelpazesiyle meşgul diğer bilim insanlarının dost canlısı eşlikleriyle karşılaştım. Géza Dávid, Budapeşte Eötvös Loránd Üniversitesindeki Türk Kürsüsünün kütüphanesi ve diğer kaynaklarını kullanımına açtı, Pál Fodor ve Marcus Köhbach ise proje önerime hayati destek verdi. Budapeşte'deyken, Comité International des Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes'in [Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi] Zagreb'teki bir toplantısında yeni meslektaşlarla tanışma ve Türkiye'nin yanı sıra Saraybosna ve Sofya'ya da araştırma amaçlı ziyaretler yapma imkânı buldum. 2012'de National Endowment for the Humanities'ten [Ulusal Beşeri Bilimler Vakfı] aldığım bir yaz bursu Türkiye'deki araştırmamı ve 5. Bölümü yazmamı mümkün kıldı. Türkiye'deki Amerikan Araştırma Ensti-

tüsünün İstanbul şubesi, personeli ve direktörü Tony Greenwood sıcak bir çalışma ortamı sağladı. Calvin College Geliştirme Ofisinden Megan Berglund, proje önerisinin sonuç vermesi için rehberlik ederken, beni daha sade yazmam konusunda sabırla teşvik etti. 7. Bölümün araştırması, Washington, D.C.'de Calvin College Sömestir programının direktörü olarak görev yaptığım 2012 baharında Kongre Kütüphanesinde yapıldı. Burada hem el yazması okuma salonu hem de fotoğraf ve baskı birimi okuma salonu personelinin yardımlarını gördüm.

Türkçe ve Osmanlı araştırmaları alanındaki meslektaşlarıma, çalışmalarına duydukları aşk ve Osmanlı tarihinin nasıl anlaşılması gerektiği konusuna gösterdikleri derin ilgi için teşekkür etmek isterim. Bizler birbirlerini çoğunlukla tanıyan, görece küçük bir akademisyen ve arkadaş grubuyuz ve önceki kuşakların deneyimlerinden feyz alıyoruz. İlgi alanımızda süregelen müzakerelerde benimsediğim konumum da uzmanlara anında görünür ve dipnotlarda izlenebilir olmalı. Bu alandaki dört devin çalışmaları, yokluğunda bu kitabın yazılamayacağı kavramsal temeli kurmuştur. Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın, "The Ottoman Vezir and Paşa Households" başlıklı 1974 tarihli ufuk açıcı makalesi ve *Modern Devletin Doğası*¹ (*Formation of the Modern State*, 1992) adlı kitabında örneğini verdiği bağımsız düşüncesi Osmanlı tarihini yükseliş ve düşüş anlatılarının ötesinde yeniden düşünmenin yolunu açtı. Victoria Holbrook'un *Aşkın Okunmaz Kıyıları: Türk Modernitesi ve Mistik Romans*² (*The Unreadable Shores of Love: Turkish Modernity and Mystic Romance*, 1994) ve Walter Andrews'un *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*³ (*Poetry's Voice, Society's Song*, 1985) adlı kitabı ve o zamandan beri konferans bildirileri ve ortak çevirilerde kurduğu çerçeve, şiiri ikna edici bir şekilde Osmanlı kültürüyle ilgili bütün tartışmaların odağına koydu. Ariel Salzmann'ın doktora tezinde Osmanlı mali modeline getirdiği yeni yorum ve maka-

¹ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Canay Şahin, Oktay Özel, İmge Kitabevi, 20

² Victoria Rowe Holbrook, *Aşkın Okunmaz Kıyıları: Türk Modernitesi ve Mistik Romans*, çev. Erol Koroğlu, Engin Kılıç, İletişim Yayınları, 1998.

³ Walter G. Andrews, *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*, çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, 2000.

lesi "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire" (1993), aşırı basitleştirilmiş merkezîyetçilik-ademi merkezîyetçilik di-kotomisini yıktı.

Birkaç kişi, gelişme aşamasında olduğu sırada projeye ilgili düşüncelerini paylaştı ve yine projeye ilgili görüşmelere cömertçe zaman ayırdı. Kimi zamanlar ateşli, genellikle gayri resmi ve görünürde önemsiz çokça tartışma, ihtilaflar ve zımni ve soyut anlamda yakınlıklar, bunların içgörülerini bu kitaba bilgi sağladı. Virginia Aksan bütün taslağı okudu, değerli ve zorlayıcı yorumlarda bulundu. Géza Dávid birkaç bölümü okudu, birçok hatayı düzeltti ve istikrarlı bir şekilde yararlı tavsiyelerde bulundu. Ayrıca Gábor Ágoston, Virginia Aksan, Walter Andrews, Palmira Brummett, John Curry, Linda Darling, Suraiya Faroqhi, Cornell Fleischer, Pál Fodor, Jane Hathaway, David Holt, Paul Kaldjian, Reşat Kasaba, Hasan Kayalı, Rudi Lindner, Nenad Moaçanın, Victor Ostapchuk, Leslie Peirce, Amy Singer, Bill Wood, Madeline Zilfi ve merhum Donald Quataert'ın isimlerini anmak isterim. Onları doğru anlamayı beceremediğim yerler için özür dilerim. Ve bütün bu filtrelelere rağmen basılı kitaba giren bütün hataların tümü bana aittir.

Birkaç meslektaşım, yayımlanmamış araştırmaları da dahil, başka türlü erişimimin olamayacağı malzemeleri benimle paylaşma nezaketini gösterdi. Virginia Aksan, Snježana Buzov, Bert de Vries, Pál Fodor, Gottfried Hagen, Tijana Krstić, Vjeran Kursar, Rudi Lindner, Nenad Moaçanın, Victor Ostapchuk ve Tahir Nakıp'a özel teşekkür borçluyum. Ayrıca Calvin College'ta, aralarında Will Clark, Spencer Cone, Lauren DeVos, Melanie Janssens, Ryan Jensen, Abby Nielsen, Emma Slager ve Josh Speyers'in de bulunduğu bazı lisans öğrencilerinin son sınıf tezlerinden de yararlandım. Nathan Hunt'a da bir final sorusuna verdiği cevapta yer alan ferasetli gözlemleri için teşekkürler.

Elisabeth ve Gottfried Hagen, Carolyn ve Dan Goffman, Ágota ve Géza Dávid, yıllardır paylaştığınız dostluğunuz ve konukseverliğiniz için teşekkürler. Telle ve Gustav Bayerle'ye de birçok ders için teşekkür ederim.

Teşekkür ederim Sandy, her şey için.

Sunuş

Türkiye Ermenisi ünlü foto muhabiri Ara Güler, 1958'de Menderes Nehri üzerinde inşa edilen büyük ve yeni bir barajın açılışını izlemek üzere görevlendirilişinin hikâyesini anlatır. Güler, İstanbul'dan ilgili şehre geldikten sonra dönemin valisi baraj bölgesine yapacağı üç saatlik yolculukta kullanması için hizmetine bir araba ve şoför verir. Fotoğraf çekimi geç saatlere kadar sürer. Dönüş yolundayken, şoför tepelerin arasından kestirme bir yol bildiğini söyler, ancak güneş batıp karanlık çökünce yolu bulamaz ve kaybolurlar. Daha sonra ileride gördükleri bir ışıltıyı takip edip bir köy kahvesinin önünde dururlar. Köyde geceyi geçirebilecekleri bir yer olup olmadığını sormak üzere kahvehaneye giren Güler, gözlerini loş ışığa alıştırmaya çalışırken içeride masa bulunmadığını, ancak erkeklerin antik sütunların üzerinde içki içip kâğıt oynadıklarını fark eder.¹

Güler, ertesi sabah hem çevreyi dolaşır hem de fotoğraf çeker. Geyre adlı köy, eski bir Roma şehrinin harabelerinin orta yerine kurulmuştur. "Böyle acayip bir yeri hayatımda hiç görmedim," diye hatırlar. "Harabe dediğin harabedir ama bu öyle değil, bu bambaşka; bu tarih içinde yaşayan bir şehir."² Güler'in İstanbul'a döndükten sonra editörüne gösterdiği fotoğraflar büyük heyecan yaratır. Bir Amerikan dergisi resimlere talip olur, bir de makale sipariş eder. Güler ise yazının New York Üniversitesinden saygın arkeolog Kenan Erim tarafından yazılmasını önerir. Aynı Profesör Erim, sonraki 30 yıl boyunca hem bölgede kazı yapmayı –ancak köyün yaklaşık 2 kilometre mesafedeki yeni bir

¹ *SkyLife*'tan bir hikâye. Türk Havayollarının dergisi (Ekim 2009), Afrodisiyas Müzesi web sitesinde tekrar yayımlanmıştır, <http://www.ozguruguker.com/Turkey/Aphrodisias-Archeology-Museum-Turkey.html>.

² <http://arkeofili.com/?p=2600> adresinden alıntı, yazı: Erman Ertuğrul, 16 Mart 2015. Benim çevirim.

bölgeye toptan taşınmasından sonra- hem de kazı çalışması için para kaynağı bulmayı sürdürecektir.

Bugün Afrodiasias harabelerinin yayıldığı alanın genişliğine, olağanüstü doğal güzelliklerle bezeli tarihsel alana ve yakın civarda, kazı çalışmalarında elde edilen çok sayıda objenin sergilendiği göz alıcı bir müzede korunan zengin kalıntılara hayranlık duymamak elde değildir. Ne var ki köyün bölgeden taşınması ve kazıların büyük bir turistik çekim nesnesi haline gelmesi, insanların tarihsel harabeleri günlük yaşamlarının bir parçası haline getirdiği, Güler'in tanımıyla "Tarih içinde yaşayan Afrodiasias"ın da sonu olmuştur. "Orası artık tarih oldu," der Güler.³

Güler'in 1950'lerde çektiği fotoğraflar bir hayat yaklaşımının, bu kitabın konusunu oluşturan bir dünya görüşünün unsurlarını tanımlamaktaydı. Bu fotoğraflar, kentli kitleyi hedef alan kırsal hayattan nostaljik kareler ya da sözde köy yaşamına has zamansızlığın yine sözde modern bir tarih bilinciyle küçümseyici bir yan yana getirilişi değildi. Tam tersine bu görüntüler, köylülerin antik kalıntılara aşinalığını, gündelik peyzajlarını işgal eden geçmişe ait bu kalıntılar arasında yaşamının doğallığını kolayca kabul edişlerini tanımlıyordu. Bu tutum, kalıntıları istifleme ve sergileme, onları koruma ya da pedagojik amaçlarla bir güvenlik çemberine alma ve kurumsallaştırma dürtüsüyle çelişir.

Afrodiasias antik kenti Roma dönemlerinde Afrodit kültü için önemli bir çekim ve sanat merkeziydi. Daha sonra Hıristiyanlaştırıldı ve geç antikçağda bir piskoposluk haline getirildi. MS 1000 yılından itibaren, göç eden Türkmen kabilelerinin şiddetli akınlarına maruz kalan Afrodiasias yavaş yavaş boşaltıldı, sonra da terk edildi.⁴ Ancak köy, Geyre adıyla Osmanlı İmparatorluğunun tahrir defterlerinde görünüyordu. Köy 1460'larda başlayan

³ <http://bento.si.edu/fromthe-archives/ara-guler-and-the-lost-city-of-aphrodisias/> adresinde, Freer-Sackler Gallery'nin Güler'in fotoğraflarından oluşan 2004 tarihli sergisiyle ilgili online "Ara Güler and the Lost City of Afrodiasias," haberinden alıntı.

⁴ Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins*, s. 171-75

Osmanlı'da toprağın mülkiyet ve tasarruf hukukunu, reayanın yükümlülüklerini belirlemek, vergi tür ve miktarlarını saptamak için yapılan arazi ve yükümlü nüfus yazımı --çn.

ilk tahrir defterlerinde⁵ olmasa da 1560'ta yapılan ölçümde pazaryeriyle birlikte yer almaktadır.⁶ İki tahrir arasında geçen on yıllarda bir ara harabelerin yeri değiştirilmiştir. Geyre, harabelerin ortasına yerleşmiş olması bakımından istisna teşkil etse de muhtemelen tek örnek değildi. Bu kitaba konu olan Osmanlı tarihi, önemli su yollarına, Ege Denizi, Karadeniz ve Akdeniz'e sınırları olan ve uzun bir geçmişe sahip kadim topraklarda sahnelenmiştir. Harabeler bu peyzajın dört bir yanına yayılmıştır.

Eğretileme Olarak Harabe

Harabeler Osmanlı döneminin yazarları nezdinde yitirilmiş, ancak yitik medeniyetlerden ya da zamanın geçişinden daha geniş anlamlı bir kavrama tekabül ediyordu. Geçmişi yüceltiyordu Osmanlı yazarları. 1500 yılı civarında yazılmış ve kuşaklar boyunca Osmanlı okurları için ruhani bir klasik olan *Tazarru'nâme*'nin unutulmaz bir bölümünde, uzun bir kahramanlar alayı yitik zamana adanmış lirik bir ayinde boy gösterir. Başta İsa ve Musa olmak üzere peygamberler oradadır; Dört Halifeden, Celaledin-i Rumi (Mevlâna) gibi Sufi ustalara kadar evliyalar oradadır. Kral Darius, I. Nabukadnezar ve Mısır firavunları oradadır. Platon, Aristoteles ve Galenos'un de aralarında bulunduğu Helen ve Hint biliminin üstatları, Farsça *Şahnâme*'den "kimi şen, kimi kederli, hepsi de saf hakikat içinde yaşayan" eksiksiz bir kahramanlar topluluğu oradadır. Kederle şu sonuca varılır kitapta:

Hani Rûm'a vâli olan akâsıra; hani cihâna hükmeden ekasîre?
 Hani şu hulefâ-yi İslâmîyân; hani şu ümera-yi âlemiyân?
 Hani Âl-i Abbâs ü şevketleri; hani Âl-i Mervân ü devletleri?
 Hani Cengiz ü evladı onun; hani bunca ebnâ vü ahfâdı onun?
 Hani Âli-i Selçuk ve hanları; hani Âl-i Osmân ve hâkânları?
 Hani Sultân Muhammed ve şevketi; hani bunca izzet ve heybeti?
 Hani kudret ü kuvveti; hani şu savlet ü satveti?

⁵ Erdoğru ve Bıyık, *T.T. 001/1 M. Numaralı*.

⁶ *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s. 459, 464.

Hani siyaset ü salabetleri; hani celalet ü şecâatleri?"

Gelgelelim, harabe Osmanlı yazarlarının gözünde bundan daha fazlasını simgeliyordu. Her şeyin özünde varolan yitirilmiş temsil ediyordu. Osmanlı şairleri harabeden söz ettiğinde genellikle kalbi ya da meyhaneyi kastederdi; bunlar birbirinin aynıydı ve her ikisi de harabe yeri idi. Figani (ö. 1532), "Gön-lüm vilâyetini ol seng-dil yıkaldan / Taş üzre taş yağdur şehir-i harâba benzer"⁷ diye yazdı. Ya da Esrar Dede (ö. 1796):

Yapmak da yapılmak da meyhânede kalmıştır
Âşâr-ı imâret hep virâne kalmıştır.⁹

Şeyhülislam Yahya için (ö. 1644) kırdan yatan harabeler kalbin ıssız, bedbaht haline eşti.

Dil hânesini yık koma taş üstüne bir taş
Sen yap anı iller ana virâne disünler.

Ancak harap olmak şairler açısından kötü bir şey değildi. Bu deneyimi ne kadar acı verici olursa olsun bağışlarına basıyorlardı; çünkü tek başına, şeylerin hakiki doğasına dair bir içgö-

⁷ Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, s. 117-18. Attar'ın Sufi klasiği *Mantıku't-Tayr*'daki bir pasaja nazire, s. 186. Benim çevirim.

^{*} Yusuf Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, A. Mertol Tulum, ed., Ankara, 2001, s. 287 –çn.

Günümüz Türkçesiyle: Nerede Anadolu'ya vali olan kayserler; nerede cihana hükmeden kısra denilen erler? / Nerede şu Müslümanlara halifelik edenler; nerede şu insanlara beylik edenler? / Nerede Abbasoğulları ve şevketleri; nerede Mervanoğulları ve devletleri? / Nerede Cengiz ve çocukları onun; nerede bunca oğulları ve torunları onun / Nerede Selçukoğulları ve hanları; nerede Osmanoğulları ve hakanları? / Nerede Sultan Mehmet ve yüceliği; nerede bunca ululuk ve üstünlüğü? / Nerede gücü ve zorlu tutuşu; nerede o sıçrayış ve atılışı? / Nerede yöneticilik ve kararlılıkları; nerede büyüklük ve yiğitlikleri? (A.g.e., s. 286).

⁸ Örneklerin alındığı kaynak için bkz. Ed. Andrews, Black ve Kalpaklı, *Ottoman Lyric Poetry, Figani*, no. 19, Yahya, no. 41, Esrar Dede, no. 66, Fuzûlî, no. 25. Meyhane tasviri üzerine, s. 177-78.

⁹ Figani'nin bir gazelinden (Bkz. Kutu 3.2) –çn.

¹⁰ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, s. 151, kendi çevirim.

¹¹ Ed., çev. Walter G. Andrews, Najaat Black ve Mehmet Kalpaklı, *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, genişletilmiş basım, The University of Washington Press, Seattle, 2006, n. 19, s. 279 –çn.

rü ihtimali sunuyordu. Katıksız bir yitim halinde viran olmak; yalnızca böyle bir durumda içsel bir dönüşüm yaşamak mümkündü, içsel dönüşüm ise hayatın kendisiydi. Yıkım bir trajedi değil, hayatın asli unsuruydu. Meyhanenin hasret ve yitirilmiş aşkın acısıyla sarmalanmış loş havası kalbin içini aydınlatıyordu. Ağır ağır sarhoş olmak, uykuya dalmaktan farksızdı, ancak ruhani uyanışı mümkün kılan bir uykuydu bu. Sözgelimi, Fuzûlî (ö. 1556):

Fuzûlî buldu genc-i âfiyet meyhâne küncinde
Mübârek mülkdür ol mülk virân olmasun yâ Rab.*

Ve Rcvani: (ö. 1524)

Habâb-i mey gibi zâhid şerâba virüben tâcın
içüp rind-i cihân olmuş gezer meyhâne, meyhâne†

Osmanlı Dünya Görüşünün Unsurları

Bu kitapta, Osmanlı tarihinin anlatısı bu dünya görüşünün anlatısı olarak hikâye ediliyor. Kitap ilerleyen sayfalarda Osmanlı dünya görüşünün ne olduğunu, nasıl bir araya geldiğini ve nasıl dağıldığını anlatmaya çalışıyor. Tartışmasız olarak kabullenilmiş ya da ihtilaftan yoksun bir dünya görüşü değildi bu. Buna rağmen temel unsurları, Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olsun Osmanlı toplumunun bütün cemaatlerince paylaşılıyordu; her cemaat ve her birinin kendi içindeki gruplar kendi unsurlarını cemaat geleneklerinin gerektirdiği farklı üsluplarda ifade etse dahi. Kitap Osmanlı dünya görüşünü birbiriyle örtüşen üç katmanda ele alıyor.

İlk katman, onsuz Osmanlı İmparatorluğu ya da Osmanlı tarihinin olmayacağı, Osmanlı sultanlarını yetiştiren aile, Osman-

* A.g.e. n. 25, s. 282, Günümüz Türkçesiyle: Fuzûlî meyhane köşesinde sağlık esenlik hazinesini buldu. O mülk mübarek bir mülktür, virân olmasın yâ Rabbi (A. R. Özuygun, L. Gözcü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. I, 2014, s. 20-35; İnternet üzerinde: http://sbad.gop.edu.tr/Makaleler/672372421_2.pdf) –çn.

† Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, Ocak 2017, s.151. Günümüz Türkçesiyle: Zabit şarap kabarcığı gibi tacını şaraba vererek içip cihan rindi olmuş, meyhane meyhane gezer. A.g.e. s. 151 –çn.

lı hanedanı. İmparatorluk ahalisi Osmanlı hanedanının özel bir haslete sahip olduğu algısını paylaşıyordu ve bu sadece Osmanlı ailesinin dünya tarihinin kesintisiz en uzun hanedanlık saltanatını sürüyor olmasından değildi. Osmanlı yazarlarına göre sultanlar *Din ü Devlet* idealine sahipti. *Din* manevi enerji, insan ruhu ve *İlahi güç* arasındaki buluşmanın koşullarını yönetme ve belirleme ehliyetiydi. *Devlet* karizmatik yetke, zafer ve refahı getirecek büyümlü önderlik yeteneği anlamına geliyordu. Bu güçlerin bahşedilmesindeki amaç hanedanın himayesi altındaki halkın maddi ve manevi esenliklerinin sağlanmasıydı. Osmanlı “siyaseti” büyük ölçüde Osmanlı halkının Osmanlı sultanları ve onların geniş hane ilişkilerinin tarifine karşılık gelir. Bu sürecin fiili işleme biçimi Osmanlı ailesinin kamusal kimliğinin evrilmesine paralel olarak değişirken, beraberinde kimlik, sadakat ve aidiyet kavramlarının tanımları da değişime uğramıştır.

Osmanlı dünya görüşünün aşağıda tarif edilen ikinci bir katmanı refah, başarı ve bunların elde edilmesine yönelik stratejilerin kavranışıdır. Son yirmi yılda hepimizin öğrendiği üzere bir imparatorluğun mali sistemi önemlidir. Mamafih, Osmanlı hanedanı bu modeli inşa ederken “ekonomiyi” gayri şahsi ya da bağımsız bir kategori olarak ele almamış, bilakis hem hanedan olmanın gücü hem de manevi vecibelerin bir sonucu olan maddi başarının bir ifadesi olarak görmüştür. Osmanlı’nın içgüdü, insanları kendi esenlikleriyle ilgili kararları almakta genellikle rahat bırakmaktı. Osmanlıların serpiştiği geç tarım çağının koşulları ve çağın varolan nakliye ve iletişim teknolojisinin yeterlilik seviyelerinin dayattığı bir gereklilik olsa da, bu yaklaşım akla yatkındı da. İmparatorluk söylemi bir yana, “mutlakiyet” tarım çağı imparatorluklarının kolayca pratiğe dökebileceği bir şey değildi. Osmanlı hükümetleri büyük fikirler üretiyordu, kimi zamanlarda da cezalandırma tehdidi altında müdahaleci taleplerde bulunuyordu. Zafer duygusunun coşturduğu sultan ve devlet adamları için ifrata kaçma duygusu baştan çıkarıcıydı. Vilayet ne kadar uzaktaysa, sabır ve müzakereye niyetin ödüllendirilmesi ihtimali o kadar artacaktı. İnsanların işlerin nasıl yürüdüğünü bildiği kadim topraklardı buralar.

Osmanlı dünya görüşünün bu sayfalarda ele alınan üçüncü katmanı yukarıda tanımlanan manevi inançlar grubudur. Kitap

Osmanlı edebiyatına bu inançların tespiti bir aracı olarak bolca yer veriyor. Tıpkı Ara Güler'in fotoğraflarını incelerken olduğu gibi Osmanlı edebiyatını okurken de hem yitirilmiş olana hem de bu durumun doğallığının merak ve yumuşakbaşlılıkla kabullenilişine eşlik eden yoğun melankoli çok geçmeden hissedilebiliyor. Yukarıda, yedi katlı cennetin kubbesinde deveran eden ışık kaynakları ve gezegenlerin altındaki bu kürede yaşanan insani deneyim, değişim ve onun doğurduğu acıydı. Bu acının bir kısmı Tanrı'nın acımasız eylemlerinin –depremler, salgın hastalıklar, kuraklık ve kıtlık, fırtınalar ve yangınlar– sonucuydu. Bunların bazıları, görüleceği gibi savaş ve kölelik gibi insanın kendi kendine açtığı yaralardı. Bazıları çözümsüz dış meydan okumalardan geliyordu ki, aralarında en muammalı olanı kesinlikle zaman deneyimiydi. Osmanlı yazar ve okurlara göre yine de olanca aşikâr rastlantısallığıyla fani gerçeklik, nihai olarak İlahi olanın eksiksiz bir tasvirini ifşa ediyordu. Nesneler, deneyimler ve vesileler, özellikle de her bir aşk ve yitiriş, sonunda dış duylara galebe çalmış ve kişiyi karanlığa, harabelerin meyhanesine çekmiştir, orada içine düştüğü tabii durumu değerlendirecek ve oradan daha önce diğerlerinin de geçtiğini fark edecektir. İnsanlar hayatlarının örnek modellerle uyuştuğunu fark ettiğinde acılarının dindiğini hisseder.

Kitabın Düzeni

Bir toplumun zaman algısı, onun dünya görüşüne giriş için elverişli bir nokta olarak görülebilir. Anlatı buna binaen, Muhammed'in Peygamber hicretiyle (MS 622) başlayan hicri takvimin içerdiği yüzyıllara göre yedi kronolojik bölüme ayrılıyor. Sınırları içinde ve cemaatleri arasında kullanılan başka takvimler olsa da Osmanlı hanedanı hicri takvime uymuş ve imparatorluk içinde standart olarak bu takvimi kullanmıştı. Bölüm 1, Osman'ın 8. hicri yüzyılın başında ortaya çıkışıyla başlıyor, Bölüm 7 ise Osmanlı hanedanının 14. hicri yüzyılın ortasında çöküşüyle sona eriyor. Bu minvalde iki görüş öne sürüyor kitap: Biri, tarihin dramının kesinlikle onun kronolojisinde yattığı. İnsanlar ne olmak üzere olduğunu hiçbir şekilde bilmez; sadece henüz olanı, onu da belli belirsiz bilir. Hikâyeyi nihai olarak an-

latan tarihçi olduğu için, tarih, yapılış sürecinde doğası gereği anakroniktir. Bu tezat, işin eğlenceli kısmı. Kitabın kronolojik düzeninin öne sürdüğü diğer görüş, zaman deneyiminin başlı başına anlatının bir boyutu olduğu. Hiçbir dönem bir başkasından daha az ya da daha çok önemli değildir. İnsanları kozmolojik olarak yönlendiren ve onlara içinde hayatlarının anlamını kavrayabilecekleri bir ağ sunan insan yapımı kültürel bir kurgu, takvimdir.

Kitabın kuruluşu Osmanlı dünya görüşüne, farklı iki yolla nüfuz ediyor: yerel mevki ve şahıs adlarını kullanarak. Yer adları, Osmanlı halkının mütemadiyen geçtiği yerlerin adını veriyor. Bunlar anlatının sahnelendiği ortam ve olayların bağlamının bir bölümünü sağlıyor. Dahası Osmanlı zihinsel evreninin şeklini; Osmanlıların, bölgesel çeşitliliğin çok önemli olduğunu varsaydığını gösteriyor. Bundan büyük haz duyuyorlardı. “Osmanlı Balkanlar” –böyle bir şey yoktu– ya da bugünkü tanımı da imparatorluğun son bulmasından sonra epey yakınlarda ortaya çıkan “Anadolu” gibi genellemelere dayalı iddialı yargılarda bulunmaktan kaçınıyorlardı. Osmanlı yazarları, “bu mazbut bölgelerden” özel yerel ayrıntılar vererek bahsederdi. Şahıs isimleri söz konusu olduğunda, bunların da birçoğu alışılmadık olsa bile her halükârda vazgeçilmezdi.

Bu kitap insanlar ve vardıkları kararlar, yazdıkları ve söyledikleri şeyler, acıyla baş etme biçimleri, karşılaştıkları sürprizler ve onları mutlu eden şeylerle ilgilidir. Osmanlılar her şeyi belgelemekten zevk duyduğu için bu kitabın esas aldığı kayıtlar da aslında isim verebiliyor. Kuşkusuz, görece dar Osmanlı yönetici sınıfındaki birçoğuları, özellikle de sarayda birlikte yetişenler birbirlerini tanıyordu; ancak bu tek başına yeterli bir açıklama değil, çünkü kayıtlarda sadece yönetici sınıfa ait isimler geçmiyor. Sıradan insanlar, hem erkekler hem de kadınlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Müslümanlar ve yabancılar, şikâyetler ve dilekçeler, hukuk davaları, sözleşmeler, gazeteler, tarihçeler ve benzeri belgelerde isimleriyle görünüyor. Bu isimler konunun yabancıları olanların sabrını zorlayabilir olsa da yeterince hazırlıklı olanlar için cinsiyet, toplumsal kimlik, yer ve köken gibi genellikle önemli bilgileri anlaşılır, üstelik bazen renkli ve eğlenceli bir hale getiriyor. Bu kitap bunca ismin birçoğunu mu-

hafaza edişiiyle, Osmanlı tarihi kayıtlarını fazlasıyla sarih kılan şeyi, Osmanlı dünya görüşünün en doğrudan ifadesinin bireylere ve onların hem önemli hem de sıradan ayrıntılarına saygı olduğunu tekrarlamaya çalışıyor.

Resim 1.1 Afrodiasias'taki tarlalarda köylüler, 1958. Fotoğraf: Ara Güler. Magnum Photos'un izniyle kullanılmıştır.

Osmanlı'nın Doğuşu, 1300-1397

O bahar mevsiminde şiddetli yağmurlar yağmıştı. Uzun süredir metruk haldeki bir köprünün altından geçen eski yatağını arayan Sangarios (Sakarya) Nehri taşmış, nehrin eski güzergâhını bir balçık, kum ve moloz akıntısı kaplamıştı. Osmanlı İmparatorluğu, küçük buz çağının eşiğinde, 8. Hicri yüzyılın başlangıcında bir mart ayında, orada, Moğol dünyasının batı sınır bölgelerinde başladı. Yağmurun tarumar ettiği yüksek kesimlerden sürüleriyle birlikte kaçan Türk çobanlar, harabeye dönen nehir kıyısındaki zayıflamış Bizans savunmasını atlatabiliyordu.¹ Öncü birlikler bir Bizans birliğini gafil avlamış, bundan cesaret alan Türkler saldırmış ve yağmalamıştı. Ardından daha çok akın ve fazlası geldi: Dört başı mamur bir sel. İmparatorun emriyle düzenli bir ordu Türk tehdidini karşılamak üzere Konstantinopolis'ten yola çıktı, ancak Türkler Nikomedia (İznikomid, İznikmid, İzmit) dışındaki Bafeus (Koyunhisar) Ovasında büyük bir zafer kazandı.

Ama o kadar uzun boylu değil. Tek bir muharebeden bir imparatorluk çıkmaz. Günümüze kadar ulaşan en erken Türkçe açıklamalar, ancak 100 yıl sonrasında, imparatorluğun ortaya çıkışıyla ilgili hatıratın gidişata ilişkin mütalaalarla sıkı sıkıya bağlantılandırıldığı bir dönemden başlıyor. Böylelikle sağlam

¹ Rudi Paul Lindner'in yeniden canlandırmasıdır, sel ve sonuçlarının vurgulanması dahil izin alınarak kullanılmıştır: *Explorations in Ottoman Prehistory*, s. 102-16.

tarihsel çıpalardan kurtulan Osmanlı kurucu kuşağı, kendisini şiir ve epiğin girdabına bırakmıştı. İmparatorluğun başlangıç tarihi bile kesin değildir. Osmanlı yazarların işine gelen bir durumdu bu. Sanki Osmanlı hanedanı her yeni yüzyılın şafağında zuhur etmesi beklenen “Asrın Müceddidi” umudunu karşılamış gibi, imparatorluğun başlangıcını Hz. Muhammed’in hicret tarihi olan 699’a iliştiirmek hoşlarına gidiyordu. Hem de nasıl sıradışı bir şafaktı bu; hicri takvime göre 700 yılı, olağandışı bir tarih örtüşmesi olarak, Miladi 1300 yılına tekabül ediyordu.

Kutu 1.1 8. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları

Osman, d. 1324?

Orhan, 1324-1361?

I. Murad, 1361?-1389

I. Bayezid, 1389-1402

Akın ve su, hatta gözyaşı Türkçede aynı sözel kaynaktan, *ak-* kökünden doğar; sonraki dönemlerde hem Türk hem de Rum birçok geç dönem yazarı da bu cinası biliyordu. Türk divan şairi Ahmedî,² “Dinin takviye kuvvetleri kâfirlerin üzerine aktı,” diye iğnelemiş, Yunan tarihçi Dukas, “Habercinin kendilerini saldırıya –onların dilinde akın denir– çağıran sesini duyarlarsa eğer, *ka-baran bir nehir* gibi davetsiz, tepene çöküverirler,” diye yazmıştı.³

Türk Tufanı

Osmanlı Hanedanının kurucusu, Osmanlı sultanlarının ilki olarak anılan Osman’la ilgili olarak bugün hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. Daha sonraki veciz bir tarih notunda, “Osman Bey zuhur etti,” ifadesi kullanılmıştır. Kimse onun ne zaman ve nerede doğduğunu bilmez, Osman Beyin yaşadığı döneme kesin olarak tarihlenebilecek tek bir obje uzun bir süre boyunca bulunamamıştır. Günümüzde –biri Londra’daki özel bir koleksiyon-

² Silay, ed., *History of the Kings of the Ottoman Lineage*, 61, beyit 60. Aynı paragrafta, bkz. Lowry, “Some Thoughts on the Meaning of Gaza and Akın,” ed. Kermeli ve Özel, *Ottoman Empire: Myths, Realities and “Black Holes,”* s. 47-50.

³ Magoulas, ed., *Decline and Fall of Byzantium*, s. 133-34.

da, diğeriye İstanbul Arkeoloji Müzesinde olmak üzere– Osman ibn Ertuğrul⁴ isminin işlendiği iki sikke ortaya çıkarılmış durumda. Osman Beyin ismi dahi bir tartışma konusu. Bize Sangarios taşkınının tasvirini bırakan ve Osman'ın adını zikreden tek çağdaş yazar olan Yunan tarihçi Pakhymeres,⁵ ondan Osman değil, Ataman olarak söz eder. Osman'ın bir başka adı bulunduğu ilişkin bu şaşırtıcı görüş, daha sonraki iki kaynakta destek bulur. Bunlardan biri 1350 civarında Arapça olarak yazılmış bir amatör coğrafya kitabı, diğeri ise Müslüman evliya Hacı Bektaş Veli hakkında 1500 yılı civarında yazılmış olan bir biyografidir. Ataman, bir Türk ya da belki bir Moğol ismi olabilir, Osman ise –Hz. Muhammed'in sahabelerinden, üçüncü İslam Halifesi'nin de adı olan– Arapça "Usman" isminin Türkçe formu olarak şüpheye yer bırakmayacak şekilde Müslümandır. Bu durum, Osman ya da Ataman'ın bir pagan olarak doğmuş, yeni ismi Osman'ı ise Müslüman olduktan sonra almış olabileceği kuşkusunu yaratmıştır. Ancak bu gerçek olsaydı, bir başka deyişle Osman aslında isim değiştirmiş bir mühtedi olsaydı Müslümanlıkları hiçbir kuşkuya yer bırakmayan oğulları hakiki Türkçe isimlerini neden korumuş olsunlardı?⁶

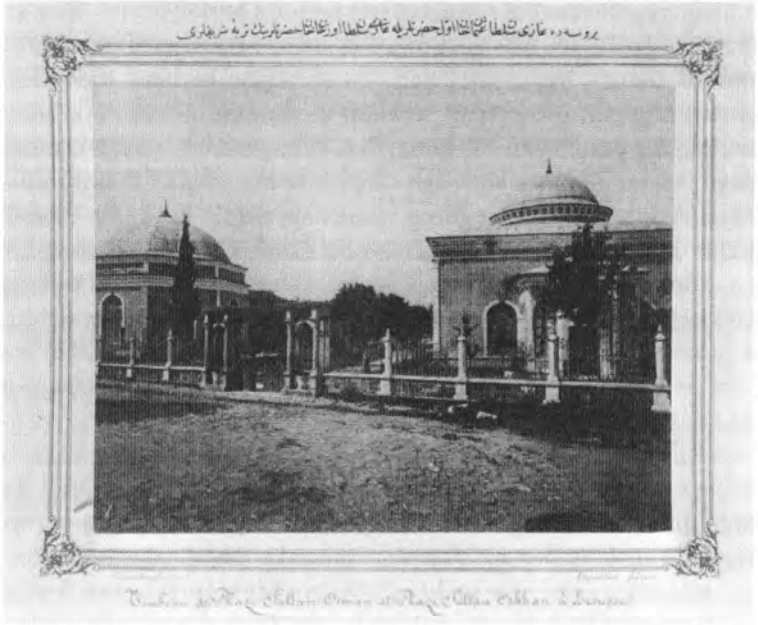
Pakhymeres'in yazdıklarından yola çıktığımızda, kendisinin Ataman olarak adlandırdığı bu Türk ile ilgili olarak varabileceğimiz tek kanı, onun bir savaşçı olduğudur. Sangarios akınları ve Koyunhisar'daki zafer sonrasında dört bir yandan Türk savaşçıları onun saflarına katılmaya gelmişti.⁷ Ataman, Nikaia'yı (İznik) kuşatma altına almış, şehri alamadığı halde çevre bölgeye düzenlediği akınlarla çok sayıda insanı katletmiş ve bunların bir bölümünü esir almış, geri kalanını da bozguna uğratmıştı. Sangarios Vadisinde birkaç başka kale ve müstahkem bölgeyi alan Ataman, buraları savaş ganimetini stoklamak üzere kullanmıştı. Benzer bir şekilde, Prusa (Bursa) civarındaki kırsal bölgeleri de talan etse de bu şehri almayı başaramamıştı.

⁴ Artuk, "Osmanlı beyliğinin kurucusu" ve Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory*, s. 18.

⁵ İlk Osmanlılar üzerine Yunan kaynakları için, bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica* ve Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 466-77.

⁶ Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 124 ve dipnotlar s. 11-13.

⁷ Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory*, s. 102-16.

Resim 1.1: Osman ve Orhan'ın Bursa'daki mezarları, Abdullah Bira-
derlerin 1880-1893 civarında çektiği bir fotoğrafta görülüyor. Kongre
Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, II. Abdülhamid Koleksiyonu, LC-
USZ62-81514.

Osman'ın ölüm tarihi de belirsizdir. Oğlu Orhan⁸ tarafın-
dan yazdırılan bir vakfiyenin tarihine göre muhtemelen 1324'te
öldü. Bölgeyi 1331-32'de ziyaret eden Faslı seyyah İbn Battuta,
Osman'ın Bursa'da muhtemelen eski Saint Elias Manastırından⁹
devşirilen bir türbeye gömüldüğünü yazdı. Bu manastır 200 yıl
önce meydana gelen bir deprem nedeniyle artık yerinde değıl-
dir. Osman'ın naaşı bugün oğlu Orhan'ınkiyle yan yana 1863'te
inşa edilen çifte türbede yatıyor.

⁸ Uzunçarşılı'nın yayımladığı, MS 15. yüzyıl sonlarına ait bir kopyada,
"Gazi Orhan Bey Vakfiyesi." Bu belge üzerine, Emecen, "Orhan Beyin 1348
Tarihli Mülknamesi hakkında," Emecen, *İlk Osmanlılar*, s. 187-207.

⁹ Gibb, ed., *Travels of Ibn Battuta*, c. 2, s. 451-52.

Orhan

Oğul Orhan'la ilgili çağdaş kanıt bulmak baba Osman'inkine göre çok daha kolay. Orhan'la ilgili iki kitabe ve yine ona ait üç vakfiye günümüze kadar ulaşmıştır;¹⁰ Moğol muhasebe kayıtlarında¹¹ ismiyle görünür; Farsça ve Arapça kaynaklarda da kendisinden söz edilir. İbn Battuta, "Türkmen krallarının en büyüğü, servet, toprak ve askeri güç bakımından en zengini" olan Orhan'la tanıştığını iddia etmiştir. İbn Battuta'ya göre Orhan, "kâfirlerle mütemadiyen savaşıyordu" ve sayıları 100'ün üzerindeki kaleleri arasında düzenli olarak yer değiştirip bu yapıların iyi durumda olup olmadığını kontrol ediyor, herhangi bir yerde bir aydan uzun süre kalmıyordu.¹² İbn Battuta'nın Orhan'ın aralıksız muharebe halinde olduğuna ilişkin izlenimi, kimi Rum yazarlarca da desteklenir. O ve askerleri Prusa'yı 1326'da uzun bir kuşatma sonrasında almış ve günümüze kadar gelen bir gümüş sikkenin gösterdiği üzere ertesı yıl itibarıyla burada sikke basmaya başlamıştı. Nikea 1331'de, Nikomedia ise 1337'de Orhan'ın birliklerine teslim oldu. Bu üç büyük Yunan kentinin, Prusa, Nikea ve Nikomedia'nın fethi Orhan'ı bütün Bithynia' bölgesinin efendisi konumuna getirmiştir.

Orhan, İbn Battuta'nın Küçük Asya' turu sırasında karşılaştığı birçok Türk hükümdardan sadece biriydi. Moğol işgalinden kaçan Türkmen boyları, 1290'lardan başlayarak nehir boylarını ve Karadeniz, Marmara ve Ege kıyılarını talan eden muhteris beylere insan gücü sağlıyordu. Bunlardan Orhan'ın da aralarında bulunduğu birkaçı, silahlı çetelerini basit idari yapılar yaratmak üzere kullandı. 1340 itibarıyla karayolu güzergâhları ve nehir boylarındaki kervan uğraklarının çoğunluğunu kontrol ediyor, kıyılarda ise Bizans ve İtalyan deniz devletleri arasındaki liman ve deniz nakliye rotalarına yönelik rekabete dahil oluyorlardı. Bu sınır bölgelerinin Türk beyleri ve onların

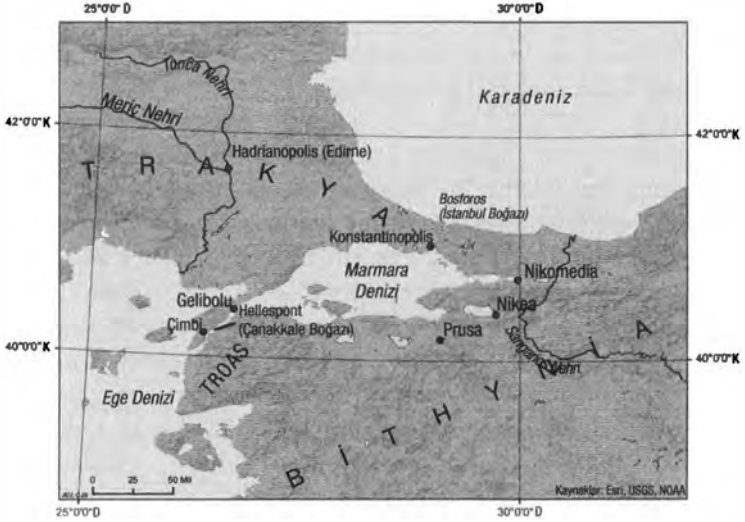
¹⁰ Bunlar ve burada tartışılan diğer Osmanlı belgelerinin çoğu şu kitapta yayımlanmıştır: Lowry, *Nature of the Early Ottoman State*.

¹¹ Hinz, ed., *Resâla-ye Fulakiyyâ*, s. 162.

¹² Gibb, ed., *Travels of İbn Battuta*, c. 2, s. 451-52.

* Bugünkü Bolu, Bursa, Kastamonu ve Zonguldak illerinin içinde bulunduğu yöreyi içine alan antik bölge -çn.

† Anadolu -çn.

Harita 1.1: Marmara Denizi çevresi. Çizim: Jason Von Horn ve Caitlin Strikwerda.

destekçileri, sadece Rumlara değil, daha önce Roma İmparatorluğu bünyesinde yer aldığı için “Rum” ya da Roma adlarıyla anılan yüksek yayla bölgesinin görgülü Müslüman yazarlarına da kaba ve asi görünüyordu. İslami kültür bu bölgede, Konya’yı merkez olarak kullanan kültürlü ve Pers etkisi altında kalmış bir krallığa hükmeden Selçuk hanedanının¹³ yönetimi altında iki yüzyıldan fazla hüküm sürmüştü. Yeni gelenler, Güneybatı Türk dillerini (örn. Oğuzca; bkz. Resim 1.3) gururla konuşan yarı göçmenlerdi. Hayat biçimleri, yağmacılığın yanı sıra hayvancılık ve sürülerinden elde ettikleri ürünlerin satışına dayanıyordu.¹⁴ Evliya ve dervişleri, İslamı yeni topraklara taşıma hevesindeydi. İran’ın Moğol hükümdarlarının (İlhanlılar) tabileri ve ortaya çıkışları, kendi bellek erimlerinin ötesinde, Güneybatı Avrasya boyunca ticari ve siyasi ilişkilerin Moğol ilerlemesiyle dramatik bir şekilde kesintiye uğratıldığı önceki yüzyılda yaşanan gelişmelerle bağlantılıydı.

¹³ Emecen, *İlk Osmanlılar*, s. 82, 89.

¹⁴ İnalçık, “Yürüks,” İnalçık, *Middle East and the Balkans*, s. 97-136.

Şiddet, Hastalık ve Felaket

Harezm'in 1219'da Moğollar tarafından yıkımı, Orta Asya halkları arasında Hazar Denizinin batısındaki bütün toplumları etkileyen bir zorunlu göçü harekete geçirmişti. Mülteci ve göçmenler arasında aileleri ve sürüleriyle birlikte binlerce Türkmen vardı. Kabile örgütlenmesine sahip Türkmen toplumları yüksek derecede hareket kabiliyetine sahipti ve genlerinde varolan askeri becerileriyle nam salmışlardı. İki büyük evliyanın, Celaleddin-i Rumi ve Hacı Bektaş Veli'nin biyografisi de hem ardında yatan iklim değişimi ve insani sefalet hem de başını çeken binyılcı manevi coşkunun istilasına bağlamında Moğol şiddetiyle bağlantılıdır.

Moğol istilasının etkileri 1260 itibarıyla Güneybatı Avrasya'da üç güçlü hükümdarlık yaratmıştı. Bunların ikisi Moğoldu, Aşağı Volga Vadisi ve Karadeniz'in kuzey bozkırlarındaki Altınordu ve İran, Mezopotamya ve Kafkaslar'a yayılıp Tebriz'i başkent olarak kullanan İlhanlılar. Üçüncüsü ise, 1250'de Mısır'da Eyyubi saltanatını devirip iktidarı ellerine geçiren Kıpçak Türkü köle komutanlarca kurulan Memluk Sultanlığıydı. Memlukler, Mısır, Arabistan ve Suriye'nin kıyı bölgelerinde hüküm sürmüştür. Bu üç krallık arasında ve çevresinde, Tuna Nehrinin Yukarı Fırat ve Dicle'ye kadar isimleri çoktan unutulmuş onlarca Slav, Latin, Rum, Ermeni ve Türk asilzade ve beyi, büyük Avrasya ticaret güzergâhlarının bitiş noktalarının kontrolü konusunda yoğun ve sık sık şiddete varan bir rekabete girişmiştir. Türkçede bu aktörler "bey," küçük krallıkları ise "beylik" olarak adlandırılıyordu. Osman ve Orhan, bu çok sayıdaki Türk beylerinin arasında yer alıyordu, ancak Konstantinopolis'i 1261'de Latin haçlıların elinden geri alan Nikea İmparatorluğunun kral naibi Mihail VIII. Paleologos'un soylu Rum hanedanı en güçlü konumu tutuyordu.

Bizans İç Savaşı

Mütevazı Türk Orhan beyliğinin başlangıçta önemli bir unsur haline geldiği bu daha büyük dünyadaki yerel ahval Bizans'ta bir hanedanlık krizi biçimini almıştı. Söz konusu kriz, hem Ortodoks inanç geleneği hem de uluslararası siyaset içindeki daha

büyük meseleleri perdeliyordu. VIII. Mihail, Rumların Konstantinopolis'te yönetimi yeniden ele geçirmesi sonrası yıllarda Bizans için güttüğü uzun vadeli güvenlik siyasetini, hem Macaristan İmparatorluğu ve Kuzey Karadeniz bölgesi steplerindeki Türk ve Moğollar'la gerçekleştirdiği bir ittifaklar ağı hem de Roma ile Ortodoks Kilisesi birliği vasıtasıyla yürütüyordu. Komşu hanedanlarla evlilik yoluyla kurulan kilise birliği, ister Macaristan Kralının isterse Tatar Hanının kızı üzerinden kurulmuş olsun çok sayıda Ortodoks, ruhban sınıfı ve kilise dışı cemaate göre fazlasıyla siyasiydi. Roma'yla -1274'te Lyon Konsilinde tamamlanan- kilise birliği ise tiksindiriciydi ve Miha il'in halefi II. Andronikos (1282-1328) bu birliğe itibar etmedi. Siyaset en nihayetinde Bizans'ı kurtaramamış, ancak Kiliseyi çileleri ve nihai başkalaşımının rotasına yöneltmiştir. Bizans'ta egemenliğin paradoksal kaybı ve Slav topraklarındaki Ortodoks uyanış da II. Andronikos yönetimi altında gerçekleşti. Ortodoks uyanış, özellikle monastik cemaatlerden peyda olan mistik Hesychia' hareketinde belirginleşmişti. Hesychiacılığın merkezi, Ege'de bir yarımada çok sayıda manastırın konumlandığı Athos Dağıydı.

Bu ihtilaf iklimi, hüküm süren imparatorun' 1341'de ölümünün ardından yerini vâris olarak dokuz yaşındaki V. İoannis'in almasından sonra açık iç savaşa dönüştü. Saltanat iki hizbe bölünmüştü. Bir tarafta çocuk imparatoru destekleyen dul anne Savoia İmparatoriçesi Anna, Rum patriği ve megas dukas' vardı. İmparatorluğu askeri destekle güçlendirmenin bir aracı olarak Roma'yla birliği savunan bu grup, Latin deniz ticareti devletleri örnek alınarak yeniden inşa edilmiş bir Bizans tasavvur ediyordu. Bu konuda da birçok Rum şehirlinin¹⁵ desteğini almışlardı. Diğer tarafta imparatoriçe ve grubuna karşı muhalefet, sarayda güçlü bir general ve askeri danışman olan Megas Domestikos⁵

* Ortodoks manastır geleneğinde aralıksız dua yoluyla ulaşılması amaçlanan tanrısal dinginlik ülküsü -çn.

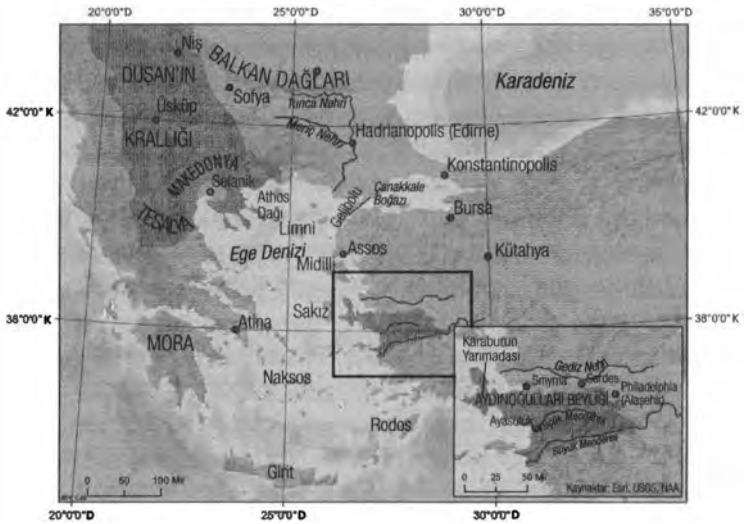
† III. Andronikos Paleologos -çn.

‡ Geç Bizans İmparatorluğu hiyerarşisinde en yüksek makamlardan biri, donanma komutanı -çn.

¹⁵ Liaou, "Byzantine Empire in the Fourteenth Century."

* Bizansta 11 ile 15. yüzyıl arasında ordu başkomutanı -çn.

Ioannis Kantakuzenos liderliğinde yürütülüyordu. Kantakuzenos Trakya'daki asilzade toprak sahiplerinin çoğunluğunun yanı sıra, Roma'yla birliğe muhalefet eden her kesimden Ortodoksun da desteğine sahipti. Kantakuzenos, ayrıca Hesychiacıların lideri Keşiş Gregorios Palamas'ın da desteğini almıştı.

Harita 1.2: Ege kıyıları. Çizim: Jason Von Horn ve Caitlin Strikwerda.

Hesychiacılara olan sempati, hanedanlıktaki ihtilafın manevi boyutunu oluşturunuyordu. Bir bireysel yenilenme hareketi olarak içedönük ibadete yoğunlaşan Hesychiacılık, “kalbin dua sını” bir tefekkür egzersizi olarak kullanıyordu. *İsa Mesih, Tanrı’nın oğlu, bana merhamet et*, şeklindeki basit dua büyük tartışma yaratmıştı. Hesychiacılığın Yunan maneviyatında kadim kökleri bulunmasına karşın, MÖ 14. yüzyılda Athos Dağında gün yüzüne çıkması bir manevi uyanış doğurmuştur. Türk akınları 1320’lerde Thessalonike’ye [Selanik] geçici bir göçe neden olsa da, Hesychiacılık keşiş yaşantısından sıyrılmış ve bir kitle hareketine dönüşmüştür. Anti-entelektüel olduğu gerekçesiyle eleştirilere uğramasına ve yogaya benzer nefes denetimi temini alay konusu edilmesine karşın Gregorios Palamas’ın vaaz ve metinleri harekete sıkı bir teolojik temel sağlamıştı. Palamas

tefekkür ibadetindeki bir müminin deneyimini, ışık formundaki tanrısal enerjiyle buluşma olarak analiz etmiştir; bu ışık Başkalaşım Dağında' İsa'nın çevresinde parlayan ışığın aynısıdır. Palamas'ın Tanrı'nın *enerjisi* ve erişilmez ve bilinemez olan Tanrı'nın *özü* arasına koyduğu ayrım üzerindeki teolojik tartışma giderek keskinleşmiştir. Palamas'a göre, mesele teolojinin –gizemleri akli tanımların üzerinde olan– Tanrı'ya ilişkin hakiki bilgiyi üretme konusunda tek başına yetersiz kalmasıydı. Tek kurtuluş umudu ise Tanrı'nın inayetinin hakiki ışığıyla dönüşmüş bir zihne sahip olmaktı. Ticarileşmiş İtalyan değerlerinin giderek nüfuz kazanmasından rahatsız olan çok sayıda Rum asilzadesine göre de Hesykhıacı maneviyat hakiki Rum Hıristiyan kimliğini ifade ediyordu.¹⁶ İstisnaları olsa da Palamas gibi Hesykhıacılar genellikle Kantakuzenos'un güçlü destekçileri olma eğilimindeydi, içgüdüsel olarak da Roma'yla birliğe¹⁷ muhalefet ediyorlardı.

Patrik ve imparatoriçe 1341 sonbaharında Kantakuzenos'un Trakya'da yokluğunda bir darbe gerçekleştirdi. Kantakuzenos'un varlıklarına el koydular ve aralarında Gregorios Palamas'ın da bulunduğu mütteliklerini hapsettiler. Kantakuzenos bu hamleye kendisi ve oğlu V. İoannis'i eş-imparatorlar, Palamas'ı ise Thessalonike Başpiskoposu ilan ederek karşılık verdi. Ancak imparatoriçe taraftarı bir "Zealotlar" rejimi Thessalonike'nin yönetimini ele geçirdi ve Palamas'ın bu görevi üstlenmesini engelledi, Hesykhıacılık ise resmi olarak yasaklandı. Palamas hapishaneye gönderildi, Kantakuzenos Priştine'ye kaçtı ve Slav Kralı Stefan Duşan'ın kerhen koruması altında yaklaşık bir yıl geçirdi. Kantakuzenos ayrılır ayrılmaz Duşan taraf değiştirdi, oğlunu çocuk yaştaki imparator V. İoannis'in kız kardeşiyle¹⁸ nişanladı ve Makedonya'yı Thessalonike haricinde bütünüyle yağmaladı.

Her iki Bizans hizbi de, soylular ve sadece Slavlar değil İtalyan şehir devletleri, Ege kolonileri ve Ege ve Karadeniz kıyılarındaki çok sayıda Türk beylikleri gibi komşular arasında da

* Hz. İsa'nın ölümünden sonra üç havarisine görüldüğü Tabor Dağı –çn.

¹⁶ Krausmüller, "Rise of Hesychasm."

¹⁷ Meyendorff, *Gregory Palamas*, s. 104.

¹⁸ Miller, "History of John Cantacuzenus," s. 167-69.

müttefik arıyordu. İmparatoriçe, Orhan'a yanaşsa da soğuk bir yanıt aldıktan sonra onun güney komşusuna destek vermek için müzakerelere girişti. Kantakuzenos, Karesioğulları Beyliğince reddedilmesine¹⁹ rağmen Ege Türk beyliklerinin en güçlüsü olan Aydınoğulları Beyliğinin desteğini kazandı. Aydınoğulları Trakya'ya bir filo ve birlikler gönderdi ve Ege adalarındaki İtalyan ticaret üslerini talan etti. Ancak Ekim 1344'te Papa, Venedik, Kıbrıs Kralı ve Hospitalier Şövalyelerinin birleşik güçleri Smyrna [İzmir] Limanı ve Kalesini aldı, Aydınoğulları bu yenilgi sonrasında kendini hiçbir zaman tam olarak toparlayamadı.

Kantakuzenos tekrar Orhan'a başvurdu. Orhan'ın Kantakuzenos'un ikinci kızı Theodora'yla yaptığı evlilik vasıtasıyla kalıcı hale gelen bir anlaşma imzaladılar.²⁰ Orhan'ın oğullarının yönetimindeki 2 bin Türk askeri, Stefan Duşan'ın püskürtülmesi ve Trakya'nın yağmalanmasına yönelik ortak bir sefer için Kantakuzenos'un oğlu Matheos'a katıldı. İmparatoriçenin çevresinde toplanan saray grubu ateşkes istedi ve Kantakuzenos, 1347'de Konstantinopolis'e zafer kazanmış olarak girdi. Kendisine patriğin elinden taç giydirtti, üçüncü kızı Helena'yı planlandığı gibi kendisiyle birlikte eş-hükümdar olan genç V. İoannis'le evlendirdi. Orhan Bey bir destek gösterisi olarak Konstantinopolis'te, Boğaziçi'nde Kantakuzenos'la birlikte eğlendi ve avlandı.²¹ Kantakuzenos, taç giyme töreninden sonra, Hesykhiacılığın usulen meşru ilan edildiği bir Kilise konsiline başkanlık etti. Hesykhiacı bir patrik atandı ve Gregorios Palamas, Thessalonike Başpiskoposu ilan edildi.

Büyük Veba Salgını ve Marmara Depremi

Boğaziçi'ndeki şenlikten altı aydan daha kısa bir süre sonra büyük veba salgını Konstantinopolis'e vardı. Veba Ege Havzasını aynı kuşak içinde iki ayrı dalga halinde vurmuştu; ilki 1348'de, ikincisi ise 1361'de. Avrasya'yı kara ticaret yolları üzerinden kateden salgın, Altınordu'yu kırıp geçirmiş, daha sonra Kırım

¹⁹ Zachariadou, "Emirate of Karasi and that of the Ottomans," Zachariadou, ed., *Ottoman Emirate*, s. 225-36.

²⁰ Bryer, "Greek Historians on the Turks."

²¹ Miller, "History of John Cantacuzenus," s. 165-166.

Yarımadasındaki Karadeniz limanlarından Ege ve Akdeniz'e ve Kafkaslar üzerinden Moğol Tebriz'e yayılmıştı. Hastalık 1348'de Tebriz'den Musul ve Bağdat'a sıçradı. Bir Ermeni kaynak, salgını Yukarı Fırat bölgesinde tanımlıyordu. Salgın ertesi yıl Ege, Akdeniz kıyıları ve Kıbrıs'ta inişli çıkışlı bir karakter sergiledi.

İbn Battuta, annesini veba nedeniyle kaybetmişti. 1348'de Şam'daki salgına tepki olarak düzenlenen toplu dua, oruç ve yürüyüş alaylarına tanık olmuştu. "Bütün şehir ahalisi oradaydı," diye yazmıştır.

Yahudiler ellerine Tevrat'ı; Hristiyanlar da İncil'i alarak evlatlarıyla sokaklara döküldüler. Bütün halk gözyaşı döküyor, herkes inandığı peygamber ve kitapla ilahi rahmetin kapısını açmaya çalışıyordu. Mahşeri bir yürüyüşle Mescid-i Akdâm'a giderek orada diz çöktüler. Güneşin tam tepeye çıktığı vakte kadar dua ve yalvarıştan sonra şehre dönerek cuma namazını kıldılar.²²

Konsantinopolis'te "Umutsuzluk en korkuncuydu," diye yazdı Kantakuzenos. O ve eşi, hastalığın en küçük oğullarını bir anda alıp götürdüğüne tanık olmuştu; "illete bir de kasavetin devasa ağırlığı ekleniyordu." Kantakuzenos'a göre salgın Tanrı'dan gelen ve insanları erdemli davranışlara yöneltten bir sınavdı. "Birçoğu daha salgın üzerlerine çökmeden önce eşyalarını yoksullara dağıtmıştı bile. İçlerinden bir teki dahi herhangi bir zamanda insanların düşkün olduğunu görüp de işlediği günahlar için nedamet getirmeyecek kadar merhametsiz değildi."²³

Kantakuzenos hayatta kalan oğlu Matheos'a 1352'de imparator olarak taç giydirdiğinde Konstantinopolis'te savaş yeniden patlak verdi. Stefan Duşan, Üsküp'te Paskalya Pazarında kendisini "Sırp ve Romalıların İmparatoru" olarak ilan etmiş ve savaşa hazırlık yapmıştı. Kantakuzenos bir kez daha Türklerden yardım istedi. Antlaşmanın parçası olarak Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'nın komuta ettiği askerler Gelibolu Yarımadasındaki Çimbi Kalesini işgal etti. Başını alıp giden enflasyon Konstantinopolis'i hal-

²² Gibb, ed., *Travels of Ibn Battuta*, c. 1, s. 143-14; Dols, *Black Death*, s. 65.

^{*} Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev., ed., A. Sait Aykut, 2. Basım, c.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004 -çn.

²³ Miller, "History of John Cantacuzenus" s. 187-188.

laç pamuğu gibi atarken koşullar kötüleşiyordu. Çaresiz durumdaki saray, Gregorios Palamas'ın tefekküründen medet umdu.

Denizden Konstantinopolis'e doğru yola çıkan Palamas ve beraberindeki keşişler grubu, Mart 1354'te, kış mevsiminin son aylarında fırtınalı bir günde Çanakkale Boğazına girdi. Tekneleri Gelibolu'da kıyıya zar zor yanaşabilmişti. Burada katıksız bir sefaletle karşılaştılar. Ortodoksluk Bayramının (Büyük Perhiz'in ilk pazar günü) arifesine denk gelen önceki cumartesi akşamı meydana gelen bir deprem bütün bölgeyi yerle bir etmişti. Deprem, doğuda kabaca 160 kilometre uzaklıktaki İstanbul'da güçlü bir şekilde hissedilmişti.²⁴ Gelibolu surlar dahil tamamıyla yıkılmış ve çevre kasaba ve köylerden afetzedelerle dolmuştu. Deprem "sadece bina ve mal mülkü değil beden ve ruhları da... köpekler ve insan ya da gayri insan, her türden akbabalar için ganimet haline getirmişti."²⁵ Kantakuzenos, birçok insanın, "özellikle kadınların ve yeni doğan bebeklerin" dondurucu soğuk, kar ve yağmurda öldüğünü ekledi. Depremden hemen sonra Orhan'ın oğlu Süleyman'ın Gelibolu'yu işgal etmek üzere Çanakkale Boğazına çıktığını öğrenmişti. Türk birlikleri şimdi Palamas'ın teknesine çıkmış, başpiskopos ve seyahat halindeki eşlikçilerini ele geçirmişti.

Resim 1.2: Aziz Gregori Palamas, Athos Dağındaki bir ikonadan. Fotoğraf Saint Isaac of Syria Skepte'nin izniyle kullanılmıştır.

²⁴ Ambraseys, *Earthquakes*, s. 372-375.

²⁵ Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks," s. 105.

Kutu 1.2: Türkler ve Avrupa

Ortaçağ ve modern çağ gözlemcileri, Osmanlıların 1354'te Gelibolu'yu zaptını Avrupa'da Türk yayılımının sembolik bir başlangıç noktası olarak görür. Örneğin Bizanslı Yunan yazar Kritovoulos, Hellespontos (Çanakkale Boğazı) geçişini Herodot'un I. Kserkses'in Yunanistan'ı işgalini anlatan ünlü tasvirini anımsatan sözcüklerle ifade eder, hatta Orhan'ın birliklerini "Persler," diye anmıştır.^a Ancak Osmanlılar Boğazları geçen ilk Türkler değildi ve Gelibolu'yu 1366'da kaybetmişlerdi (1373'te ise tekrar ele geçirdiler). Orta Asya bozkırlarının halkları en az üç yüzyıl boyunca bölgenin bütününe göç etmişti. Türkler Avrasya'ya muhtemelen ilk kez ters yönden değil, Avrupa'dan girmişti.^b Coğrafi terminoloji süreksiz olsa bile klasik dönemdeki "Bosforos" (Boğaziçi), Bizans'taki değil, Karadeniz ile Azak Denizini birbirinden ayıran ve Asya ile Avrupa arasındaki ara hattı olduğu söylenen boğaz geçiydi.^c Yarı göçmen Türkler ve Hint-Avrupalıların göçleri hiçbir zaman Bizans Küçük Asya ile sınırlı kalmamıştı.^d 1200 kadar Türk, Slav krallıkları ve Macaristan'da o toplumların kalıcı bir parçasıydı. Karadeniz ve Ege arasındaki Boğazlar, bunların hiçbirinde ara hat olarak rol oynamamıştı.

Çağdaş gözlemciler, Osmanlıların Çimbi ve Gelibolu işgallerinin önemini farklı şekillerde görmüştür. Bu işgal, Osmanlı ordularına Boğazların Bithynia karşısında kalan yakasında Trakya'yı yağmalamaları ve Konstantinopolis'i kara tarafından tehdit etmelerine imkân yaratacak bir ileri üs sağlamıştı; o dönemde zayıf bir donanmaya sahip olan Osmanlılar için hafife alınacak bir kazanım değildi bu.

^a Kritovoulos, *The History of Mehmed the Conqueror*, s. 21-27.

^b Sinor, "Réflexions sur la presence Turco-Mongolian," yeniden basım, *Sinor, Studies in Medieval Inner Asia*.

^c O. Pritsak, "The Role of the Bosporus Kingdom," ed. Ascher, Halasi-Kun ve Király, *Mutual Effects*, s. 3-21

^d Zachariadou, "The Oğuz Tribes."

Palamas neredeyse bir yıl sonra serbest bırakıldığında her şey değişmişti. Süleyman Gelibolu'yu daha önce olduğundan daha güçlü bir şekilde yeniden inşa etmişti. Türk atlı savaşçılar Kantakuzenos'un umduğu gibi Stefan Duşan'ı mağlubiyete uğratmış, ancak bununla kalmayıp bütün Trakya'ya akın düzenlemiş ve Konstantinopolis'i kuşatma altına almışlardı. Siyasi gücü zayıflamaya başlayan Kantakuzenos tahttan çekilmek zorunda bırakıldı.

Murad Hüdavendigâr ve Trakya'nın Fethi

Bizans'taki iç savaş sona ermiş olsa bile barış hemen gelmedi. Bunun nedeni, Stefan Duşan'ın kırılğan Slav krallığının onun ölümü sonrasında vârisleri ve tabileri arasında çıkan anlaşmazlıklara bağlı olarak dağılmasıydı. Türk akıncı birlikleri Trakya'daki hukuksuz ortamın meydana çıkışında rol oynamış ve bu ortamdan avantaj sağlamış olsalar dahi onyıllar süren yıkıcı şiddet sonrasında istikrar ve kamusal güvenliği geri getiren etken de yine Türklerin fethi oldu.

Osmanlıların Trakya'yı fethini, bir av kazasında ölen Süleyman değil, Orhan'ın oğullarından bir başkası, Murad tamamladı. I. Murad tahtı Kantakuzenos'un kızı Theodora'dan olma en küçük kardeşi Halil'e karşı giriştiği mücadele sonunda devralmıştı. Osmanlı'nın muhtemel vârisiyle²⁶ Bizans'ın bağlarını güçlendirmek üzere Halil ve İmparator V. İoannis'in kızı arasında bir evlilik planlanmış, ancak Murad'ın Halil'i alt etmesi sonrasında bu plan boşa çıkmıştı. İki kardeş arasındaki savaş, Küçük Asya kıyıları ve Anadolu platosunun batı kenarı boyunca sıralanan Türk beyliklerinin genel olarak fethine dönüştü. Hıristiyan şehir devleti Philadelphia'nın (Alaşehir) yanı sıra, birçok Türk beyi de teslim oldu.

Murad'ın boğazların batısında, Tınca ve Meriç Nehrinin kesişme noktasındaki Edrine'yi (Hadrianopolis ya da Edirne), fethi birçok Slav derebeyinin sonu oldu. Nihai darbe, Eylül 1371'de Meriç Nehrindeki bir Türk zaferiydi. Bu, Osmanlı'nın Trakya ve Makedonya'da Balkan Dağlarının güney eteklerine kadar uzanan bir bölgeyi kontrolü önünde ciddi bir engelin kalmamasını sağladı. Bazen Murad'ın kendisinin, bazen de Murad'ın tabileri güçlü Türk komutanlarının bağımsız olarak²⁷ gerçekleştirdiği bu fetihler, Türk nüfuzunu batıda Adriyatik'e doğru yaydı.

Murad Osmanlı'nın nüfuzunu hem fetih hem de diplomasi vasıtasıyla genişletti. Tırnovo'nun Slav derebeyi ve Kastamonu ve Sinop'un Türk beyleriyle evlilik yoluyla ittifak kurdu. Oğlu Bayezid'in düşününü, kudretini davetli Türk tabilerine sergi-

²⁶ Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 121-123.

²⁷ Lowry, *Shaping of the Ottoman Balkans*.

* Bugün Veliko Tırnovo -çn.

lemek üzere ustaca kullandı.²⁸ Sefer ganimetinden kendisine düşen beşte birlik paydan ise küçük bir elit köleler ordusu yarattı; kişisel olarak kendisine sadık, yüksek derecede eğitilmiş bir piyade birliği idi bu. Babası Orhan, daha önce küçük bir piyade birliğine sahip olmuş olsa da, Murad'ın muvazzaf, maaşlı *yenicherileri*, hem onun Türk tabileri hem de tam da Osman ve Orhan'a ilk başarılarını getiren belalı Türkmen akıncılara karşı yaratılmış olmalıydı.²⁹ Sonraki yüzyıla ait belgeler, Osmanlı hükümdarının yükseltilmiş statüsünü yansıtır. Hem Murad hem de oğlu ve halefi Bayezid, artık bey değil *Sultan* ve *Hüdavendigâr* olarak anılmaktadır.

1380'lerde ikinci bir dizi sefer Batı Trakya'ya Türk hâkimiyetini getirdi. Makedonya'da birkaç müstahkem şehir, 1387'de ise dört yıllık bir kuşatmadan sonra Thessalonike düştü. Murad'ın orduları güney Slav topraklarına ve Adriyatik kıyısı yakınlarına akın düzenledi. Slavlar birkaç başarı kazandı. Kruşevac (Alacahisar) derebeyi Lazar, Niş'i ve Sofya'ya gidiş güzergâhını koruyan geçişleri 1387 sonunda kısa bir süreliğine geri aldı. Ertesi yıl Türkler ve Arnavut müttefikleri Dubrovnik yakınlarında yenilirken, Tırnovo da Murad'a başkaldırdı. Murad, Balkan Dağlarını geçti, Tuna'ya kadar olan bütün müstahkem mevkiileri, Tırnovo, Silistre ve Karadeniz kıyısındaki Varna'yı teslim olmaya zorladı ve Eflak'a akın düzenledi. Sonunda Lazar komutasındaki birleşik Slav güçleriyle 1 Ağustos 1389'da Kosova Ovasında karşı karşıya geldi.

Kosova

Kosova muharebesinin sonucu muğlaktı. Hem Kral Lazar hem de Sultan Murad ölmüş, bütün Güney Slav topraklarındaki Osmanlı hâkimiyeti ise on sekiz yıl önce Meriç'te gerçekleşen daha belirleyici muharebede* zaten güvenceye alınmıştı. Ancak, Kosova bozgununun efsanesi ortaçağda Güney Slavlar arasında dilden dile anlatılagelen folklorik bir unsur haline gelmiş, daha

²⁸ Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 76.

²⁹ Ed. Gibb vd, *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım, cilt IX, 2001, s. 323-31, "Yeni Çeri" başlığı altında (Rhoads Murphey).

* Meriç Muharebesi, 26 Ağustos 1371 –çn.

sonra da Sırp ulusunun yeniden dirilişine ilişkin modern miti beslemiştir.³⁰ Öte yandan, Türkçe anlatılara göre hikâyenin can alıcı noktası Murad'ın kallesçe katletilmesi idi. Bir Hristiyan, Murad'ı muharebe sonrasında pelerininin içine gizlediği hançerle bıçaklayarak öldürmüştü. Daha sonra cesetlerin arasına saklanmış ya da hikâyenin bazı versiyonlarına göre esir olarak sultanın çadırına götürülmüştü.

Hem Türk hem de Slav yazarlar birbirlerinin hikâyelerini biliyordu. Daha geç dönem Slav vakanüvisleri suikastçının kendisine Türklere sığınmak istemiş süsü verdiğine karar vermişti ki, Türk tarihçilerden aldıkları bir hikâyeydi bu. Türk tarihçi Neşri ise suikastçının hem ismini hem de Lazar'ın son akşam yemeğinde ettiği sultanı öldürme yeminini Slav kaynaklardan toparlamıştı.³¹ Bir başka netameli ayrıntı, suikastçının İslama ihtida edişinin, Neşri'den bir asır sonra *Mecmûa-i Münşeâtü's-selâtin*'de³² görünmesidir. Bu eser Osmanlı devlet adamı Ahmed Feridun tarafından yazılmıştır. Yazarın kökeni bilinmesede de Slav asıllı ünlü Osmanlı Veziri azam Sokullu Mehmed'in sekreteri olarak sivrilmiş olması nedeniyle onun da Güney Slav mühtedisi olması şaşırtıcı olmazdı. Kosova rivayeti de dahil, Feridun'un kitabında topladığı "resmi belgelerin" birçoğu aslında sahteydi. Bu, Murad'ın oğlu ve halefi Bayezid'den geldiği iddia edilen ve tahta nasıl çıktığını anlattığı bir mektupta ortaya çıkıyor.³³

Murad her halükârda, öldüğü Kosova'dan geri getirilmiş ve Bursa Kalesinde yeni bir cami olan Şehadet Caminde defnedilmiştir. Bayezid muhtemelen tek erkek kardeşinin Kosova'daki muharebe sırasında infaz edilmesi emrini vermiş olması nedeniyle, bir engelle karşılaşmaksızın Babası Murad'ın tahtına oturmuştur.³⁴

³⁰ Redep, "Legend of Kosovo." Ayrıca bkz. Duijzings, *Religion and the Politics of Identity*, s. 176-202; ve ed. Vucinich ve Emmert, *Kosovo*.

³¹ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, cilt 1, s. 304-307.

³² Feridun, *Mecmû'a-ı Münşeâtü's-Selatin*, c. 1, s. 115-16.

³³ Bu beyan, Kreutel, *Osmanisch-türkische Chrestomathie*, no. 39, s. 36-37 içinde yayımlanmıştır.

³⁴ Reinert, "A Byzantine Source," ed. Heywood ve Imber, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, s. 249-72.

Yeni Bir Toplum

Sınır bölgelerinde, bu sıradışı yüzyılın savaşları, felaketleri, hastalık ve göçlerinden yeni bir toplum doğmaya başlamıştı. Bu yeni toplumun yan yana yaşayan birkaç cemaati –Rumlar ve Türkler, Slavlar ve Latinler– birbirini her zaman anlamıyor ve birbirlerinden her zaman hoşlanmıyordu. Ancak Kosova efsanelerinde olduğu gibi birbirlerini görmezden gelişleri ve birbirlerine karşı zaman zaman takındıkları şaşırtıcı ölçüde kötücül tutum, kaçınılmaz bir yol yordam paylaşımına, sıklıkla kabul edilmemiş ve hatta gayri iradi olarak benimsenmiş bile olsa bir kuşak içinde yaşanan felaketlerin yarattığı bir kimlik kesişmesine yine de engel değildi.

Cemaatleri Hristiyan ve Müslüman olarak tanımlamak yanlış olmasa da ikisi arasındaki bulanık sınırlarda hem Hristiyan hem de Müslüman şövalyelerin yağmacı askerler arasında yer aldığı, hem Hristiyan hem de Müslümanların köleleştirilme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu, Hristiyan ve Müslümanların salgın hastalığa kurban düştüğü ve her iki cemaatten insanların birbirine âşık olduğu, mahremiyeti paylaştığı ve birbirleriyle evlilik yaptıkları bir sınır bölgesi açılmıştı. Kantakuzenos, Konstantinopolis'teki Rum rakiplerini "melez," *yarı barbar*larla (mikso barbari) dolu orduları nedeniyle ayıplıyordu, yüzyılın sonunda ise Timurlenk, Osmanlılar hakkında tam da aynı şeyi söylemişti.³⁵ Bu bağlı toplumların biri Müslüman diğeri Hristiyan iki en ünlü çağdaş gözlemcisi, İbn Battuta ve Palamas, kendilerini kıyısız Küçük Asya'da yabancı hissediyordu. Hayatının büyük bölümünde İslam dünyasını bir uçtan diğerine gezerken kendisiyle aynı kafada Müslüman âlimlerle yarenlik etmenin keyfini yaşayarak geçiren Battuta, Küçük Asya'nın kıyı bölgelerinde Türkçe bilmemesi nedeniyle beklenmedik engellerle karşılaşmıştı. Başpiskopos Palamas ise Küçük Asya'da kendi halkı olarak nitelenebilecek Rum Hristiyanların arasına çıktığında, "Birbirlerine karışan Hristiyanlar ve Müslümanların, birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek normal hayatlarına devam ettiğini..." hayıflanarak –ama hayranlıkla da– gözlemiştir.³⁶

³⁵ Magoulis, ed., *Decline and Fall of Byzantium*, s. 74, 92 ve 272 n. 51.

³⁶ Sahas, "Captivity and Dialogue," s. 412.

Bu yeni ortaya çıkan toplumun bütünlüklü bir demografik fotoğrafını ortaya koymak kolay değil. Örneğin Türk fetihleri döneminde bölge nüfusuna ilişkin toplam rakamları ya da bütünü oluşturan çeşitli etnik ve dinsel grupların büyüklüğünü bilmenin imkânı yok. İşgalci ve göçmenlerin sayılarını, ülke ahalisinin ne kadarının afetler sonrasında geçici ya da kalıcı olarak Ege adalarına, Konstantinopolis'e veya Slav topraklarına kaçtığını; kaçının öldüğünü, kaçının köle olarak satıldığını, kaçının evlerinde kaldığını ya da kaçının şiddet azalır azalmaz evlerine geri döndüğünü bilmek mümkün değil.

Başlangıçta Osmanlı beylerince yönetilen söz konusu topraklardaki nüfus Ortodoks Hristiyandı. İbn Battuta'nın yazdığı gibi, "Müslüman yönetimi altında yaşayan büyük Hristiyan kitlelerinin" durumunu değerlendirmek kolay bir mesele değildi. Ortodoks Kilisesi ve önce Slav, daha sonra da Türk işgalleriyle büyük ölçüde gerileyen eklesiyastik yapısı, olağanüstü güçlüklerle karşı karşıyaydı.³⁷

Kilise örgütü, Türklerin saldırıları, dinsel cemaatler ve liderlerinin kaçması, nüfusun en azından bir bölümünün yakalanıp köleleştirilmesi, mülklerin terk ve müsadere edilmesi ve salgın hastalıkların yol açtığı zararlar nedeniyle önemli maddi kayıplara uğramıştı. Disiplin, ahlak ve doktrinel saflık zarar görmüştü.³⁸ Buna karşılık, Küçük Asya kıyıları ve daha iç bölge arasında kalan ve sık kullanılan Hermus (Gediz) Nehri güzergâhı üzerinde bir kasaba olan Sardes'te yapılan kazılar, yerleşim örüntülerinde hafif aksama görülse de Bizans ve erken Türk dönemleri arasında, örneğin sırlı seramik kapların üretimi ve kullanımında güçlü bir sürekliliğe ilişkin kanıtlar ortaya koymaktadır.³⁹ Başpiskopos Palamas zorunlu ikameti sırasında Nikea'nın büyük ölçüde terk edildiğini, ticaret hayatının Bursa'ya kaydığını fark etmişti, ancak cemaat hayatı güçlüklerle rağmen devam ediyordu. Biga'da da "Bizi, bugün bile onun gücüyle varolan İsa'nın kilisesine götürdüler, ona özgürce şükrettik," diye

³⁷ Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*.

³⁸ Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, s. 288-350.

³⁹ Crane, "Some Archaeological Notes."

yazmıştır. Palamas yüksek mevkilerdeki Hıristiyanlarla karşılaşır. Bunlardan biri de Orhan'ın kişisel doktoru Taronites adlı bir hekimdir.⁴⁰

Kilise için bir başka sorun, ihtidaydı. Patrikliğin 1338-1340'ta Nikea'nın Hıristiyanlarına hitaben yazdığı iki mektup, mühtedileri bağışlanma yoluyla geri dönmeye davet ediyordu. Mektuplarda bazılarının baskı altında Müslümanlığa geçmiş olabileceği ihtimali göz önünde tutularak, bu baskı ortadan kalkar kalkmaz Kiliseye dönmek isteyenlerin kabul göreceği vaat ediliyordu. Ne var ki mektuplar, dönüp dolaşıp mühtedileri Hıristiyan inançlarını korumakta başarısız oldukları gerekçeyle mahkûm ediyordu. Bunu, tövbe ve bağışlanma gerektiren bir günah olarak görüyorlardı; ihtidanın aslında baskı altında gerçekleşmediğinin zımnen itirafıydı bu.⁴¹

Din değiştirmeye katkıda bulunan faktörlerden birinin cemaatler arası evlilik olması şaşırtıcı değildir. Hıristiyan-Müslüman evliliklerinin hanedanlık siyaseti çerçevesinde yapılan saltanata özgü örnekleri halihazırda vardı. Ancak sadece soylular arasında yaşanan bir pratik değildi bu. Kantakuzenos'un *mik-sobarbari* olarak söz ettiği,⁴² muhtemelen bu yüzlerce evlilikten doğan çocuklardı. Sultan Orhan'ın bütün eşleri Rum kadınlardı; Orhan, Theodora'nın (Kantakuzenos'un kızı) yanı sıra daha önce de Yarhisar'ın Bizanslı tekfurunun kızı Nilüfer'le evlilik yapmıştı.⁴³ Theodora Hıristiyan kaldı, Nilüfer ise Müslüman oldu.⁴⁴ Fakat yeni bir şey değildi bu. Bizans imparatorları 200 yıl boyunca Selçuk Türkleriyle karşılıklı evlilikler yapmışlardı.⁴⁵ Hıristiyan Konstantinopolis, Trapezos [Trabzon] ve Sırbistan'ın kraliyet ailelerinden onlarca prenses, Moğol ve Türk beyleriyle evlenmişti.⁴⁶ Orhan'ın halefleri Murad ve Bayezid, hem Müslüman hem de Hıristiyan kadınlarla evlilik yapmıştı. Murad, Tırnovo'nun Hıristiyan derebeyi, Kastamonu ve Sinop'un Müslüman beyleri-

⁴⁰ Sahas, "Gregory Palamas (1296-1360) on Islam."

⁴¹ Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, s. 339-43.

⁴² Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, s. 176 ve s. 228-29.

⁴³ Osmanlı'da saltanat evlilikleri üzerine, Peirce, *Imperial Harem*.

⁴⁴ Bryer, "Greek Historians on the Turks," s. 488.

⁴⁵ Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism*, s. 227-28.

⁴⁶ Bryer, "Greek Historians on the Turks," s. 481, n. 1.

nin kızlarıyla evliydi. Murad'ın oğlu Bayezid, Salona' Düşesinin Katolik kızı, Sırp beyi Stefan Lazareviç'in Ortodoks kız kardeşi ve Germiyanogulları Beyinin Müslüman kızıyla evlenmiştir.

Karşılıklı Bağımlılık

Türk fethi, Boğazların her iki yakasındaki kıyısız toprakları daha sıkı bir şekilde Afro-Avrasya dünyasının kucağına doğru çekiyordu.⁴⁷ Güvenliğin çöktüğü yerlerde akıncılarla kurbanlar arasında başlangıçta talancılığın hâkim olduğu ilişki, Türk beyleri düzeni yeniden kurar kurmaz karşılıklı bağımlılığa evrilmişti. İbn Battuta bazen kendisini medeni dünyanın dışında hissediyordu: Arapça konuşmuyordu bu insanlar! Ancak Anadolu platosunun medeni toplumu Selçuklularla yakın iletişim sayesinde kültürel olgunluk hızlı bir şekilde ortaya çıkmıştı. Battuta pazar olarak da işlev gören hanlardaki ortamdan etkilenmişti. Buralarda hacılar ve aralarında Mısırlı bir Müslüman, İspanyol bir Yahudi ve diğerlerinin⁴⁸ bulunduğu kendisi gibi profesyonel gezginlerle tanışmıştı. Hanlarda çalışan, gezgin ve tüccarların ihtiyaçlarıyla ilgilenen insanlardan etraflıca bahsetmiştir. Bunlar, softaca bir hizmet etiği güden dinsel yoldaşlık gruplarının üyeleri idi. İbn Battuta'nın aktarımı ayrıca Türk beyleri arasında Müslüman âlimler, Kuran okuyucuları ve yurtdışından gelen diğer sanatçı ve eğlence erbabını kendi saraylarına çekme konusunda yaşanan hararetli rekabete dair ipuçları verir. Hayırseverlik, dinsel ilimler ve sanat hamiliğini kapsayan bu rekabet, hanların yanı sıra camiler, medreseler ve hamamlar gibi büyük inşaat projelerine de yayılmıştı. Türk fatihlerce inşa edilen ilk cami külliyesi ve diğer anıtların mimarları sıklıkla Mısır, Suriye ve başka yerlerden olsa da, atölye tekniği, süsleme ustaları ve işçilerin yerel ve Hristiyan olduğunu gösteriyor.⁴⁹ Emek ve ticareti takdir eden kozmopolit Türk tavrı, açık bir şekilde sahip olduğu İslami değerlerden kaynaklanıyordu ve bu değerlerle bağdaşıyordu.

* İlyria'da şehir ve Romalıların Dalmaçya eyaletinin merkezi. Bugün Hırvatistan'da Solin -çn.

⁴⁷ Abu-Lughod, *Before European Hegemony*.

⁴⁸ Gibb, ed., *Travels of Ibn Battuta*, cilt. 2, s. 451, 481.

⁴⁹ Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation."

Moğol fetihleri, Güney ve Doğu Avrasya'ya giden karayolu güzergâhlarını Mısır ya da Doğu Akdeniz ülkelerinden geçen bildik kara ve deniz güzergâhlarıyla rekabet eder hale getirmişti. Murad Venedik ve Cenova'yla İtalyan tüccarların Türk pazarlarına erişim sağlamasına izin veren anlaşmalar yaptı.⁵⁰ Bölgenin ticari entegrasyonu, bir bölümü Güney Slav topraklarındaki yeni geliştirilmiş madenlerden çıkarılan ve İlhanlı darphanelerinde sikkeye dönüştürülen Avrupa menşeli gümüş külçelerle yapılan emtia karşılığı ödemelerle besleniyordu.⁵¹ İlhanlılar dirhem ya da akçe olarak adlandırılan gümüş paraları ürettikleri iki yüzden fazla darphane çalıştırıyor, bu da genişleyen yerel ticaret ağlarında parasallaşma ve yatırımı mümkün kılıyordu.⁵² Para basım hakları önemli bir egemenlik simgesi olarak sadece İlhanlı hükümdarlarına ait olmasına karşın, belki ortak bir mali çıkar birliğinden nemalanmalarını sağlayıp

Kutu 1.3. Türk Dil Ailesi

Türki diller, ortaçağda Avrasya'da konuşulan kırka yakın lehçenin bir araya geldiği bir aile oluşturur. Bu lehçeler, dilbilimsel açıdan ilk olarak 1082'de Arapça yazılmış *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te incelenmiştir. Karahanlı Türkü Kâşgarlı Mahmud, eserinin önsöz bölümünde şöyle yazmıştır:

Talih Güneşinin Türklerin burçlarında doğduğunu ve Cenab-ı Hakk'ın Türk Hakanlığını Göğün felekleri arasına yerleştirdiğini ... idrak ettim ... [ve anladım ki] akıl sahibi her insan onlara katılmalıdır; aksi halde onların ok yağmuruna maruz kalır. En iyisi gönüllerini almak, kulaklarına eğilmek suretiyle onlara yanaşmak ve onlarla kendi dillerinde konuşmaktır.

Buhârâli İmamlar arasındaki bir güvenilir kaynaktan ve Nişabur halkının bir imamından işittim: Her ikisi de aşağıdaki hadisi aktardı ve ikisinin de isnat zinciri Resûlullâh'a (Allah'ın salat ve selamı onun üzerine olsun) dayanıyor. Kıyamet alametlerinden, ahir zaman azaplarından ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkışından söz ediyordu. Dedi ki: "Türklerin lisanını öğrenin, çünkü onların saltanatı uzun sürecektir." Bu hadis sahih ise –vebâli boyunlarına olsun– Türkçeyi öğrenmek dini bir vecibedir. Eğer sahih değilse, Ma'rifet bunu gerektirir.

⁵⁰ Yayımlanan ve analiz edilen birkaç anlaşma için bkz. Zachariadou, *Trade and Crusade*, birkaç antlaşmanın metnini yayımlamış ve analiz etmiştir.

⁵¹ Pamuk, *Monetary History*, s. 7-30.

⁵² Pamuk, *Monetary History*, s. 7-8.

Resim 1.3: Kâşgarlı'nın Türki lehçeler haritasının İngilizce çevirisi. Doğu, üst kısımda yer alıyor; Oğuzlar haritanın orta-solunda. Orijinal harita parlak renklerle süslü, tezhipli el yazmasıdır. Haritanın bu versiyonu, Kâşgarlı'nın kitabının Robert Dankoff ve James B. Kelly tarafından yapılan ve 1982-1985'te Harvard'da yayımlanan İngilizce çevirisi için üretilmiştir. Robert Dankoff'un izniyle kullanılmıştır.

Onların yaşadığı şehirleri, bozkırları dolaştım ve Türk, Türkmen- Oğuz, Çigil, Yagma, Qırğız lehçelerini ve manzumelerini öğrendim. Ama bu dili en iyi ve en etkili şekilde konuşanlardan, en eğitimlilerden, soyu en köklü kişilerden ve kargı sallamakta en beceriklilerden birisiyim. Türk kavimlerinden her birinin lehçesini mükemmelen öğrendim ve güzelce sıralanmış bir tertib içinde kapsamlı bir kitapta topladım.*

* Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, ed. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 11 –çn.

sadakatlerini koruma çabasının bir parçası olarak Küçük Asya'daki Türk beylerinin anonim, tek basımlık gümüş paralar

dağıtmasına da izin veriliyordu.⁵³ İlhanlıların yüzyıl ortası civarındaki çöküşü, Avrupa monarşilerinin makul bir dış ticaret dengesi tutturmadaki yetersizliklerine bağlı olarak gelişen gümüş para kıtlığıyla aynı döneme rastlar. Türk beyleri bu sorunla baş etmek için çeşitli taktiklere başvurmuştu. Bunlardan biri altına, özellikle de standart Venedik dukası ya da bunların el yapımı taklitlerine geçiştir.⁵⁴ Birkaç Türk beyi, üretimleri ve görünüşleri bakımından birbirine benzeyen, Bizans hiperpiro-nunu örnek alan ve sınırlı yerel tedavülde kalan küçük gümüş sikkeler bastı.⁵⁵ Bu sikkelerin Osmanlı versiyonu *akçe* olarak adlandırılıyordu.

Satılan ürünler arasında hepsi yerel olarak tüketilen mısır, meyve, pamuk ve şarabın yanı sıra daha geniş Transavrasya ticari ekonomisinde önem taşıyan şap ve ipek gibi ticari em-tialar da vardı. Ancak bunların hepsinden daha önemlisi, fid-ye için elde tutulan, aksi halde esir pazarını boylayan savaş ganimetleri olarak kölelerdi.⁵⁶ Bu dünyadaki çeşitli tutsaklık kategorilerinin oluşturduğu karmaşık ve geniş yelpaze, kav-ramın tek bir "köle" sözcüğüyle karşılanmasını güçleştiriyor.⁵⁷ Rum kaynakları sık sık Hristiyan esirlerin kaderinin Türkler tarafından köle olarak satılmak olduğundan hayıflansa da, kö-leleştirme hiçbir şekilde özellikle Türklere ait bir iş değildi. Ortaçağda, bütün bölge boyunca yapılan ve Karadeniz'in ku-zey bölgesinden Tatar Türkü kölelerin Batı Avrupa ve Mısır'da kullanılmak üzere Girit, Naksos, Rodos ve Sakız adalarında satıldığı büyük bir köle ticareti faaliyeti zaten vardı.⁵⁸ Vene-

⁵³ Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory*, s. 81-101; Pamuk, *Monetary History*, s. 7.

⁵⁴ Pamuk, *Monetary History*, s. 25-27; Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 140-143.

⁵⁵ Zhukov, "Ottoman, Karasid, and Sarukhanid Coinages," Zachariadou, ed., *Ottoman Emirate*, s. 237-42.

⁵⁶ Köle ticareti için, Csokovits, "Miraculous Escapes from Ottoman Captivity," ed. Dávid ve Fodor, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*, s. 1-18 ve Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 160-63. Tarih yazımı üzerine, Pál Fodor, "Introduction," ed. Dávid ve Fodor, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*, xi-xx.

⁵⁷ Toledano, *Slavery and Abolition*.

⁵⁸ Rotman, *Byzantine Slavery*.

dikliler, Macarlar ve Slavlar savaşlarda esir aldıkları Türkleri köleleştirmeye ve esir alınan şehirlerin halklarını köle olarak satmaya devam ediyordu.⁵⁹

Türk akınlarının etkisi, Küçük Asya kıyıları ve Ege bölgesinden yerel Rum kölelerin hem bu, hem de yeni pazarlarda satıldığı ikincil bir ticaret başlatmıştı. İbn Battuta, Küçük Asya'da iki yerde köle kızları satın almış, kendisine Aydın Beyinden hediye olarak bir köle –Rum bir cüce– verilmiş, kölelerinden ikisini Magnesia'da elinden kaçırmıştı. Battuta kölelik ve fahişelik arasındaki bağlantıyı fark etmişti.⁶⁰ Fidyeye de her zaman özgürlüğü getirmiyordu. Palamas, fidye karşılığı kurtarılmasına rağmen bu kez fidyesini ödeyen Hristiyan tacire senetle bağlanan eski bir Hristiyan köleyi azat etmişti.⁶¹ Bir Türk karşıtı ittifakın müzakarelerine dahil olan Rum Ortodoks sefirler, Latin Hristiyanlara ait Rum köleleri serbest bıraktırmış ve herhangi bir Bizans-Roma birliğinin önkoşulu olarak, köle ticaretinin belli bir süreyle durdurulmasını sağlamıştı.⁶² Köleleştirilmiş esirlerin satışına ilişkin atıfların sıklığı göz önüne alındığında, bütün bu savaşlarda bütün taraflar için ana saikin kölelerin fidye uğruna ele geçirilmesi olduğu sonucunu çıkarmak zor değil.

Tufanın Manevi Sözcük Dağarcığı

Bulgarlar, Bizanslılar, Frenkler, Normanlar, Alanlar, Peçenekler, Sırlar, Cenovalılar ve Venediklilerin birbirlerini neredeyse aynı yöntem ve akıbetlerle tehdit ettiği bir yüzyılda Türkler pek de rakipsiz sayılmazdı. Akın, yağmalama ve köleleştirmeye meraklı savaşçılar sadece Türkler değildi, akıbeti tanrı buyruğu olarak meşrulaştırmada da yalnız değillerdi. Sadece, bu ortak bakış açısı kültürel olarak farklı şekillerde ifade ediliyordu. Örneğin Latin Avrupa'da haçlı ideali hâlâ fazlasıyla canlıydı. İoannis Kantakuzenos, Türklere karşı bir ittifakı müzakere ettiği Papa VI. Clemens'in "böyle bir ittifakın böyle amaçlar uğruna

⁵⁹ Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 67.

* İoinia'da eski Yunan şehri. Bugün Muğla-İzmir karayolu üzerindedir –çn.

⁶⁰ Gibb, ed., *Travels of İbn Battuta*, cilt. 2, s. 445, 447, 449.

⁶¹ Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks," s. 109.

⁶² Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 160-61.

savaşırken ölmek için en büyük kazanımı sağladığı kanısında olduğunu," hatırlıyordu.⁶³ Bu genel ruh halinin Türk versiyonu ise aslında Kuran'daki cihad kavramının belirli unsurlarını kullanmakla birlikte, Tanrı'nın inayeti sayesinde dünyanın fethine yazgılı hanedanlara vurgu yapan Orta Asya bozkır geleneğinin kutsal savaşına daha bir benzerlik taşıyordu.

Bu, Moğollar ve Türkler arasında tek dinsel geleneğe ayrıcalık tanımının dinsel farklılık realitesine ters düşmemesinin de nedeniydi. Fetih, kitlesel din değiştirme umutlarını beraberinde getirmiyordu.⁶⁴ Moğol Hanı Güyük, Papa IV. Innocentius'a hitaben yazdığı 1246 tarihli bir mektupta "İnsan nasıl olur da Tanrı'nın buyruğuna karşı durup kendi gücünü kullanarak gasp eder ya da öldürür?... Güneş'in doğduğu ve battığı yer arasındaki bütün topraklar bize bahşedilmiştir. Kim, Tanrı buyruğuna karşı durup da bunu yapabilir?"⁶⁵ diye çıkışıyordu. Moğol İmparatorluğunu dinsel çeşitlilik ve hoşgörü konusunda aşmak yine de zor olurdu. Güyük'ün halefi Möngke [Mengü] Willem van Ruysbroeck'e "Biz Moğollar... sayesinde yaşadığımız, sayesinde öldüğümüz, kalbimizi ona karşı dürüst tuttuğumuz sadece tek bir Tanrı'ya inanırız... Ama Tanrı tıpkı ele farklı parmaklar vermesi gibi insana da farklı yollar bahşetmiştir," demiştir.⁶⁶ Aynı şekilde Gregorios Palamas, Orhan'la ilgili gözlemini, "kullar ya da sıradan herhangi bir bireyin görevi bir inanç konusunda o da yettiği kadar bilgi sahibi olmak iken, saltanatı altında birçok ırkın bulunduğu kendisinin bütün inançlar konusunda eksiksiz şekilde bilgi sahibi olması gereklidir," sözleriyle anlatır.⁶⁷

⁶³ Miller, "History of John Cantacuzenus," s. 192.

⁶⁴ Moğollarda dinsel hoşgörü üzerine, Jackson, "Mongols and the Faith of the Conquered," ed. Amitai ve Biran, *Mongols, Turks, and Others*, s. 245-90.

⁶⁵ Dawson, ed., *Mongol Mission*, s. 85-86 içinde yayımlanmış metin. Ayrıca bkz. Turan, "Ideal of World Domination." Benzer bir üslup Hülâgü'nün Memluk Sultanı el-Muzaffer Kutuz'a gönderdiği bir mektupta da görülmüştür; Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 28-29.

⁶⁶ Dawson, ed., *Mongol Mission*, s. 195. Teati üzerine, Young, "Deus Unus or Dei Plures Sunt?"

⁶⁷ Sahas, "Captivity and Dialogue," s. 419.

Küçük Asya'da Türk ve Moğol dünya görüşünün bu veçhesini benimsenmiş bir İslami kavram olarak *gaza* sözcüğü ifade ediyordu.⁶⁸ *Gaza*, Müslüman hükümdarların dünyevi hükümlanlık alanlarının genişlemesi uğruna verilen savaş anlamına geliyordu. Gaza edene *gazi* deniyordu. Türkler, gazaya katılarak dinsel tarihin büyük dramasında, İslami hükümlanlığın yayılmasında başrol oynuyordu. Tanrı'nın yerkürenin bütünü üzerindeki hâkimiyetini onaylayan savaşı verenler, gazilerdi. Bu görüş, Mısır Memluk Sultanlığı ve Babür İmparatorluğu gibi birbirinden farklı Türki toplumlar da dahil, Türkler arasında uzun bir süre rağbet görmüştür.⁶⁹ Cihad, aksine "mücadele" anlamına gelen, Kuran'a ait bir terimdi. Bu sözcük Kuran'da hemen her zaman *cihad fi sebilillah*, "Allah yolunda cihad" deyişinde ortaya çıkar. Cihad, manevi bir savaş, Tanrı hâkimiyetinin hem insan ruhu hem de dış dünyadaki düşmanlarına karşı verilen çok cepheli bir mücadeleydi. Cihada giren bir kişi *mücahid* olarak adlandırılıyordu.

Anlamları bir yere kadar çakiştığı için *gaza* ve *cihad*, fiiliyatta sık sık şiirsel olarak eşleştirilmiştir. İkinci Osmanlı sultanı Sultan Orhan, Bursa'daki ünlü bir kitabede kendisine "Gazilerin Sultanı, *gazi oğlu gazi*" ve *Mücahid fi sebilillah*, "Allah yolunda mücahid" olarak atıfta bulunmuştur. Önce Orhan'ın daha sonra da Murad'ın uçbeyi Evrenos Beyin mezar kitabesi, Orhan Beyden Gazilerin ve Mücahidlerin Hükümdarı" olarak sitayişle söz eder.⁷⁰ Küçük Asya'nın Türk bölgelerinde hem Arapçadan çevirileri hem de Türkçe orijinalleri rağbet gören İslami ilmihallerde *gaza* ve *cihad* arasındaki farkları ifade eden bölümler yer alıyor, bu bölümlerde savaş için kabul edilebilir koşullar sıralanıyor ve muharebe esasları ayrıntılı biçimde izah ediliyordu.⁷¹ *Gaza*,

⁶⁸ Bu terim, Osmanlı tarih yazımında çok uzun bir tartışmanın konusu olmuştur. Bir özet için, Kafadar, *Between Two Worlds*.

⁶⁹ Emecen, "Gazâ'ya Dâir," yeniden basım, Emecen, *İlk Osmanlılar*, s. 75-85; Mısır Memluk devletinde bu formülasyon için, bkz. Haarman, "Rather the Injustice," s. 70. Babürler üzerine, bkz. Thackston, çev., *The Baburnama*, 394. Genel okuma için, Darling, "Contested Territory," ve Kafadar'ın *Between Two Worlds*, s. 79-80 içindeki tartışması.

⁷⁰ Demetriades, "Tomb of Ghazi Evrenos Bey at Yenitsa."

⁷¹ Tekin, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası," yayımlanmış metin.

böylelikle, Türki ve Moğol bozkır geleneği ile evrensel hükümlerle ilgili talepleri 1258'de Bağdat'taki Moğol yağmasında Abbasi halifelerinin sonuncusuyla birlikte mezara gömülen İslami gelenek arasında köprü kurmanın potansiyel bir aracı haline gelmiştir.⁷²

Savaş kıyasal Küçük Asya'nın Türk fatihleri için merkezi bir ilgi alanı oluştursa da, manevi sözcük dağarcıkları gaza ve cihad kavramlarıyla sınırlı değildi. Bundan daha geniş ilgi alanları vardı Türk Müslümanların. İbn Battuta, bölgesel toparlanmanın temellerini atan hayır amaçlı imar çalışmalarının aksettirdiği, ayırt edici özelliklere sahip bir Türk İslamı keşfetmiştir.⁷³ Bunun yanı sıra, aralarında Türk esaretinde geçen yaklaşık bir yılının ürünü olarak Gregorios Palamas'ın da bulunduğu Müslüman-Hıristiyan diyaloglarının kayda değer bir bölümü günümüze kadar ulaşmıştır. Öte yandan, Türk fatih hükümdarların dinsel mimarisi onların engin kapsayıcı vizyonlarını da sergiler.

Gregorios Palamas ve İnançlararası Diyalog

Palamas'ın inançlararası karşılaşması, Bizans iç savaşıyla ilgili bir anlaşmaya aracılık etmek üzere Konstantinopolis'e giderken Osmanlı birliklerinin Mart 1354'teki Marmara depreminin kısa bir süre sonra gemisine el koyması üzerine başlamıştı. Palamas'ın küçük rahipler grubu Bithynia'da Sultan Orhan'ın huzuruna çıkarılmıştı. Palamas, Türkler arasındaki deneyimlerini *Thessalonikelilere Mektup*'ta anlatmıştır.⁷⁴ Başlık, Aziz Paulus'un Yeni Ahit'teki aynı başlıklı mektubunu hatırlatıyordu. Palamas'ın inançlararası ilk sohbeti Sultan Orhan'ın torunu İsmail'in başpiskoposa neden et yemediğini sorması üzerine başladı. Süregiden sohbeti, Orhan'ın yoksullara haftalık sadaka dağıtımını tamamladığını İsmail'e haber vermek üzere gelen bir elçi böldü. İsmail ise bu boşluğu, Palamas'a Hıristiyanların da ha-

⁷² Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 273-92.

⁷³ Lowry, "Soup Muslims' of the Ottoman Balkans."

⁷⁴ Philippidas-Braat, "La Captivité de Palamas," yayımlanmış metinler; Sahas'ın çevirisi ve etüdüyle, "Captivity and Dialogue;" ve Sahas, "Gregory Palamas (1296-1360) on Islam." Ayrıca bkz. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks."

yırseverlik yapıp yapmadıklarını sorma fırsatı olarak değerlendirdi. Tartışma sadaka konusundan, Hz. Muhammed'in peygamberliği, İsa'nın bakireden doğumu ve Teslis'i kapsayacak şekilde devam etti. Sohbet, gök gürültülü bir sağanak olarak başlayıp herkesin sığınacak bir saçak altına kaçışmasıyla sona erdi.

Bir süre sonra, bizzat Orhan Bey, Rum Hristiyan hekiminin kayda geçirdiği teolojik bir münazara organize etti. Palamas, münazarada muhtemelen artık Orhan'ın hizmetine girmiş eski İlhanlı kâtipleri olan bir Müslüman âlimler grubunun karşısına konulmuştu.⁷⁵ Palamas, Teslis'in uzun uzadıya izahını yaptı, müteakip tartışma da buna binaen İsa'nın tanrısallığı ve Hristiyanların Muhammed'i Tanrı'nın elçisi olarak görmeyi reddi çevresinde döndü. Sünnet, ikonalar ve diğer konular da ele alındı. Müslümanlardan biri tartışmanın sonunda öfkeye kapılıp Palamas'ın burnuna bir yumruk attı! Müslüman âlim, anında derdest edilip cezalandırılmak üzere sultanın huzuruna çıkarıldı.

Nihayet, Palamas bir Müslümanın defnine tanıklık ettikten sonra bir imamla tartışmaya girdi. Daha öncesinde olduğu gibi, Palamas, Teslis'le başlamış, imam ise kendisine bir soruyla yanıt vermişti: Müslümanlar bütün Hristiyan peygamberleri kabul etmişken, Hristiyanlar neden Muhammed'i kabul etmemiştir? Palamas'ın –Eski ve Yeni Ahitlerin Muhammed'i önceden haber vermediği ancak sahte peygamberler konusunda uyarıda bulunduğu, Muhammed'in başarıya “savaş ve güç kullanımı, yağmacılık, köleleştirme ve infazlar” vasıtasıyla ulaştığı– savları onu dinleyiciler önünde zor bir duruma soktu. Palamas bu durumdan kendisini azizlere özgü cazibesi ve rakiplerinin hüsnüniyeti sayesinde kurtardı. “Sonuçta,” dedi, “hepimiz görüş birliği içinde olsaydık, tek ve aynı inanca ait olacaktık.” Türklerden birinin “Birbirimizle hemfikir olacağımız bir zaman gelecektir,” şeklindeki uzlaştırmacı sözlerini, “o zamanın çabucak gelmesi” dileğiyle sıcak bir şekilde cevaplamıştı Palamas.

Türkler ve Yunanlar, Müslümanlar ve Hristiyanlar birbirlerinden fazla hazzetmemelerinin yanı sıra birbirlerini yeterince tanımıyorlardı da. Palamas'ı esir alanlar başlangıçta onun kim olduğundan bile bihaberdi; azizlik yolunda güçlü bir eklesi-

⁷⁵ Miller, “Religious v. Ethnic Identity.”

yastık sima olduğunu, hatta Orhan'ın müttefiki ve kayınpederi Kantakuzenos'u desteklediğini dahi bilmiyorlardı. Orhan'ı, ellerinde tuttukları Kantakuzenos'un kimliği ve önemi konusunda bilgilendiren kişi Rum Hıristiyan hekimiydi. Palamas'a, Müslümanlar Hıristiyan peygamberleri kabul ettiği halde Hıristiyanların Muhammed'i neden kabul etmediği tekrar tekrar soruldu. İsmail, Kuran'ın Hıristiyanlara ham lafızcılık' olarak görünen Tecessüm' anlayışından söz etti. Palamas da ondan geri kalmadı. İslam konusunda sadece yüzeysel bir kavrayışı vardı ve Muhammed'in şiddeti ve ahlak düşkünlüğüyle ilgili eski Hıristiyan bağnazlıklarını tekrarladı.

Yine de toplumlararası barış ve mutabakat böyle şeylerden çok, cesaret ve siyasi iradeye dayanır ki hem sultan hem de aziz her ikisine de eşit ölçüde sahipti. Her biri kendi kamusal rollerinin bilincindeydi. Orhan kişisel olarak dinlerarası diyaloga verdiği destekle Moğollardan Babürlere pek çok örneği görülen Orta Asya'ya özgü bir hükümlanlık söylemini sahneledi. Palamas ise kendi payına, *Thessalonikelilere Mektup*'ta Türkler arasındaki deneyimini bizzat esaret altında olan Kilisesinin çilesi ve Tanrı'nın gizemli inayeti altındaki insan hayatının bir alegorisi olarak hikâye etti. Orhan, inanç savunucusu olarak tereddüde düşmemişti, Palamas'ın ise bütün uzlaştırmacı nezaketine karşılık dinsel taviz ve bağdaştırmacılığa⁷⁶ ilgisi yoktu. Rumlar da Türkler de işleyişi bir tür ontolojik çift anlamlılık taşıyan gizemli Hikmeti ilahiye ile pençeleyiyordu. Palamas, Türk fethini hem kaçınılmaz hem de geri döndürülemez kılan, hem çevrede hem de demografik afetlerde –kendi sözcükleriyle, “yukarıdan gelen (bunları uyarı mı yoksa terk edilme olarak mı adlandırmam gerektiğini bilmiyorum) ve ulusumuza acı çektiren bu şeylerde, özellikle de depremde...”⁷⁷ tecelli eden Hikmeti ilahiyeyi, “sınırsız” olarak deneyimlemişti. Bu arada kimi Türkler fethi üs-

⁷⁶ Literalizm. Metinleri, sözcüklerin en basit anlamına harfiyen sadık kalarak yorumlama eğilimi –çn.

⁷⁷ Enkarnasyon. Tanrı'nın insan olarak ortaya çıkması –çn.

⁷⁸ Senkretizm –çn.

⁷⁹ Sahas, “Art and Non-Art of Byzantine Polemics.”

⁸⁰ Sahas, “Captivity and Dialogue,” s. 412-13.

tünlüğün bir mecazı olarak görüyordu. Onlara göre Palamas'ın esareti Hristiyanlığın "yetersizliğinin kanıtıydı."⁷⁸

Kutsal Mekân

Palamas ve Türk fatihler, buluşmalarının sonrasında yakın ilişkiler kurdu. Açıkça kendi siyasi çıkarlarını önde tutan bir yaklaşım benimsemediler de aynı zamanda birbirleriyle çatışan manevi deneyimlerden değil, karşılıklı saygıdan besleniyorlardı. Heskhiacılığın mabedi Athos Dağı keşiş cemaati, Türklerin himayesi altında Hristiyan tefekkürünün bir odağı ve Hristiyanların sadakalarının hedef noktası olmaya devam etti.⁷⁹ Türklerin camileri, sığ utkucularca fethin mecazları olarak görülse de aynı zamanda hizmet ettikleri ve birbirine karışmış toplumların görsel metaforları olarak Hikmeti ilahiye altında yaşanan bir ortak tarihi yansıtıyordu. Sultan Orhan'ın kendisini hem mücahid hem de gazi olarak adlandırdığı ünlü Bursa kitabesi, aslında Kuran'dan bütünüyle alıntılanan İhlas Suresiyle başlar –İslami teolojinin bundan daha veciz bir özetini bulmak zordur– ve Arapça'da "yere kapanma" anlamına gelen *secd* fiil kökünün ikili kullanımı üzerine bir sözcük oyunundan ibaret bir duayla sona erer. Cami (*mescid*), bir yere kapanma yeridir, yere kapanma ise kibri olumsuzlar.

Sadece Osmanlılar değil, diğer Türk fatihler tarafından yeniden inşa edilen camiler de aynı türden çoklu sembolik benzeşimler sergiler. Bunlardan biri, Aydınoğulları hanedanından İsa Beyin Ayasuluk'ta (ortaçağ Efes'i) yaptırdığı ve 1375'te ibadete açılan büyük taş camidir.⁸⁰ İsa Bey Cami, antik Artemis Tapınağı ve onun üzerinde, şehrin en yüksek tepesinde yükselen ve Aziz Yuhanna'nın kalıntılarını içeren kilise arasında, daha önce kıyı çizgisi olan bir hat üzerinde yer alır.⁸¹ Türk akıncılar, 1304'te kasaba ve kiliseyi ele geçirip yağmalamıştır. Bunun sonrasında

⁷⁸ Sahas, "Captivity and Dialogue," s. 414.

⁷⁹ Zachariadou, "Mt. Athos and the Ottomans," ed. Angold, *Cambridge History of Christianity*, c. 5, s. 154-68.

⁸⁰ Bu cami birkaç çalışmaya konu olmuştur. İlk kazı raporları *Forschungen in Ephesos*, c. 1 içinde yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. Otto-Dorn, "Die İsa Bey Moschee in Ephesos."

⁸¹ Foss, *Ephesus after Antiquity*.

Kutu 1.4: Orhan'ın Bursa'daki Kitabesi

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. De ki: O, Allah birdir. Allah sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur. Yıl, 738. [MS 1337-1338] Allah, bu mescidin banisine mağfiret eylesin. O, Büyük Emir, Allah Yolunda Mücahid, Gazilerin Sultanı, Gazi, Gazi oğlu, hâkimiyet ve maneviyatta cesur, sınırların koruyucusu, çağın kahramanı Osman oğlu Orhan'dır. Allah ona uzun ömürler versin. Yüce Rabbin rızası uğruna mübarek secde emrini veren odur. Allah secde edeni cennetine alsın.^a

Resim. 1.4: Bursa kitabesi. Kitabe, Colin Heywood'un yeniden kurguladığı haliyle, ilk olarak Orhan'ın Bursa Kalesindeki ilk camisini süslüyordu. Bu cami 1413'teki kuşatma sırasında yok edildi, eski kitabe birkaç yıl sonra inşa edilen bugünkü camiye iliştilirdi.^b

* [http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/meal-2/ihlas-suresi-112/ayet-1/diyaret-vakfi-meali-4 --çn](http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/meal-2/ihlas-suresi-112/ayet-1/diyaret-vakfi-meali-4--çn).

^a Benim çevirim. Çözümlenmesi zor bu metin ilk kez Mantran, "Les Inscriptions arabes," no. 1'de yayımlandı. Bugünkü yeri üzerine bkz. Heywood, "The 1337 Bursa Inscription."

^b Heywood, "The 1337 Bursa Inscription."

Aydınogulları hanedanı Ege kıyıları boyunca kuzeyde Edremit Körfezinden güneyde Menderes Nehri vadisine kadar uzanan ve varlığını hemen hemen bir yüzyıl sürdüren güçlü bir devlet kur-

muştur. İbn Battuta, Ayasuluk'u 1332'de ziyaret ettiğinde, Saint Jean Kilisesinden etkilenmiş ve kilisenin Türk fatihlerin cuma camisine dönüştüğüne dikkat çekmişti.⁸² Son arkeolojik kazılara göre külliye ayrıca dükkân ve ahırları da içeriyordu; bunlar muhtemelen camiye destek için kurulan *vakfa* tahsis edilmişti. Kiliseyi aynı dönemde ziyaret eden Hristiyan Wilhelm von Boldensele, Hristiyan hacıların fetih sonrası onyıllarda da kalıntıları hâlâ ziyaret ettiğini ve bunun karşılığında daha önce Hristiyan hükümdarlara yaptıkları gibi Türk hükümdarlara da bir harç ödediklerini yazmıştır.⁸³

Resim 1.5: İsa Bey Cami, Saint Jean Kilisesinin avlusundan görünüm.

Binanın 1350'den sonra deprem nedeniyle harap olması yeni bir camiye gerekli kılmıştı.⁸⁴ Yeni caminin mevki sembolik değeri nedeniyle seçilmiş olmalıdır. Caminin inşaatında Artemis Tapınağından alınan materyaller yeniden kullanılmıştır (kendi içinde hiç anormal bir şey değil); caminin iç bahçesini bir kemer oluşturacak şekilde kuşatan on iki sütun ve iç ibadet salonunda-

⁸² Gibb, ed., *Travels of Ibn Battuta*, c. 2, s. 444-45.

⁸³ Büyükkolancı, *Life and the Monument of St. John*, s. 40.

⁸⁴ Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 37 n. 120; Büyükkolancı, *Life and the Monument of St. John*, s. 43.

ki bir karma Roma sütun başlığı bu materyallerden bazılarıdır. Cami, hem Artemis Tapınağı hem de Saint Jean Kilisesiyle özel bir ilişki içinde tasarlanmıştır. Üzerinde pencerelerin bulunduğu kible duvarı Mekke'ye yönlendirilmemiştir, tapınağa bakmaktadır. İki özgün minareden sadece biri hâlâ yerindedir, şerefe seviyesinin üzerindeki kısmı eksiktir. Daha önce avlunun diğer köşesinde yükselen ikizinin, 1650'lerdeki bir depremde yıkıldığı bilinmektedir. Bugün günümüze kadar ayakta kalan minarenin şerefesi, Havarî Aziz Yuhanna'nın kalıntılarındaki altın altındaki bir yeraltı türbesinde gömülü olduğu kilise nefinin kısmen aşığına doğru bir pozisyonda, kilisenin narteks girişlerince çifte çerçeveye alınmış olarak görünüyor (Bkz. Resim 1.7).

İsa Bey Cami, böylece antik alandaki üç binanın en yakın tarihli olarak Yunan paganizmi, Hristiyanlık ve İslam arasındaki kronolojik ilişkiyi pekiştiriyordu.

Resim 1.6: Ayasuluk'taki tapınak-cami-kilise alanı, Artemis Tapınağından görünüm.

Tapınak ve kilisenin veçhelerini bünyesinde birleştiren cami, tıpkı İslamın Hristiyanlığın ve paganlığın harabelerinin üzerine inşa edilmesi gibi bu ikisinin yerine geçmişti. Ancak mimar, ayrıca Artemis ve Havarî'nin kutsal halesinden hem ödünç alıp hem de onları tahkim ederek alanın karşı konulmaz estetik

özniteliklerini⁸⁵ ustalıkla kullanmış, ibadetin doğa ve zamanın güçleriyle uyumlandığı görsel bir simetri yaratmıştır. Müezzin, ibadet için çağrıda bulunurken kendisini doğrudan Saint Jean'ın kalıntılarını barındıran yıkık kiliseye bakarken bulacak, secde eden cemaat ise yüzlerini mihrabın ötesinde, sular altında kalan Artemis Tapınağına dönmüş olacaktı.

Resim 1.7: Saint Jean Kilisesinin avlu girişi İsa Bey Caminin minaresini çerçevesiyor.

Daha mütevazı bir örnek, Troas'ın (Biga Yarımadası) güney kıyısındaki, Assos'ta yer alan Osmanlı camisidir.* Köyün Türkçe adı Behram, ortaçağ döneminin Yunanca ismi Makhramion'dan gelir. Kasaba 1919-1923 arasındaki zorunlu göçlere kadar ezici bir çoğunlukla Yunan ve Hristiyan kalmıştır. Assos'taki klasik döneme ait harabeler bir yar üstünde yer alıyor ve 200 metre aşağıdaki Ege'nin mavi sularının oluşturduğu olağanüstü güzellikte bir manzaraya bakıyor. Harabeler 1881-1883'te Amerikan Arkeoloji Enstitüsünün ilk kazılarına konu olmuştu.⁸⁶

⁸⁵ Bu fikri Jon Stewart'la yaptığım bir özel sohbetle borçluyum.

* Murad Hüdavendigâr Cami –çn.

⁸⁶ Ed. Bacon ve Koldewey, *Investigations at Assos*. Ayrıca bkz. Assos üzerine birkaç deneme, ed. Holod ve Ousterhout, *Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar*.

Resim 1.8: Assos Cami.

Akropolün kuzeydoğu köşesindeki cami, kilometrelerce öteden görülebileceği kara tarafından adeta bir nöbetçi muhafız gibi yükselir. Cami ayrıca bakış noktasına bağlı olarak denizden de görülebilir. Yakından bakıldığında şaşırtıcı bir şekilde basit ve mütevazıdır. Revakları da dahil sadece 17 metre uzunlukta ve 14 metre genişlikte olan bina, üzeri kubbe ile örtülü kare şeklinde tek bir odadan oluşur.⁸⁷ Caminin bir minaresi bile yoktur. Bir kuruluş kitabesi de bulunmamaktadır, ancak bir sonraki yüzyılla ait Osmanlı kayıtları, caminin muhtemelen Ayasuluk'taki İsa Bey Cami ile yaklaşık aynı dönemde, Sultan Murad tarafından yaptırıldığını doğrular.⁸⁸ Assos'taki cami bir zamanlar aynı noktada bulunan bir kilise ve komşu Athena Tapınağının tuğla ve taş yıkıntılarından inşa edilmiştir.⁸⁹

⁸⁷ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri*, c. 1, s. 224-29.

⁸⁸ Bkz. 1530 tarihli Hüdâvendigâr tahrir defteri, *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, metin, s. 137.

⁸⁹ Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation," s. 54-55.

Resim 1.9: Assos Caminin kapı kasası üzerindeki kitabe.

İnşaat malzemelerinin, Ayasuluk'ta olduğu gibi yeniden kullanımı sadece işlevsellik ve çevre bilincinin ötesinde bir anlam taşıyordu. Eski Saint Cornelius Kilisesinin mermer kapı kasası bile lentosunun üzerindeki özgün Yunanca kitabesiyle birlikte camide yeniden değerlendirilmiştir. Yunanca kitabe, hamiliğiyle geçmişte bilinmeyen bir tarihte kilisenin onarımına mali kaynak sağlayan ismi belirtilmemiş bir eyalet valisini onurlandırmaktadır.⁹⁰ Kapı kasası böylece çifte bir anlama kavuşmuştur; burada, Assos'un akropolünde yüzyılların harabelerinin ortasında dikilen Sultan Murad, binayı yeniden eski haline geri döndürmüştür. Kiliseyi kendisinden çok önce onartan unutulmuş Rum vali gibi o da kendi ismini zikretmemiştir.

⁹⁰ Ousterhout, kapı kasasının bir fotoğrafını yayımlanmıştır. "Ethnic Identity and Cultural Appropriation," s. 53. *Anthologiae Graecae Appendix, Epigrammata Demonstrative*'den alıntılanan kitabe, stephanus.tlg.uci.edu adresindeki online *Thesaurus Lingua Graecae: A Digital Library of Greek Literature* (the TLG Canon), no. 7052.003.

2

Kutlu Bir Hanedan, 1397-1494

Türkçede Osmanlı hanedanına ilişkin en erken yazılı tasvir, Şair Ahmedî'nin uzun, manzum *İskendernâme* mesnevisinin oldukça kısa hitame bölümü olarak ortaya çıkmıştır. Metin Sultan Bayezid ve atalarının zaferle sonuçlanan savaşlarını kutluyordu.¹ Eser bugünün koşullarında fazla övgü koksa da Timurlenk'le başlayan ve Şah İsmail'le sona eren 9. hicri yüzyılın okurlarınca muhtemelen farklı bir şekilde algılanmıştı. Sultan Bayezid'in *Yıldırım* olarak geride bıraktığı hatıra, yıldırım misali parlamaları olduğu kadar feci mağlubiyeti sonrası Küçük Asya'daki Türk saray hayatında yaşanan melankoliydi de.² Vakanüvisler, kendisini gözükkara hırsı nedeniyle yıkıma sürükleyen bu trajik kahramanın bıraktığı mirasın, mağlubiyet ve şiddet olduğunu yazdı. Adil bir suçlama, 1402'de Ankara'da savaş alanından çekilmeleri Bayezid'in sonunda rol oynayan etkenlerden biri olan bütün öteki Türk beyleri arasında eşit olarak dağıtılmayı gerektirir. Bayezid'in saltanat siyaseti alâmetinin geçip gidişine pek azı kederlenmişti. Yine de yeniden inşa çalışması, Türk vakanüvislerin muğlak anlamları üzerine sanki kader tabletleriymiş gibi kafa yorduğu bir mağlubiyet duygusuna karışmıştır.

¹ Silay, ed., *History of the Kings*.

² Emecen, "İlk Osmanlı Kroniklerinde Timur İmajı," *İlk Osmanlılar*, s. 161-73.

Kutu 2.1: 9. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları

I. Bayezid 1389-1402

I. Mehmed 1413-1421

II. Murad 1421-1451

II. Mehmed, "Fatih" 1451-1481

II. Bayezid 1481-1512

Şiddet, Veraset ve Bellek

I. Bayezid'in [Yıldırım] saltanatı, babası Murad'ın batı ve doğuda hâlâ yankı bulan Meriç (1371) ve Kosova'daki zaferleriyle başladı. Stefan Duşan'ın Slav krallığı, oğlunun Meriç Muharebesinin birkaç ay ardından çocuksuz olarak ölümünden sonra parçalanmıştı. Slav derebeylerin bir bölümü Macaristan Kralı Sigismund'u destekliyordu, diğerleri ise Osmanlı'nın hizmetine girmişti. Bayezid bu derebeylerin sadakatinin karşılığını Kosova'da hayatını kaybeden Kral Lazar'ın kızı Olivera'yla evlenerek ödedi. Küçük Asya, Galatia ve Kapadokia'nın Türk beyleri, batıda Bayezid ile güneyde Memluk sultanları, doğuda ise Timurlenk arasında kalmıştı. Bu durumda birçoğu bağımsızlık konusunda çareyi Sivas'ın filozof-sultanı Kadı Burhaneddin'i desteklemekte buldu. Kadı Burhaneddin, Selçuklu yüzyıllarının Fars kültürüne yaraşır bir halef olarak gelişkin bir sultanlığa hükmediyordu.³

Bayezid'e göre, hem batı hem de doğudan gelecek tehlikelerden korunmanın yolu Konstantinopolis'in ele geçirilmesiydi. Burası neredeyse zaptedilemez bir kale, bir kez daha Boğazların her iki tarafına da hükmeden bir imparatorluğun başkenti olacaktı. Konstantinopolis'in fethiyle diğer her şeyini kaybedebilirdi, ancak bu şehri kaybetmeyecekti.⁴ Uzun ömrü, işlev-

* Antikçağda, İç Anadolu'da merkezi Ankara olmak üzere Sakarya ile Kızılırmak arasında kalan bölgeye verilen ad –çn.

¹ İç Anadolu'da güneyde Toros Dağlarından kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanan bölge. Batıda Tuz Gölü, doğuda ise Ermenistan ve Fırat ile sınırlanır –çn.

³ Zachariadou, "Manuel II Palaeologus."

⁴ Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, s. 29.

siz siyasetinin yarattığı her türlü beklentinin ötesine geçen geç Bizans bu konuda bir ders veriyordu. Bayezid, Bizans'ta taht mücadelesini enine boyuna değerlendirdi; Hristiyan Philadelphia'yı (Alaşehir) aldı ve Ege'nin Türk beylerini tımarlarına kendi elinden yeniden resmiyet kazandırmaya zorladı. Kastamonu ve diğer beyliklerin kerhen boyun eğmelerini sağladı. Ancak 1391 yazında bir muharebede Kadı Burhaneddin'e yenildi. Bundan kısa bir süre sonra Timurlenk doğudan ilerledi. Durumun aciliyetini gören Bayezid, doğudaki meşruiyetini güvence altına almak amacıyla Memluklerden destek istedi.⁵ Daha sonra Konstantinopolis'i kuşatma altına aldı.

Strateji muazzam potansiyel avantajlara sahipti ve görünürde bir zafiyeti bulunmuyordu. Bayezid, Boğazların Asya yakasında, Boğaziçi'nin Konstantinopolis'ten 8,5 kilometre kadar yukarısında bir hisar inşa etti ve şehri sürekli bir abluka haline soktu. Bu hamle etkisini göstermişti. Venedik'ten ithal edilen buğdayın fiyatı yükseldi, şehirdeki Rum aristokrasisi mallarını vurgunculara satmak zorunda kaldı. Birçoğu şehri terk etti.⁶ Konstantinopolis mahrumiyete rağmen dayandı. Bayezid süregiden kuşatmanın yanı sıra batıda ve kuzeyde uzak bölgelere, hatta Temeşvar ve Belgrad'a seferler düzenledi. Nikopol'ü [Niğbolu] aldı, Eflak'ı teslim olmaya zorladı, 1396'da Macar Sigismund'un liderlik ettiği bir Hristiyan kralları ittifakını Niğbolu Savaşında bozguna uğrattı. Bu, Karadeniz'de Vidin'in fethi ve Aşağı Tuna bölgesinin Osmanlılarca kontrol altına alınması sonucunu doğurdu. Murad'ın hükümdarlığında Trakya'nın fatihleri arasında yer alan Evrenos Bey hâlâ güçlüydü; Bayezid adına Epiros [Epir], Yunanistan ve Mora'ya seferler düzenledi. Bayezid'in kadirgaları Gelibolu'daki üslerinden çıkıp Ege'de devriye gezdi. Ancak bütün bunlar yeterli olmadı. Memluk sultanının ölümü ve Kadı Burhaneddin'in bir muharebede öldürülmesi üzerine Timurlenk'in önündeki son barikatlar da düşmüştü. Bayezid savaş meydanında Timurlenk'in karşısına elinde imparatorluk şehri olmaksızın çıkacaktı.

⁵ Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 175.

⁶ Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 149-83.

Timurlenk'in İşgali

Timurlenk'in yağmacılık ve sonu gelmeyen seferlerin belirlediği destansı hayatın ötesinde gerçekten bir planı vardıysa, bu Cengiz Han'ın kariyeri ve harağgüzar imparatorluğunu yeniden canlandırma tahayyülüymüş gibi görünüyor. Tabilerine yönelttiği talepler, Timurlenk'e 1400 yazında Bayezid'e saldırması için bahane sağlamıştı.⁷ Bayezid hesaplanmış bir risk alarak oğullarından birini Timurlenk'in kuşatma altına aldığı Sivas'a gönderdi, Konstantinopolis'in surları altındaki anı ise kendisine saklamıştı. Osmanlı orduları şehir yöneticilerinin diri diri gömüldüğü Sivas'a geç ulaştı. O kış Halep, Diyarbakır, Humus, Hama ve Baalbek Timur'a boyun eğdi. Direnç gösteren Şam talan edildi ve kılıçtan geçirildi. Bir tarafta Timurlenk'in zalimliği, diğer tarafta ise Bayezid'in müdahaleci otoritesi ve taktik pervasızlığı gibi iki nahoş seçenek arasında kalan Türk beylerinin birçoğu Osmanlıları zayıflatacağı ve kendilerini Sivas'ın kaderini paylaşmaktan kurtaracağı umuduyla Timurlenk'e teslim oldu. Yoklukları, Osmanlıların Ankara'da 28 Temmuz 1402'de aldığı sarsıcı yenilgide belirleyici oldu. Bayezid esir alındı ve esaret sırasında öldü. Timurlenk'in askerleri Küçük Asya'yı Ege kıyılarına kadar yağmaladı.⁸

Timurlenk'e katılan Türk beylerinin beslediği ciddi bağımsızlık umutları önce imparatorun fahiş vergi talepleri ve varlıklarını hesapsızca yok etmesi, sonra da Bayezid'in oğullarının hayatta kalması nedeniyle tamamıyla suya düştü. Boğazların batısında da Osmanlılara karşı bir tehdit yoktu, dolayısıyla Bayezid'in varislerinin hayatta olması, Türk beylerinin sonunun geldiği anlamına geliyordu. Timurlenk'in 1405'te ölümünden sonra, Küçük Asya'yı birleştirmeyi hiçbiri akıl edememişti. İmparator II. Manuel Paleologos, giderek artan bir rol oynasa da sonunda elde edebildiği şey Osmanlı şehzadeleri arasındaki kaçınılmaz çatışmayı uzatmaktan biraz daha fazlasıydı.

⁷ Manz, *Rise and Rule of Tamerlane*, s. 72-73.

^{*} Ankara Savaşı –çn.

⁸ Saldığı dehşetle ilgili bir aktarım için bkz., Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 55-56.

Taht Savaşı

Bayezid'in oğulları arasında aralıklı olarak yirmi yıl⁹ boyunca şiddetli bir şekilde devam eden dramatik savaş, paradoksal olarak Osmanlı birliğinin¹⁰ yeniden teyidine hizmet etti. Sorun, Osmanlı hanedanının, daima İlahi gücün bahşettiği bir yetenek olan içsel otoritenin büyümlü niteliği olarak *devleti hâlâ uhdesinde bulundurup bulundurmadiğiydi*.¹¹

Kardeşlerden ikisi, Musa Çelebi and Mustafa Çelebi, Timurlenk tarafından babalarıyla birlikte esir alınmıştı. Musa salındı ve Bayezid'in naaşını geri getirdi, Mustafa Çelebi ise Semerkand'da alıkonuldu. İtiş kakışla geçen iki yıldan sonra, en büyük kardeş İsa Çelebi öldü. Çelebi Mehmet (I. Mehmed) Tokat'ta karargâh kurdu ve Galatia platosunun kontrolünü elinde tuttu. Musa Çelebi, babasının naaşıyla birlikte Mehmet Çelebi'nin gözetimi altındaydı. Her ikisi de Osmanlı başkentleri olan Bursa ve Edirne'yi elinde tutan Süleyman Çelebi ise en güçlü konuma sahipti. Cenova ve Konstantinopolis'le bir antlaşmaya varırken, Venedik'le barış yaptı. Mustafa Çelebi, görünüşe bakılırsa Semerkand'da, kapalı kapıların ardındaydı.

Mehmed Çelebi, 1409'da saldırıya geçti. Bazı Türk beylerinin yanı sıra Eflak'ın Hıristiyan derebeyiyle de evlilik yoluyla kurulmuş ittifakları vardı. Musa'yı Edirne'de Süleyman Çelebi'nin üzerine gönderdi, Bursa'ya ise kendisi saldırdı. İki cephede savaşmaya zorlanan Süleyman, ikisini de kaybetti; Musa Çelebi Edirne'yi, Çelebi Mehmet Bursa'yı aldı, Süleyman ise kaçak olarak öldü.¹² Edirne'de işler Musa Çelebi için pek iyi gitmedi. Buradaki kısa süreli saltanatı bir kifayetsizlik örneğiydi. Konstantinopolis'i kuşatma altına alsa da müdahaleci bürokrasisi ve kindar kişiliği tam da ihtiyaç duyduğu Türk akıncıları kendisinden soğutmuştu. Müttefiklerinin yanı sıra astlarının da taraf değiştirip kendisine katıldığı Mehmed tarafından 13 Temmuz 1413'te mağlup edilip öldürüldü.¹³

⁹ Kronoloji için bkz., Kastritsis, *Sons of Bayezid*.

¹⁰ Bkz. Richards, *Mughal Empire*, s. 162.

¹¹ Örneğin bkz., Abd ül-Vasi Çelebi's *Halilname*, Kastritsis, *Sons of Bayezid*, s. 221-32.

¹² Kastritsis, *Sons of Bayezid*, s. 153-58.

¹³ Kastritsis, *Sons of Bayezid*, s. 159-84.

Mehmed Çelebi, zaferi tam kesinleşmiş gibi görüldüğü bir sırada 1415'te Semerkand'da serbest bırakıldıktan sonra yeniden ortaya çıkan kardeşi Mustafa Çelebi'yle baş etmek zorunda kaldı. Mehmed'in mağlup ettiği Mustafa, Konstantinopolis'e kaçtı, İmparator Manuel, Mehmed sağ olduğu sürece Mustafa Çelebi'yi serbest bırakmayacağını taahhüt etti. Osmanlı'da hanedan savaşları nihayet 1421'de son buldu: Mustafa'yı yakalayıp astıran, iki öz kardeşini ise alt edip kör eden, Mehmed'in oğlu Murad olmuştu.¹⁴

Dervişlerin İsyanı

Osmanlı'da saltanat çatışması devam ederken, bir halk ayaklanması Osmanlı hükümlanlık tasavvurunun tam da kendisini tartışmaya açtı. Osmanlı'da toparlanma, gerçekçi bir alternatifi yokluğunda bile tam bir güven telkin etmemişti. Saltanatın yeniden tesis edilmesinin yarattığı düş kırıklığının vardığı nokta, Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin gibi iki destansı karakterin liderlik ettiği isyandı. İsyan, Mehmed'in, Mustafa'yı mağlup edip Konstantinopolis'te gözetime bıraktığı 1416 yılında patladı. Günümüze kadar gelen birkaç aktarım, Türk maneviyatının derin kuyusuna itibarlı bir siyasi kova indirebilecek birinden nasıl güçlü bir meydan okuma doğabileceğini canlı bir şekilde tasvir ediyor.¹⁵

Konuya ilişkin bir aktarım, Dukas adlı bir Rum aristokratın yazdığı bir Osmanlı tarihinde göze çarpar. Dukas'ın ataları Bizans tahtında oturmuştu.¹⁶ Kendisi de büyükbabasının 1340'ların Bizans iç savaşı sırasında sığındığı Aydın'da büyümüşü. Dukas'a göre Bizans ve Osmanlı hanedanlarının kaderleri tamamıyla birbirine dolanmıştı, Konstantinopolis'in düşüşü (1453) ise –bunu görece kadar yaşamıştı– her ikisinin de sonunu önceden haber vermişti.¹⁷ Dukas, kahramanı Börklüce Mustafa'yı

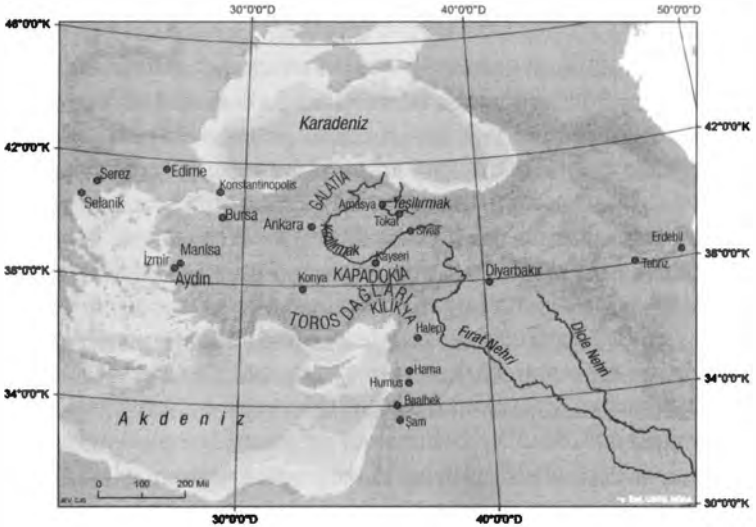
¹⁴ Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 79-95.

¹⁵ Geniş çapta dikkat çeken olay, 20. yüzyıl şairi Nâzım Hikmet'in bir şiirine ve bir belgesel filme de konu olmuştur. Yakın tarihli çalışmalar: Balivet, *İslam Mystique* ve Köker, *Şeyh Bedreddin*.

¹⁶ Çev. Magoulías, ed., *Decline and Fall of Byzantium*.

¹⁷ Magoulías, ed., *Decline and Fall of Byzantium*, s. 244.

İslam ve Hıristiyanlığın birleştiği, özel mülkiyetin kaldırıldığı, zulmün sona erdirildiği ironik bir yeni sistemin peygamberi olarak resmediyordu. Dukas Girit'te münzevi bir keşişten, "sadece basit tünikler giyen, açık başları tamamıyla saçsız, ayakları ise sandaletsiz," dervişlerin geceleyin onunla dertleşmek için denizin üzerinde yalınayak yürüdüklerini duymuştu.¹⁸ "Söylenenlere göre beraberlerinde 4 bin Süfi bulunuyordu," diye ekliyordu civardaki bir Müslüman yazar. "Hepsi de *Lâ ilâhe illallah*' diyordu; ama *Muhammed Resûlullah*' demiyorlardı."¹⁹

Harita 2.1: Timurlenk'in işgali ve Osmanlı iç savaşı. Çizim: Jason Von Horn ve Caitlin Strikwerda.

Dukas, aktarımını İsa'nın Bağ Kiracıları Benzetmesinin tuhaf bir tersinmesi olarak kurmuştu. Mesele göre, isyancı bağcılar, bağını kiraladıkları toprak sahibinin kölelerini öldürür. Toprak sahibi bunun üzerine üründen payına düşeni alması için kendi oğlunu göndermeye karar verir, isyancılar ise onu

¹⁸ Magoulias, ed., *Decline and Fall of Byzantium*, s. 119-21.

¹⁹ Allah'tan başka tanrı yoktur -çn.

¹⁹ Muhammed onun resulüdür -çn.

¹⁹ Köprülü, "Bemerkungen," s. 209, Şükrullah'ın metni.

da öldürür. Dukas ise tersine isyancıları oğula katlettiriyordu. Sultan Mehmed, Börklüce Mustafa'nın İzmir Körfezinin ücra, dağlık batı kıyısı Karaburun Yarımadasındaki üssüne bir ordu göndermişti. Kara tarafından yegâne erişimi sağlayan dar kıyı yolu tarafından yaklaşan Osmanlı birlikleri, tepelerdeki isyancılarca geri püskürtüldü. İkinci bir Osmanlı birliği de aynı kaderle karşılaştı. Sultan bu kez veziri azam ve kendi küçük oğlunun (geleceğin Sultan II. Murad'ı) kumanda ettiği bir ordu gönderdi. Kıyı yolunu zorladılar ve Dukas'a göre, "ortalıktaki herkesi, bebekler, erkekler ve kadınlarla birlikte yaşlıları da acımasızca öldürdüler; kısacası, yaşına bakmadan herkesi katlettiler..."²⁰ Börklüce Mustafa zincirlenmiş olarak Ayasuluk'a getirildi, sorgulandı ve çarmıha gerildi. Cesedi, İsa'nın Kudüs'e Muzafferane Girişinin bariz bir parodisi olarak, bir devenin sırtında olduğu halde sokaklarda gezdirildi.²¹ Osmanlı ordusu Börklüce Mustafa'nın destekçilerinin peşine düşmüş ve dilenci kılıklı kim varsa hepsini toplamıştı. "Ölümü memnuniyetle karşılayan dervişlerin," diye yazıyordu Dukas, "şöyle dedikleri duyuldu: İriş dede sultan iriş." Dukas'ın çevirisi, bu yakarışı Günlük Ayın'ın açılış satırları olan Mezmurlar 38'in Türkçe bir açıklamasına sokmuştur.

Derviş isyanına ilişkin ikinci bir aktarım, iki isyancıdan diğerini, Şeyh Bedreddin'i öne çıkaran ve torunu tarafından yazılmış, dinsel bir biyografi ya da *Menakıbnâme*'dir.²² Eser, isyanı muazzam bir yanlış anlama olarak resmeder. Şeyh Bedreddin'in annesi bir Rum Hıristiyan mühtediydi. Baba tarafından dedesi ise son Selçuklu sultanının yeğeniydi.²³ *Menakıbnâme*, bu zımni saltanat iddiası üzerinde pek durmaz ve şeyhin hikâyesini daha ziyade Edirne'deki evinden Batı İslam dünyasının bütün büyük şehirlerine uzanan bir hac yolculuğunda "bir oraya bir buraya" yaptığı evliyaca gezintilerinin kaydı olarak anlatan bir savunma metni olarak okunur. Bu

²⁰ Magoulis, ed., *Decline and Fall of Byzantium*, s. 121.

²¹ Yine de işitilmemiş bir son değil. Armanios and Ergene, "A Christian Martyr under Mamluk Justice."

* Yetiş dede sultan, yetiş -çn.

²² Ed. Gölpınarlı ve Gungurbey, *Sınavna Kadısoğlu*; Babinger, ed., *Die Vita*.

²³ Çıpa hanedanlık bağlantısını vurgular, "Contextualizing Şeyh Bedreddin."

siyasi biyografinin ayrıntıları baştan sona Şeyh Bedreddin'in Osmanlılara sadık olduğunu, üstün bir âlim ve hukuk adamı olduğunu ve siyasi hedefler gütmemediğini ima eder. Kitap aynı şekilde, Şeyh Bedreddin'in öğretilerini Osmanlı İslamı bağlamında oldukça önemsiz bir felsefi Sufizm formu olarak özetler. Bu metne göre Çelebi Mehmed, Osmanlı kardeşler arasındaki savaş sırasında Edirne'yi aldığı anda Şeyh Bedreddin İznik'e sürülmüştü. O dönemde, Sinop Beyini temsilen Kırım'da bir diplomatik görevdeyken bulunduğu gemi Karadeniz'de Hıristiyan korsanlarca ele geçirilmiş ve kendisini Eflak kıyılarında bulmuştu. Şeyh Bedreddin safiyane bir şekilde, son kitabını Sultan Mehmed'e hediye olarak sunmak üzere Edirne'ye doğru yola koyulmuş, ancak sultan, şeyhin gelişini bir yanlış anlama ile başkaldırı olarak değerlendirmişti.

İsyanla ilgili üçüncü aktarım ise her iki isyanın da hiç ma- sum olmadığını söylüyordu. Âşık Paşazade adlı bu yazar, her şey kendisinin Osmanlı ordusundan ayrılıp "Sultan Orhan'ın imamının oğlu," yaşlı bir dervişin evinde sağlığına kavuşmaya çalıştığı bir dönemde vuku bulduğu için olaylara şahsen tanık olmamıştı. Kitabı *Menakıb u Tevârih-i Âl-i Osman*,²⁴ erken Osmanlı dönemiyle ilgili birkaç vakayinameden biridir. Âşık Paşazade, Şeyh Bedreddin'i, Musa'nın başarısızlığa mahkûm Edirne yönetiminde kazasker –imparatorlukta, sultanın altındaki en güçlü sivil mertebe– Börklüce Mustafa'yı ise Şeyh Bedreddin'in oğlunun akıl hocası olarak tanıtır. Bu versiyona göre, Sultan Mehmed, iyi niyetli bir şekilde Şeyh Bedreddin'e bir miktar ulufe ve kızıyla birlikte İznik'e gitme izni verir. Ancak Bedreddin bunun yerine Batı Karadeniz ormanlarına kaçır ve kendini halife ilan eder. Yardımcısı Börklüce Mustafa ise kaçtığı Karaburun'da "pek çok riyakârlıkta" bulunmuştur. Edirne'deki görevi sırasında Şeyh Bedreddin'den tımar alan birçoğu da onlara katılmıştır. Bu versiyonda Börklüce Mustafa parçalanıyor, Şeyh Bedreddin ise Serez'de pazaryerinde bir dükkânın önünde asılıyordu. Âşık Paşazade "Bu şimdiki sofular, 'Biz Allah için dervi-

²⁴ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*. Âşık Paşazade'nin mevcut el yazmaları arasındaki farklılıklar için bkz. Sunuş bölümü, Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, s. 81-85.

şiz," derler. Bunlar derviş falan değildir. Bir gün şeyhimiz ortaya çıkar, biz de bey oluruz diye söylerler," diye yazdı.²⁵

Bu üçüncü aktarımın yazarı Âşık Paşazade, ciddi kültürel öneme sahip bir simaydı. Çok sayıda sufi şeyh ve şairin bulunduğu bir sülaleden geliyordu ve 200 yıl öncesinde Moğol karşıtı ayaklanmaya önderlik eden Baba İlyas'ın altıncı kuşak torunuydu.²⁶ Âşık Paşazade'nin kendisi yaklaşık 100 yaşına kadar yaşamıştır. Dervişlerin isyanı gençliğinde gerçekleşmiş, fakat *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı bir on yıl sonra, Konstantinopolis'in fethi sonrasında, Safevilerle yaşanan çatışmanın Osmanlı'nın ufkunu kararttığı bir dönemde yaşlı bir adam olarak yazmıştır. Kitap iki eksen üzerine oturur; biri, gerçek takvanın doğası, diğeri ise Osmanlı hanedanının Âşık Paşazade'nin kendi kültürel mirasının evliyalarıyla olan özel bağlantısıdır.²⁷ Âşık Paşazade manevi otorite ve siyasi otoriteyi özenle birbirinden ayırmıştır. Bir zamanlar meşru bir sufi mezhebi olan Safeviler, Şah İsmail'in mesih misyonuna duydukları inanç nedeniyle kendi tabiriyle bir "kâfir Erdebil tarikatına" dönüşmüştü. Safevi hareketi ise dervişlerin isyanına delalet etmişti. Şeyh Bedreddin ve Börklüce Mustafa tıpkı Safeviler gibi siyaseten muhteris sahtekâr ve şarlatanlardan başka bir şey değillerdi.²⁸ Âşık Paşazade, fesatça bir yaklaşımla Safevi tarikatının ilk üyeleri arasında Şeyh Bedreddin'in 22 eski müridinin bulunduğunu yazmıştır.²⁹ Onlar, "bilgelige değil, kutsal nizamı yıkmaya ve sultanlığı elde etmeye göz koymuştu."

* Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, çev. ve ed. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, 2003, s.159 –çn.

²⁵ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 92; Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, s. 153-54; ed. Giese, 81-82.

²⁶ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 1.

²⁷ Halil İnalçık, "How to Read."

²⁸ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 91-92 (Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, s. 153-54) ve Giese anonim, *Die altosmanischen Anonymen Chroniken*, s. 49-55.

²⁹ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 264-69; Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, s. 249-52.

Türk Tasavvuf Maneviyatı

Safevi şahların aksine, Osmanlı sultanları İlahi güçle asla karıştırılmamıştı. Âşık Paşazade'ye göre, Osmanlı sultanları kendilerini ilk olarak Kayı boyunun Orta Avrasyalı efsanevi savaşçı beylerinden gelen asil soyu içinde, ikinci olarak da Abbasi halifelerinin atanmış sultanları Selçuklularca vekil olarak tayin edilmiş olmalarıyla meşrulaştırıyordu. Abbasilerin Moğollarca devrilmesi ve Selçukluların da yıkılmasından sonra meşruiyet silsilesi Osmanlı sultanları üzerinde devam ediyordu. Fatihlerin harmaniyesi ve İslami geleneğin hamileri artık onların uhdesindeydi. Osmanlı sultanları yerine göre örnek müminler olabilse de aynı zamanda mütevazı müminlerdi de. Evliyalar evliya, sultanlar ise sultanı.

Sultanlar ve Evliyalar

Evliyalar ve sultanların ilişkileri karmaşıktı. Türk maneviyatının merkez üsleri ilk başlarda, Küçük Asya ve Trakya'nın kıyı bölgelerinde uzanan Osmanlı topraklarında değildi ve çok yakın zamanlara kadar Hristiyandı. Osmanlı Müslümanlarının en çok saygı gösterdiği mevkiler Galatia ve Kapadokia'daydı, üstelik rakip hanedanlar Akkoyunlular ve Karamanlıların çıkarına hizmet etme eğilimindeydi. Hem Sadreddin Konevi hem de Celaleddin-i Rumi'nin türbesini barındıran, Türk İslamının entelektüel merkezi Konya, Karamanlıların kontrolü altındaydı. Sultan I. Murad'ın köle askerlerden oluşan *yeniçeri* birliği manevi vecibeleri itibarıyla fazlasıyla Bektaşiydi.³⁰ Murad, tarikatın kurucusu Hacı Bektaş'ın türbesindeki ibadethaneyi tekke olarak Bektaşilere bağışlamıştı, ancak burası Kayseri'nin batısındaki bir Kapadokia köyündeydi.

³⁰ Murad'ın dinsel vecibeleri üzerine, Taeschner, "War Murad I. Grossmeister?" ve Reinert, "From Nis, to Kosovo Polje," Zachariadou, ed., *Ottoman Emirate*, 167-211, özellikle n. 95; defin yeri ve türbesi üzerine, Heywood, "1337 Bursa Inscription," s. 223.

Resim 2.1: Hacı Bektaş'ın Kapadokia'da bir köydeki tekkesi.

Haliyle Müslüman tarikatlar arasında kendi evliyaları ve Osmanlı sultanları arasında yakın bir hanedanlık ilişkisi tanımlama konusunda bir rekabet yaşandığı, en erken Osmanlı vakayiname kayıtlarında belli bir formda ortaya çıkan peygamberlere özgü bir rüyada görülebiliyor. Hikâyeye göre, Osmanlı sultanı dualarını eden ve Allah'ın adını dudaklarından düşürmeyen iyi bir Müslümandı. Bir gece rüyasında, şeyhinin bağrından yükselen ayın kendi bağrına çöktüğünü ve orada büyük bir ağacın kök saldıgını gördü. Daha sonra rüyasının tabirini şeyhine sordu. Tarih kayıtlarında rakipler arasında anlaşmazlık vardı; rüyayı kim görmüştü? Rüyanın anlamını hangi şeyh çözmüştü?³¹ Bir grup anonim vakanüvis, rüyayı Osman'ın babasının gördüğünü yazsa da tefsirci konusunda ayrı düştüler.³² Aşık Paşazade ise rüyayı Osman'ın kendisine atfetti, tefsiri de Şeyh Edebalı diye birine yaptırdı. Şeyh, "Ey Osman Gazi! Yüce Allah sana ve senin

³¹ Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 132-33.

³² Giese, ed., *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, s. 9-10. Ménage farklı bir versiyon yayımlamıştır: "On the Recensions," s. 317-19.

nesline padişahlık verdi, mübarek olsun. Ayrıca benim kızım Malhun, senin eşin olacak,"³³ demiş ve kızını o anda nikâhlayıp Osman Gazi'ye vermişti. Bu nedenle Osmanlı hanedanı başarısını başka bir kutsal kişiye değil, Edebali'ya borçluydu. Aslına bakılırsa Orhan'ın annesi Edebali'nın kızı değil, başka bir kadındı.³⁴ Kendisi de Şeyh Edebali'nın tarikatına ait olan Âşık Paşazade, bu ayrıntıyı geçiştirmiştir.

Tartışmadaki farklı tarafların hepsinin, rüyaların deneyimli bir kâhinin yardımıyla çözülmesi gereken ve öbür dünyadan gelen bir mesaj olduğunu peşinen kabul ettiğini unutmamak gerekir. Hepsi de dervişlerin tasavvufi maneviyatını tartışmasız bir şekilde açık İslam takvası olarak kabul ediyordu.

Cami, Medrese ve Tekke

Müslüman mutasavvıflar (bugün toplu olarak sufiler olarak adlandırılıyor) hakikati özgün kişisel deneyim vasıtasıyla Tanrı'da bulmuşlardı. Tanrı'yı, onun aziz varlığıyla doğrudan bir karşılaşma vasıtasıyla tanıyorlardı. Sufiler ilahi karşılaşmadan sarhoş edici olarak söz ediyordu. Sevişmek gibi. Tanrı aşkı ezici olabilir; kişinin ruhsal dengesini bozmaya meyyaldir. Böyle bir karşılaşmada sadece rahmet ve mağfiret vardı ve başka hiçbir şeyin önemi yoktu. Müritler kendilerine özgü disipliner geleneğe sahip ustalar olarak, şeyhlerin gözetimi altında bir manevi olgunluk sürecinden geçerek bu deneyimin üstesinden gelmeye çalışıyordu.

Deneyimi herkes bu şekilde görmüyordu. Ayık Müslümanlar, Tanrı'nın huşuya sevk eden safiyetinden daha çok etkileniyordu. Tanrı'nın seküler dünyevilikten gelen ilahi gücünün sınırlarını belirleme ve bu gücü iyi tahkim edilmiş sınırlarla koruma ihtiyacı hissediyorlardı. Sufiler ise bu sınırları müphem ve yararsız buluyordu. Şimdilik, hepsi de Tanrı'nın kendisini biri kelami bir kutsal kitap, diğeri ise yaratılışın kitabı olmak üzere "İki Kitap" ile ifşa ettiği ve insanlığın hayatının bu iki kitap dikkate alın-

³³ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 6.

* Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, çev. ve Ed. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, 2003, s. 58 -çn.

³⁴ Peirce, *Imperial Harem*, s. 33.

rak düzenlendiği konusunda mutabıktı. Mutasavvıflar için esas olan Tanrı deneyimiydi, insan birey ise bir mikrokozmostu. İki kitap, hem yaratılış hem de Kuran bu deneyime işaret eden ve bu deneyimi ifade eden birer iç strüktüre sahipti.

Osmanlı sultanları sıklıkla güçlü bir sufi duyarlılığı yansıtırken akademik İslama da hamilik ediyor ve yüksek İslam medeniyetinin devamlılığını güvence altına alıyordu. Osmanlıların sufizmle akademik İslamı bütünleştirme biçimi, Âşık Paşazade'nin yükseköğrenim kurumları olarak medreselere verilen desteğe ilişkin anlatımlarında görülebilir.³⁵ Birçok erken Osmanlı âlimi mutasavvıftı. Bursa'da, ilk Osmanlı medresesinin ilk müderrisi Davud Kayseri, Sadreddin Konevi'nin üçüncü kuşak müridiydi ve Muhyiddin Arabi'nin *Fusûsu'l-Hikem*'i üzerine bir şerh kaleme almıştı.³⁶ Davud'un Bursa medresesindeki halefi, Bayezid döneminin en büyük âlimi Molla Fenari bir başka Konevi müridinin oğluydu ve mantık üzerine itibarlı bir ders kitabının yanı sıra bir Muhyiddin Arabi şerhi yazmıştı. Âşık Paşazade bunların tümünü sıradan şeyler olarak nakletmişti.

Medreseler bir kurum olarak, otorite, hâkim hanedanın serveti ve ilk başta medreseye bağış ve para yardımı yapmanın bir aracı olarak geliştirilen güçlü mali araçlar olan vakıflarla yakın ilişki içindeydi. Standartlaştırılmış medrese müfredatı, klasik metinlerin öğretim kadrosunun yakın gözetimi altında okunması ve etraflıca kavranmasından oluşuyordu. Müfredat, Kuran yorumu (*tefsir*), hukuk bilimi (*fıkıh*), hadis incelemeleri, felsefi ilahiyat (*kelam*) ve Arapça dilbilgisi; ayrıca tıp, matematik, astronomi ve tasavvufu içeriyordu. Medreselerin eğitilmiş mezunları sultanların idari büroları ve mahkeme sisteminde personel olarak istihdam ediliyordu. İslami toplumun temelinde, şariat –yani Kuran'ın hülasası ve Hz. Muhammed'in İslami hukuk düşüncesinin kabul görmüş dört okulundan birinde tefsir edilen yaşanmış tecrübeleri (*sünnet*)– yatıyordu.

Afro-Avrasya boyunca hüküm süren Türk hükümdarlar gibi Osmanlı sultanları da Tanrı'nın dünyevi hükümdarları hikmeti

³⁵ Kazancigil, *Osmanlılarda Bilim*, kaynakçasıyla birlikte.

³⁶ Kazancigil, *Osmanlılarda Bilim*, s. 57-58; Chodkiewicz, "La Reception de la doctrine d'Ibn Arabi," Ocak, ed., *Sufism and Sufis in Ottoman Society*.

ilahiye vasıtasıyla atayışını güçlü bir şekilde destekleme eğilimindeki Hanefi hukuk yorumunu tercih ediyordu. Ancak şariat tek başına herhangi bir İslami toplumu yönetmekte ne o dönemde ne de şimdi, herhangi bir zaman da yeterli olmuştur. Her zaman saltanat hukukunun, sultanların dünyevi fermanlarının yanında durmuştur.

Medrese Osmanlı topraklarında yükseköğrenime yönelik tek kurum değildi. Önde gelen sufi tekkeleri de sanat ve bilim eğitiminde akademi olarak işlev görmüştür. Buralarda, yaratılış ve Kuran eğitimi, bunlar arasındaki bağlantıları ortaya çıkarmayı amaçlayan ve batını bilimlerin de dahil edildiği kaynak ve yöntemler vasıtasıyla genişletilmişti. Tekkelerin hiyerarşik örgütlenmesi ve şeyh-mürit pedagojisi burada eğitime medresede olduğundan daha farklı bir mahiyet sağlıyordu. Tekkede yükseköğrenim, sadece bilgide bir artışı değil, temel metinler kadar manevi disiplinlerde de gözetimli eğitim süreci vasıtasıyla amaçlı olarak yönlendirilen bir manevi olgunlaşmayı da içeriyordu.

Cami, müminleri Tanrı'nın kullarının oluşturduğu ahit cemaatlerine aidiyet vasıtasıyla hayatın amaçlarının yerine getirilmesine yönlendiriyordu. Cami ibadeti, insanın Tanrı'ya verdiği karşılığı düzenliyordu. İbadet, imamın *hutbe* okumak üzere minbere çıktığı, cemaatinse insanın Tanrı'ya karşılığını, onun Tekliği önünde teslim olmayı temsilen yere kapanarak *secde* ritüeliyle gerçekleştirdiği cuma namazı sırasındaki litürjik anla doruğa ulaşıyordu. Bunun öncesinde Kuran'la ilgili vaaz ve tefsirler yer alıyordu. Bir sonuç beyanı olarak hutbe, halifenin meşruiyet kazandırdığı dünyevi himayesiyle bu cemaati mümkün kılan padişaha teşekkür ediyordu. Müslümanlar için günlük ibadetler, Tanrı'ya vakitli bir yanıtı telkin ediyordu; haftalık vaazlar, kutsal kitabın aralıksız kıraatının eşlik ettiği daimi bir cemaat disiplini geliştiriyordu; yıllık oruç, ziyafet, hac yolculuğu ve geri dönüş döngüsü ise insan hicretinin deneyimlenmesiydi –Kuran'da (2:156)* belirtildiği gibi “Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, ‘Doğrusu biz Allah’a aidiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz,’ derler.”

Ancak Âşık Paşazade ve mutasavvıflara göre ibadet sadece camide değil, şeyhlerin ve dervişlerin eşliğinde tekkede de ger-

* Bakara, 2: 156 –çn.

çekleşişiyordu. Yerleşik dervişleriyle manastırları andıranları da dahil farklı tekke türleri vardı. Hepsinin de bir ibadet salonu bulunuyordu. Toplantılar manevi silsile vasıtasıyla kurucu ve vekillerinin soyundan gelen şeyhin dinlenmesiyle başlıyor ve *zikir* olarak bilinen ve Tanrı'nın adının tekrarlanmasından oluşan bir ritüelle sona eriyordu. Tıpkı zikrin kişiye Tanrı'nın adını yine onun zikredilmiş adında aramaya teşvik etmesi gibi, tekke ayini de (*sema*) Tanrı'yla hayatta belki de sadece bir kez meydana gelebilecek hakiki karşılaşmanın yaklaşık bir temsiliydi. Tekke, Tanrı'yla karşılaşmanın saygıdeğer bulunduğu bir sosyal ortamda, bu karşılaşmanın her gündelik vesilede potansiyel olarak bekleneceği, aranacağı ve ümit edileceği bir mekâna dönüşebilir. Sufilere göre Tanrı'nın alametleri (*ayet*) olan sadece Kuran'ın dizeleri değildi, yaratılışın her parçası onun niteliklerini beyan ediyordu. Şeyh, egonun yok edilmesi, bir başka deyişle Tanrı'yla ilgili bütün özgün deneyimlere eşlik eden ve onların sonucu olan nefsin ölümü sürecinde müritleri yönlendiriyordu. Camide *secde*, insanların Tamamen Öteki olana yere kapanarak verdiği karşılıksa, tekkedeki *sema*, Âşıkların kucaklaşmasıydı. Tekkedeki ibadet müzik ve dansla tanımlanıyordu, tekkenin entelektüel geleneğine girişin vasıtası ise lirik şiirdi. Klasik şiir koleksiyonları (*divan*) bir bakıma ilahiyata dönüşmüş, edebiyat tarihi ise dinin tarihi olarak ikinci bir veçhe kazanmıştı.

Şeyh ve tarikat peyzajı çeşitlilik arz ediyordu, aralarındaki nüfuz silsileleri ise çok katmanlı ve değişkendi.³⁷ Rumi ve Hacı Bektaş Veli gibi bazı anaakım simaların kökleri Horasan ve Orta Avrasya'ya uzanıyordu; ancak kökenler, Türk hayatının duygusal bağlamından daha az önemliydi. Bu anlamda Osmanlı Müslümanları, Muhyiddin Arabi'nin en hakiki vârisleriydi. Endülüslü hoca 1203'te Mekke'ye yaptığı hac yolculuğu sonrası Selçuklu topraklarında yirmi yıl geçirmişti. Tekkesi Konya'da önde gelen bir entelektüel merkez olan Sadreddin Konevi, Muhyiddin Arabi'nin üvey oğluydu ve en itibarlı şerhçiydi.³⁸ Muhyiddin Arabi'nin genellikle Konev'in Osmanlı İslamının iki temel met-

³⁷ Karamustafa, "Origins of Anatolian Sufism," Ocak, ed., *Sufism and Sufis*, s. 67-95.

³⁸ Bu tekke üzerine bkz., Faroqhi, "Vakıf Administration."

ninden biri olan şerhi vasıtasıyla okunan *Fusûsu'l-Hikem*'i,³⁹ Kuran ve Hadis'in yanı sıra Osmanlı İslamının iki ilave temel metninden biriydi. Diğeri ise Rumi'nin bir manevi klasik ve neredeyse tarifsiz bir nazım kültürel referanslar ansiklopedisi niteliğindeki *Mesnevi*'siydi. Muhyiddin Arabi'nin kavramsal söz-

Kutu 2.2: Neyin Ağdı

Celalettin-i Rumi'nin *Mesnevî*'sinin neyin koparıldığı sazlığa yaktığı ağıttan oluşan on sekiz beyitlik açılışı bütün Osmanlılara hemen tanıdık gelen dizelerdi.

Dinle, bu ney nasıl şikâyet ediyor; ayrılıkları nasıl anlatıyor.

Diyor ki: Beni kamışlıklardan kestiklerinden beri feryadıyla erkek de ağlayıp inlemiştir, kadın da.

Aynlıktan şahrem şahrem olmuş bir gönül isterim ki iştiyak derdini anlatayım ona. Aslından uzak kalan kişi, gene buluşma zamanını arar.

Ben her toplulukta ağladım, inledim; iyi hallilerle de eş oldum, kötü hallilerle de. Herkes kendi zannınca dost oldu bana; içimdeki sırlarımıysa kimse aramadı.

Benim sırrım feryadımdan uzak değil; fakat gözde, kulakta o ışık yok.

Beden candan, can da bedenden gizli değil; fakat kimseye canı görmeye izin yok.

Ateştir neyin bu sesi, yel değil. Kimde bu ateş yoksa, yok olsun o kişi.

Aşk ateşidir ki neye düştü; aşk coşkunuğudur ki şaraba düştü.

Ney, bir dosttan ayrılanı eştir, dosttur: perdeleri, perdelerimizi yırttı gitti.

Ney, kanlarla dolu bir yolun sözünü etmede; Mecnun'un aşk hikâyelerini anlatmada.

Ney gibi bir zehri, ney gibi bir panzehiri kim gördü? Ney gibi bir solukdaşı, bir iştiyak çekeni kim gördü?

Bu aklın mahremi, akılsızdan başkası değildir; dile de kulaktan başka müşteri yoktur.

Gamımızla günler geçti, akşamlar oldu; günler yanlışlarla yoldaş kesildi de yandı gitti.

Günler geçip gittiye de ki: Geçin, gidin, pervamız yok. Sen kal ey dost, temizlikte sana benzer yok.

Balıktan başka herkes suya kandı; rızkı olmayanın da günü uzadıkça uzadı.

Ham hiçbir pişkin, olgun kişinin halini anlayamaz; öyleyse sözü kısa kesmek gerek vesselâm.*

* Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevî Tercümesi ve Şerhi*, II. bas., c. I, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 26-27 -çn.

³⁹ İbn Arabi, *Bezels of Wisdom*. Ayrıca bkz., Tahralı, "A General Outline."

cük dağarcığı ve Rumi'nin şiirinde ifade edildiği biçimiyle insanın aşkınlık özlemi, bütün Osmanlı Sufileri arasında birleştirici bir rol oynuyordu. Her bir tekke üyesi bu metinleri biliyor, çalışıyor, kopyalıyor ve tercüme ediyordu. Etkileri Osmanlı kültür hayatının her boyutunda hissediliyordu.

Medrese ve tekke arasında zaman zaman bariz bir gerilim yaşanıyor. Bir önceki yüzyılın Türk tasavvuf şairi Yunus Emre, ulemanın manevi yoksulluğunu hicvediyordu, Rumi'nin ise "Sarhoşun zevkini, aklı başında olan âslâ anlayamaz," diye bir mısrası vardır. Osmanlı uleması arasında da tasavvufu eleştirenler vardı. Osmanlı İslamı ihtilaftan yoksun olmasa da karşılıklı husumet şimdilik frenleniyordu. Şamlı İbn Teymiye ve müritlerinin Arapça hakaretlerinin Osmanlı topraklarında henüz herhangi bir karşılığı yoktu. Osmanlı tasavvufu entelektüelizm karşıtlığı anlamına gelmiyor, Osmanlı akademik İslamı ise tasavvufi arayışın meşruluğunu hafifsemiyor ve medrese müfredatında akademik bir ders olarak *tasavvuf* öğretiyordu.

Kutu 2.3: Yunus Emre, Ulema Üzerine

Hakîkatün ma'nîsin şerh ile bilmediler
Erenler bu dirligi riyâ dirilmediler
Hakîkat bir denizdür şerî'atdur gemisi
Çoklar gemiden çıkup denize talmadılar
Bular geldi tapuya şerî'at tutdı turur
İçerü girübeni ne varın bilmediler
Şerî'at oğlanları bahis da'vî kılurlar
Hakîkat erenleri da'vîye kalmadılar
Dört kitabı şerh iden 'âsîdür hakîkatde
Zirâ tefsîr okuyup ma'nîsin bilmediler'

* Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divânı*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri, ty., erişim: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78411/yunus-emre-divani.html>, s. 34 –çn.

* Mevlâna Celaleddin-i Rumi, *Divan-ı Kebir*, Abdülkadir Gölpınarlı, ed., c. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1957, s. 60.

Zaman ve Alinyazısı

Bu bütünsel manevi ve entelektüel hayatın geniş yayılma alanı, Âşık Paşazade'nin görünürde olayların kronolojik olarak sıralanmasından ibaret olan *Menakıb u Tevârih-i Âl-i Osman*'ının daha derin temaları vasıtasıyla görülebilir.

Kitap sırasıyla iki öncel türe, sırasıyla başlığını oluşturan *menakıb* (menkıbeler) ve *tevarih*'e (tarihlere) dayanır.⁴⁰ Öncel türlerin ilki, "menkıbeler kitabı," bir kahramanın mucizeler yaratma meziyeti üzerine genellikle koşuk olarak yazılmış anekdotlar koleksiyonu niteliğinde bir nazım romanıdır.⁴¹ Popüler romans-destanlar gibi, nazım romansın içeriği de halk arasında kuşaktan kuşağa aktarılagelen masallardan sağlanıyordu. Hikâyeler, (her zaman erkek olan) kahramanın tarihsel gerçekliğini yerli yerine oturtmak pek kolay olmasa da sıklıkla inandırıcıydı. Bölümlerin formu, Şeyh Bedreddin'de olduğu gibi evliya tezkiresinden, fantastiğe kadar uzanan bir yelpaze oluşturur. Kâfirler ve iblislerle savaş, dervişler ve Hristiyan rahipler arasında çekişmeler, hepsi de alamet ve kerametlere elverişli alanlardı.

Tevârih-i Âl-i Osman, gaza motifi, militarizm ve şiddeti nazım romanstan edinirken kronolojisi ve bölümlerinin birçoğunu diğer öncel bir türden, kronograftan almıştır. Kronograflar –*tevarih*, *tarih* sözcüğünün çoğuludur– olayların kronolojik olarak sıralanmasından ibaretti. Bunlar açık analizlerin bulunmadığı, yavan ve edebiyat öncesi metinlerdi. Osmanlılar, diğer hanedanların kronograflarının yanı sıra *takvim*⁴² olarak adlandırılan el yazmalarında da boy gösterir. Takvim, yılın her günü için güneş, ay ve gezegenlerin konumunu gösteren yıllık gökgünlükleri tablosu anlamına gelen bir astronomi terimiydi.⁴³ Astrologlar takvimleri kişisel yıldız haritaları çıkartmak ve olayların sonuçla-

⁴⁰ V. L. Ménage, "The Beginnings of Ottoman Historiography," ed. Lewis ve Holt, *Historians*, s. 168-79 ve Ménage, "On the Recensions."

⁴¹ Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 60-117.

⁴² Bu tip örneklerin yayımlandığı çalışmalar: Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce* ve Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*. Takvim teriminin tanımını için bkz. Turan, s. 5.

⁴³ King, "Astronomy," ed. Young, Latham ve Serjeant, *Religion, Learning, and Science*, s. 274-89.

rını yorumlamak amacıyla kullanıyordu. Bu terimin tarih listeleri için de kullanılmış olması, kronograflardan tarihsel olaylardaki eşzamanlılık ve örüntülerle ilgili araştırmalara yönelik veri sağlamada da yararlanıldığına işaret ediyor. Olayların taşıdığı anlam onları yaşayanlar için her zaman berrak olmasa da, astroloji yine de insan hayatının temel ilkeleri ve yazgısını nihai olarak mantık vasıtasıyla görülebilir olması gereken, yekpare bir yaratılış ekolojisinin parçası olduğunu varsayıyordu.⁴⁴ Tıpkı gök cisimlerinin devinimlerinin bireysel yazgılara delalet etmesi gibi, tarihin örüntüleri de bütün sürprizleri ve tuhaflıklarıyla toplumun gizli yazgısının yaşayan bir resmiydi.

Kronografların entelektüel derinliğini hafife almak mümkün değil. Bunlar, sonuçta zaman ve zamanın taşıdığı anlamla ilgiliydi. Kronograflar, Güneydoğu Avrasya'nın tamamındaki bilimsel çalışmalara temel teşkil eden aynı ileri felsefi astronomiyi esas alıyordu. Hem Copernicus'un kullandığı⁴⁵ hem de örneğin Nasıreddin Tusi'nin takvimler üzerine temel metninin bir Türkçe çevirisini bulunduran⁴⁶ Osmanlı medrese ve tekkelerinde öğretilen astronomiydi bu. Şimdiye kadar gün yüzüne çıkarılan ve Sultan Murad'ın hükümdarlık dönemine (1421-1451) kadar tarihlenen Osmanlı kronografları, daha da eski metinlerin kopyaları ve devamlarıdır. Kronograf geleneği, neredeyse hanedanın başlangıcına kadar uzanıyor olmalı.⁴⁷ Kronografların maddeleri, olayların "... den bu yana çok yıl oldu," gibi basmakalıp bir ifade vasıtasıyla basit bir şekilde aktarılmasından ibaret. Örneğin bir madde, "Osman Bey zuhur ettiğinden bu yana iki yüz beş yıl oldu," diye başlıyor.⁴⁸

İlk maddeler kısa ve anlaşılmaları zor, tekrar tekrar kopyalanmaları da asıl tarihleri tamamen tahrif etmiş. Ancak sadece

⁴⁴ Thorndike, "True Place," ed. Krämer vd, *Encyclopaedia of Islam Three*, s. 165-75, bkz. "Astrology" (Charles Burnett). Fleischer Osmanlı astroloji pratiğini dikkate alma gerekliliğini vurgulamıştır; bkz. "Secretaries' Dreams," ed. Baldauf ve Faroqi, *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze*, s. 77-88.

⁴⁵ Saliba, *Islamic Science*.

⁴⁶ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, bkz. "Ahmed-i Dâî," c. 2, s. 56-58 (Günay Kut).

⁴⁷ Ménage, "Annals of Murād II," s. 570, n. 3.

⁴⁸ Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce*, s. 54-55.

askeri seferler değil, doğumlar, sünnetler ve sultanların oğullarının evlilikleri; önemli simaların ölümleri; kuyruklu yıldızlar, güneş tutulmaları ve bunların neden olduğu panik ve deprem, salgın hastalıklar gibi afetler dahil kayıtlar giderek daha ayrıntılı hale geliyor. Sarayda bir kronograf tutmak, bir diğer deyişle güncel olayları siyasi, doğal ve dinsel tarihin bir araya geldiği bir bağlama yerleştirmenin de yöntemiydi.

Âşık Paşazade ve benzeri vakayiname yazarları, nazım romans ve kronografların unsurlarını birleştirirken her iki öncel türden oldukça farklı bir şey yarattı. Romantik nazımın gotik dehşet ve grotesk içeriğinden vazgeçilmiş, kronografların ahlaki yansızlığı ise yerini keskin bir ahlakçılığa bırakmıştı. Kronografların zamanın geçişinin anlamını gizeme bıraktığı yerde, Âşık Paşazade ve vakanüvisler ayrıntılı açıklamalar getiriyordu; toplumun gizli yazgısı, İslami hükümlerin Osmanlı sultanlarının gazaları vasıtasıyla hikmeti ilahiye bağli olarak yayılmasıydı. Âşık Paşazade Osmanlı'nın diğer Müslümanlara yaptığı fetihleri geçiştirmişti; feodal tabiler olarak fiilen saflarında savaşan Hristiyan ordularından söz etmemişti; örneğin Hristiyan İmparator Manuel'in, 1391'de Sivaslı Müslüman Kadı Burhaneddin'e karşı girdiği savaşta Yıldırım Bayezid'le birlikte sefere çıktığında olduğu gibi, zaman zaman kendiliğinden gelişen inançlararası diyalog örneklerine hiç ilgi göstermemişti.⁴⁹ Vakayinamelerin siyasi anlamı bu yeni türe içkindi: Hanedanlık soyağacı, sonu İslami egemenliğin yerküre boyunca yayılmasına varan bir tarihin eğretilmesiydi.

Vakayinameleri dolduran şiir, yazarın kişisel katkısı için bir araç işlevi görüyor ve onun siyasi yorumlarıyla tezat oluşturan duygusal yorumlarını taşıyordu.⁵⁰ Birkaç standart şiir formu kullanılıyordu, anlatısal *mesnevi*, uyaklı beyitlerden oluşan çeşitli uzunluklardaki bir şiir olarak formel ve duygusal esnekliği bakımından bir şekilde diğerlerine tercih ediliyordu. Şiirle nesrin zaman zaman birbirinin yerini aldığı vakayinameler, romantik nazımların coşkun şiddetini terk etmiş ve mersiyeğe özgü

⁴⁹ Zachariadou, "Religious Dialogue," ed. Lewis ve Niewöhner, *Religionsgespräche im Mittelalter*, s. 289-304.

⁵⁰ Flemming, "Poem in the Chronicle," s. 175-84.

hüzünlü bir üslup tutturmuştu. Özellikle Âşık Paşazade'nin, geçmişin anlamını nümeroloji ve bellek arasındaki örtüşmelerden çıkaran vakayinamesi, Hikmeti ilahiye ve zaman üzerine uzun soluklu bir tefekküre dönüşmüştü ve bütün iyi tarih kitapları gibi geçmiş üzerine olduğu kadar bugüne dair şeyler de söylüyordu.

Âşık Paşazade, tarihlerin bir şekilde yazgılarla ilişkili olduğu sonucuna varmıştır.⁵¹ Her insana tahsis edilmiş günler gibi insanın tarihinin süresi de belirlenmişti. Teolog ve bilim insanlarının Nuh Tufanından beri dört çağ geçtiğinde hemfikir olduğunu yazdı.⁵² Bir İbrani takvimi ve bununla ilgili tashihlere ilişkin bir tartışmadan yola çıkarak Âdem'in yaratılışından, İslamın, Hz. Muhammed'in hicretine denk gelen başlangıcına kadar 6038 yıl geçtiği sonucuna vardı. Abbasi âlimleri Tora'dan dünyanın tam olarak 7 binyıl süreceği sonucunu çıkarmıştı. Dünyanın sonu yaklaşmış olmalı. Ama o kadar da yakın olmadığı ortaya çıktı; insanlık tarihinin bu nihai dönemi Osmanlıların zuhuruyla kutlulanmıştı. Âşık Paşazade geçmiş tarihleri onların iç hakikatlerini bilmek, hatta kendi şahsi tarihleriyle bağını kurmak, kendi kaderini anlamak için inceliyordu. İbadet gibiydi yazmak; olayların kutlu örtüşmesinden emin olmanın gizemli, sözel bir aracıydı. Tarihleri yazmak –eylemin ta kendisi– ebedi alametleri aktarmaktı.⁵³

Takva, Bolluk ve Bayındırlık

Kronograflardan, II Murad'ın, hüküm sürdüğü (1421-1451) 29 yılın yaklaşık yarısında sultanın liderliğinde hiçbir sefere çıkılmadığı kanaatini edinebiliriz. II. Murad, Selanik'in yeniden ele geçirilmesi ve Erdel ile Sırbistan'ın işgali arasındaki bu dönem boyunca Edirne'de kalmış gibi görünüyor. Bazen yazlarını Anadolu'nun yüksek yaylalarında geçiriyordu, bunu bir yılda şehir

⁵¹ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 269-74; Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, s. 252-55.

⁵² Çağlar üzerine, Kennedy, "World-Year Concept," ed. King ve Kennedy, *Studies*, s. 351-71.

* Tevrat'ın Hz. Musa'ya vahyedildiğine inanılan ilk beş kitabından oluşan birinci bölümü –çn.

⁵³ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 222.

vuran salgın dolayısıyla yapmıştı.⁵⁴ Murad uzun savaş ve afet yılları sonrası bu görece barış döneminde, Osmanlı topraklarını yeniden inşa etmeye koyulmuştu.

Kutu 2.4: Bir Kronograf Kaydı

Kronograf yazarları sadece seferler ve Osmanlı topraklarının büyümesi ya da daralmasının ayrıntılarını değil, insan hayatına ilişkin çevresel koşullar ve sonuçlarını da kaydediyordu:

Ve Tun suyun geçüb Eflak'la ceng ve savaş idelden ve Eflak ilinün çoğun harâb yağma ve esir idelden ve Sultan Muhammed han düşelden ve dahi Burusa şehrinde ve Rûm vilayetinün çok yerlerinde peyapey bir bir ardınca azim zelzele olub yer deprenüb Burusa'da ve Erzincan'da ve çok yerlerde çok bünyâdlar harâb olaldan berü ve Rûm'a çokluk bî-had ve bî-kıyas çekirge gelelden ve çok yerlerin hasılını yiyüb harâb idelden ve Rûm'a dolub tohum salaldan berü yigirmi tokuz yıldur.*

* Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 57.

Gelirler ve harcamaların biri devlet hazinesi' diğeri ise sultanın kişisel hazinesi' olmak üzere iki hazineye ait olduğu varsayılıyordu. Sultanın kişisel hazinesi, ganimet ve kölelerden gelen beşte birlik pay, yabancı krallarca ödenen haraç, hükümdar ve ailesine hediyeler ve aile vakıflarından gelen gelirleri içeriyordu. Hazine aile masraflarının karşılanması için kullanılıyordu. Sultanlar imar çalışmalarına mali kaynak aktarırken ekonomik gelişme gibi fazlasıyla gayri şahsi bir varlığa katkıda bulunduklarını düşünmemişti.⁵⁵ Daha çok hayırseverlik ve bağış işlerine önyak oluyorlardı. Devlet hazinesi (*Beytülmal*)' vergilendirme yoluyla toplanan kaynakları tutuyordu. Sultanın geniş hane üyeleri maaşlarını devlet hazinesinden alıyor ve vergi ödemiyorlardı. Pratikte iki hazine arasında katı sınırlar

⁵⁴ Bu konuda bkz. Ménage, "Annals of Murâd II."

* Hazine-i Amire. Hazine-i Hümayun, Hazine-i Devlet, Hazine-i Emiriye, Hazine-i Maliye, Birun Hazinesi, Dış Hazine olarak da bilinir –çn.

† Enderun Hazinesi ya da İç Hazine. 18. yüzyıldan sonra Hazine-i Hassa –çn.

⁵⁵ Shechter, "Market Welfare."

‡ II. Mehmed (Fatih) döneminde Hazine-i Amire olarak anılmaya başlanmıştır –çn.

yoktu, sultanın hazinesi zaman zaman bir tasarruf hesabı gibi işlev görüyordu.⁵⁶ Kamu yararı, hükümdarın şahsi kaynaklarından istifade ediyordu.

İmar görevi zorluydu. Yeni bir gümüş sikke basımı ve saltanat şehirleri Edirne ve Bursa'ya ağırlık verilerek başlatılmıştı.⁵⁷ Her iki şehir de iç savaş sırasında birkaç rejim değişikliğine maruz kalmış, Bursa depremde zarar görmüştü.

Bursa ipek şehriydi. Bursa'ya ulaşan ipeğin büyük bölümü İran'ın Güney Hazar bölgesi çıkışlıydı, Moğollar döneminden beri batıya giden kervanlar için toplanma bölgesi Tebriz'di. Güzergâh, Aras Vadisini izleyerek Erzurum'a ulaşıyor, Fırat boyundaki Erzincan, Kızılırmak boyundaki Sivas ve Yeşilirmak boyundaki Tokat'tan geçerek bozkırları katediyor ve Amasya ve Ankara üzerinden Bursa'ya varıyordu. Bu güzergâhın elde ettiği başarı, hem Osmanlıların rakiplerince desteklenen Halep'e karayolu hem de Trapezos üzerinden Konstantinopolis'e denizyolu güzergâhları üzerinde muazzam bir baskı yaratıyordu. Sultan Orhan'a kadar geri giden beş Osmanlı sultanının her biri Bursa'da cami, medrese, imaret, türbe içeren ve hemen hepsinde bir hamamın bulunduğu vakıf külliyesi bağışlamıştı. Bu külliyelere bağlı kurumlar arasında Orhan'ın tesis ettiği bir ilkokul ve II. Murad'ın inşa ettirdiği termal hamamlar da bulunuyor olabilir. Hanedanın kadınları ve önde gelen devlet adamları ve kadınlar da birkaç külliye daha inşa ettirmiştir. Köleler de geri kalmıyordu. Askeri sınıfın üyeleri, özellikle büyük sayılarda köle hizmetli istihdam ediyordu; bu görev, köleleri azat vasıtasıyla yönetici sınıfa katılmaya hazırlıyordu.⁵⁸ Daha sonraki bir kuşağa ait veraset kayıtları, Bursa'da kayıtlı gayrimenkullerin %15'inin –başka bir deyişle en zengin sınıf– eski kölelere ait olduğunu ortaya koyuyor.⁵⁹

Doğu Trakya'da Tunca ile Meriç Nehrinin birleşme noktasında yer alan Edirne, Filibe, Sofya, Niş, Tuna ve Sava Nehrinin ke-

⁵⁶ Sahillioğlu, "Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire," ed. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, s. 236, 242-43.

⁵⁷ Ménage, "Annals of Murâd II," s. 575.

⁵⁸ Fisher, "Studies in Ottoman Slavery."

⁵⁹ İnalçık, "Servile Labor in the Ottoman Empire," ed. Ascher, Halasi-Kun ve Király, *Mutual Effects*, s. 25-52, s. 30'da.

sişme noktasındaki Belgrad üzerinden Buda ve Prag'a uzanan güzergâh üzerinde bir kontrol noktasıydı. Edirne'de en az yarım düzine önemli vakıf külliyesi II. Murad'ın hükümdarlığı döneminde önde gelen devlet adamlarınca bağışlanmıştır. Yapımına iç savaş sırasında başlanılan taş cami,* sonradan I. Mehmed tarafından tamamlanmış ve buna çok geçmeden yeni bir cami eklenmiştir. Önceki camiye, vakfedilen bir kapalıçarşı ya da bir başka deyişle *bedesten*'den mali destek sağlanıyordu.

Resim 2.2: Bursa'nın genel görünümü. Fotoğraf: Abdullah Biraderler, 1880-1893 civarı. Fotoğraf, Osmanlı hükümetinin 1893'teki Chicago Dünya Fuarına gönderdiği ve bir kopyası Kongre Kütüphanesine verilen albümlerden birinde yer alıyordu. Baskı ve Fotoğraf Birimi, Abdülhamid II Koleksiyonu, USZ62-81540.

Çarşı diğer dükkânların yanı sıra "Genevizlilerin, muazzam ölçekte mal bulunduran 100 kadar tüccarın faaliyet gösterdiği merkezi bürosu ve deposunu"da barındırıyordu.⁶⁰ Son taşını 1437-1438'de Murad'ın yerleştirdiği yeni cami, önceki mimari

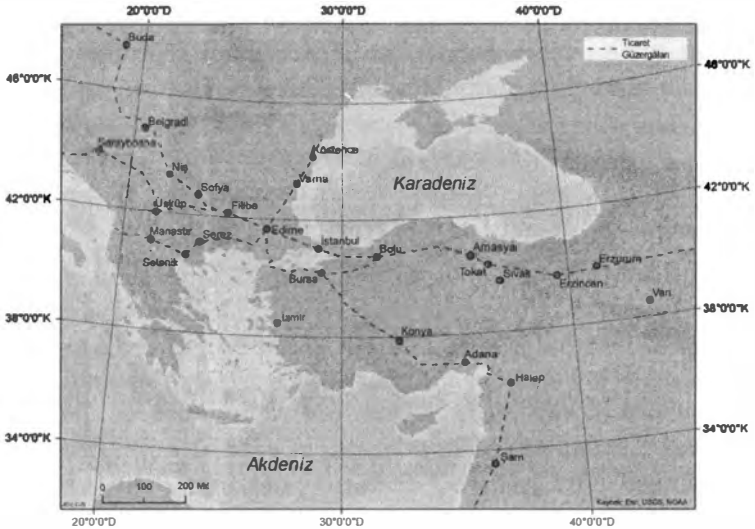
* Eski Cami –çn.

⁶⁰ Imber, *Crusade of Varna*, s. 186.

örneklerden ayrılıyordu; ibadethanenin üzerini tek, merkezi bir kubbe örterken, minarelerinden birinin üç şerefesi bulunuyordu.

Osmanlıların Boğazlar üzerindeki denetimi iki saltanat şehri arasında Gelibolu üzerinden bir bağlantıyı mümkün kılmıştı. Aşık Paşazade, güzergâha sağlanan kapsamlı kamu denetimini tasvir etmiştir. Sultan II. Murad, Edirne'nin yaklaşık 80 kilometre güneyindeki Ergene Nehri üzerinde 1,5 kilometreye yakın uzunlukta bir taş köprü'nün yapımına mali destek sağlamıştı. Yoğun orman örtüsüyle kaplı alanda eşkıyalar cirit atıyordu. Sultan ağaçların kesilip bölgenin temizlenmesini, nehrin her iki yanındaki köprü başlarına birer cami, hamam ve pazaryerinin de bulunduğu yerleşim alanları açılması buyruğunu verdi. Bura taşınmaya gönüllü yerleşimcilere vergi indirimi vaadinde bulunuldu. Külliye'nin açılış törenlerine ulema ve dervişlerin eşliğinde katılan sultan, para dağıttı, *hilat* (kaftan) hediye etti ve büyük bir ziyafet için umuma açık bir sofra kurdurdu.⁶¹

Harita 2.2: Önemli kara ticaret güzergâhları. Jason Van Horn ve Caitlin Strikwerda tarafından çizilmiştir.

⁶¹ Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 116.

Orta Avrupa piyasaları bu şekilde Konstantinopolis'in yokluğunda dahi Güneybatı Avrasya'ya bağlanıyordu. Konstantinopolis bu anlamda fetih tehdidi olmasa bile işlevini yitirme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bertrandon de la Brocquière, II. Murad'la 1432'de bir İtalyan ticaret ataşesi aracılığıyla tanıştığında, Konstantinopolis söz konusu Bursa-Edirne güzergâhı nedeniyle devredışı kalmıştı. Bir Müslüman hacı kervanıyla Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesinden dönen de la Brocquière, Konstantinopolis'in ticari banliyösü Pera'da faaliyet gösteren Cenevizli toptancıların ipeği ihracat için doğrudan Bursa'daki Osmanlı tedarikçilerden aldığını yazıyordu.⁶² Âşık Paşazade ve diğerlerinin belirtmekten geri durmadığı gibi, Konstantinopolis'in fethi gereksizdi.⁶³ Türk tüccarlar Konstantinopolis'e düzenli olarak giriyor, haftada bir kurulan bir pazarda parafin, meyve kurusu, post ve köleler dahil savaş ganimetleri satıyorlardı. Osmanlıların gümüş akçesi geçerli bir para birimiydi. Osmanlı tüccarların yararlanması için bir cami, hatta bir kadı dahi vardı.⁶⁴ Silueti, binaları, surları ve kentsel peyzajlarıyla komşu evine benzer dolaylı bir görsel aşinalık yaratan şehir, Osmanlı tüccarlara zaten bir aidiyet hissi veriyordu.

Vakıflar

Bu güzergâhlar üzerindeki kentsel merkezlerin nüvesini, mali ve hukuki dayanakları vakıf olan kamu kurumları külliyeleri oluşturuyordu.⁶⁵ Hükümdarın imparatorluk arazisinin dağıtımındaki mutlak imtiyazı, bu imtiyazı sultanlığa fetih dolayısıyla ilahi olarak bahşedilmiş olarak gören Hanefi şeri hukukun kurallarıyla korunuyordu. Kırsal alanlarda köylüler ilahi adaletin gereği olarak intifa hakkını ellerinde tutuyordu. Bu arazilerden üretilen ve feodal hizmetlerin parasal karşılığı olarak hesaplanan vergi gelirleri,⁶⁶ arazi parçaları (*has*) halinde bölüş-

⁶² Hatıratı 1486'da Mainz'da yayımlandı ve İngilizceye çevrildi: Johnes, *Travels of Bertrandon de la Brocquiere*.

⁶³ Yerasimos, *La Fondation de Constantinople*.

⁶⁴ Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins*, s. 201-207.

⁶⁵ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 85-86.

⁶⁶ İncalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu."

türülüyordu. Sultanın kendi has gelirleri vekillerince özel hazinesi için toplanıyor, kalanı ise hizmetleri karşılığında (*dirlik*) olarak sipahilere veriliyordu. Özel arazi mülkiyeti (*mülk*) sadece sultanın kendi sahipliğinden devir yoluyla gerçekleşebiliyordu. Vakıflar söz konusu olduğunda, varlıklar ancak özel mülkiyet kapsamındaki arazilerden bağışlanabiliyordu.⁶⁷

Vakıflar kadılık makamına usulüne göre tescil ettirilen bir resmi beratla kuruluyordu. Berat vakfın yaratılması için kullanılan mali varlıkları, özel dinsel ya da hayır amacını⁶⁸ tek tek açıklıyor ve faaliyetlerini gözetecek bir murakıp ya da personelin adını veriyordu. Kentsel ve kırsal gayrimenkuller dahil ticari ve konut amaçlı mülk ve taşınabilir mülkler bir vakfa devredilebiliyor ve hak sahipleri yararına sermaye yaratmak üzere kiralanabiliyordu. Hem kadınlar hem de erkekler, halktan kişiler ve aristokratlar vakıflara mali destek sağlıyordu. Vakıfların mali olarak desteklediği kentsel külliye tipik olarak bir cami, imaret, çarşı, han, sıklıkla bağışçının türbesi, hamam ve yerleşimin düzenini sağlayan dervişler grubuna ait tekke ya da zaviyeden oluşuyordu.⁶⁹ *Han* ya da *bedesten* olarak anılan çarşı kompleksleri, diğer hayır işlerine mali kaynak sağlayacak gelirleri üreten dükkânları içeriyordu. Çarşı kompleksi karakteristik olarak, kimileri tüccar ve diğer gezginlere yönelik iki katlı kervansaraylar olmak üzere her iki yanında kubbeli dükkânların sıralandığı tonoz tavanlı bir koridordan ibaretti. Plan cemaat, ticaret, temizlik ve servetin taşıdığı etik sosyal yardım sorumluluğu arasındaki mimari ve kurumsal karşılıklı bağımlılığı ifade ediyordu. Kadılık makamı, mülki idarelerin çıkarlarını korumak üzere bir müfettiş atıyordu.

İslam dünyası için yeni bir kurum olmamasına karşın, vakfın bir mali araç olarak taşıdığı muazzam esneklik, Selçuklu ve Memlukler döneminde, özellikle medreselerin, dolayısıyla da

⁶⁷ Osmanlı'nın toprak mülkiyetiyle ilgili kuramı için bkz. Imber, Ebu's-su'ud, s. 115-22.

⁶⁸ Osmanlı İmparatorluğundaki vakıflar için bkz., ed. Gibb vd, *Encyclopedia of Islam*, yeni basım, bkz. "Waqf IV. In the Ottoman Empire," c. 11, s. 87-92 (Randi Deguilhem).

⁶⁹ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda." Ayrıca bkz. ed., Lifchez, *Dervish Lodge*; Wolper, *Cities and Saints*.

kamusal yükseköğrenimin⁷⁰ mali olarak desteklenmesinde belirgin hale gelmiştir. I Murad'ın güçlü tabisi Evrenos, Trakya ve Hristiyan nüfuslarınca terk edilen birçok kasabaya Anadolu'dan gelen Müslüman Türklerin yerleştiği Trakya ve Makedonya'da Türk yerleşimleri kurmanın bir aracı olarak vakıfların kullanılmasına öncülük etmiştir.⁷¹ Vakıflar 1397-1494 arasında Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin en güvenilir aracı ve en önemli yeni istihdam yaratıcısı oldu. Osmanlı döneminde vakıfların mali potansiyeli İslam tarihinde başka bir dönemde hiç olmadığı kadar yoğun olarak kullanıldı.

Sancak ve Güvenlik

Kronograflarda yönetsel yapılarla ilgili olarak yapılan göndermeler, Bursa'da 1450'lerden günümüze kadar kalan şeriye sicilleri ve hanedanlıkta yaşanan iç savaş sonrası II. Murad'ın padişahlığı dönemine ait il idaresi kayıtlarından ayrıntılandırılabilir. İkili bir mülki ve askeri yapı, bölgesel güvenliği güvence altına alıyordu. Mülki idare, beylerbeyliğinin ana kentsel merkezindeki bir mahkemeye başkanlık eden, hukuk ve din eğitimine sahip bir memur olan *kadı*'nın ellerindeydi. Askeri idare ise *sancak* olarak adlandırılıyordu.

Sancak terimi, üzerinde beylerin tabilik ambleminin bulunduğu ve birliklerince muharebe alanında taşınan bir flamayı ifade ediyordu.⁷² Bu beylerin unvanı ise *sancakbeyi*'ydi. Her sancak *subaşı* olarak adlandırılan bir subayın sorumluluğu altında birkaç *vilayete* bölünmüştü. Bunların komutası altındaki atlı askerlere *sipahi* deniliyordu. Bu silahlı adamlar hem yerel asayiş hem de sultanın seferlerine yönelik içtimadan sorumluydu. Günümüze kadar ulaşan ve en erkeni Arvanid (bugün Arnavutluk'ta Kuzey Epir) adlı bir sancağa ait olan, 1431-1432 tarihli⁷³ tahrir defterleri, tarla ve köylerden toplanan gelirlerin ödeme olarak *tımar* ve *zeamet* adlı bağışlar halinde sipahilere tahsis

⁷⁰ Rogers, "Waqf and Patronage."

⁷¹ Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 93-94. Evrenos'un vakıflarıyla ilgili bkz. Lowry, *Shaping of the Ottoman Balkans*, s. 15-64.

⁷² Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 23, 46.

⁷³ Yayımlayan Halil İnalcık, *Hicrî 835 tarihli*.

edildiğini göstermektedir. Söz konusu tahrir sadece oldukça sınırlı bir alanı kapsıyor ve varlığını sürdürebilmiş bir kronografta söz etmeye yeterince değer bir vakıa olarak muhtemelen Arvanid'in sömürgeleştirildiği dönemde yapılmış.⁷⁴ Yine de bu Osmanlı'nın denetimi altındaki topraklarda ilk tahrir çalışması değildi. Hem bu hem de Tesalya, Bithynia, Ankara ve Aydın'a ait kısmen daha sonraki tahrir defterlerinde, sıklıkla daha eski kayıtlardan söz ediliyordu. Örneğin 1451 tarihli Aydın tahriri, daha öncesinde I. Murad dönemine kadar uzanan dört kuşak boyunca aynı köy gelirlerini alıkoyan sipahilere isimleriyle atıfta bulunuyordu.⁷⁵ Bu bilgilerin hassasiyeti ve doğruluğu, kaynaklarının yazılı belgeler olması nedeniyle kuşkuyla yer bırakmıyor.

Bu kayıtlarda yer alan sipahilerin birçoğu Osmanlı fethi öncesinde bağımsız beylere hizmet etmiş ataların soyundan geliyordu, Boğazların batısındaki eski Hristiyan feodal krallıklarından Hristiyan şövalyeler de sancaklar yaratıldığında boşta kalmamıştı. Bazıları Anadolu eyaletinden aktarılan Türk yeni gelenler ve Evrenos ve Turahan gibi muzafer Türk komutanların ordularında yer alan köle askerlerden oluşan diğerlerinin yanı sıra bu şövalyelere de tımar verilmişti.⁷⁶ 1431-1432 tarihli Arvanid tahrir defterinde, 335 sipahinin 60'ı (%17,9'u) Hristiyan ve aralarında bir metropolit, bir de piskopos vardı. Bu rakamlar karakteristiktir. Tahrir çalışmasını yürüten kâtiplerin bile bazıları Hristiyanlı. Vulçitrın ve Priştine civarındaki bölgede 1454-1455 arasında kaydedilen tımarların yaklaşık %16'sı Hristiyanların elindeydi; bu rakam aynı yıl Kırçova ve Pirlepe'de %29'du, Karadeniz'deki Vidin'de %10'un hemen altındaydı, aynı rakam Tesalya'da %47'ydi. Bosna'daki ilk tahrirde (1469) tımarların üçte biri Hristiyanlara verilmiş, yedisi ise Müslümanlar ve Hristiyanlarca paylaşılmıştı.⁷⁷ Bir örnekte, bir Müslüman sipahinin sefer öncesinde ortalıkta bulunamaması üzerine tımarı

⁷⁴ Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, s. 105.

⁷⁵ Tahrir defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir M. 1/1. En ilginç kayıtlardan bazılarının çeviriyazımı ve yayımı için bkz. Akın, *Aydın Oğulları*, s. 126-30.

⁷⁶ İnalçık, "Stefan Dušan'dan," yeniden basım, İnalçık, *Fatih Devri*, s. 137-84.

⁷⁷ Oruç, "Christian Sipahis."

bir Hıristiyan sipahiye verilmiş. Tesalya'ya ait yaklaşık 1470 tarihli bir tahrir defterinde Gilbertus Cancelarius adlı bir Frenk firariye tımar verildiğini gösteren bir örnek bile vardı. Cancelarius daha sonra ihtida etmiş ve Ahmed adını almış.⁷⁸ Hıristiyan subaylar bir cam tavanla* karşılaşmış olabilir gibi görünüyor; Arvanid'de bir Hıristiyan subaşı bulunmasına rağmen, sancakbeyleri arasında hiç Hıristiyan subay yoktu, birkaçı da ihtida etmişti. Bu zamana kadar 100 yıldan fazla bir süreyle kesintisiz Müslüman egemenliğinde kalan kıyusal Küçük Asya'da yer alan Boğazlarda Hıristiyan tımarlı sipahiler hiç duyulmamış olmasa da askeri sınıf ezici bir üstünlükle Müslümandı.

Dolayısıyla Osmanlı tahrir defterlerinde temel sosyal ayrım Müslümanlar ve gayri Müslimler arasında değil, bilakis hem Müslüman hem de vergi ödeyen gayri Müslimler olmak üzere yönetilen sınıf ve vergiden muaf olan yönetici sınıfın üyeleri arasındaydı. Osmanlıların sosyal sınıflara ilişkin genelgeçer kavramları yıkmak gibi bir dertleri yoktu. Vilayet bazında üslenen Osmanlı ordusu, Osmanlıların seleflerinin mirası olan elit şövalyeleri Hıristiyan ya da Müslüman olmalarına bakmaksızın *askeri* sınıf olarak bünyesinde barındırıyordu. Yönetilen sınıfın *reaya* olarak adlandırılan üyeleri hem Hıristiyan hem de Müslüman köylüleri içeriyordu.

Osmanlı'da İdari Hizmetler

Eğer Osmanlı nizamını ayrıştıran bir devrimci haslet vardiysa, bu yazılı kayıtlara olan tutkuydu. Bunun yanı sıra derinlikli bir denetim ve gelir izleme sistemi ortaya koyan sancak nizamı, tahrirleri ve belgelendirmeleriyle bir muhafaza etme ve anma refleksini akla getiriyor. Belki daimi memurlardan oluşan bir nüveyi içerse de çeper kesimlerinde hatırı sayılır derecede seyyaliyetin yaşandığı yönetici grup, tebaa grubu içinde sayılmaktan kaçınmak istiyordu. Kayıtlar bu konuda "reaya değil, askeri hizmettedir," misali titizlikle vurgulanmış birçok not içeriyor. Ancak

⁷⁸ İnalçık, "Stefan Duşan'dan," s. 147.

* Tipik olarak azınlık grubu üyelerinin önlerine hiyerarşide belli bir seviyenin üzerine yükselmelerini engellemek amacıyla konulan, görünmez engelleri tanımlamak üzere kullanılan bir eğretileme -çn.

refleks daha da derine gidiyormuş gibi görünüyor. 1431-1432 Arvanid tahrir defterlerinin ve onyıllar sonraki neredeyse farksız Aydın kayıtları ve diğer kayıtların yazınsal ve bürokratik olgunluğu, müşterek ve muhtemelen aynı yakın kişisel gözetim altında alınmış bir eğitimden geçmiş ve sağlam bir sınıf bilincine sahip küçük ve deneyimli bir personelin elinden çıkmış kompozisyona işaret ediyor. Kimi Farsça terim ve ifadelerle, İlhanlılardan günümüze kalan bürokratik elkitapları ve belgeler arasında bir karşılaştırma, İran mülki idaresinin (önce Moğol İlhanlılar, daha sonra Timurlenk hanedanının egemenliği altında) bu personelin eski işvereni olduğu ve Osmanlı edebiyat sanatları için sürekli bir esin kaynağı teşkil ettiğine delalet ediyor.⁷⁹

Sultan Murad tamamıyla yeniden keşfetmek zorunda kalmassa da, Osmanlı saray hizmetlerinin müesseselerini Timurlenk'in işgali ve iç savaşın yarattığı kargaşa ve şiddet sonrasında yeniden inşa etmek zorunda kalmıştı. Murad'ın öldüğü 1451'de yürürlükte olan resmi yönetim ağı, bir taraftan sultanın gelişen kendi hanesinin uzantıları, diğer taraftan da maiyetindekilerle olan hizmet ilişkilerinin veçheleriydi. Bu sürece ilişkin ipuçları, kronograflar, Osmanlı vakayinameleri, Dukas'ınkiler gibi çağdaş Yunan klasikleri ve birkaç resmi belgede zaman zaman görünen resmi unvan değişikliklerinde izlenebilir. Daha erken tarihlerde değilse bile, yüzyıl ortası itibarıyla Murad'a Sultan Murad Han'dan çok *Padişah* unvanıyla atıfta bulunuluyordu; daha önce basitçe bey olarak adlandırılan oğulları ise artık padişahın oğlu, *Şehzade*'ydi. Oğullar gençliklerinde Anadolu'da eyalet yönetimlerine atanıyor, yanlarında eşlikçileri olarak anneleri ve bir kıdemli danışman ya da akıl hocası (*Lala*) bulunuyordu.

Kırılma Noktası

Osmanlı yazarlar askeri seferleri bazen bu idari ve teşkilat yapısının taşınabilir iradeleriymişçesine ele almıştır. Ancak kronograf ve vakayinameler üzerinde ayrıntılı bir okuma, seferler, ritüelleri ve içerdiği güçlüklerin insani boyutuyla ilgili yoğun

⁷⁹ İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest."

bir farkındalığı ortaya koyuyor. Varna Savaşına (1443-1444) ilişkin anonim Osmanlı tarihi *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemed Han*, bu konuda tipik bir örnektir.⁸⁰

Savaş Tuna'nın kuzeyinde birkaç Hristiyan derebeyiyle ittifak kuran Karamanoğlu İbrahim Beyin Boğazlara kadar olan bölgeyi yakıp yıkmasından sonra başlamıştı. Sultan Murad, İbrahim Bey'e karşı cihad fetvası almak için Edirne ulemasını toplantıya çağırdı. Fetva, "Bir adam Kâfirle arka bir edüb ümmet-i Muhammed'i rencide ve pâymâl eylese... kim çünkü öyle olucak ol Kâfirdir,"⁸¹ diye bildiriyordu. Bu fetvayla donanan Osmanlı ordusu, Edirne'den bir mehter takımı eşliğinde yola çıktı. Murad, yağma yapıp çok sayıda köle alan bir Tatar öncü birliğini "ahaliye duyduğu merhametten ötürü," durdurdu.⁸² Edirne'ye İbrahim'le karşı karşıya gelmeden dönse de sancakbeyi olduğu Amasya'dan yola çıkan en büyük oğlu Alaeddin, İbrahim'le karşılaştı ve çıkan muharebede hayatını kaybetti.

Macar Kralı I. Ulászló,[†] Sırp Kralı Đurađ Branković ve Erdel'in Macar komutanı Hunyadi Janos, ekim ayında Tuna boyunca eşgüdömlü bir saldırı gerçekleştirdi.⁸³ Küçük bir Osmanlı birliği, gümbürdeyen mehter davulu ve Allah, Allah nidaları eşliğinde muharebeye girse de,⁸⁴ bozguna uğradı. Edirne'den birliklerin toplanmasına nezaret etmekten sorumlu Osmanlı kadılarına bir genel seferberlik emri gönderildi.⁸⁵ Genel nüfusun askere alınmasını öngören emirde, "bu kutsal savaş Rumeli'de yaşayan küçük, büyük, yaya ya da atlı herkes için bir mükel-

⁸⁰ Bu, müsterek bilimsel çabalar sayesinde tamamen İngilizceye tercüme edilen ilk Osmanlı nesir vakayinamedir. Elden geçirilen metin için bkz. ed. İncalcık ve Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân*; çev. Imber, *The Crusade of Varna*.

⁸¹ Ed. İncalcık ve Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân*, s. 5; Imber, *Crusade of Varna* s. 45, 86. Tarihler ve kronoloji için bkz. Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 122-34.

^{*} Colin Imber, *Varna Savaşı*, çev. Ayda Arel, Kitap Yayınevi, 2007, s. 73 -çn.

⁸² Imber, *Crusade of Varna*, s. 45.

[†] III. Wladislaw Warneńczyk. 1434-1444 arasında Polonya kralı; 1440-1444 arasında I. Ulászló adıyla Macaristan kralı -çn.

⁸³ İncalcık, "1444 Buhranı," İncalcık, *Fatih Devri*, s. 1-53.

⁸⁴ Imber, *Crusade of Varna*, s. 49.

⁸⁵ Ed. İncalcık ve Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân*, s. 14, 37; Imber, *Crusade of Varna*, s. 54, 80.

lefiyettir," ifadesi kullanılıyordu. Gönüllülere tımar, yeniçeriler arasında veya sultanın kişisel hane teşkilatında görev veya askere alınanlar eğer göçmense dönüşümlü askerlik hizmetinden muafiyet gibi seçenekler arasından "arzu ettikleri birini seçebilecekleri" vaat ediliyordu. Murad'ın iki veziri Edirne'de toplanacak birlikleri teftiş etmekle görevlendirilmişti. Bir kronograf, yeniçerilerin sayısının 3 bin olduğunu ve muhtemelen varolan yeniçeri kuvvetinin tamamını kapsadığını kaydetmiştir.⁸⁶ *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemed Han*, azab ve yaya olarak adlandırılan Osmanlı piyade birliklerine de atıfta bulunuyordu. Osmanlı ordusunun daha büyük parçası olan düzenli birlikler, vilayetine göre biri "Rumeli ordusu" diğeri ise "Anadolu ordusu" olmak üzere iki ayrı kuvvet halinde düzenlenmişti. Kronograf, açık bir şekilde on altı sancakbeyinin dikkate şayan varlığına vurgu yapıyordu.⁸⁷ Bunlar hep birlikte "beylerbeyi" olarak adlandırılan bir başkomutanın yönetiminde "Osmanlı'nın birleşik ordularını" ya da "İslamın ordusunu"⁸⁸ oluşturuyorlardı.

Sefer kötü gitti. Rumeli ordusunun hataları, kötü yönetimi ve disiplinsizliği seferin başarısızlığına neden olmuştu. Ordu hâlâ hareket halindeyken, Murad Sofya'da yanık toprak taktiğiyle geri çekilme düzeninin ortasında komutanlarıyla toplandı. Sofya'yı yakıp kül etti ve Filibe'ye (Plovdiv) geçişleri kapattı. Az çok başarılı olan bu taktikler, Hunyadi Janos'un ordusunun ikmalinde zorluklara neden olurken bir yandan da büyük bir sefalet getirdi, Murad ise "yaptığı şey nedeniyle olağanüstü kederliydi ve büyük bir pişmanlık duyuyordu." Sofya Piskoposu, Hunyadi'nin kuvvetleri için komünyon ayini düzenleyince Murad'ın yanıtı gaddarca oldu. Osmanlı ordusu, davul gümbürtüsü, zil çangırtıları, trompet ve zurna uğultuları eşliğinde Aralık 1443'te Sofya'nın doğusundaki Zlatitsa [İzladi] geçidinde iki gün süren bir muharebede Hunyadi'nin ilerleyen birlikleriyle karşı karşıya geldi ve kanlı bir zafer elde etti. Ancak acemice ve mütereddit bir kovalama sırasında Osmanlı ordusunun bü-

⁸⁶ Ménage, "Annals of Murād II," s. 577. Yeniçeriler üzerine bilgilerin bugünkü durumu için bkz., ed. Gibb vd, *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskım, bkz. "Yeñi Cêri," c. XI, 2001, s. 323-31 (Rhoads Murphy).

⁸⁷ Ménage, "Annals of Murād II," s. 577.

⁸⁸ Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce*, s. 28-29.

yük bölümü kılıçtan geçirildi, komutanlardan biri esir düştü. Murad beceriksiz subaylarını dövdürdü, sakallarını kestirdi ve tımarlarına el koydu.⁸⁹ Hunyadi'nin kuvvetleri ise kuzeye doğru yaptıkları zorlu geri çekilmeye biraz daha başarılıydı, ertesi yılın haziran ayında Osmanlı devlet adamlarıyla bir araya gelen Slav temsilciler on yıllık bir ateşkes sağladı.

Murad her halükârda kırılma noktasına gelmişti. Tahtı oğlu Mehmed'e bıraktı. Kendisine yakın ve yaşadığı hüznü bilen kronograflar, Murad'ın tahttan çekilişiyle oğlu Alaeddin'in ölümü arasında doğrudan bir bağ kurmuş, Yunan tarihçi Dukas da bu görüşü kabul etmiştir.⁹⁰ Kendisine evliyaların aşağı yönlü devrimini seçen Murad, Manisa'da bir tekkeye sığındı.⁹¹

Fısat kaçırılmış değildi. Konsantinopolis'teki imparator, esir olarak tuttuğu ve az tanınan bir Osmanlı hanedan mensubunu Murad'ın on iki yaşındaki oğlu II. Mehmed'e karşı bir isyanın fitilini ateşleme beklentisiyle serbest bıraktı.⁹² Eylül 1444'te Latin kralları ateşkesi bozdu ve büyük çaplı bir haçlı seferi başlattı. Hunyadi, Varna'yı kuşatmak üzere Tuna'ya yürüse de, bundan vazgeçip Edirne'nin yolunu tuttu.

Osmanlı sarayı, acil duruma geçti. Deneyimli kişiler Edirne'de inisiyatif ele aldı. Şehrin çevresine bir hendek kazıldı, şehir sakinlerine kaleye girmeleri emredildi ve ağaçlar devriliş dağların arasındaki geçitler kapatıldı. Para ve değerli eşyalar güvenli yerlere tahliye edildi. Şehzade Mehmed'in imzasıyla ikinci bir umumi seferberlik emri çıkarıldı. Nihayet, Sultan Murad'ı geri dönmeye ikna etmeye yönelik konuşmayı yapmak üzere Mahmud Paşa seçildi. Murad gelmek istemiyordu, ancak Mahmud Paşa baskı yapınca durumun ağırlığını da hissedererek yumuşadı. Posta yollarından sultanın yolda olduğuna dair haberlerle dönen ulaklar, Edirne'yi sevince boğmuştu. Şevk içindeki Mehmed ise kâfirlere karşı taarruza kendisi önderlik etmek istiyordu! Mamafih, genç şehzade başkenti savunmak

⁸⁹ Imber, *Crusade of Varna*, s. 55-69; özet, Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 122-25.

⁹⁰ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 59-60.

⁹¹ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 55-67.

⁹² Imber, *Crusade of Varna*, s. 74-76.

üzere kalırken, Osmanlı birliklerini "bir sa'd saatte,"⁹³ yöneten kişi babası oldu. Nihai muharebe Ekim 1444'te Varna dışında gerçekleşti.⁹⁴ Sol cenahtaki Rumeli ordusu mağlup oldu. Sağ cenahta savaşıyan Anadolu ordusu ise bozguna uğradı ve komutanı öldü. Birkaç yüz yeniçeri ve azab, kişisel muhafızı ve sarayın içoğlanlarının savunduğu Murad'ın ayakta kaldığı orta cenahta ise durum belirsizdi. Savaşın son safhasında bunlara ayrı iki piyade bölüğü de katıldı ve zafer kazanıldı.

Murad bir kez daha Manisa'daki tekkeye döndü ve tefekkürü, bu defa önceki on yılın faaliyetlerinden kaynaklanan mali sonuçlara bağlı olarak eski hayatından gelen bir acil çağrıyla bir kez daha yarıda kaldı. Ortada savaşlar ve iki umumi seferberliğin yanı sıra altyapının yeniden inşasıyla ilgili ciddi bir devlet harcaması vardı. Eylül 1445'te çıkan bir yangın Edirne çarşısı, Ulu Cami ve 7 bin evi yok etmişti.⁹⁵ Venedikli bir gözlemci, yanıp kül olan alanları "sanki ölüme terk edilmiş," diye bildirmiştir. Osmanlı mali sistemi, mevsimsel takvime (güneş) göre altı ayda bir yapılan gelir toplama ve hicri takvime (ay) göre üç ayda bir tahsis edilen harcamalar arasında bir tutarsızlığa izin veriyordu. Hicri yıl miladi yıldan 12 gün daha kısa olduğu için, her 32 güneş yılına kabaca 33 ay yılı tekabül ediyordu. Bu fazladan mali yıl kâğıt üzerinde es geçiliyordu; fiiliyatta ise hazine kaçınılmaz bütçe açığını kapatması için birtakım araçlar bulmak zorunda kalıyordu.⁹⁶ Yangın sonrasında ödeme dönemleri kaçırılmış, yeniçerilere neden sonra, o da *tağşiş** uygulamasıyla değeri düşürülmüş parayla ödeme yapılabilmmişti.⁹⁷ Yeniçeriler 1446'nın bahar mevsimi sonlarında ayaklandı. Konstantin Mihailoviç, yeniçerilikle ilgili hatıratında Osmanlı gümüş akçesinin Venedik altın dukası karşısındaki değerini aktarmıştır. Buna göre, yeni

⁹³ Imber, *Crusade of Varna*, s. 86.

⁹⁴ Imber, *Crusade of Varna*, s. 94-101; tam tarih için bkz. Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 133.

⁹⁵ Ménage, "*Annals of Murâd II*," s. 578; Imber, *Crusade of Varna*, s. 186.

⁹⁶ Sahillioglu, "Sivış Year Crises in the Ottoman Empire," ed. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*.

* Osmanlı'da sikkelerin ayarlarında değişiklik yapılması veya altın ve gümüş sikkelerde bakır oranının artırılması ya da sikkelerin hacimlerinin küçültülmesi uygulaması -çn.

⁹⁷ Kronoloji için bkz. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 69-136.

akçenin gümüş oranı ve ağırlığı %11 düşürülmüştü, sikkeler de gözle görülür şekilde daha küçüktü.⁹⁸ İsyançılar, Konstantinopolis'te esaret altında yaşayan ve tahtta hak iddia eden Osmanlı'yı genç II. Sultan Mehmed'e tercih edecekleri gibi tekinsiz bir görüşü seslendiriyordu. İkinci kez dönmesi talep edilen Murad, hayatının sonraki yıllarında saltanatı oğluyla ortak olarak paylaşması koşuluyla geri döndü.⁹⁹

Murad, saltanatının sonuna doğru Edirne'de Tunca kıyılarında, nehirdeki sık ağaçlıklı bir adaya bakan güzel bir manzaraya sahip yeni bir saray inşa etmeye başladı. Sükûneti nihayet burada buldu.

Kutu 2.5: Âşık Paşazade, Sultan II. Murad'ın Son Günleri Üzerine

Sultan Murad bir gün Ada'ya dolaşmaya gitmişti. Saraya dönerken Ada köprüsünün başında bir dervişin oturduğunu gördü. Bu dervişe yaklaştığında derviş, "Hey padişah Murad Han! Tövbe et ki ölüm vaktin yaklaştı. Bu geçici yokluk sarayını terk edip ebedi olan varlık sarayına gideceksin," dedi. Sultan Murad Han bu sözü işitince yanındaki Saruca Paşaya "Saruca! Sen şahit ol, bütün günahlarıma tövbe ettim," dedi ve sözü diğer yanındaki İshak Paşaya da tekrarladı. Hünkar İshak'a bu dervişin nereden olduğunu sordu. İshak "Sultanım! Bursa'daki Emir Seyyid'in müridlerindendir," dedi.

Hünkar döndü, sarayından içeri girdi ve atından indi. Başım ağrıyor, diyerek yattı. Hastalandı. Vasiyyetnamesini yazmış, Halil'i nazır, oğlu Sultan Mehmed'i vasi edinmişti. Üç gün hasta yattı, dördüncü gün oğluna adam gönderdiler.^{*}

* Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., 2003, s. 215-16.

Belde-i Tayyibe

Sultanlar kısa bir süre içinde Konstantinopolis'e yeni bir saldırı için yeterli kaynağı buldu. Para tağşişi, kısmetsiz kurbanları –maaşlı ordu mensupları ve saray memurları– yedikleri darbeyi sindirir sindirmez amaçlanan hedefine ulaşmıştı. Konstantinopolis'e karşı kararlı bir baskı II. Murad'ın son yıllarında başladı. Murad önce Mora'ya, sonra da muhteris Arnavut beyi

⁹⁸ Mihailović, *Memoirs*, s. 71-73; Pamuk, *Monetary History*, s. 55-57.

⁹⁹ İnalçık, *Fatih Devri*, s. 92-108.

İskender Bey'e boyun eğdirdi ve 1448'de İkinci Kosova Savaşında Macar ve Güney Slav ordusunu ezdi. Antlaşmalar, II. Mehmed'in tahta çıktıktan sonra bu taraflardan müdahaleye maruz kalmayacağını teminat altına aldı. Karamanoğlu İbrahim Bey dahi bu konuda mutabık kaldı.¹⁰⁰

Sultan II. Mehmed Konstantinopolis'te Boğaziçi'nin kuzeyinde, büyükbabası Bayezid'in 60 yıl kadar önce ve yine aynı amaçla kurduğu hisarın tam karşısına bir yenisini inşa etti. Konstantinopolis'in ablukasına inşaatın tamamlandığı 1452 sonbaharında, şehrin Haliç'ten Marmara Denizine kadar uzanan surlarının kuşatılmasına ise bir sonraki nisan ayında başlandı. Osmanlı topları 29 Mayıs 1453'te surlarda gedikler açmıştı. Yazarı belirsiz vakayiname, tarihsel bir kronogram halinde bildirirken "Belde-i Tayyibe" (Güzel Belde) ibaresinin harflerini Hicri takvimde karşılık geldiği yıla uydurmuştu, "eskiden kayda geçildiği gibi, Belde-i Tayyibe düştü; şimdi bu alamet görevini tamamladı, sureti de budur işte: 857."¹⁰¹

Kutu 2.6: Kronogramlar

Kronograflardaki "çok yıl geçti" formülü bazen sayısal olarak ifade ediliyordu. Bu, yazara araya *kronogram* denilen bulmacalar ekleme imkânı verirdi. Kronogram, alfabenin her harfi için bir sayısal değer verilmesine dayanan bir tür kelime oyunuydu. Yazarlar bir olayın tarihini bir beyitin sözcüklerinde gizleyebilirdi. Böylelikle kronogramlar daha derin bir seviyede, şiir ve matematik, sanat ve bilim arasında bir grafik ortaklık kuruyordu.^a Örneğin bir Osmanlı kronograf Sultan Murad'ın tek bir yıl içinde Tuna'nın diğer yakasında sefere çıktığını ve yeni bir cami ve bir köprü vakfettiğini bildiriyordu. Sonra da kronogram vasıtasıyla bir şiir ekliyordu:^b

Yeni Cami ile Ergene köprüsini, hayr edüben yapıdı ol ikisini
Ungurusa geçdi Sultan-ı Murâd, kodılar tarih ana 'humâm' ad.'

"İzdihâm" anlamına gelen *humâm*'daki Arapça harflerin sayısal değeri 841'e eklendiğinde 1439-1438 yılı elde ediliyor.

^a Windfuhr, "Spelling the Mystery of Time."

^b Ménage, "The 'Annals of Murad II,'" s. 577.

* Ménage, V. L., "Sultan 2. Murad'ın Yıllıkları," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 33, Mart 1980-1981, İstanbul, 1982, s. 79-98 -çn.

¹⁰⁰ Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 145-6.

¹⁰¹ Giese, ed., *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, metin, s. 74.

Fatih Sultan Mehmed, kadim şehrin harabeleri arasında büyülenmiş olarak kalakalmıştı. Şehrin Hristiyan âlimleri ve ricaline bir tarih siparişi etti. Klasik tarihin popüler İslami mitolojiyle hemhal edilmesi, gönülsüz Müslümanların şehrin Hristiyan geçmişiyle barıştırılmasına yardımcı oldu. Kentsel dokuyu korumak isteyen sultan, kabul edilmiş olsaydı yağmayı önleyebilecek, usulüne uygun bir teslim olma teklifini bir elçi vasıtasıyla yapmıştı. Bu fırsat ne yazık ki harcandı¹⁰² ve Osmanlı birlikleri şehri talan etti. Diğer Müslümanlar müzakereyle sağlanacak bir barışa karşı çıkıyor, şehrin yerle bir edilmesini tercih ediyordu.¹⁰³ Mehmed surlar yııldıktan sonra yağmalamayı durdurdu ve sultanın meşru beşte birlik hakkını “şehrin taşı, toprağı ve binaları” olarak talep etti.

Görkemli Ayasofya Katedrali yıkılmadı. Anonim vakayiname, Mehmed’in kiliseye girdiğinde şaşkına döndüğünü belirtiyordu. Dukas, sultanın kilisenin zeminine zarar vermeye yeltenen bir askere bizzat kılıç çektiğini yazmıştır.¹⁰⁴ İkonalar kaldırılmış ve daha aşağıdaki figüratif mozaiklerin üzeri örtülmüştü. Havarî ve peygamberlerin, Bakire Meryem’in ve patriklerin ikonaları, İsa’nın hayatından sahneler ve kubbenin ortasındaki Pantokrator İsa ikonasını da içeren diğer fresk ve mozaikler fetihten sonraki 150 yıldan fazla bir süre bozulmadan ve görünür olarak kalmıştır.¹⁰⁵ Diğer dönüştürülen kiliselere de aynı saygıyla yaklaşılmıştı; Konstantipolis’teki Mora Manastır Kilisesine’ bir mihrap eklenmiş, ancak Bakire Meryem’in hayatıyla ilgili mozaiklere dokunulmamıştı (aynı durum, birkaç yıl sonra Fatih Sultan Mehmed Atina’yı fethettiğinde dönüştürülen Parthenon Katedrali için de geçerliydi).¹⁰⁶ Tuğla bir minarenin eklendiği Ayasofya, şehrin silüetini süslemeye devam etti. Konstantinopolis’in, Edirne’nin Üç Şerefeli Caminin Osmanlı mimarlarına halihazırda meydan okumuş olan kadim katedrali, sadece Fatih

¹⁰² İnalçık, “Policy of Mehmed II,” s. 232.

¹⁰³ İhtilafın bu özeti için bkz. Yerasimos, “Foundation of Ottoman İstanbul,” ed. Nur vd, *7 Centuries of Ottoman Architecture*, s. 459-79.

¹⁰⁴ İnalçık, “Policy of Mehmed II,” s. 233.

¹⁰⁵ Necipoğlu, “Life of an Imperial Monument,” s. 212-13.

^{*} Bugün Kariye Cami –çn.

¹⁰⁶ Ousterhout, “Bestride the Very Peak of Heaven,” s. 318.

Cami için değil, Osmanlı'nın diğer saltanat camileri için de ale-
ni bir esin kaynağı oldu.¹⁰⁷

İmar

II. Mehmed İstanbul'da kentsel imar ve yeniden iskâna hız verdi. Şehir surları onarıldı ve bir hisar inşa edildi, bir saray inşaatı başlatıldı. Aralarında büyük bir kapalıçarşı, kervansaraylar ve bir hamamın da bulunduğu bir grup müessese, vakıfların desteklediği yenilenmiş bir Osmanlı kentsel merkezinin nüvesini oluşturmuştur.¹⁰⁸ Kapalıçarşının gelirleri, yenilenip saltanat camisine dönüştürülen Ayasofya'ya destek için tahsis edildi. Bir anda Batı Avrasya'da en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelen kapalıçarşı, tamamlandığında 122 dükkân içeriyordu. 1472 itibarıyla bünyesi ve çevresindeki dükkân sayısı 265'e ulaşmıştı.¹⁰⁹ Yer sıkıntısı yoktu; Hartmann Schedel'in *Nuremberg Chronicle*'ı (1493) şehir surları içinde yeldeğirmenlerinin bulunduğu geniş tarlalardan bahseder. Mehmed terk edilmiş gayrimenkulleri vergi istisnalarıyla yeni yerleşimcilere hibe etti. Terk edilmiş ve kullanılmayan bazı konak ve kimi kiliseler Mehmed'in subaylarına hediye olarak verildi. Eski sakinleri şehre dönmeye davet edildi; saklananlara özgürlük vaat edildi, kendi fidyelerini ödeyebilecek imkâna sahip esirlerin ise şehirde kalmalarına izin verildi. Mehmed Konstantinopolis'ten kaçmış ya da uzaklaştırılmış olan insanların dönüş hakkını hükümranlığı süresince desteklemiştir. Buna ilaveten, aralarında Yahudi, Hristiyan Yunan, Ermeni ve azımsanmayacak sayıda Türkün¹¹⁰ de bulunduğu bazıları cebren başka yerlerden getirilip İstanbul'a yerleştirildi; neden belki de ticari kaygıların yanı sıra Moğol İmparatorluğunda olduğu gibi kozmopolit bir çeşitlilik yaratma arzusuyla.¹¹¹

Saltanat ailesi kendi varlığını bir örnek olarak kullanıyordu. Mehmed Konstantinopolisli Rum kölelerden payına düşen beş-

¹⁰⁷ Necipoğlu, "Challenging the Past," s. 171.

¹⁰⁸ İnalçık, "İstanbul: An Islamic City," s. 11.

¹⁰⁹ Yerasimos, "Foundation of Ottoman İstanbul," s. 463; İnalçık, "Hub of the City."

¹¹⁰ Yerasimos, "Foundation of Ottoman İstanbul," s. 460-62.

¹¹¹ Lowry, "From Lesser Wars," s. 47-63 ve Lowry, "Portrait of a City," s. 65-99, Lowry, *Studies in Deftology*.

te birini liman kıyısındaki evlere yerleştirdi; inşaat projelerinde kullandığı bu kölelere, kendi fidyelerini ödemelerini ve şehre yerleşmelerini sağlayacak ücretler ödedi. Fatih Cami hamamı, kütüphanesi, büyük hanı ve ilkokuluyla şehrin ortasındaki yeni bir semtin merkezi parçasıydı. Bu külliyedeki Sahn-ı Seman medreselerinin 1471'deki açılışı sonrasında, İstanbul bir anda İslami dünyada bir entelektüel ve kültürel liderlik konumuna yükselmişti.¹¹² İmparatorluk içinde en yüksek müderris maaşlarının ödendiği Sahn-ı Seman'ın fakültesi Osmanlı ulema hiyerarşisinin ortaya çıkışına önemli katkılarda bulunmuştur.¹¹³

De expugnatione Costantinopolis

Resim 2.3: Nuremberg Chronicle'da Konstantinopolis. New York'taki Art Resource'un izniyle kullanılmıştır.

¹¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 5-10.

¹¹³ Imber, *Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 228.

Yeni bir subaşı, şehirdeki yenilenme ve iskân çalışmalarının sorumluluğunu alsa da süreç ağır ilerliyordu.¹¹⁴ Hastalık vardı. 1467'deki şiddetli bir veba salgınına birinci elden tanıklık eden Yunan Kristovulos'un sözcükleriyle, salgın "her yere büyük yeis, dayanılmaz ıstırap, gözyaşı ve matem" getirmişti. Salgın Tesalya ve Trakya'dan yayılmış, Boğazları geçtikten sonra Bursa'yı kasıp kavurmuştu. Konstantinopolis'te "cenaze ve definler veya cenazeler sırasında okunacak ilahi ve dualar için yeterli sayıda papaz veya rahip yardımcısı ya da rahip yoktu." İnsanlar "zar zor bulunabilen" tek bir tabuta ikişer, üçer ya da daha fazla sayıda konularak defnediliyordu, "Ve bugün birini defnedenin kendisi de ertesi gün bir başkasınca gömülüyordu."¹¹⁵

Vebanın yanı sıra başka bir sorun, perişan haldeki eski bir Hristiyan şehirde yeni bir imparatorluk merkezi inşa etme projesine katılmak üzere kurulu hayatlarını bırakma olasılığının az sayıda Osmanlı Müslümanı cezbetmiş olmasıydı. Daha önceki sultanların, sarayda düzenli olarak gayri Müslim danışmanlarla çalışmış olmasına ve bir süre imparatorluğun defterdarı¹¹⁶ olarak görev yapmış İtalyan Yahudisi bir özel hekime sahip Mehmed'in de bu durumdan azade olmamasına rağmen, Konstantinopolis'in düşüşünden sonra saraydaki Rum Hristiyan nüfuzu histeriye dönüşmüştü. Bu histeri, tutulan bir vali adayı olan eski Bizans Granddüküyle birlikte, kuşatmaya muhalefet etmiş olan ve Rumlara sempatisi olduğu söylenen vezir Halil Paşanın da sonunu getirdi.

Bu idamlardan sonra dahi Mehmed'in en yakın iki danışmanı, mühtedi Rumlar, Rum Mehmed Paşa ve Mahmud Paşaydı. Sultanın şehirdeki Rum binalarıyla ilgili bir tahrir yapılması talimatı yoğun bir protestoyla karşılaştı. Hükümetin mali teşvikleriyle şehre çekilen ve başka yerlerden cebren sınır dışı edilip Konstantinopolis'e yerleştirilmiş olan diğerleri şehri terk etmeye başladı. Aşık Paşazade, Ayasofya'daki fetih sonrası ilk İslami ibadeti, Hristiyan evlerinin cebri işgali karşılığında kira talep edilen öfkeden kudurmuş Müslüman yerleşimcilerle yan

¹¹⁴ Verasimos, "Foundation of Ottoman İstanbul."

¹¹⁵ Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, s. 219-22.

¹¹⁶ İnalçık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances," ed. Bosworth vd, *Islamic World*, s. 513-50.

yana getirerek hikâye etmiştir.¹¹⁷ Mehmet geri adım atmak zorunda kalmıştı.

Vebadan on yıl, fetihten ise 25 yıl sonraki 1478 tahririnde İstanbul'da Müslümanlar çoğunluğa geçmişti. Suriçinde görüşülen 14.803 haneden %60'ı Müslüman, %20'si Rum, %11'i ise Yahudiydi. Geri kalanı Karaman'dan ve Kırım'daki Kefe'den sürülmüş iki ayrı Ermeni grubunu ve 31 Çingene haneyi içeriyordu. Çoğunlukla Haliç'in karşısındaki Hristiyan Galata'daki hanelerin yaklaşık %40'ı Rum, %20'den fazla bir bölümü ise Latindi; yanı sıra birkaç düzine Ermeni hanesi vardı. Ancak Galata'nın bile üçte biri Müslümandı.

Topkapı Sarayı

Mehmed şehir merkezi yakınında bir saray inşa ettirmiş ve kalıcı ikâmetgâhını Edirne'den buraya taşımıştı. Çok geçmeden bu alelacele inşa edilen sarayın kendisinin olgunlaşan imparatorluk vizyonu için yetersiz olduğunu hisseden sultan, yeni bir saray daha inşa ettirdi. Topkapı Sarayı olarak adlandırılan yeni saray Boğaziçi, Marmara Denizi ve Haliç'in sularının birleştiği bölgenin manzarasına hâkim yarımada üzerindeki alçak bir burunda, kadim Konstantinopolis'in akropolü üzerinde dikiliyordu. Mehmed bu coğrafi mucizede modern oryantalizm ve Türk milliyetçiliğinin tanımıyla "Doğu ve Batı arasındaki köprü" eğretilmesini değil, tersine emperyal birlik ve dünyasal aşkınlığın eğretilmesini görüyordu.¹¹⁸ Topkapı Sarayı eşzamanlı olarak sultanın ikâmetgâhı, saltanatla ilgili merasimler için bir sahne ve devlet idaresinin merkeziydi. Yerleşim planı büyük, şatafatlı arz odaları ve ziyafet salonlarından ziyade, küçük, bir şekilde kuytuda bırakılmış odaların yer aldığı havadar koridorlarla çevrili ferah bahçeleri vurguluyordu. Dış avlu ve bahçe halka açıktı. Divan odaları ve kâtip ofisleri, ikinci ve üçüncü iç avluyla ayrılıyordu. Sultan umuma açık görüşmeleri, ikinci ve üçüncü avluyu birbirinden ayıran Babüssaade'nin önünde

¹¹⁷ Konuyla ilgili olarak bkz. İnalçık, "Policy of Mehmed II."

¹¹⁸ Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 13.

* Osmanlı saraylarında padişahların özel ikâmet alanı Enderun'a açılan kapı -çn.

yapıyordu. Sultanla özel görüşmeler ise Babüssaade'den bir geçitle ayrılan üçüncü avlunun içinde küçük, kare şeklinde bir oda olan Arz Divanhanesinde (Arz Odası) yapılıyordu. Müstakil üçüncü avlu, sultanın şahsi dairelerini içeriyordu.

Sarayın duvarları deniz kıyısında şehir surları olarak iki katı yüksekliğe erişiyor, karaya dönük tarafta ise bir taş kule ve kapılar hattı oluşturunuyordu. Kuruluş kitabesi, sarayın inşa edildiği araziden iki kıta, iki deniz, iki dünya, iki ufuk arasında bir bağlantı olarak bahseder.¹¹⁹

Fetih ve Tarih

Rumlar gibi Türkler de Bizans'ın başşehrinin adının Konstantinopolis ya da *Kostantiniyye* olduğunu biliyordu. Şehri, İstanbul olarak "yeniden adlandıranlar" hiçbir şekilde Osmanlılar değil, 1920'lerin Türkiye Cumhuriyeti'ydi. Osmanlılar Konstantinopolis adını 20. yüzyıla kadar akçelerde, yayınlarda ve resmi yazışmalarda önyargısız ve tartışmasız olarak kullanmıştır. Aynı zamanda, şehir Osmanlı yüzyılları boyunca hem Rumlar hem de Türkler arasındaki gündelik dilde İstanbul ya da Stambul olarak anıldı. Bu sözcük, basitçe *şehre doğru* ya da *şehirde* anlamına gelen Rumca ifadeden türemiştir.

Konstantinopolis'in düşüşü doğal olarak Rum Dukas ve Türk Âşık Paşazade için farklı anlamlar içeriyordu. Farklı kişilik ve önyargılara sahip olmalarının yanı sıra hem Dukas hem de Âşık Paşazade, her biri kendi meşrebince kendi toplumunun hikâyesine yoğunlaşmıştı. İkisi de, örneğin fetih sırasında Konstantinopolis'te bulunan ve bir günlük tutan Venedikli Tacir Niccolo Barbaro'nun yaptığına benzer ayrıntılı bir aktarımda bulunmamıştı.¹²⁰ Konu Konstantinopolis'in düşüşüne geldiğinde, her ikisinin de Osmanlı'nın fetih sonrası şehirle ilgili olarak takındığı özünde muhafazakâr tutumu küçümsemek için nedenleri vardı.¹²¹

¹¹⁹ Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 32-37.

* İstınpoli -çn.

¹²⁰ Bütün kaynakları kullanan en iyi kısa açıklama için bkz. Imber, *Ottoman Empire 1300-1481*, s. 145-62.

¹²¹ Bkz., çev. Jones, Nicolò Barbaro.

Edirne’de dökülüp İstanbul’a çekilerek getirilen büyük top ve limanı kapatan dev çelik zincirden kurtulmak için gemileri karadan çeken Osmanlı kuvvetlerinin öyküsünü nakleden Dukas, kuşkusuz eğlenceli bir hikâye aktarmıştır. Mamafih, Türklerin zaferiyle birlikte Ortodoks ruhban sınıfı arasında birlik karşıtı grubun üstünlüğü ele geçirmesini buruk bir şekilde izlemek zorunda kalmıştı. Dukas, Floransa Konsilince açıklanan ve Aralık 1452’de Ayasofya’da düzenlenen Komünyon ayininde nihayetlendirilen Roma’yla birliği destekliyordu. Sultanlar 1340’lardaki iç savaştan beri daimi olarak birliğin Ortodoks rakiplerinin tarafını tutmuştu. Dukas, meşru Paleologos imparatorlarının bir tür önünün tıkanması olarak gördüğü Osmanlı “despotluğu” boyunca Tanrı’nın hâkimiyetinin yeniden tecelli etmesini beklemişti. Şimdi ise Sultan Mehmed’in yeni bir patrik ataması sadece devranın devam edeceğinin değil, Osmanlı despotunun birlik karşıtı bir patrikhaneye yaptığı hamilik sayesinde Kilisenin bu imparatorluk şehrinde yeni bir hayatı olacağının da kanıtıydı.¹²² Dukas’ın şehrin düşüşüne ilişkin tasviri, Yeremya Peygamber’in Kudüs’e ağlayışını yineleyen dokunaklı bir methiyeyle sonuçlanıyordu.¹²³

Âşık Paşazade, Dukas’ın fethin bir felaket olduğu yolundaki görüşünü tam olarak paylaşmıyordu, ancak fetih kimi Osmanlı vakayinamelerinin benimsediği gibi tarihin sonu da değildi. Âşık Paşazade’nin aktarımı Osmanlı Müslüman toplumunun önemli bir kesimine hâkim olan ikircikli ruh halini yansıtır. İstanbul’un kuşatılması, fethi ve yağmalanmasını, kitabındaki 166 bölüm arasında yer alan ve çok da uzun olmayan tek bir bölümde anlatmıştır. Hatta, Hz. Muhammed’in sahabelerinden ve MS 668’de Konstantinopolis’in Araplarca kuşatılması sırasında hayatını kaybeden Ebu Eyyub El-Ensari’nin’ kabrinin keşfini bile görmezden gelmiştir. Sultan II. Mehmed fetih sonrasında, şehrin fethedileceğini önceden haber veren bir evliyanın’ mucizevi girişimi vasıtasıyla Haliç’in memba kısmı yakınındaki

¹²² Runciman, *Fall of Constantinople*, s. 155; Gennadios’un birlik karşıtı duruşu için bkz. ed. Magoulias, *Decline and Fall of Byzantium*, s. 204.

¹²³ Magoulias ed., *Decline and Fall of Byzantium*, s. 236-39.

* Eyüp Sultan -çn.

† Akşemseddin -çn.

kabrin bulunuşunu kutlamıştı.¹²⁴ Âşık Paşazade'nin ise bu tür uyduruk saltanat kültleriyle işi yoktu.

Tursun Bey ve Fatih

İstanbul'un fethinde bulunan Türkler arasında fethin en iyi aktarımı Osmanlı devlet memuru Tursun Beyden gelmiştir. Tursun Bey kuşatmayı, Sultan II. Mehmed'in şehre girişini ve sultanın Ayasofya katedralini ilk ziyaretini *Tarih-i Ebül-Feth*¹²⁵ adlı kitabında tasvir etmiştir. Kısmen hatırat, kısmen vakayiname, kısmen de nasihatname niteliğindeki eser, hem üslup hem de tema bakımından Âşık Paşazade'ninkinden belirgin bir şekilde ayrılır. Tursun Bey ve Âşık Paşazade'nin hercai üslupları arasındaki farklılık, 1453 sonrası Osmanlı İmparatorluğundaki teorik ve felsefi fikir ayrılıklarına ilişkin eksiksiz bir örüntü sergiler. İki yazar nihai olarak farklı ilahi güç tasavvurlarına dayansa da, kimi ortak ilgileri de vardı.

Tursun Bey, Osmanlı İmparatorluğunu dünya tarihinin en görkemli imparatorluğu olarak sunmuştur. Osmanlı sarayındaki edebiyat kliklerinde kendiliğinden yaratılan seçkin bir yazı dili olarak "kompozisyon (*inşa*)" formuna dayanarak yazıyordu. Kompozisyon formu, Arap ve Farsça sözcük haznesi ve gramer yapısını Türkçe bir sözdizimsel iskelete uyguluyor ve bunu nazımın yanı sıra yoğun bir aliterasyon, asonans, iç kafiye ve karmaşık isim-fiil eşleştirmeleriyle dolduruyordu. Yeni dil, Osmanlı İmparatorluğu ve İslami çağın birikimsel kültürel mirası arasında bir paralelliği ima ediyordu. Ancak Tursun Beyin kitabı fetih sonrası aşağı yukarı aynı yüzyıl içinde yazılmış diğer birkaç kitabın aksine, dünya tarihi niteliğinde değildi. Sadece birkaç yıl içinde, her ikisi de Osmanlı hanedanıyla sona eren, Şükrullah'ın 13 bölümden oluşan *Behcet'ü't Tevarih*'i ve Enveri'nin 22 kitapla daha da iddialı *Düsturname-i Enveri*'si geldi. Tursun Bey'e göre, Konstantinopolis'in fethi daha ziyade Sultan

¹²⁴ İnalçık, "İstanbul: An Islamic City," s. 1-23.

¹²⁶ Muhtevasına ilişkin bir özet için bkz. İnalçık ve Murphey, *History of Mehmed the Conqueror*.

* *Fatih'in Tarihi* —çn.

† *Tarihin Aydınlığında* —çn.

II. Mehmed ve klasik geçmişin Makedonyalı Büyük İskender, Sasani Ardeşir ve Cengiz Han gibi büyük dünya fatihleri arasında bir kıyaslamaya davet ediyordu. Yoğun olarak, İslamileştirilmiş Farsça edebiyat türü nasihatnameden yararlanan Tursun Bey, meşru Müslüman hâkimiyetinin Tanrı'nın kucaklayıcı adaletinin dünyevi bir aracı ve hükümdarın amellerinin Tanrı'ya şükran arzı olarak belirttiği, bir saltanat etiği rolünü oynadığı bir saltanat siyaseti teorisi sergilemeye devam ediyordu. Bu temalar Tursun Beyin medrese eğitiminin yanı sıra kâtip ve ulema üyesi olarak kırk yıllık kariyerinin göstergesiydi. Bursalı köklü bir Müslüman aileden geliyordu; babası bir heylerbeyi, büyük-babası ise sancakbeyiydi, Bursa valilerinden biri olan amcası fetih sonrası İstanbul'daki Bizans haneleriyle ilgili tahrir komisyonunu yönetmişti. Tursun Beyin kendisi bu komisyonda amcasıyla birlikte çalışmış, daha sonra il yazıcısı' olarak İstanbul'daki divan kâtipliğinde bir görev almış, buradan ise Anadolu'da bir vilayette önemli bir mali pozisyona atanmıştı. Bursa'da emekli olup amcasının vakıflarını yönetmiş ve kendisini yazmaya adamıştı.¹²⁶

Tursun Bey'e göre, Tanrı'nın seçilmiş hükümdarı bariz yetenekler sergileyecekti ve Tanrı'nın dünyadaki gündelik işlerinin bir temel veçhesi olarak bunları ferasetli muhakeme, ülkenin müteyakkız savunması ve gözetimi altında bulunan yığınlara rehberlik etmede itaatkâr bir şekilde kullanmakla yükümlüydü. Tebaanın –sıradan, kadirşinas ve dil, etnik köken ya da dinsel cemaat bakımından farklılaşmamış insanlar– itaati, onların Tanrı'nın otoritesine olan kendi teslimiyetlerini ifade ediyordu. Tursun Bey bunları *kul* olarak adlandırıyordu; sultanın sarayındaki köleler için kullanılan Osmanlıca bir sözcüktü bu. Tursun Bey'e göre krallık örneklerinin menşei Roma ya da Bizans, Sasani Ktesifon, Helenleştirilmiş İslami Bağdat ve Moğol Tebriz'di.

* Osmanlı'da vilayetlerde tahrir işini yürütmekle görevli memur. Muharrir-i vilayet veya tahrir emini olarak da anılırdı –çn.

¹²⁶ Bkz. İnalcık ve Murphey'nin sunuş yazısı, *History of Mehmed the Conqueror*, s. 11-17.

Ulema ve Derviş

Âşık Paşazade'nin yoğun bir şekilde gündelik Türkçe (*Türki*) konuşma dilini kullandığı nesri, folklorik, anekdotlara dayalı anlatım üslubu ve özgün nazım tarzı ise onun vakayinamesini entelektüel tekke geleneği içine sokuyordu. Âşık Paşazade daha önce gördüğümüz üzere, ait olduğu sufi tarikatın manevi soyağacına doğmuştu. Ona göre sultanlık yetkesi savaşçı beyler ve evliyalardan alınmıştı, Osmanlı sultanlarının yetkesi ise özellikle Osmanlı hanedanının Şeyh Edebali'yla olan kan bağlarından geliyordu. Osmanlı sultanları birer gazi, imansızlığın gücüne karşı savaşan ve hakkaniyetli savaşçılardan oluşan orduların komutanlarıydı. Zaferleri, tarihe İslamın hükmünü getirerek çağın yaklaşan sonunda bir rol oynamıştı.

Diğer dervişler gibi Âşık Paşazade de şehrin fethinin sultanlık ve ulema arasında kendilerine yönelik saltanat ve dinsel kontrol ağları yaratmayı amaçlayan bir ittifaka olanak vermesinden korkuyordu.¹²⁷ İstanbul'un Hristiyan geçmişinin devamlılığına içerliyordu, ona göre bu durumun somut örnekleri de kimisi oldukça yakın bir geçmişte ihtida eden ünlü Osmanlı devlet adamlarıydı. Bu son mühtediler arasında yüzyılın üç çeyreği boyunca veziri azamlık makamına hâkim olan üç isim vardı. Bunlardan Mahmud Paşa, Tursun Beyin hamisiydi. 1456-1468 ve 1472-1474 dönemleri arasında iki kez veziri azamlık görevinde bulunan Mahmud Paşa, çocuk yaşında esir alındıktan sonra Osmanlıların hizmetine girmişti. Edirne'de saray okulunda eğitim görmüş ve muhtemelen Konstantinopolis'in fethine katılmıştı. Sultan Mehmed'in kızlarından biriyle evlense de Güney Slav soylusu asıl ailesiyle de bağlarını kariyeri boyunca korumuştur.¹²⁸ Kuzeni Rum Georgios Amirutzes'in hazinedar olduğu Rum Trapezos dahil, Mehmed'in fetihlerinden birçoğunu planlamıştır. Benzer ikinci bir kişi, 1468'de Mahmud Paşa'nın halefi olarak veziri azamlık getirilen Rum Mehmed Paşadır. Soylu bir Rum aileye mensup olan Mehmed Paşa, Konstantinopolis kuşatmasında esir alınmış olabilir. Üçüncü kişi, Mostar

¹²⁷ Bkz. İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest," s. 109-10.

¹²⁸ Stavrides, *Sultan of Vezirs*.

civarından bir Slav beyin oğlu olan Hersekkzade Ahmed Paşaydı. Kardeşinin babasının mirasına el koyması üzerine İstanbul'un yolunu tutmuş, ihtida etmiş ve Hersekkzade Ahmed adını almıştı. Osmanlı hizmetinde en yüksek seviyelere ulaşmış, Sultan Bayezid'in kızı Hundi'yle evlenmiş ve II. Bayezid ve I. Selim'in yönetimleri altında beş dönem veziri azamlık yapmıştır.¹²⁹

Âşık Paşazade gibi dervişler ve Tursun Bey gibi ulema mensupları, taşıdıkları farklılıklara rağmen İstanbul'un fethinden onyıllar sonra ortak zemin bulabilmişlerdi. Her ikisi de iki eğilime muhalefet etti. İkisi de Osmanlı dinsel hayatının mali gücü bakımından bir tehdit olarak gördüğü II. Mehmed'in saldırgan maliye politikalarıyla mücadele etti. Bir kuşak sonra ise Safevi hareketine karşı işbirliği yaptılar.

Kutu 2.7: Âşık Paşazade'nin İthafı

Rumi'nin *Mesnevî*'sinin nesir biçimindeki sunuşunda kendini bir paragrafta kaptıran Âşık Paşazade şöyle yazmıştır:

Bu Sultan Murad Han Gazinin Allah yolunda yaptığı savaşlar çoktur. Ben fakir, zamanımda olan her savaşını, hal ve hareketlerini kısa kısa anlattım. Böylece ambar-
dan birkaç çeşit çeşni verdim. Onun savaşlarının hepsini teferruatıyla anlatsam,
akıllar yok olur. Bu kadar anlattığıma sebep, onların ruhlarının hayır ve duayla
anımlarını istediğim içindir. Allah ona rahmet etsin. Bunun yanında bu Osma-
noğulları'nın menkıbelerini okuyup dinleyenden ve onların ruhlarına dua edenden
yüce Tanrı hoşnut ve razı olsun.'

Daha sonra bir şiir formunda bir dua eklemiştir:

Âşıkî sen dua eyle bu âle
Tevârihin delil oldu beyâne
Bayezid Hân şâhin eyyâmında
Sürur u devlete doydu zamâne'

* Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., 2003, s. 211.

† Derviş Ahmed Âşıkî, *Âşık Paşazade Tarihi*, Cemil Çiftçi, ed., Mostar Yayınları, 2008, s. 304.

¹²⁹ Reindl, *Männer um Bâyezid*, s. 129-46; Hersekkzade üzerine, Lowry, *Hersekkzade Ahmed Paşa*.

Bu uzlaşmanın bir amili Fatih Sultan Mehmed'in oğlu ve halefi Yıldırım Bayezid'di.¹³⁰ Bayezid Amasya'daki şehzadelik stajı sırasında, Halveti şeyhi Müeyyedzade ile yakınlık kurmuş ve saltanatın infaz memurları onu aramaya geldiğinde İran'a kaçmasına müsaade etmişti. Bayezid'in sultanlığı sırasında İstanbul'a getirdiği Müeyyedzade, burada imparatorluğun en güçlü hukuk adamlarından biri oldu; Edirne Kadısı ve Rumeli Kazaskeri olarak hizmet verdi. Bayezid yönetiminde resmi ulema, Mehmed'in en sert mali önlemlerinin yumuşatılmasına yardımcı oldu. Bu, kendileri kadar derviş tarikatları üzerindeki baskıyı da azalttı. Birçok derviş grubu, Bayezid'in desteğiyle başkente yerleşti, Osmanlı hanedanına sadakatlerini beyan etme fırsatı buldu, kendilerini saltanat otoritesini ve saltanat şehri İstanbul'a alıştırdı. Aşık Paşazade ise emekli olduktan sonra yaşamak üzere İstanbul'a taşındı ve şehirde yatırım yaptı.

İstanbul ve Afro-Avrasya Ticareti

Konstantinopolis'in fethi, Osmanlılara Karadeniz, Ege ve Doğu Akdeniz'deki ticaret güzergâhları ve nakliye hatları üzerinde giderek büyüyen ihtilafta nihai bir avantaj sağlamıştı.¹³¹ İhtilaf, dört büyük ve birkaç ikincil güç arasında yaşanıyordu. Osmanlılar dışında diğer büyük güçler Venedik, Memluklerin Mısır'ı ve Tebriz'i merkez olarak kullanıp Azerbaycan, İran ve Irak'a hükmeden Akkoyunlu Sultanlığıydı. Rodos'taki Hospitalier Şövalyeleri ve Kapadokia'daki Karamanoğulları, Kilikya'daki Ramazanoğulları ve Toroslar'ın doğusundaki Dulkadiroğulları gibi ikincil aktörler sahneye zaman zaman dahil oluyordu. 1541 itibarıyla Buda, Bağdat arası ve Mısır ile Kırım arasındaki her bir kent merkezi ve bütün karayolu güzergâhları saldırgan diplomasi, tehdit ve güç kullanımı vasıtasıyla Osmanlıların eline geçmişti. Bütün önemli İslami hac merkezleri de Osmanlıların ellerindeydi: Mekte, Medine, Kudüs, Necef ve Kerbela.

¹³⁰ Tansel, *Sultan II. Bâyezid'in Siyasi Hayatı*, s. 1-6; Reindl, *Männer um Bâyezid*, s. 34-36.

¹³¹ Brummett, *Ottoman Seapower*.

* Anadolu'nun güneyinde antik bölge. Alanya Burnundan Suriye'ye kadar uzanır. Bugünkü Adana ve Mersin illeriyle Konya ilinin güney, Antalya ilinin doğu bölümlerini içine alır -çn.

Yeniden yönlendirme

Konstantinopolis'in ticari hayatın merkezi olarak ıslahı sayesinde ihmal edilen güzergâhlar yeni bir canlılık kazandı. Boğazlardaki blokaj sona erdirilirken, Mehmed tarafından sırasıyla 1461 ve 1475'te fethedilen Trapezos ve Kefe gibi Karadeniz limanları deniz ulaşımıyla yeniden bağlantılandırıldı. Boğazların batısındaki antik karayolu güzergâhları hâlâ işlev görüyordu. Eski Roma yolu *Via Militaris*, başkentten Belgrad'a; batıdaki *Via Egnatia*, Adriyatik'e; Konstantinopolis Yolu ise kuzeyde Varna'ya uzanıyordu. Edirne ve Bursa arasındaki güzergâh önemini korumaya devam etse de İstanbul ve Bursa arasında deniz bağlantısı da mümkündü. Bu anlamda, İstanbul'un ipek güzergâhlarına yeniden bağlantılandırılması bir parça ek çaba gerektirdi. Ayrıca az gelişmiş bölge ve güzergâhlara da ilgi vardı. Birçok yeni şehir kurulmuştu.¹³² Bir örnek Kosova üzerinden Saraybosna-Üsküp güzergâhında yer alan Yenipazar'dı. Şehir Üsküp Valisi Gazi İsa Bey tarafından bir cami, hamam, han, imaret ve 56 dükkânla kurulmuştu.¹³³

Özü gereği bir Osmanlı şehri olan ve iki beylerbeyinin bağışladığı vakıflarla yaratılan Saraybosna bir başka örnekti. Şehrin kurulacağı bölgeyi İshak Bey seçmişti. Bölge, Bosna'nın kuzey-güney yönlü ana su yolu Bosna Nehrinin yakınındaki küçük bir tali kol ve batıya doğru devam edip Mostar'ı geçtikten sonra Adriyatik'e dökülen Neretva Nehrinin avantajına sahipti. İshak Bey köprübaşı hattında II. Mehmed'in şerefine Fatih Sultan Mehmed (Hünkâr) Camisini inşa ettirdi. Caminin vakfiyesinde (1462) ayrıca bir hamam, bir tekke, kervansaray, çarşı ve ahşap doğramalar öngörülmüştür. Camilerin minareleri ve bu binaların karakteristik kavisli kil kiremitlerle çatılandırılan kubbeleleri, bir Osmanlı yerleşiminin çevredeki tepelerden görünümünü tanımlıyordu.¹³⁴ Saraybosna, 1477 itibarıyla üçte ikisi Hıristiyan yerleşimcilerden oluşan 150'nin üzerinde hane çekmişti

¹³² Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchant," s. 242.

¹³³ Kiel, "Ottoman Mineral Baths (Kaplıca) on the Balkans," Ergin, ed., *Bathing Culture of Anatolian Civilizations*, s. 212.

¹³⁴ Kavisli kiremitler üzerine bkz. Kanetaki, "Ottoman Baths in Greece," ed. Ergin, *Bathing Culture of Anatolian Civilizations*, s. 236.

bile. Her şey 1480'de bir Macar ve Slav saldırısında yanıp kül olsa da, bundan kırk yıl sonra Belgrad'ın fethi ve Macaristan'ın yenilgisi Bosna'nın güvenliğini teminat altına alırken Saraybosna ikinci bir velinimet ve yeni bir vali, Sultan Bayezid'in torunlarından Gazi Hüsrev Bey tarafından yeniden inşa edildi.¹³⁵ Hızlıca gelişen Saraybosna, önemli bir Osmanlı şehri ve Güney Slav topraklarında bir İslami kültür merkezine dönüştü.¹³⁶

Ticari müdahalenin stratejik bir aracı para politikasıydı. Parasallaşma ve artan talep, para arzı üzerinde kronik baskı yaratıyordu. Asli Osmanlı sikkesi gümüş akçe, Osmanlı darphanesinde yeniden basılan Venedik altın dukası ve diğer yabancı paralarla desteklense de sonuç yeterli değildi. Akçenin değeri II. Mehmet tarafından saltanatının son on yılında yaptığı üç müdahale dahil altı kez tağşiş edildi, buna ek olarak Osmanlı darphanesi kendi altın sikkelerinden küçük bir miktarda üretmeye başladı. Tağşiş, enflasyonun fiyatları kaçınılmaz olarak tekrar reel piyasa değerlerine çekmesi nedeniyle muhtemelen başarısızlığa mahkûm bir stratejiydi. Ancak saray, eski akçeleri yasaklayıp yeniye dönüşüm için okkalı bir komisyon koyarak, Venedik dukalarının yeniden basımında da olduğu gibi süratle kâra geçti.¹³⁷

Sultan Mehmed ve Osmanlı Yayılımı

Afro-Avrasya ticaretine yönelik savaş, Fatih Sultan Mehmed'in Güney Slav toprakları Sırbistan, Bosna ve Hersek'i 1460'ların başlarında fethetmesiyle birlikte alevlenmişti. Bu hamle Osmanlılara Adriyatik'e uzanan karayolu güzergâhlarının kontrolünü verirken, Tuna-Sava hattı boyunca esas olarak 1520'lere kadar değişmeden kalan bir sınır üretmişti. Arnavut askeri lider İskender Beyin mağlup edilmesi, Osmanlı'nın iktidarını Adriyatik kıyılarına taşıdı; Dubrovnik (Ragusa), ticari imtiyazlar karşılığında kendi isteğiyle teslim oldu. Peloponnesos (Mora) Venedik'le savaş çıkardı. Bu savaşın ilk aşamasında Mytilene

¹³⁵ Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. 1, s. 35-36.

¹³⁶ Ed. Gibb vd, *Encyclopaedia of Islam*, yeni basım, bkz. "Sarajevo," c. IX, 1995, s. 28-34 (A. Popovic).

¹³⁷ Pamuk, *Monetary History*, s. 47-58, 60-61.

[Mitilini] ve Midilli Adası; Halkis ve Eğriboz [Evia] Osmanlı donanmasına boyun eğdi. Gelibolu'daki tersaneleri üs olarak kullanan Osmanlı filosu Ege'deki korsanlara karşı sürekli bir teyakkuz durumunu benimsemişti; bu yolla tahıl ticaretinin yanı sıra köle, baharat ve ipek ticaretini de koruyordu.¹³⁸

Savaş, Karamanoğlu İbrahim Beyin 1464'te ölümü üzerine yayıldı. Mehmet Konya'yı ele geçirdi, Karamanoğulları'ndan tahtta hak sahibi olan çeşitli aktörleri sürgüne gönderdi, beyliği ise bir Osmanlı vilayetine dönüştürdü. Venedik ve Uzun Hasan'ın Akkoyunlu sultanlığı, Karamanoğulları'nda taht adaylarını destekleyen bir ittifak oluşturmuştu. Uzun Hasan 1472'de ipek yolu üzerindeki geçiş şehri Tokat'ı yağmaladı ve Konya'yı aldı. Daha sonra Memluklere meydan okudu, Halep'e uzanan güzergâhta aralarında Malatya ve Ayntab'ın' da bulunduğu birkaç kaleyi aldı. Venedikli bir elçi, Ağustos 1473'te tam Tebriz'deki Akkoyunlu sarayına ulaştığında Osmanlı ordusunun Uzun Hasan'ı Otlukbeli (Başkent) Savaşında bozguna uğratışına tanık olmuştu.¹³⁹ Sultan Mehmed, devamını dolaylı bir şekilde getirdi: Uzun Hasan'ın oğluna sığınma hakkı tanıdı, Sivas Sancakbeyi olarak tayin edip kızıyla evlendirdi.

Savaştaki can alıcı darbe, Osmanlıların Kırım, Kefe (Feodosia) ve Azak'ı (Azov) ele geçirmesiydi. Uzun Hasan'ın 1478'de ölümü ve Mehmed'in Adriyatik'teki Shkodër'i [İşkodra] işgali, Venedik üzerindeki baskıyı artırmıştı. Senato barış istemeye ve Osmanlılara haraç ödemeye zorlandı. Karadeniz, Trabzon İmparatorluğunun daha önce teslim olmuş olması nedeniyle Osmanlı donanmasının hâkimiyeti altındaydı. Osmanlı mültezimler, Orta Asya'yı kateden karayolu güzergâhlarının nihai durağı, tahıl ihracat merkezi ve hepsinden önemlisi köle ticaretinde stratejik öneme sahip bir liman olan Kefe'de gümrük resimlerini toplama işini devralmıştı.¹⁴⁰ Bu köle ticareti, artık Osmanlı tebaasına katılan Giray hanedanının hâkimiyeti altındaki bozkırlarda yaşayan yarı göçmen Türk boylarının oluşturduğu bir konfederasyon olarak Kırım Hanlığının iktisadi dayanağıydı.

¹³⁸ Donanma üzerine bkz. Imber, *Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 287-317.

* Bugünkü Gaziantep -çn.

¹³⁹ Woods, *Aqquyunlu*, s. 113-23.

¹⁴⁰ Fisher, *Precarious Balance*.

Hanlığın köle akınları Doğu Avrupa ve Güneydoğu Rusya'nın içlerine doğru uzanıyor, değerli yükleri ise İstanbul'un köle pazarına akıyordu.

Belki de en dikkat çekici hamle Osmanlıların İtalya Yarımadasındaki Otranto'ya çıkışıydı. Niyet Roma'yı hedeflemekten çok, Venedik'in Mısır Memluk Sultanına yardım etmesini engellemekti. Eşzamanlı Rodos kuşatması da benzer bir amaç taşıyor olmalıydı. İşgal başarıya ulaşmasa da Osmanlı güçleri Otranto'yu bir yıl boyunca işgal ettikten sonra ancak Mehmed'in ölümü ve iki oğlu arasında taht mücadelesinin patlak vermesi üzerine çekildi.

Bayezid ve Cem

Mehmed'in iki oğlundan Cem'e en güçlü destek, Osmanlı toplumu içinde kendilerini eski Türk soylu sınıfı karşısında sıkı sıkıya saltanat siyasetiyle tanımlayan ve Mehmed'in yayılmacı dış politikasından çıkar sağlayan kesimden geliyordu. Bayezid ise tersine, Mehmed'in son yıllarındaki mali politikalardan zarar gören insanlarla olan ilişkileri geliştirmeye çalışıyordu.

Bu hizipler birbirlerini tamamen dışlamıyordu, taht mücadelesi de her iki taraf için de tam bir hınç duygusu yaratmamıştı. Ulema kendini bazen sarayla özdeşleştirse de (medrese kurumu varlığını sultanın para vakıflarına borçluydu), zaman zaman derviş grupları gibi bu sınıf da hem özel hem de vakıf varlıklarının müsaderelerine kurban gidiyordu. Yeniçeriler sultanlığın aktif askeri duruşunu tercih ediyordu, ancak tağşiş uygulamasından olumsuz etkileniyorlardı. Bayezid, Cem'e karşı zafer kazanınca II. Mehmed'in en acımasız mali önlemlerinden bazılarını geri çekti. Bazı el konulan para vakıfları ve özel mülkü iade etti. Tağşiş uygulamasını sona erdirerek akçeyi istikrara kavuşturdu. Bayezid'in, tımarları ilk sipahilerin hakiki oğullarına (*sahih-i sulbi oğul*) bahşetmiş –zımnen, saray hanesinin oğullarına bahşetmemiş– olması yerel Türk soylularını sevindirmiş olmalı.¹⁴¹ Bayezid'in imparatorluk çapında gayri müs-

¹⁴¹ Kunt, *Sultan's Servants*, s. 25; Howard, "Ottoman Timar System," s. 92 ve 132 n. 67.

limlere koyduğu şeri kafa vergisi olarak *cizye*, özgül toplumsal farklılıkları korumaktan zevk duyan Müslümanları muhtemelen memnun etmişti.

Osmanlılara karşı koz arayan birkaç komşu devletin Cem'i kullanma girişimleri, babasının yayılmacı faaliyetlerini sürdüren Bayezid'in bu faaliyetlerine köstek oldu. Memlukler, tahta çıkışında Bayezid'e geleneksel kutlama mesajını göndermeyi reddetmiş, Dekkan Behmeni Sultanlığının temsilcisi ve Osmanlı refakatçisini Cidde'de gözaltına almıştı.¹⁴² Cem'in ilk kaçtığı ve uzun çilesi boyunca yaşamaya devam ettiği yer Kahire'ydi. Bayezid, Mehmed'in Mısır seferine yönelik eski planlarını yeniden uygulamaya koysa da komşu Kilikya ve Toroslar'ın Ramazanogulları ve Dulkadiroğlu sultanlıklarına karşı girilen savaş sonuçsuz kaldı. Cem, Rodos Hospitalier Şövalyelerine kaçtı ve nihayet Vatikan'da Papa'nın rehinesi olarak hapishaneyi boyladı.¹⁴³ Bayezid'in casusları, 1495'te Roma'da ulaştıkları Cem'i zehirleyerek öldürdüler.¹⁴⁴

Erdebil Sufileri ve Osmanlı Siyaseti

Âşık Paşazade'nin dikkat çektiği gibi, yüzyılın sonuna doğru yerleşik düzen karşısı saiklerin geri kalanı Kafkaslar'da, Erdebil'deki Sufi tekkesiyle bağlantılı yeni bir dinsel hareket olan Kızılbaşlıkta teolojik ve siyasi bir form almıştı.

Hikâyenin uzun bir arka planı vardı. Kafkaslar, Yukarı Fırat ve Dicle'nin takvalı oluşuna Moğol İmparatorluğu sonrası İslami dünyada uzun süredir kuşkuyla bakılıyordu. Babai isyanı bu bölgeyi 1240'larda şiddetli bir şekilde sarsmıştı. Suriye'nin Memluk valisi, 1323'te "Fırat'ın uzak tarafındaki" toprakları hakir görür bir ifadeyle inançsızlık, riyakârlık ve sapkınlıkla dolu topraklar olarak anmıştı.¹⁴⁵ 150 yıl sonra bir Pers tarihçi

¹⁴² Ed. İnalçık ve Murphey, *History of Mehmed the Conqueror*, s. 64-65; metin s. 167a-168a.

¹⁴³ İnalçık, "A Case Study."

¹⁴⁴ Cem vakası üzerine bkz. Tansel, *Sultan II. Bâyezid'in Siyasi Hayatı*, s. 23-69; ve İnalçık, "A Case Study."

¹⁴⁵ Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 108-109. İlhanlılar dönemindeki dinsel tartışmalar üzerine bkz. Mazzaoui, *Origins of the Safawids*, s. 22-40.

hâlâ "bir günahkârlar güruhu, melun tasavvurlular sürüsü olan Rum ahmaklar"dan söz ediyordu.¹⁴⁶ Göçlerin, savaşların ve geçici kültürel eğilimlerin birikimsel etkisi bölgelerin dinsel katman bilgisini sıklıkla deşifre edilemez kılar.¹⁴⁷ Aynı anda hem etkileyici hem de tiksindirici avare münzeviler bölgenin daimi bir parçasıydı ve belirgin bir şekilde sahip oldukları tuhaf popürlüğün yarattığı ironinin tadını çıkarıyorlardı.¹⁴⁸ Bazıları dış görünüşleriyle ilgilenmekten uzak durmakla yetiniyor, diğerleri ise kişisel görünüşleriyle ilgili küstahça bir boş vermişlik sergileyip antisosyal tavırlarının kınanmasını neredeyse bariz bir şekilde hoş karşılıyordu.¹⁴⁹ Koyun derisi ya da başka özgün giysiler giyiyor ya da kafalarını kazıtıyor ve semboller veya cinstümanlar –kastanyetler, kornolar, atkuyrukları, çantalar– taşıyorlardı. Durumdan rahatsızlık duyan tenkitçiler, yazılarında münzevilere şarlatan ya da doğrudan deli gibi sert ithamlarda bulunuyor ve bunlara kolayca aldanan cahil ve nahif bir halkı küçümsüyorlardı.¹⁵⁰

Bir başka dalga, 1400 civarında Tebriz'in kuzeyinde bir mağarada yaşayan Evliya Estarabadlı Fazlullah Hurufi'yi izliyordu. Yaratılışın bütünü Kutsal Adların tezahürü olarak ciddiye alan Esterebadi, insanlığı sürekli evrilen bir teofani⁵ olarak görüyordu. Kutsal bir metnin harflerinden *Hurufilik* (*huruf* Arapça *harf* sözcüğünün çoğuludur) adı verilen ve insan vücudu üzerine de yazılan bir ezoterik nümeroloji geliştirmişti. Timurlenk, Fazlullah'ı idam ettirse de manevi içgörülerini toprağa sızmış, sonra da Bektaşiler ve birçok diğer grup arasında her yerde ortaya çıkmıştı. Sultan II. Mehmed 1444'te Edirne'de bir Hurufi söylevinden belirgin biçimde büyülenmişti. Durumdan etkilenmeyen ulema ise vaizi kazığa bağlatıp yaktırmıştı. Fazlullah'ın yakın dostu şair Nesimi ise korkunç derece sert bir cezaya ma-

¹⁴⁶ Minorsky, *Persia in A.D. 1478-1490*, s. 65-66.

¹⁴⁷ Mélikoff, "Le Problem kızılbas."

¹⁴⁸ Karamustafa, *God's Unruly Friends*.

¹⁴⁹ Imber, "Malâmatîyya in the Ottoman Empire," yeniden basım, ed. Imber, *Studies in Ottoman History and Law*, s. 145-52.

¹⁵⁰ Karamustafa, "Origins of Anatolian Sufism," Ocak, ed., *Sufism and Sufis in Ottoman Society*, s. 67-93

* Yunanca, Tanrı'nın görünmesi, algılanabilir biçimde belirmesi –çn.

ruz bırakılmış, Halep'te canlı canlı derisi yüzülmüştü. Böyle bir ıstırap, kurbanlarınca bir teodise⁷ olarak deneyimleniyordu.

Kızılbaşlar

Kızılbaşlık hareketinin bu özgürlükçü manevi peyzajda bile bu tür sarsıntılara neden olma potansiyeli sıradışı görünüyor. Kızılbaşlar, Ali ve altsoyunun İmamlığı ya da bir başka deyişle manevi liderliği fikrini kabul ediyordu. Ali, Hz. Muhammed'in kızı Fatıma ile evlendiğinden oğulları Hasan ve Hüseyin, Peygamber'in torunlarıydı. İmamlığa inanç ve Ali'nin Hasan ve Hüseyin'le başlayıp ve daha sonra katılan diğer imamlarla devam eden silsilesine saygı, anaakım Şiilik ve diğer Osmanlı gruplarınca, özellikle de Bektaşilerce paylaşılıyordu.

Bektaşilerin öğretisi ve ibadet biçimleri bir mahremiyet, dolayısıyla da belirsizlik içeriyordu. Ali'ye olan bağlılıkları yeterince bilinse de cami ibadetini yok saymaları, müşterek ökaristik sofra kullanımları ve örneğin ruh göçü gibi kavramlardan oluşan eklektik Bektaşî ritüel ve mitolojisi de onları ayrı bir yere koyuyordu. Ancak Yeniçeriler ağırlıklı olarak Bektaşiydi ve Osmanlı ordusunun en sadık birlikleriydi. Dolayısıyla Bektaşîlik de Osmanlı anaakımının bir parçasıydı. Ve Kızılbaşlar hâlâ bütünüyle farklı bir şey olarak görülüyordu.

İbadetlerinin yoğunluğu ve vecdi maneviyatları Kızılbaşları kafa karıştırıcı, ama aynı zamanda tehditkâr hale de getiriyordu. İnançları ve ibadetleri konusunda ketumdular; sorulduğunda mezheplerini gizledikleri (*takıyye*) iddiası ise durumu daha da karmaşık bir hale koyuyordu. Oruç, namaz ve diğer kamusal inanç dışavurumlarını yok sayıyorlardı. Dört Raşid halifeye⁸ küfrettikleri söyleniyordu. Tanrı'nın normal dünyevi görünümü alabileceğini öngören "Tecessümcü" görüşü güttüklerinden kuşkulanıyordu. İlahi gücün aniden fiili olarak her insanda, yerde ya da durumda algılanabileceği görüşü hatırı sayılır sayıda Osmanlı mutasavvıfının tecrübeyle doğrulayabileceği bir şeydi.

* Tanrı'nın iyiliği ve adaletiyle dünyadaki kötülük ve acıyı bağdaştırarak Tanrı'yı doğrulamayı amaçlayan çalışma -çn.

⁷ Hz. Peygamber'in vefatından sonra art arda halifelik yapan ilk dört halife. İslam tarihinde bu dönem "Hulefâ-yi Râşidîn Devri" olarak anılır-çn.

Ancak İlahi gücün özel olarak Erdebil merkezli Safeviye tarikatının karizmatik şeyhlerinde vücut bulabileceğine inanmak başka bir şeydi. Bu, Osmanlı siyasasının manevi ve siyasi temellerine bir meydan okuma oluştuyordu.

Safeviye Tarikatı

Şeyh Safiyyeddin Erdebili'nin tekkesiyle bağlantılı tarikatın –Safeviye tarikatı– erken tarihinde kayda değer bir hareketlilik görünmüyor. Ancak tarikatın Karakoyunlu Türkmenlerinin sultanınca desteklenen şahının, yeğeni ve rakibi Şeyh Cüneyd'i sürgüne gönderdiği 1450 yılı civarında tekinsiz bir hizipleşme ortaya çıktı. Cüneyd, Osmanlı Sultanı II. Murad'a yanaştı. Âşıkpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ındaki bir rivayete göre, sultana üç hediye sundu: bir seccade, bir Kuran, bir de tesbih. Bu sadece bir sığınma talebi değil, müritliğe bir davetti de. Vezir Çandarlı Halil Paşa, tehditkâr bir ifadeyle, "iki padişah bir koltukta oturamaz," diye yorumlamıştı. Durumdan gocunmamayı tercih eden Murad, Cüneyd'e dervişlerine dağıtması için 200 altın florin ve 1000 gümüş akçe gönderdi. Cüneyd'in sığınma talebini ise reddetti.

Cüneyd bir süreliğine Sadreddin Konevi'nin Konya'daki tekkesinde bekledi, ancak tekkenin şeyhiyle ters düştü. Karamanoğlu İbrahim Beyin elinden kaçtı, Halep'in Memluk valisine yakalanmaktan kıl payı kurtuldu, Karadeniz kıyılarına kaçtı ve nihayet fetih öncesi Hristiyan Trapezos'ta kendini dinletme fırsatını buldu; burada, Komnenos hükümdarının, kızıyla evliliği vasıtasıyla Uzun Hasan'la bağlantısı vardı. Uzun Hasan bir ittifakın taşıdığı değerini farkındaydı. Cüneyd'in 20 bin atlı teklifini tabul etti ve onu kız kardeşi Hatice Begüm'le evlendirdi. Cüneyd bu kez Erdebil'deki merkez tekkeyi kuşatma altına alsa da saldırı püskürtüldü. Mağlubiyet üzerine kuzeye, Hazar Denizi kıyısındaki Şirvan Vadisine kaçtı ve Abhazya ve Gürcistan'ın Kâfirlerine karşı gaza başlatma niyetini duyurdu. Âşık Paşazade'ye göre, çileden çıkan yerel Müslüman bey, Cüneyd'e Hristiyan tebaasını rahat bırakmasını emretti. Üzerine bir ordu gönderdi, çıkan muharebede Cüneyd öldürüldü.¹⁵¹

¹⁵¹ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 264-69.

Ancak Erdebil bu kez Cüneyd'in oğlu ve halefi Şeyh Haydar'ın eline geçti. Erdebil'in Safevi sufilerinin, başlarına taktıkları ve On İki İmam'ı simgeleyen on iki dilimli kızıl keçe başlığa atfen *Kızılbaş* olarak tanınmaya başlaması da Haydar'ın otuz yıllık gaza, yağma ve köleleştirme kariyeri sırasında gerçekleşti.¹⁵² Haydar, tarikatın Uzun Hasan'la olan ittifakını, kızıyla evlenip hem damat hem de yeğen olarak pekiştirdi. Haydar Kafkaslar'da muharebede ölünce, tahtı ilk olarak büyük oğluna, onun 1494'te öldürülmesi üzerine de yedi yaşındaki küçük oğlu İsmail'e geçti.¹⁵³ 10. hicri yüzyıl ekimde başladı.

¹⁵² Haydar Şah'ın kariyerine birinci elden bir tanıklığın aktarımı için bkz. Minorsky, *Persia in A.D. 1478-1490*, s. 65-82.

¹⁵³ Tarih için bkz. Woods, *Aqquyunlu*, s. 278, n. 27.

Bir Dünya Görüşü, 1494-1591

10. hicri yıl, takvimler arası çarpıcı bir çakışmayla başladı. I. İsmail, gizlenmekten vazgeçip hicri 905 yılının kutsal Aşure Günü'nde Erdebil'e yaptığı hac yolculuğunda ortaya çıkmıştı. Baba tarafından Şeyh Cüneyd'in, anne tarafından ise Uzun Hasan'ın torunu, Hıristiyan büyükannesi dolayısıyla, artık var olmayan Trapezos tahtının vârisi bu mübarek, bahtiyar çocukta Gizli İmam'ın' alameti olarak İmam Ali'nin sureti görünmüştü. Hicri yılın ilk ayının onuncu gününe tekabül eden Aşure Günü, Kerbelâ'da MS 680'de ölen, Ali'nin oğlu ve Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in şahadetini yâd eder. Aşure, hicri takvimin 905'i ve MS 1499'a karşılık gelen bu özel yılda ağustos başlarına, gündönümü ve ekinoks arasındaki çeyrek-ortası bayrama denk geliyordu. İsmail, taraftarlarını ertesi yıl Nevruz'da toplanmaya çağırdı; İsmail bu yüzden ikinci miladi milenyumun orta noktası 1500'ün bahar ekinoksunda ortaya çıkmıştır.

Hava gergindi. Osmanlı beylerbeyleri yüksek teyakkuz halindeydi, Kızılbaş hacıları yakalama, mallarını müsadere edip kendilerini asma emri almışlardı.¹ İlerleyen Osmanlı ordusu Karaman'da Kızılbaş yanlısı bir kalkışmayı bastırdı. Osmanlıların güvenlik önlemleri nedeniyle, isyancı gruba sadece "7 bin" Kızılbaş katılabilmişti. Buna rağmen, Kızılbaş orduları 1500

* Muhammed Mehdi el-Hüccet. Şiiliğin on ikinci ve son imamı. Kıyamet öncesi gelmesi beklenen mehdi -çn.

¹ Zarinebaf-Shahr, "Qizilbash 'Heresy,'" s. 6-7.

sonbaharında Tebriz'e muzaffer bir şekilde girdi. İsmail, şah ilan edildi; eski Türkmen dünyası yeniden bir araya geldi.² Yeni düzen, kutsi Safevi hanedanının paylaştığı adilane bir intikamla başladı. Safevi güçleri, sonraki on yıl boyunca İran plato-sunu fethetti ve İran'ın On İki İmam ulemasına itibarlarını iade etti. Şah İsmail, 1508'de Bağdat'ı aldı.

Bir Dünya İmparatorluğu

Osmanlı yetkililer için Kızılbaşlar, Şah İsmail ve onun Türkmen-leri sorunu, kaçınılmaz olarak karmaşık stratejik kaygıları, bir dünya imparatorluğu yaratmanın umulmadık sonuçlarını içeren bir duruma odaklanma gereğini ima ediyordu. Sultan Bayezid, kardeşi Cem'in ölümünden sonra dikkatini birkaç yıl boyunca Afro-Avrasya ticaretindeki büyük çatışmaya yöneltmişti. Artık Osmanlıların hizmetine girmiş olan korsan Kemal Reis'in de yer aldığı Osmanlı donanması Venedik'e karşı büyük bir zafer kazanmış ve 1503'te bir barış antlaşmasını dayatmıştı; ancak durum hızla değişiyor, Bayezid yaşlanıyordu. Şah İsmail'in yeni Safevi İmparatorluğunun yanı sıra, Portekiz de deniz kuvvetleriyle Memluklerin denizyolu üzerinden Hindistan baharat ticaretinde kurduğu hâkimiyete meydan okuyan bir başka taze güç olarak yükseliyordu. Osmanlı donanması, Şah İsmail'in Bağdat'a girişinden dört ay sonra, Şubat 1509'da Hint Okyanusundaki Gucerat açıklarında meydana gelen Diu Muharebesinde Portekiz donanmasına mağlup oldu. Hindistan'la ticaret, Kojikod, Gucerat ve Diu'da yüzlerce Osmanlı tacirin yaşıyor olması nedeniyle deniz güzergâhlarının terkine izin vermeyecek kadar önemliydi.³ Memlukler, Müslüman Gucerat Sultanlığı, Kojikod Hindu Zamorin Krallığı ve Katolik Venedik gibi muhtelif taraflardan oluşan bir ittifaka katılan Osmanlı donanması, Güney Arabistan kıyılarında varlık bulundururken Kızıldeniz'e geçişleri yakından izliyordu.⁴ Bu tür hallerde Kızılbaşlar göz ardı edilemezdi.

² Allouche, *Origins and Development*, s. 69-82.

³ İnalçık, "Ottoman Cotton Market and India," İnalçık, *Middle East and the Balkans*, s. 264-306.

⁴ Brummett, *Ottoman Seapower*, s. 143-74.

Kutu 3.1: 10. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları

II. Bayezid 1481-1512

I. Selim 1512-1520

I. Süleyman 1520-1566

II. Selim 1566-1574

III. Murad 1574-1595

Bayezid'in oğullarının en küçüğü Selim, kararlı bir karşı tepkiden yanaydı. Kızılbaş maneviyatının halk arasındaki gücünden endişe eden Selim, Osmanlı karşıtı muhalefetin kalıntılarından bir devrime dönüşebileceğinden korkuyordu. Türkmenler kentlileşmiş saltanat siyasasına karşı 250 yıl önceki Babai İsyanından beri Yukarı Dicle ve Fırat'ta beslenen ve kültürel olarak kökleşmiş aynı itaatsizliği ifade ediyor görünüyordu.⁵ Osmanlı topraklarındaki birçok Müslüman, Kızılbaşları tiksindirici buluyordu. İsmail'in Tebriz'i fethinden sonra kısaca yazan doksanlık Aşık Paşazade, "Erdebil sufilerini," kaba saba ve şaka yol-lu konuşma biçimlerini, oruç ve namaza aldırnamalarını, yaptıkları şeylerle ilgili artık alışlagelmiş yalanlarını anlatıyordu. Birbirlerini "Selamünaleyküm" ile değil, *Şah* ile selamlıyorlardı. Hastalandıklarında dua etmek yerine *Şah*'i terennüm ediyorlardı. Tebriz'de Sünni Müslümanların tecavüze uğrayıp mallarının yağmalandığı ve zulme uğradığı Kızılbaş talanını kim unutabilirdi?⁶ Ne var ki, aralarında özerklikleri Osmanlı yönetimi altında giderek azalan Anadolu'daki kimi tımarlı sipahilerin de bulunduğu diğer Müslümanlar, Kızılbaşlara yakınlık duyuyordu. Osmanlı sarayının daimi ordusu' ise bağlı olduğu Bektaşî geleneğinin mutlak Hz. Ali merkezli takvaya rağmen yeniçeriler dahil Selim'i destekliyordu.

Memluklerle müsterek hareket planları kuraklık, hastalık ve afet nedeniyle suya düştü.⁷ Şehzade Selim'in olduğu Trab-

⁵ Woods, *Aqquyunlu*, s. 54-56.

⁶ Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 264-69.

⁷ Kapıkulu Ocakları. Osmanlı Devletinin sürekli ordusunu oluşturan ve doğrudan padişaha bağlı olan yaya, atlı ve teknik sınıftan asker ocakları –çn.

⁸ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 195, 199; Tansel, *Sultan II. Bâyezî'tin Siyasî Hayatı*, s. 11.

zon kendini beslemekte zorlanıyordu. Sıkılaştırılmış güvenlik, denizyolu ve iç bölgelerden kervanlarla tahıl nakliyatını yavaşlatmıştı.⁸ Ağustos 1509'da muazzam bir deprem, Sivas'tan Trakya, Erdel ve Mısır'a kadar bütün bölgeyi vurdu.⁹ İstanbul'da yer yarıldı, Haliç kıyılarını sel bastı. 5 binden fazla insan öldü, bin ev, 100 cami yıkıldı, Yedikule ve diğer hisarların surlarının yanı sıra Bayezid'in Kapalıçarşı'ya komşu yeni vakıf külliyesi ve imareti de hasar gördü. Saldığı bir olağanüstü hal vergisiyle mali kaynak toplayan sultan, onarım çalışmalarını saray bahçelerine kurulan geçici bir barınaktan yönetiyordu. Büyük bir artçı depremin neden olduğu bir yangın, ilk depremdekine yakın sayıda evi yok ederken özellikle İstanbul'un Yahudi mahallelerinde geniş çaplı yağmacılık olayları baş gösterdi. Bayezid, kışı hasarın daha az olduğu Edirne'de geçirdi.

Şahkulu

Sonunda harekete geçiren etken Bayezid'in oğulları arasındaki rekabet oldu. Bayezid surlardaki onarım tamamlanıp cami külliyesinin hemen hemen kullanıma hazır hale gelmesinden sonra İstanbul'a dönse de, bozulan sağlığı sarayı felce uğratmış ve oğulları arasında birbirlerini caydırmaya yönelik erken bir taht savaşı patlak vermişti.

Taht savaşı bir yüzyıl öncesinde olduğu gibi, Osmanlı yönetiminin temel manevi esaslarına meydan okuyan bir ayaklanmaya vesile oldu. Selim Trabzon'dan ayrılıp, oğlu Süleyman'ın atandığı ve Rumeli'yi kontrolüne alma hesapları yaptığı Kırım'daki Kefe'ye gitti.¹⁰ Ahmed ve oğlu Murad, Ahmed'in Amasya'daki karargâhından Galatia platosu ve Bithynia'yı kontrol ediyordu.¹¹ Kızılbaşların kalelerinden Antalya'da görevlendirilen Korkud, buradan ayrılıp Mekke'ye gitmiş ve kendini gönüllü sürgüne mahkûm etmişti. Herhangi bir açıklama yapmaksızın dönüp İstanbul'un yolunu tutunca, insanlar Bayezid'in öldüğü-

⁸ Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [I]," s. 75-76.

⁹ Ambraseys, *Earthquakes*, s. 422-33.

¹⁰ Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides*, s. 24-29.

¹¹ Uluçay, "Yavuz Sultan Selim [I]," s. 77-78.

nü tahmin etti;¹² Aşure Gününde ise bir derviş sultanlığını duyurdu. Bu kişi Erdebili Safevilerin doğrudan manevi saltanat vekiliydi ve kendisini Şahkulu olarak adlandırıyordu.

Korkulan devrim gelip çatmıştı belki de. Şahkulu ve adamları yük kervanı ve hazinesini ele geçirdikleri Korkud'u kaçmak zorunda bıraktı. Şahkulu'na, yerlerini İstanbul hükümetinin kadrosuna¹³ kaptırmış yüzlerce tımarlı sipahi de katıldı ve platoda önlere ne çıktıysa yakıp yağmaladılar.¹⁴ Anadolu beylerbeyini ele geçirdiler, kellesini vurdular, cesedini şişe geçirip kızarttılar ve adamlarını katlettiler. Bursa Kalesi ümitsiz bir yardım çağrısı gönderdi. Veziri azam İstanbul'dan yola çıktı, Şehzade Ahmed apar topar Amasya'dan ilerledi. Sonuçsuz muharebede bir tarafta Şahkulu, diğer tarafta ise veziri azam hayatını kaybetti. Kardeşi Selim'in İstanbul'un hemen dışında olduğunu bilen Ahmed ve isyancılar bir anda birçok ortak çıkarı olduğunu fark etmişti. Şahkulu'nu kaybeden ve yeniçerilerin adayı Selim'in tahta çıkma ihtimaliyle karşı karşıya olan tımarlı sipahiler sultanın en büyük oğlunu çabucak benimsedi, Ahmed ise platonun dört bir yanından toplanmış bir sipahi birliğine kavuşmuştu.

Ahmed ve hoşnutsuzlardan oluşan ordusu Boğaziçi üzerindeki Üsküdar'a ulaştığında Şehzade Selim, Bayezid'in ordusu tarafından bozguna uğratılmış ve fırsat kollamak üzere Kefe'ye dönmüştü. Şimdi ise zamanı gelmişti. Selim'in yeniçeri müttefikleri yeni veziri azama suikast düzenledi, Ahmed'e karşı İstanbul'u girişlere kapattı ve Sultan Bayezid'i Selim'i geri getirmeye zorladı. Yenildiğini anlayan Ahmed ve oğlu Murad geri çekildi, adamları Azerbaycan ve İran'a doğru kayıplara karıştı; Şah İsmail'le temas halinde oldukları biliniyordu.¹⁵ Görünüşe göre sürekli yanlış zamanda yanlış yerde olan bahtsız Korkud, tekneyle İstanbul'a döndü, Bayezid'e bağlılığını bildirdi ve tarafsızlıklarını satın alma umuduyla yeniçerilere altın dağıttı.¹⁶ Cömertliği çok da işe yaramamıştı. Şehzade Selim şehre girdi, yatalak

¹² Uluçay, "Yavuz Sultan Selim [I]," s. 60.

¹³ Tekindağ, "Şah Kulu Baba," s. 35-36.

¹⁴ Tekindağ, "Şah Kulu Baba," s. 54-56.

¹⁵ Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides*, s. 29-30.

¹⁶ Fleischer, "From Şehzade Korkud to Mustafa Ali," ed. Lowry ve Hattox, *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, s. 67-77.

Bayezid'i tahttan indirdi ve tahtı devraldı. Korkud'u boğdurttu. Ahmet de ilkbaharda aynı akıbetle karşı karşıya kaldı.¹⁷

Çaldıran

Sultan I. Selim, artık Şah İsmail'e kararlı bir şekilde karşı çıkıyordu. Selim boşuna *Yavuz* olarak anılmıyor; İngilizceye sıklıkla "Gaddar Selim" diye çevrilse de kararlılığını ya da amansızlığını öne çıkaran bir çeviri belki daha doğru olurdu. Savaşa giden yol devlet retoriğiyle döşeliydi. Yaygın olarak bilinen bir mektuplaşmada, Selim'in hizmetindeki "ermişler, din âlimleri ve hukuk bilginleri," Şah İsmail'in şiirlerinin cüretkâr nüktedanlığına serinkanlılıkla karşılık veriyordu. Yavuz'un mektupları, İsmail'in İran'ında Sünnilere karşı barbarlıkları ya da Şah İsmail'in Hz. Muhammed'in soyundan geldiği uydurması gibi "Tanrı tarafından menedilmiş günahkâr amelleri" ile "Peygamberimizin nizam ve geleneğini" reddeden Kızılbaşlara yönelik horgörüsünü saklamıyordu.¹⁸ İstanbul müftüsünden gelen bir fetva, hakiki Müslümanları "dinsiz ve kâfirlere" karşı ölümüne savaşla yükümlü kılmıştı.¹⁹ Kızılbaşların infazına yönelik bir ferman, "genç-yaşlı, yedisinden yetmişine 40 bin kurbanın" yer aldığı bir kayıttan söz ediyordu.²⁰ Belki, mübalağalı bir rakamdı bu.

Birlikler toplanırken, Selim kurban kestirdi, sadaka dağıttı, babası ve büyükbabasının mezarlarını ziyaret etti ve Ebu Ey-yub El-Ensari'nin türbesinde dua okudu. Ordu Nisan 1514'te yola koyuldu ve Selim güzergâh üzerindeki Konya'da yoksullara sadaka verdi, Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin türbesinde bilhassa dua etti.²¹ Uzun süredir beklenen muharebe, Ağustos 1514'te, Van Gölünün doğusundaki Çaldıran düzlüğünde gerçekleşti. Çocuk mesih Şah İsmail, Sultan Selim ve Osmanlı ordusunun elinden yenilgiyi tattı. Galipler bir engelle karşılaşmaksızın Tebriz'e yürüdü. Şah İsmail'in başkentinde cuma

¹⁷ Reindl, *Männer um Bâyezîd*, s. 79-99.

¹⁸ Kısmen John Woods tarafından çevrildi; ed. McNeill ve Waldman, *Islamic World*, s. 337-44.

¹⁹ Repp, *Mufti of İstanbul*, s. 212-21.

²⁰ Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 53-56.

²¹ Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 57-60.

namazında Osmanlı sultanı ve Dört Raşid Halife adına hutbe okutuldu.

Selim, Çaldıran sonrasında ne tutumunu gevşeteceğine ilişkin bir ipucu vermiş ne de bir sonraki hamlesiyle İsmail'in ya da Kızıldeniz'de Kamaran Adasını alan Portekizlilerin peşine düşüp düşmeyeceğiyle ilgili planlarını açık etmişti.²² Diyarbakır, Mardin ve Musul'un teslim olmasını sağlamak için Kürt aşiret reisleriyle ve yardıma hazır diğer yerel güçlerle işbirliği yaptı. Bağımsız Dulkadiroğulları Beyliği eski sultanın oğlunun komutasında bir sancağa dönüştü.²³ Yukarı Fırat'taki Malatya, 1516 ilkbaharında teslim oldu. Safeviler ve Memluklerin entrikaları Selim'e bir başka büyük sefer için gerekçe sağlamıştı.²⁴

Suriye ve Mısır

Toroslar'ı geçen Selim, Kilikya'da Ramazanoğulları hanedanının tabilik talebini kabul etti. Sultan ve vârisleri de beyliklerinden yaratılan yeni eyaletlerin beylerbeyliklerine getirildi. Selim asıl Memluk ordusuyla 25 Ağustos 1516'da Halep yakınlardaki Mercidabık'ta karşılaştı. Osmanlıların sahra topları bir başka ezici zafer kazandı. Memluk sultanı kalp krizinden öldü. Halep'in Osmanlılara katılan Memluk valisi Osmanlı valisi oldu. Osmanlı ordusu güneye devam etti. Şam'da Ramazan'ın ilk cuma namazında Selim adına hutbe okundu. Selim Kudüs'e girdi, merasim eşliğinde "Ömer Paktı"nı inceledi ve Kutsal Kabir Kilisesinde Hristiyanlara sağlanan imtiyazları onayladı.²⁵

Selim'in komutanları, Mısır'a devam etme ya da geri dönme ve sınır kasabalarının komutasını teğmenlere bırakma konusunda fikir ayrılığına düşmüştü. Yeni Memluk sultanı, sanki fikir ayrılığının ilerleme lehine gelişmesi gerektiğini kanıtlarmışçasına bir Osmanlı temsilcisini idam etti ve Gazze'ye ilerledi – Osmanlıların geri çekilmesi halinde, Suriye şehirlerinin Mısırlı-

²² Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavids*, s. 50-127.

²³ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 101-7.

²⁴ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 124-35.

²⁵ Evliya Çelebi'ye göre, alıntılayan St. Laurent, "Ottoman and Turkish Restorations," ed. Nur vd, *7 Centuries of Ottoman Architecture*, s. 391-401.

ların yeniden fetih girişimi karşısında zorlanacağı aşîkârdı. Bu nedenle Selim, Sina Çölünü geçti ve Memluk güçlerini 23 Ocak 1517'de Mısır dışında mağlup etti. Memluk sultanını Selim'in tabi valisi olarak tanınmasına yönelik müzakereler başarısız oldu ve sultan, nisanda Gize piramitlerindeki ikinci bir muharebeden sonra Bab-ı Züveyla'da^{*} asıldı. Selim yaz mevsimini Mısır'da geçirdi. Mekke şerifinden gelen bir elçi grubu Osmanlı sultanını *Hâdimü'l-Haremeyn*[†] olarak onurlandırdı.²⁶

Macaristan ve Irak

Selim'in üç yıl sonra ölmesinin ardından, 25 yaşındaki oğlu I. Süleyman hiç kardeşi olmadığı için,²⁷ kardeşlerinin olmasa da eski bir Memluk ve Kalenderoğlu adlı bir Kızılbaş türedinin isyanını bastırdı. İsyancılar kısa ömürlü, infazlar ise çabuktu. Süleyman muhtemelen Selim'in bir sonraki hedefi olan Rodos'u aldı; adayı üs olarak kullanan korsanlar İstanbul ve Kahire arasındaki ticari rotaları sürekli olarak taciz edip hacıları tehdit ediyordu.²⁸ Süleyman daha sonra dikkatini hemen Macaristan'a çevirdi.²⁹ Osmanlı ordusu 1521'de Belgrad'ı aldı, 1526'da Mohaç'ta elde ettiği zafer sırasında Macaristan soylularını kılıçtan geçirdi.

I. Süleyman'ın kazandığı zaferler beklentilerin aksine Macaristan'ın bütününe fethini de beraberinde getirmedi.³⁰ Sultanın yeni eyaletin beylerbeyi yapmayı planladığı Kral Lajos muharebede öldü. Macar soyluları tahtın sahipliği konusunda bölündü; meclis, Slavonyalı soyluların muvafakatıyla János Zapolya'yı seçse de Pozsony'de (Bratislava) bir araya gelen ve Hırvat meclisince desteklenen bir hizip, Lajos'un dul eşinin erkek kardeşi Ferdinand Habsburg'da karar kıldı. Ferdinand, Worms

* Züveyla Kapısı –çn.

† Mekke ve Medine'nin Koruyucusu –çn.

²⁶ Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 38-41.

²⁷ Bkz. Peirce, *Imperial Harem*, s. 85.

²⁸ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 242-50.

²⁹ Szakály, "Nándorfehérvár 1521," ed. Dávid ve Fodor, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations*, s. 47-76.

³⁰ Bkz. Fodor, "Ottoman Policy towards Hungary."

Dietinden* sadece altı yıl sonra artık önemli bir mesele olarak, Papalık makamına sadıktı.³¹

Süleyman, Macar soyluları ve Habsburgların Osmanlı dünyasına bu beklenmedik girişiyle birlikte, Zapolya'yı Aziz I. İstvan tacıyla Buda'ya yerleştirdi ve doğrudan Ferdinand'ın başkenti Viyana üzerine yürüdü. Hastalık ve diğer güçlüklerin bir araya gelmesi üzerine Osmanlı'nın 1529'daki kuşatması başarısız oldu; 1532'de Viyana'ya hiçbir şekilde ulaşılamadığı ikinci bir sefer de başarısızlığa uğradı. Zapolya 1540'ta ardında vâris olarak neredeyse bebek yaşta bir çocuğu bırakarak ölünce, Ferdinand Macaristan'ı Habsburg saltanatı altında yeniden birleştirmeye umuduyla Buda'yı kuşatma altına aldı. Süleyman, Ferdinand'ın peşine düşse de Karpatlar Havzasının bölüştürülmesini kabullenmek zorunda kaldı.³² Osmanlı ordusu Macaristan Ovası, Buda ve Tuna kaleleri Esztergom [Estergon] ve Visegrad'ı alarak Orta Macaristan'ı işgal etti. Habsburglar batı ve kuzeyde, Tatra Dağları madenlerini de içine alan bir toprak şeridi olan "Kraliyet Macaristan'ı"nı kontrol ediyor ve İstanbul'a yıllık bir vergi ödüyordu. Erdel, Osmanlı koruması altında bir özerk prensliğe evrildi. Habsburglarla barış antlaşması, II. Selim hükümeti tarafından 1568'de imzalandı.

Ancak dünya imparatorluğu çağırıyordu. Şah İsmail 1524'te geride sadece on yaşındaki oğlu Tahmasb'ı bırakarak öldü. Türkmenler arasındaki bitmek bilmeyen çekişmeler Osmanlı müdahalesini beraberinde getirdi. Veziri azam İbrahim Paşa, 1534 ilkbaharında doğuya yürüdü ve Tebriz'i yağmaladı. Orduya sefer mevsiminin sonlarında eşlik eden Süleyman ve Osmanlı ordusunun ana unsuru, güneyde Irak'a ilerledi ve 1534 sonbaharında Bağdat'ı aldı. Fatih Sultan Mehmed daha önce Konstantinopolis'in surlarında Ebu Eyyub'un kabrini bulmuştu; Süleyman ise, İslam fıkına bağlı Hanefi Okulunun kurucusu Ebu Hanife'nin kabrini özel olarak buldurdu ve yeniletti. Sufi evliya Abdülkadir Geylani için bir mozole yaptırdı, Bağdat'ta imamlar

* Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu dietinin 1521'de Almanya Worms'ta yaptığı toplantı -çn.

³¹ Kann, *History of the Habsburg Empire*, s. 25-45.

³² Fodor, "Ottoman Policy towards Hungary."

Kâzım ve Cevad'ın, Necef'te İmam Ali'nin, Kerbela'da İmam Hüseyin'in türbelerine kişisel hac ziyaretleri yaptı.³³

Harita 3.1: Parçalanmış Macaristan. Jason Van Horn ve Caitlin Strikwerda tarafından çizilmiştir.

I. Süleyman, Osmanlı tahtına ilk fetihleriyle yoğunluğunu pek hafifletemediği kıyametçi bir beklenti atmosferinin ortasında çıkmıştı. Osmanlı orduları, sufizmin yükselişinden beri Osmanlı manevi dünyasındaki en büyük hareket olan Kızılbaşlılığı ezmişti. Hem Abbasi başkenti Bağdad'ı hem de Moğol başkenti Tebriz'i işgal etmişlerdi. 250 yılın üzerinde bir ömre sahip Memluk sultanlığına son vermişler ve büyük Arap şehirleri Halep, Şam ve Kahire'yi ele geçirmişlerdi. Hospitalier Şövalyelerini mağlup edip, haçlı kalesi Rodos'u zaptetmişlerdi. Kral Saint Stefan'ın tacı da Osmanlıların elindeydi. Osmanlıların egemenlik alanı klasik coğrafyanın yedi iklim dört bucağını kuşatıyordu.³⁴ Kutsanmış bir hanedanın onuncu sultanı Süleyman, çağ-

³³ Gökbiğgin, "Venedik," bel. 185, s. 111-13.

³⁴ Subrahmanyam, "Tale of Three Empires," s. 68, alıntılanan kaynak için bkz. Seyyidi Ali Reis, *Le Miroir des pays: une anabase Ottomane à tra-*

ların tamamlanışını ifade eden bir monarşiyi müjdeliyordu.³⁵ Kimi Yahudi hahamlar onun saltanatında İber Yarımadasındaki sınır dışı etmelerle başlayan nihai Sürgünlerin Hasadını' görüyordu.³⁶ I. Süleyman'ın sarayı kendisini vehmi bir coşkuya kattırılmış ve dünya egemenliğinin harmaniyesini sırtına almıştı.

Yön Yitimi

Kıyametçi ateşi besleyen şey sadece Osmanlıların askeri zaferleri değildi, I. Selim ve Süleyman'ın fetihleriyle yaratılmasına katkıda bulundukları yeni bir dünya haritasıydı da. Afro-Avrasya topraklarının dört bir yanında Osmanlılara eş yeni hanedan imparatorlukları –Ming, Babür, Safevi ve Habsburg– vardı. Bunlardan sadece Ming hanedanının geçmişi 1500 yılının öncesine uzanıyordu. Portekizlilerin 1505'te Kilwa'yı yağmalamasıyla birlikte Hint Okyanusundaki ticaret rotalarıyla ilgili rekabete dehşetengiz bir yeni deniz gücü girmişti. Süleyman'ın Mohaç'ta zafere dönüşecek seferi için yola çıkışından sadece iki gün önce, Nisan 1526'da, Babür, İbrahim Lodi'yi Panipat'ta mağlup etti ve Hindistan'ı fethetti. Babür ve Portekizlilerin baskısı altında kalan Gucerat Sultanı Bahadır Şah, Osmanlılardan yardım istedi.³⁷ Selim'in ordularının Kahire'yi aldığı aynı yılın ekim ayında, Martin Luther, Wittenberg'de *Doksan Beş Tez*'ini yayımladı. Orta Avrupa'da Protestan karşıtı faaliyetlerin asli destekçisi Habsburg hanedanı artık sadece Avusturya'daki anayurdu ve (Mohaç nedeniyle) Avrupa'da Osmanlı sınırındaki geniş Slav topraklarına sahip büyük bir imparatorluğu değil, İspanya, hem Kuzey hem Güney Amerika'nın tamamı ve Pasifik'teki bir imparatorluğu da yönetiyordu. Süleyman'ın Fransa'nın etrafı Habsburglarla çevrili kralı I. François ile ittifakı, Osmanlılar

---

vers l'Inde et l'Asie Centrale, çev., Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paris, 1999, s. 86-87.

³⁵ Andrews, "Literary Art of the Golden Age," ed. İnalcık ve Kafadar, *Süleyman the Second and His Time*, s. 353-68.

* Hz. Musa'nın Vaat Edilmiş Topraklara giriş öncesinde İsrailoğullarına vaadi. Eski Ahit'in beşinci kitabı Tesniye'de 30: 1-5 –çn.

³⁶ Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges*, s. 22-23 ve n. 56.

³⁷ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 357-58.

ve Kuzeybatı Avrupalı bir egemen güç arasında ilk doğrudan temasın vesilesi oldu. Bu radikal değişikliklerin bütünü tek bir kuşağın, Yenidünyanın keşfine tanık olan aynı kuşağın tanıklığında gerçekleşti.

Osmanlı topraklarındaki yazarlar, bu ani altüst oluşların şokuyla Tanrı'nın iktidarına utkucu methiyeler düzerek değil, yön yitimi ve kayıpla ilgili uyandırıcılar^{*} vasıtasıyla baş ediyordu. Örneğin 1530'lara ait bir çalışma olan *Kitab-ı Bahriye*'deki Amerika'nın keşfiyle ilgili değerlendirmeyi ele alalım. Yazar, kaptanıderya ve eski korsan Piri Reisti. Osmanlıların donanma mühimmat deposunun yer aldığı Gelibolu'da doğan Piri Reis, amcasının II. Bayezid tarafından donanmaya alınmasından sonra Osmanlıların hizmetine girmiştir. İskenderiye'nin düşüşünde bulunmuş, daha sonra Veziri azam İbrahim Paşa için Nil Deltasının haritasını çıkarmıştır. Yanı sıra Sultan Selim'e sunum için iki dünya haritası çizmiştir, bu haritalardan sadece küçük parçalar günümüze kadar kalmıştır. Ceylan derisi üzerine renkli olarak yapılan ve Osmanlıca olarak haşiyelendirilen ilki, İspanya, Biskay Körfezi, Atlantik Okyanusu, Karayipler ve Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarını gösterir. Haritanın gerisi kayıptır. Piri Reis bu haritayı yaparken, aralarında Hindistan ve Çin'in Portekizlilerce yapılan haritalar ve birkaç yıl öncesinde bir baskın sırasında hasbelkader eline düşen, "batı bölgelerinin Colomb tarafından çizilmiş bir haritası" gibi otuz kadar başka harita ve krokiden yararlanmıştı. 1530'larda deve derisi üzerine yaptığı ve daha da küçük bir parçası günümüze kalan ikinci haritası ise Güney Amerika, Karayip Denizi, Kuzey Amerika'nın doğusu ve Grönland'ın kıyı hattını göstermektedir.

Kitab-ı Bahriye, Piri Reisin bir kaptan olarak deneyimlerine dayanan bir portolan haritasıydı. Koşuk formatındaki sunuş hayatın denizleri metaforunu kullanıyordu. İhtiyacı olanlar gerçek bir rehber arar, yolu arayanlar bütünlüğe erişir; kullanılan sözcükler mistik anıştırmalarda bulunuyordu.³⁸ Okyanus yerküreyi yedi denizle örter; bunlar, Güney Çin Denizi, Basra Körfezi, Abisinya açıklarındaki "Siyahlar Denizi," "Batı Denizi"

* Evokasyon. Anıları bilince çağırarak için gerekli ansal devinim -çn.

³⁸ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, c. 1, s. 58-65.

ya da Atlantik, Akdeniz ve Hazar Denizidir. Fakat ayrıca "Büyük Okyanus" dünyayı kuşatır. "Çin'e denizyoluyla ulaşılır," diye yazıyordu Piri Reis belirgin bir huşu duygusu içinde, "fakat yol şimdiye kadar keşfedilemedi ve kimse de bunu bilmiyor." Sonra Kolomb'un hikâyesini anlatıyor ve gelip geçicilik üzerine bir tefekkürle bitiriyordu.

Baki kalmaz bu cihân hiç kimseye
Bes gerekdür kim birer nesne koya
Her birinden kala birer yâdigâr
Anunile anıla leylü'n-nehâr
İmdi biz de istersenüz tarîk
Ehle irün kim olasınız refîk.³⁹

Epik Romans

Ani değişimin yarattığı duygusal etkiye hiçbir şey lirik şiir ve epik romans kadar uygun düşmüyordu. Eğer edebi türler büyük kültürel mitlerin yükünü taşıyorsa, lirik şiir ve epik romans büyük Osmanlı kültürel mitinin –her şeyin özünde yatan kayıp– taşıyıcısıydı. Osmanlı şiiri bunu Sevgili metaforu vasıtasıyla ifade ediyordu. *Gazel*, beyitlerden oluşan bir kısa lirik şiir olarak tercih edilen formdu. Kafiye düzeni ve vezinle ilgili seçimleri usule ilişkin kurallar belirliyor, her bir beyit *redif* denilen bir tekrarlı sözcük ya da ifadeyle sona eriyordu. Klasik ortam, her biri şair olan dostların toplandığı bir akşam vakti bahçe buluşmasıydı; bahçede çiçekler, çalılar, bodur bitkiler, ağaçlar, kuşlar ve uçuşan böcekler vardı. Yemek ve şarap boldu; müzisyenler çalıyor, şairlerin esin perisi Saki şarap dağıtıyordu. Bütün bu unsurlar, metaforik çağrışım katmanlarının üst üste yığıldığı yaratıcı bir çeşitlemede birleştiriliyordu. Mutat konu tabii ki aşktı: mutlu aşk, yitirilmiş aşk, tutkulu aşk, çaresiz aşk, umutsuz aşk.⁴⁰

³⁹ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, c. 1, s. 106.

^{*} Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ertuğrul Zekâi Ökte, ed., Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s. 199. Günümüz Türkçesiyle: Bu dünya hiç kimseye kalmaz / Ancak herkese birer hatıra koymak gerektir / Her birinden birer hatıra kalmalı ve gece gündüz onunla anılmalı / Şimdi siz de bunun için bir yol isterseniz, bilenlere varıp arkadaş olmalısınız. (A.g.e. s. 199) –çn.

⁴⁰ Andrews, *Poetry's Voice*, s. 143-74.

Kutu 3.2: Figani'nin Bir Gazeli

Tennûr-ı sînem içre bağrum kebâba benzer
 Aks-i lebûnle yaşum kanlu şarâba benzer
 Seyl-i revân-ı eşküm üstinde çarh-ı gerdân
 Şu üzredür binâsı bir âsiyâba benzer
 Gönlüm vilâyetini ol seng-dil yıkaldan
 Taş üzre taşı yoğdur şehr-i harâba benzer
 Bu nüh revâk-ı gerdun arş-ı azimi ile
 Ummân-ı eşküm üzre birkaç habâba benzer
 Bu âh-ı serd içinde hâk-i tenün Figâni
 Şarşar yılı şavurmuş bir keftürâba benzer*

* Ed., çev. Walter G. Andrews, Najaat Black ve Mehmet Kalpaklı, *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, genişletilmiş basım, The University of Washington Press, Seattle, 2006, n. 19, s. 279 –çn.

Şairlerin yaşamları zaman zaman mısralarıyla uyum sağlasa da, daha yirmilerindeyken talihsiz bir sona uğrayan Figani'ninki kadar aleni yaşanmış bir örneğe sıkça rastlamak zordu. Figani, memleketi Trabzon'dan İstanbul'a geldikten sonra, ününü 1530'da Sultan Süleyman'ın oğullarının sünneti için düzenlenen halka açık şenlikler sırasında yapmıştı. Birkaç yıl sonra ise Buda'dan savaş hatırası olarak geri getirilen ve Veziri azam İbrahim Paşa tarafından hipodroma yerleştirilen heykellerle ilgili iğneleyici sözleri kulaktan kulağa yayıldı: Dü İbrâhim âmed be-deyr-i cihân/Yekî büt-şiken şud yekî büt-nişân.⁴¹ Figani tutuklandı ve savunulmasına meydan bırakılmadan işkenceden geçirilip asıldı.

Epik romanslardan birkaçı herkes tarafından biliniyor, karakterleri, mizansenleri ve olay örgüleri diğer edebiyat türlerinde sürekli olarak yeniden kullanılıyordu. Bunlardan ikisi sözü edilmeye değer. Biri, güzel bir prenses ve onun iki talibini içeren bir aşk üçgeni olarak *Hüsrev ile Şirin*. Osmanlı okurları önceleri öyküyü Farsça *Şahnâme*'ye ait bir parça olarak biliyordu, oysa

⁴¹ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, s. 159, ayrıca bkz. Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent," s. 418-19.

* Günümüz Türkçesiyle: Cihan tapınağına iki İbrâhim geldi, biri put kırıcı, diğeri ise put dikici oldu (Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, Ocak 2017, s. 159) –çn.

eserin bir de Sultan II. Murad'ın hekimi ve manevi akıl hocası Şeyhi tarafından yazılmış versiyonu vardı. Bu hikâyede sürgün prens Hüsrev, hakkında anlatılanları dinlediği Şirin'e âşık olur, Şirin de bir resmini gördüğü Hüsrev'e vurulur. Hüsrev'i arayışı sırasında günlerce seyahat ettikten sonra yıkanmak üzere bir su kenarında mola verir ve tam çıplak bedenini sudan çıkarırken Hüsrev geçer. Şirin üzerini örter, Hüsrev başka tarafa döner, fakat ikisi de birbirine güvenmemektedir. Buluştuklarında Şirin, Hüsrev'in aşırı ateşli girişimlerini geri çevirir ve ayrılırlar. Hüsrev hakkı olan tahtına döner, bir prensesle evlenir ve büyük bir kral olur. Şirin vârisi olduğu bir komşu krallığın tahtına oturur. Sonra aşk üçgeninin diğer köşesi Ferhad kendisine âşık olur. Hüsrev bunu duyunca Şirin'den ancak Ferhat'ın Bîsütun Dağında bir tünel açabilmesi halinde vazgeçeceğini bildirir. Ferhad bütün engellere rağmen başarmak üzereyken Hüsrev'in Şirin'in öldüğü yolundaki yalanına inanarak kendisini bir yardan aşağı atar. Çılgına dönen Şirin, Hüsrev'i reddeder. Sonunda barışır ve evlenirler. Hikâye Hüsrev'in öldürülmesi, Şirin'in ise onun naaşının yakıldığı odun yığınının üzerinde kendisini bıçaklayarak öldürmesiyle sona erer.

Diğer epik *Leyla ile Mecnun* o kadar ünlüydü ki Celaleddin-i Rumi'nin *Mesnevi*'sinin –tam Kutsal Kitap niteliği taşımasa da buna o kadar da uzak değil– açılış mısralarında sözü edilmiştir. Genceli Nizami'nin yazdığı klasik bir Farsça yorumu bile vardı. Hatta Güney Iraklı şair Fuzûlî, arkadaşlarının ısrarı üzerine bir Türkçe versiyon üretmişti. Eseri, Bağdad'a henüz giren Sultan Süleyman'a adamıştı.⁴²

Leyla ile Mecnun, ellerinde olmayan nedenlerle ayrılan iki âşğın hikâyesidir. Kays ve Leyla okulda tanışır. Leyla'nın annesi aşklarını öğrenir ve Leyla'yı eve kapatır. Leyla'nın artık neden sınıfa gelmediğini anlayamayan Kays daha da umutsuzluğa düşer ve 'Mecnun'a döner. İkili bir gün birbirine rastlayınca Mecnun yere yığılır, Leyla ise baygınlık geçirir. Mecnun'un babası ve annesi Leyla'nın ailesine evlilik teklifiyle yaklaşırsa da bu teklif Mecnun'un divaneliği nedeniyle reddedilir. Babası, Kâbe'nin

⁴² Fuzûlî, daha önceki Türkçe versiyonlardan haberdar değildi. Huri, çev., *Leylâ and Mejnûn by Fuzulî*; bkz. Allesio Bombaci'nin sunuşu, s. 84.

iyi geleceği düşüncesiyle oğlunu hacca götürür, ancak Mecnun, Mekke’de sadece aşk, keder ve ölüm için dua eder. Mecnun yabana kaçır, kuşlarla ve vahşi hayvanlarla dolaşır. Leyla, Mecnun’u sadece esintide, bulutlarda ve mum alevindeki gece kelebeğinde hissetmektedir. Ailesi onu kendisini seven itibarlı bir adamla evlendirse de Leyla kendisini Kays’tan başka kimseye veremeye yemin eder. Perişan kocası ölür. Leyla bir seyahate çıkar, fakat bindiği deveden düşer ve diğer yolculardan ayrılır. Çölde dolanırken bir yabancıya rastgelir. Karşılıklı olarak hikâyelerini naklederken birbirlerini fark ederler. Fuzûlî’nin yazdığı sonda Leyla kendisini sevgilisine verir, ancak Mecnun reddeder; zaten birleşmişlerdir. Leyla eve döner, vasiyetnamesini yazar ve Mecnun’un adı dudaklarında olduğu halde bu dünyadan göçüp gider. Mecnun onun mezarına kapanarak ölür.

Baş Hane

Sultanların fetihlerinin Osmanlı topraklarını bir imparatorluğa dönüştürdüğü söylenebilir de Osmanlı’da imparatorluk tasavvuru sultanın karizmatik egemenliği (*devlet*) ve maneviyyatından (*din*) ayrılamazdı. Düzenli hane sayımının temel kayıtlar arasında yer aldığı bir imparatorlukta, *Osmanlı* sıfatının en belirgin şekilde ilişkilendirildiği isim hanedan ve onun hanesiydi. Daha da önemlisi, bu sözcüklerin anlamı ilelebet değişmez değildi, yeni durumlara uyum sağlayacak biçimde evriliyorlardı. Osmanlı sarayı artık bütünleşmiş, çok boyutlu Karadeniz–Akdeniz–Basra Körfezi dünyasının bir bağlantı noktası olarak kültürel hamiliğin de bir merkez üssüydü. Osmanlı hanedanının geniş hane ilişkileri, evlilik ve miras, kölelik ve hamilik ağı bütün Osmanlı toplumu için model haline gelmişti.⁴³

Saltanat Ailesi

Süleyman’ın gözde cariyesi ve dert ortağı Hürrem’e olan aşkı, epiğin ta kendisiydi. Çiftin mektuplaşmaları günümüze kadar ulaşmıştır. Eşi görülmemiş evlilikleri yeni siyasi ağlar yaratmış

⁴³ Abou-El-Haj, “Ottoman Vezir and Paşa Households,” Brummett, “Placing the Ottomans,” Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty*.

Resim 3.1: Leyla ile Mecnun'un tezhipli bir el yazmasında Leyla ve Kays'ı okulda gösteren bir sahne. Leyla resmin merkezinde, diz çökmüş; Kays onun yanında elinde bir kitap tutuyor. S. 27'den, İsl. ely. 417, Özel Kütüphaneler Koleksiyonu, University of Michigan, Ann Arbor. İzinle kullanılmıştır.

ve imparatorluğun baş hanesine ilişkin kamusal algıyı değiştirmiştir.⁴⁴ Önceki sultanlar çok sık evlenmemiş, hatta böyle olduğunda dahi çocukları her zaman köle cariyelerden doğmuştu. Hürrem ile Süleyman'ın ilişkisi hanedan halefiyetini karmaşık hale getirmişti, çünkü Hürrem birden fazla oğul annesiydi ve Topkapı Sarayında Süleyman ve çocuklarıyla yaşıyordu. Eyalet beylerbeyliklerindeki görevleri sırasında oğullarına eşlik etmediği için, siyasi tarafgirliği kendisinden önceki tek oğullu cariyeler anneler kuşağınınkinden farklı biçimler almıştır. Süleyman'ın farklı bir cariyeden olma gözde büyük oğlu Mustafa'nın 1553'teki idamı, Hürrem'in oğullarından birine tahta giden yolu açmıştı. En büyük oğul Mehmed, çiçek hastalığından ölmüş; bir başkası ise daha çocukken hayatını kaybetmişti; en küçükleri Cihangir, bedensel bozukluk nedeniyle elenmişti. Kalan oğullar Selim ve Bayezid, Hürrem'in 1559'daki ölümünden sonra savaşa

⁴⁴ Peirce, *Imperial Harem*, s. 61-63.

tutuştı (galip gelen Selim'di). Hürrem'i vezirler toprağa verdi.⁴⁵ Bugün, o ve kocası, sultanın İstanbul'daki, Süleymaniye Cami külliyesindeki çifte kabirde yatmaktadır.

Hürrem'in döneminden önce Topkapı Sarayında az sayıda kadın yaşıyordu. Sultanın ailesi ise başka yerde, Mehmed'in şehrin ortasında inşa ettirdiği ilk saraydaydı. Topkapı'da *kapıkulları* olarak adlandırılan 300 ila 400 hizmetlinin görev yaptığı iç avlu bir erkek bölgesiydi. Bunların çoğu, Rumeli'de Yunan ya da Slav Hristiyan ailelere doğmuş ve saraya Hristiyan erkek çocuklarının düzenli bir şekilde devşirme olarak zorla toplanması vasıtasıyla ya da imparatorluk sınırlarının ötesinde düzenlenen akınlardan sonra padişahın savaş ganimetlerinden aldığı meşru beşte birlik pay karşılığı olarak gelmişlerdi. Bu çocuklar ihtida ettiriliyor ve Türkçe öğreniyordu. Sarayda kendileri de birer köle olan haremağalarının gözetimi altındaydılar⁴⁶ (Devşirme müessesesinin şeriatta tartışmalı bir meşru statüsü vardıysa bile, en azından kimi haremağalarının yerli kökenleri ve hadım edilmiş olmaları şeriata karşı "bariz pervasızlığı" sergiliyordu).⁴⁷ Devşirme acemiler temel eğitimlerini sarayda alıyor ve çoğu, imparatorluğun yönetici eliti olarak eyaletlere gönderilmek üzere seçiliyordu. Birkaçı en nihayet kariyerlerinin ortasında, olgunlaşmış ve deneyim kazanmış olarak geri dönüyor ve devlet adamlığı ve sultanın divan üyesi rolünü üstleniyordu. Bütün bu süreç, Hürrem ve çocuklarının varlığıyla değişmeye başladı. Selim de gözde cariyesi Nurbanu'yla evlenmişti. Venedikli bir asilzadenin kızı olan Nurbanu, Selim'in –kendisi de gözde cariyesiyle evlenen– halefi III. Murad'ın annesiydi. Nurbanu, Selim'den daha uzun yaşadı ve Topkapı'da Valide Sultan olarak yaşamaya devam etti. İmparatorluk haremi, Nurbanu'nun liderliği altında muazzam güce sahip bir siyasi kuruma evrildi.⁴⁸

⁴⁵ Blackburn, ed., *Journey to the Sublime Porte*, s. 200-2.

^{*} Sarây-ı Atik-i Âmire. Fatih Sultan Mehmed tarafından bugün Beyazıt Cami ile Süleymaniye Cami arazilerini de içine alan, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin üzerinde bulunduğu alana yaptırılmıştı –çn.

⁴⁶ Dikici, "Making of Ottoman Court Eunuchs."

⁴⁷ Dikici, "Making of Ottoman Court Eunuchs," s. 131.

⁴⁸ Peirce, *Imperial Harem*, s. 187-91.

Resim 3.2: Adalet Kulesi, Topkapı Sarayı, İstanbul.

Saray hayatının içerdığı karmaşanın işaret ettiği gibi, devasa imparatorluğun işleyişinin tek bir kişi tarafından kontrolü imkânsız hale gelmişti. Buna rağmen, sultanın fiili gücü nüfuz ettikçe ortaya çıkan mutlakiyetçilik intibası Topkapı Sarayında giderek evrilen resmi teşrifat kurallarıyla destekleniyordu. Yeni gelenekler Süleyman'ın mesafeliliğini vurguluyor ve onun imparatorluktaki namevcut mevcudiyetini simgeliyordu. İçoğlanları gizli bir işaret dili kullanıyordu. Sultan artık divan toplantılarına katılmasa da odanın duvarındaki bir kafesli pencere üyelere müzakerelerin diğer taraftan dinlenebileceğini hatırlatıyordu. Yeniden inşa edilen bir Adalet Kulesi, bir emniyet ve teyakkuz halini ifade edermişçesine dört bir yana bakan yüksek pencereleriyle çatı hattının üzerinde yükseliyordu. Her faaliyet-

te padişahın kişisel dahlinin yerini alan şey hükümdar ailesinden gelen geniş bir müdahaleler ağıydı. Saray siyaseti değişen duruma uyum sağlayacak şekilde dönüşmüştü. Sultanın oğulları, kardeşleriyle rekabete hazırlanıyordu; *Enderun-ı Hümayun*' mezunları eyaletleri yönetmeye gönderiliyordu; hanedanın kadınları da kâh vezir ve devlet adamlarıyla evlilik, kâh hayırseverlikleri vasıtasıyla azımsanmayacak bir rol oynuyordu.⁴⁹ Süleyman'ın dokuz veziri azamından altısı, yine onun kız kardeşleri, kızları ya da torunlarıyla evlenmişti.⁵⁰ Bunların aileleri, hizmetçileri ve mahmileri, Osmanlı yönetici sınıfının fiilen sultanın geniş hanesine dahil olan üyeleri haline gelmişti.

Bu gelişmenin olumsuz tarafı siyasi hihiplerin ortaya çıkıyordu. Süleyman'ın altındaki güç simsarları, vezirler, diğer divan üyeleri –Rumeli ve Anadolu'nun kazaskerleri, başdefterdar ve *nişancı*– ve ayrıca divanda üyelikleri bulunmayan kimi resmi yetkililerdi. Bunlar İstanbul Müftüsü (diğer unvanıyla *Şeyhülislam*) ve Yeniçeri Ağasının yanı sıra Babüssaade Ağası ve Hasodabaşı gibi önemli saray görevlilerini içeriyordu. Süleyman bu kişilerle yakın kişisel bağlar kurmuştu. Oyunun kazancı da kaybı da büyüktü. Süleyman'ın yetenekli genç yoldaşı İbrahim Paşa, 30 yaşına varmadan veziri azam olmuştu. Kötücül kibrini şair Figani olayında sergilemiş, doymak bilmez hırsı ve saray astrologunun tekinsiz bir kehaneti ise 1536'da idamıyla sonuçlanmıştı.⁵¹ Lütü Paşa Temmuz 1539'da bir salgın sırasında, kendi hüznü aktarımıyla yangının tam Haliç rıhtımı boyunca patlak verdiği akşam namazı saatinde veziri azam olmuştu. Yangında buradaki hapishane yanıp kül olmuş, bütün mahkûmlar can vermişti.⁵² O meşum parlama, hem döneminin siyaseti hem de iki yıl sonra hasbelkader sultanın kız kardeşi olan karısıyla ettiği kavga sonunda birdenbire azledildiğinde kendi hayatının simgesi haline gelivermişti.⁵³

* Osmanlı'da 19. yüzyıla kadar devlet ileri gelenlerinin yetiştirildiği en önemli eğitim kurumu –çn.

⁴⁹ Peirce, *Imperial Harem*, s. 57-90.

⁵⁰ Peirce, *Imperial Harem*, s. 66-67.

⁵¹ Fleischer, "Shadow of Shadows," s. 58-59.

⁵² Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 370-71.

⁵³ Köprülü, "Lütü Paşa."

Resim 3.3: Divân-ı Hümâyûn'daki kafesli pencere, Topkapı Sarayı, İstanbul. Fotoğraf Emi Okayasu'nun izniyle kullanılmıştır.

Süleyman'ın saltanatının ikinci yarısında görev yapan devlet adamları heybetli simalardı ki, bazıları sahiden de boylu poslu insanlardı. II. Selim'in hükümrânlığı boyunca ipleri ellerinde tutmuşlar ve bunu III. Murad döneminde de sürdürmüşlerdi. Rüstem Paşa on beş yıldan uzun bir süre veziri azam olarak hizmet etmiş ve selefleri Lütü Paşa ve Ayas Paşa gibi eğlenceli siyasi tarih kitapları yazmıştı. Heybetli Güney Slav Sokollu Mehmed Paşa, yarısında veziri azamlık olmak üzere 30 yıl boyunca divan üyeliğinde bulunmuştu. Selim'in hizmetindeki Venedikli mühtedi Gazanfer Ağa, kendisini hadım ettirdikten sonra haremi onyıllarca yönetmişti. İki devlet entelektüeli Ebu's-Suud ve Celalzade Mustafa, başkent'in bürokratik menzilin'i imparatorlu-

ğün idari yeniden yapılanmasıyla genişleten bir grup yetenekli kanun koyucuya başkanlık ediyordu. Bu insanların çoğunluğu Osmanlı hizmetine kölelik ve ihtida yoluyla girenlerden ziyade saygın yerleşik Müslüman ailelerden geliyordu. Ebu's-Suud, İstanbul Müftülüğü makamını 30 yıl boyunca elinde tutmuştu, akranı Nişancı Celalzade Mustafa ise hanedan hukuku üzerindeki itibarlı konumu nedeniyle "Müfti-i Kanûn" olarak tanınıyordu. Bu kuşak miadını doldururken, sistemin görmezden geldiği gruplar arasında yüceltilmiş gerilimler su yüzüne çıktı. 1580'lerdeki olaylar, Sultan Süleyman'a özgü imparatorluk düzeni ve onun temel varsayımlarıyla bir hesaplaşmayı dayatıyordu. Yine de bu erkek ve kadınların gözettiği hamilik ve kültürel üretim gelenekleri siyasi yapılardan daha kalıcı olmuş ve imparatorluğun bütün bölgelerinde iz bırakan Osmanlı kültürel üslubunun esasını oluşturmuştur.

Saltanat ailesinin hayırseverliği ve hamiliği Osmanlı sanat ve mimarisine ilişkin beğenileri de belirlemiştir. Aile üyelerinin projeleri, kutsal yerler ve hac güzergâhlarına yoğunlaşıyor ve geçmişi kutluyordu. Süleyman'ın cami külliyesi İstanbul'un Haliç tarafından görünen silueti üzerinde görsel bir hâkimiyet oluşturuyor, doğal yamacı insan yapımı anıtsal bir platformla genişletiyordu. Saltanat mimarı Sinan, külliyenin yerleşim planı ve kubbesinde Ayasofya'ya bir saygı gösterisinde bulunmuştu. Sinan eski eserlere değer veren bir mimari kültürü teşvik etmiştir. Baalbek'ten getirilen kırmızı bir somaki mermeri Süleymaniye'nin ibadethanesinde kullanılmıştı. Eyalet yetkililerine, tarihsel yerleşim alanlarındaki hem eski bina hem de açık arazilerde kullanılabilir nitelikte mermer arayıp İstanbul'a göndermeleri emri verilmişti. Bu araştırma sırasında yöre sakinlerinin konutlarına zarar vermekten kaçınmaları gerekiyordu⁵⁴ ve bu tür eski eserlerin yabancılara satışı kati surette yasaktı.⁵⁵ Süleyman Kudüs şehir surlarını da yeniden inşa ettirdi, yeni sebilhanelere mali destek sağladı ve burada sayılamayacak kadar çok kamu vakfına bağışta bulundu. Kudüs'teki Kubbet'üs-Sahra'nın dış cephesini de renkli sırsız çiniyle yenilemiştir.

⁵⁴ Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 21, bel. 15.

⁵⁵ Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 141-43, 156, 284.

Saltanatın kadınları da hayırseverlikte erkekler kadar faaldirdi.⁵⁶ Süleyman'ın annesi Manisa'da iki minareli bir cami, medrese, ilkokul, tekke ve imareti içeren büyük bir külliye bağışlamıştı. Süleyman ve Hürrem'in kızı İstanbul'da iki külliye mali destek sağlamıştı. Bu anlamda lider, İstanbul ve Edirne, Mekke ve Medine ve Kudüs'te birçok önemli vakıf kurduran Hürrem'in kendisiydi. Kudüs'teki külliyesi bir cami, hacılar için bir han, kervansaray, umumi tuvaletler, bir fırın ve mutfak içeriyordu.⁵⁷ Süleyman'ın Kâbe'ye yeni bir minare eklettiği Mekke'de kadın ve yoksullara bağışlarıyla destek olan çift, ayrıca Mekke ve Medine'de şehir su şebekesi işleri, Hz. Muhammed'in eşi Hatice'nin evi ve kabrinin tadilatı gibi işlere de mali destek sağlamıştı. Bu mimari anıtlar geçmişin yerel üsluplarını onurlandırıyor, yenileme çalışmalarında şüphe götürmez biçimde Osmanlı izleri bırakıyordu.⁵⁸

Osmanlı Haneleri, Osmanlı Cemaatleri

Divan yeni fethedilen toprakların eyalet olarak organizasyonu konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım benimsemişti. 1550'lere tarihlenen bir elkitabı, iki temel ilkeyi vurguluyordu.⁵⁹ İlki, her bir Osmanlı eyaletinin *haslı* ya da *salyaneli* olmak üzere iki mali modelden birine uyarlanıyor olmasıydı. Haslı eyaletlerde zirai gelirler beylerbeyi, sancakbeyleri, sipahiler ve saray memurlarına araziler olarak "parselleniyordu" (*has*). Bunun kullanışlı bulunmadığı yerlerde salyane mali modeli kullanılıyordu, buna göre de eyaletler gelirlerinin tamamını yıllık (*salyane*) bir vergi ödemesi şeklinde doğrudan İstanbul'daki hazineye gönderiyordu. İkinci ilke, eyaletlerin protokole yönelik amaçlarla hiyerarşik olarak sıralanmasıydı. Hiyerarşi büyüklük, servet, dinsel kutsiyet, etnik itibar ya da bir başka ölçütle değil, Osmanlı hanedanının kronolojik fetih düzeniyle belirleniyordu. Osmanlı İmparatorluğunun en önemli eyaleti her zaman Rumeli, ikincisi ise Anadolu'ydu.

⁵⁶ Peirce, *Imperial Harem*, s. 198-205.

⁵⁷ Singer, *Constructing Ottoman Beneficence*.

⁵⁸ Necipoğlu, "Challenging the Past."

⁵⁹ Bkz. Hadžibegić'in yayını, "Rasprava Ali Čauša," s. 146.

Eyalet Teşkilatı

Osmanlı Rumelisi bugün "Balkanlar" olarak bilinen bölgenin büyük bölümünü kapsıyor olsa da aynı şeyi ifade etmiyordu.⁶⁰ Rumeli'nin Osmanlı'daki idari yapısı, burasının herhangi bir müşterek hayat biçimi altında birleşmiş bir bölge olduğu varsayımına dayanmıyordu. Tersine bölgenin ekonomik, siyasi ve kültürel çeşitliliğini bir veri olarak kabul ediyordu. Keza Osmanlı *Anadolusu*, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarının nehir vadileri ve Galatia platosunun Ankara'ya kadar olan kuzey kenarını ifade ediyordu. Bugün yaygın olarak Anadolu olarak anılan merkez plato ise başka iki eyalet arasında bölünmüştü. Tokat ve Sivas şehrinin yer aldığı *Rum*, Türklerin bölgeye gelişlerinden beri kullandığı Roma'dan gelen eski adını koruyordu; platonun Kapadokia tarafında kalan bölgesi *Karaman* ise Konya merkezli eski Türk beyliğinin adını devam ettiriyordu.

Önemli şehirlerin ticari konumunu desteklemediği sürece varolan hayat ağlarının bozulmasından hiç mi hiç hazzetmeyen Osmanlı idaresi, eski Memluk topraklarında da adımlarını dikkatli atmıştı. Bu bölge en az yirmi yıl boyunca Halep, Ayntab, Malatya ve kuzeyde Divriği'nden güneyde Şam'a kadar on beş sancaktan oluşan ve basitçe "Arap eyaleti" olarak adlandırılan tek bir eyalet altında toplanmıştır.⁶¹ Gerek büyük Arap şehirlerine giden gerekse Hicaz'a bağlanan güzergâhlar üzerindeki kalelerde yapılan onarımlar Bedevi akınlarına karşı güvenliği artırmıştı. Hem bu önlemler hem de Rumeli ve Anadolu'dan gelen talebin eklenmesi, Portekizlilerin müdahalesine rağmen Kızıldeniz baharat ticaretinin canlanmasına katkıda bulundu.⁶² Memluklerin şeker benzeri emtialardaki saltanat tekeline son verildi.⁶³ Halep ve Şam, bu şehirlerin yerlisi beylerbeyleriyle haslı eyaletlere dönüştürüldü. Şam'ın ilk beylerbeyleri, Osmanlı üslubunda bir dizi anıtın yapımı için şehir merkezini seçse de kentin mimarisi bunun haricinde Osmanlı etkisine dair pek az

⁶⁰ Todorova, *Imagining the Balkans*.

⁶¹ Yayımlanmış eyaletler listesi, bkz. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528)," s. 303-7.

⁶² Hanna, *Making Big Money*, s. 51, 73-75.

⁶³ Walker, *Jordan in the Late Middle Ages*, s. 200-1.

ipucu veriyordu.⁶⁴ Dicle ve Fırat'ın suladığı Cezire Ovası, Yukarı Dicle'deki Musul da dahil olmak üzere haslı eyaletlere dönüştürülmüş, ancak Bağdat için salyaneli sistem uygun görülüyordu.

Mısır kusursuz bir salyaneli eyalet örneği haline gelmişti. Kahire'yi, İstanbul'dan atanan bir beylerbeyinin yönetimi altında yerel eşraftan oluşturulan bir divan yönetiyordu.⁶⁵ İstanbul ayrıca bir başkadı atadı. Yıllık vergilere yönelik talimatları içeren ve askeriye'nin arazi gelirleriyle bağlarını tanımlayan bir dizi yeni yasal düzenleme hazırlandı. Memluk döneminin iktâları' müsadere edildi, ancak gelirleri tımara dönüştürülmek yerine maaşlı Osmanlı mültezimlerince toplanıyordu.⁶⁶ Nil Nehri kıyısındaki Bulak ve Akdeniz'de İskenderiye ve Raşid'deki inşaat çalışmalarına mali kaynak akıtıldı.⁶⁷ Osmanlı yetkililer Mısır'ın daha açık bir mali deneyim arenasına dönüşmesine izin vermiş olmaktan giderek daha fazla memnuniyet duyuyormuş gibi görünüyordu.⁶⁸

Osmanlı yönetimi bölgesel çeşitliliği bir veri olarak kabul ediyordu. Tek bir para birimi bölgesi yaratmaya yönelik bir çabaları yoktu. Dile gelince, Güneydoğu Avrupa, Küçük Asya ve Kafkaslar'daki Osmanlı adliyelerinde yaygın olarak Türkçe kullanılırken, Toroslar'ın ötesinde Arapça kullanılmaya devam ediliyordu. Şam'daki başkadı İstanbul'dan atanmış bir Hanefiydi, ancak Transürdün gibi yerlerde görev yapan ve astları konumundaki yerel kadılar, davaları kendi tercih ettikleri hukuk okuluna göre karara bağlıyordu.⁶⁹ Kahire'deki mevkidaşı da yeni kurulmuş Bab-el-Âli adliyesindeki makamı Kahire'nin en önemlisi haline gelen, yine İstanbul'dan atanmış bir Hanefi kadıydı.⁷⁰ Fakat Ka-

⁶⁴ "Transformation of an Arab-Ottoman Institution: The Sûq (Bazaar) of Damascus from the Sixteenth to the Twentieth Century" ve Kiel, "Caravansaray and Civic Centre of Defterdar Murad Çelebi in Ma'arat an-Nu'man and the Külliye of Yemen Fatihi Sinan Pasha in Sa'sa," her ikisi için de bkz. ed. Nur vd, *7 Centuries of Ottoman Architecture*, sırasıyla s. 103-10 ve s. 244-53.

⁶⁵ Hathaway, *Arab Lands*, s. 51-56.

* İslam devletlerinde maaş yerine ya da hizmet karşılığı belirli süreler için asker ve ricalle bırakılan toprak -çn.

⁶⁶ Hathaway, *Politics of Households*, s. 9.

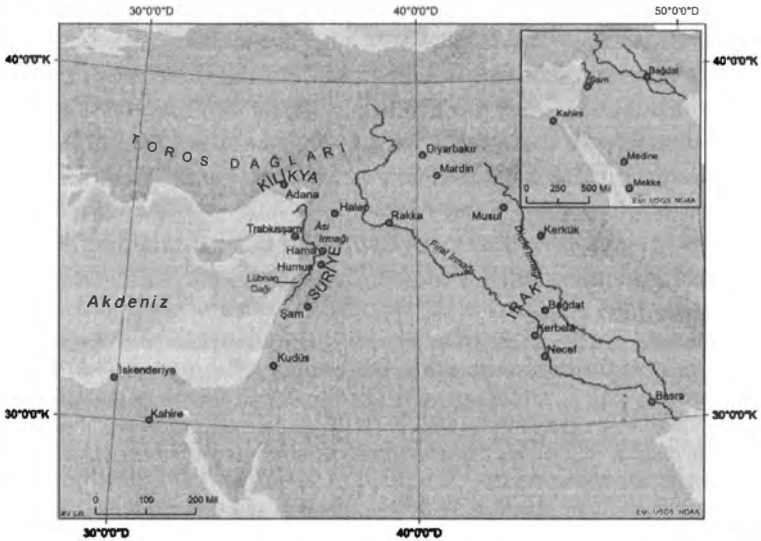
⁶⁷ Hanna, *Making Big Money*, s. 124-25.

⁶⁸ Hathaway, *Politics of Households*, s. 11-12.

⁶⁹ Walker, *Jordan in the Late Middle Ages*, s. 182-83.

⁷⁰ El-Nahal, *Judicial Administration*, s. 12-14 ve Ek A, s. 74.

hire'deki diğer on beş adliyede davacılar dört şeri hukuk ekolü arasında ihtiyaçlarına hangisi uyuyorsa onu seçebiliyorlardı. Kahire'nin görkemli El-Ezher Medresesi, II. Mehmed ve şimdi de Süleyman'ın saltanat medreselerinin rekabetine rağmen bir İslami yükseköğrenim kurumu olarak bağımsızlığını ve prestijini koruyordu. Ne İstanbul okullarındaki katı öğretim kadrosu ve maaş hiyerarşisi ne de Türk ve Slav topraklarındaki teşkilatlanma yapısı Suriye ve Mısır'da dayatılıyordu.⁷¹ 1527'de Rumeli ve Anadolu'da sancakbeylerinin çoğunluğu eski saray görevlileri, yeniçeri subayları ya da bunların oğullarıydı, aynı yıl Karaman'da ise beş sancakbeyinden dördü İstanbul'daki saray birliklerinden atanmıştı. Yukarı Dicle-Fırat, Kilikya ve Suriye'de ise tersine ilk sancakbeyleri Memluklerin ve diğer eski hâkim hanedanların⁷² üyelerinin de aralarında bulunduğu, önceki rejime hizmet etmiş yerel beylerdi ve bunlar büyük ölçüde tımarların kendi bölgelerindeki adamlara verilmesini gözetiyordu.

Harita 3.2: Osmanlı Arap toprakları.
Çizim: Jason Van Horn ve Caitlin Strikwerda.

⁷¹ Hanna, *In Praise of Books*, s. 106-7.

⁷² Liste için bkz. Kunt, *Sultan's Servants*, s. 101-16.

Eski Osmanlı topraklarında rutin olarak eyaletlerle ilgili küçük düzenlemeler yapıldı; korsan ve fatih Barbaros Hayreddin'in 1530'larda hatırı sayılır büyüklükteki filosuyla Osmanlı hizmetine girmesinden sonra ise büyük bir revizyon gerçekleştirildi. Rum bir anne ve Makedonyalı bir Osmanlı sipahinin oğlu olan Barbaros, Kapudan Paşa unvanını aldı. Bu atamaya mali kaynak yaratmak amacıyla Ege kıyılarındaki birkaç sancak Rumeli ve Anadolu'dan ayrıldı ve Cezair-i Bahr-i Sefid adıyla yeni bir eyalet altında birleştirildi.⁷³ Yeni eyaletin zirai gelirleri Kapudan Paşanın varlığına dönüşürken bu varlığa dahil tımarlı sipahiler donanmanın insan gücü için stratejik bir kaynak haline geldi. Osmanlı donanmasının emsalsiz gücü, önce Habsburg İspanya'sı, Papalık ve Venedik'in oluşturduğu bir ittifak karşısında elde edilen zaferin Tunus ve Cezayir'in bir salyaneli eyalet olarak Osmanlı İmparatorluğuna girişiyle sonuçlandığı Akdeniz'de,⁷⁴ daha sonra da Hint Okyanusunda hissedildi. Osmanlı filosu, 1536'da Gucerat'ta Portekizlilerin elinde tuttuğu Diu'nun kuşatmasından dönerken Aden'i ele geçirince, Yemen de Arap Yarımadasının güney ucunda bir salyaneli eyalete dönüştürüldü.

Selim'in fetihleri öncesinde, İstanbul'un haricinde sadece bir avuç Osmanlı şehri binden fazla haneye sahipti. Büyüklük her zaman bir önem göstergesi olmasa da genel olarak düşük kentleşme seviyeleri ve salgın hastalıkların arkalarında bıraktığı uzun vadeli etkinin hatırlatıcısıdır. İmparatorluğun çoğu bölümünde Süleyman'ın saltanatı süresince iki kez, yüzyılın sonuna doğru ise bir kez daha tahrir çalışması yapılmıştı. Osmanlı arşivlerinde hâlâ duran bu kayıtlar, yüzyıl ilerledikçe kökleşen ve istim alan bir iyileşmeye dair esaslı bir fikir sağlıyor. Genel hane sayısı Büyük Veba Salgınından 200 yıl sonra hâlâ düşük görünüyor, anekdotal kanıtlar ise bitmek bilmeyen bir yerel işgücü darlığına işaret ediyor. Örneğin Temeşvar'da iş aramaya gelen Erdelli köylülere iskân izni verilmiş, ancak Osmanlı topraklarından gelen göçmen işçilerin benzer talepleri kabul edilmemişti.⁷⁵ Ancak, vergi kanunlarının köylüleri topraklarında

⁷³ Imber, "Navy of Süleyman the Magnificent."

⁷⁴ Goffman, *Ottoman Empire*, s. 145-49.

⁷⁵ Beylerbeyine verilen bir emirde, bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 166, 6 Eylül, 1567.

tutma kaygısında ima edilen daha önceki işgücü darlıkları, şimdi zirai faaliyetlerde bir büyümenin yolunu açmıştı.⁷⁶ Salyaneli eyalet olarak hiçbir tahrir konu olmadığı için Mısır'da Kahire ya da başka herhangi bir yere ait veri bulunmuyor. Ancak Halep ve Şam, her biri 10 binin üzerindeki haneleriyle imparatorlukta İstanbul haricinde bütün şehirlerden daha fazla nüfusa sahipti.

Müslümanlar ve Gayri Müslimler

Sadece tahrir verilerinin yetersizliği nedeniyle değil, tahrir çalışmalarının konuya düşük öncelik vermesi nedeniyle de kesin olarak bilmek zor olsa bile, Osmanlı İmparatorluğunda gayri Müslim nüfus 1516'dan önce, hatta sonrasında dahi muhtemelen Müslüman nüfusu geride bırakmıştı.⁷⁷ Kâtipler, İmparatorluğun işleme biçimi üzerinde belirleyici olmaması nedeniyle bir bütün olarak imparatorluğa yönelik bu tür istatistikler tutmuyordu. Kimi zaman epey küçük coğrafi alanlardaki sapmaları dikkate alsalar da, gayri Müslimlerin sayısı ve imparatorluğun bütününde içinde bulundukları yaşam koşullarıyla ilgili genellemelerden kaçınıyorlardı. Böyle bir türdeşlik mevcut değildi.⁷⁸ Süleyman'ın saltanatının başlangıcında yapılan tahrir ve cizye kayıtları, Rumeli'de vergi ödeyen nüfusun kabaca %75'inin gayri Müslim olduğunu, Anadolu eyaletinde ise Müslümanların belki %85'lik bir oranla çoğunluğu oluşturduğunu düşündürüyor. Her yerde ciddi bölgesel çeşitlilik vardı.⁷⁹ Türkler Müslüman, Türk olmayanlar ise gayri Müslim gibi basite indirgenebilecek bir durum da yoktu ortada. Yahudilerin yanı sıra kimi Rum ve Ermeni Hristiyanlar da anadilleri olarak Türkçe; kimi Müslümanlar ise Rumca ya da Ermenice konuşuyordu.⁸⁰

⁷⁶ Cook, *Population Pressure*.

⁷⁷ Lowry, "Ottoman Tahrir Defterleri as a Source," yeniden basım, Lowry, *Studies in Defterology*, s. 3-18; Faroqhi, *Approaching Ottoman History*, s. 86-95

⁷⁸ Bkz. Minkov, *Conversion to Islam*, Tablo 2, s. 41-42 ve Tablo 4, s. 49 ve harita, s. 43.

⁷⁹ Minkov, *Conversion to Islam*, s. 41.

⁸⁰ Balta, "Tracing the Presence of the Rum Orthodox Population in Cappadocia: The Evidence of Tapu-Tahrirs of the 15th and 16th Centuries," ed. Balta ve Ölmez, *Between Religion and Language*, s. 185-214.

Tahrir çalışmasının amacı her halükârda nüfus sayımı yapmak değil, beklenen vergi gelirleri ve bunun toprağın hukuki statüsüne göre –sultanın mülkü, özel mülk ya da bir vakıf mülkü olup olmadığı– dağıtımını kayıt altına almaktır. Açıklayıcı birim, vergi mükellefi hane halkını ifade eden *hane*’ydi. Dullar ve bekâr yetişkin erkekler ayrı olarak sayıma tabi tutuluyordu. Askeri personel ve aileleri, devlet memuru ve medrese öğrencileri ve köleler gibi vergi mükellefi olmayan kişiler bu kayıtlarda hiç görünmüyor. Hanenin tam tanımı bile bölgesel olarak, zamanla ve toplanan verginin tipine göre değişiyordu.

II. Mehmed ve halefleri de gayri Müslim tebaalarına yönelik homojen bir politika geliştirmemişti. Gayri Müslimlere uygulanan şeri kafa vergisi cizye dahi toplandığı her seferinde bölgeden bölgeye farklılaşıyordu. Slav topraklarında Hristiyan köylülerin Osmanlıların fethinden önce Hristiyan derebeylerine ödediği bir altınlık vergi, basitçe Osmanlı yönetimince devralınıp cizyenin muadili olarak kabul edilmişti. Müslüman köylüler için şeri vergi ise *öşür*’dü. Hristiyanlara ait bir araziden geçiyor olmaları halinde, Müslüman köylüler bile zaman zaman cizye ödüyordu. İmparatorluk çapındaki ilk cizye tahriri muhtemelen 1480’lerde II. Bayezid tarafından gerçekleştirilmiştir. Mühtedi kişi sayısı karakteristik olarak küçüktü, ancak 1450’ler itibarıyla hiç Müslümanın bulunmadığı Bosna’da ihtidalar eyaleti de dönüştürmüştü. Bosna’daki Müslüman oranı 1528 itibarıyla %50, 1540’ta %65 ve 1604’teki son tahrirde ise %90’ın üzerindeydi.⁸¹ Aksine, Belgrad’ın doğusunda, Tuna boyunda yer alan Smederovo kabaca aynı dönemde Osmanlıların eline geçmesine rağmen ilçelerde %85, köylerde ise %98 Hristiyan kalmıştı.⁸² 1521’de Süleyman tarafından alınan Belgrad’da, Macar karargâh birlikleri çekilmiş, ancak Hristiyan şehirlilerin bir bölümü İstanbul yakınlarındaki bir köye sürülmüştü. Bunların yerine Müslüman Türkler, Yahudiler, Hristiyan Ulahlar ve hem Müslüman hem de Hristiyan, kimileri de karışık aileler olarak Çingeneler Belgrad’a yerleştirildi. Belgrad’ın nüfusunun yakla-

⁸¹ Kiel, “Ottoman Sources.”

⁸² Géza Dávid, “Limitations of Conversion: Muslims and Christians in the Balkans in the Sixteenth Century,” ed. Andor ve Tóth, *Frontiers of Faith*, s. 149-56, s. 153.

şık %60'ı Müslümandı.⁸³ Edirne'de 1528-1529 arasında 6 binin üzerinde hane vardı ve bunların %80'inden fazlası Müslüman, yaklaşık %13'ü Hristiyan, %5'i ise Yahudiydi.⁸⁴ Bursa'da yaklaşık 4 bin hane vardı. İpek Yolu şehirleri Ankara, Tokat ve Sivas'ın yanı sıra hac ve öğrenim merkezi Konya'da binin üzerinde hane bulunuyordu, bu durum Atina ve Selanik, Tuna kıyısındaki Niğbolu ve Serez için de geçerliydi. Selanik'te, bütün Yahudi nüfus 1453'ten sonra topluca İstanbul'a sürgün edilmişse de 1519 itibarıyla İspanya'dan sınır dışı edilenlerin muazzam kitlesel akınına bağlı olarak Yahudiler çoğunluğu oluşturunuyordu.

Osmanlı Hristiyan Cemaatleri

Rum Ortodoks Patrikhanesi, hem Osmanlı sarayı karşısında Ortodoks cemaatin en önemli savunucusu hem de Kiliseye karşı Osmanlı imparatorluk siyasasının simgesi olarak işlev görüyordu. Osmanlıların fethinden sonra sağlanan vergi istisnası, Müslümanlığı seçip Osmanlı hizmetine giren akrabaları vasıtasıyla geniş çevrelere sahip rakip Rum hiziplerin normal bir ticarethane şahadetnamesi karşılığında vergi ödemeye bütünüyle hazır olduklarını göstermeleri üzerine, Sultan II. Bayezid'in saltanatının başlangıcında kaldırıldı.⁸⁵ Bu rekabetçi temayülün sonucu, beklendiği gibi Kilise otoritesinin sultan tarafından tek başına eklesiyastik vergileri toplamakla yetkilendirilen Rum Patrikhanesinde merkeziyet kazanması oldu. Patrikhane, ayrıca Osmanlı'nın Peć ve Ohri'nin özerk Slav patrikhanelerinin lağvedilmesi yolundaki ilk kararını da etkiledi. Bu iki patrikhane, 1557'de Athos Dağı manastırlarının başrahip kardeşi (bazı kaynaklara göre yeğeni) Makariye apar topar Peć'de patrik yapılan Slav Veziri azam Sokollu Mehmed Paşa sayesinde yeniden canlandırıldı. Manastırlar da muhtemelen Orhan döneminden itibaren sağlanan muafiyetlerine dokunulmaksızın İstanbul'un

⁸³ Hertz, "Muslims, Christians and Jews," ed. Ascher, Halasi-Kun ve Király, *Mutual Effects*, s. 149-64.

⁸⁴ Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda*, s. 65.

⁸⁵ Zachariadou, "Great Church in Captivity," Angold, ed., *Cambridge History of Christianity*, c. 5, s. 175-77.

fethinden sonra da faaliyetlerine devam etti.⁸⁶ Athos Dağı, burayı bir barınak ve mevduat bankası olarak kullanan varlıklı Ortodoks bağışçıların gözdesiydi.⁸⁷

1484'te Floransa Birliğini tanımadığını resmen duyuran patrikhane,⁸⁸ hem Osmanlı İmparatorluğu hem de İmparatorluk sınırları dışındaki Doğu Ortodoks halkı arasında bir uluslararası cemaat algısı inşa etmeye çalışıyordu. Yetenekli Rum öğrenciler yurtdışında, Konstantinopolis'in düşüşünden sonra bir Yunanca kürsüsünün kurulduğu Padova Üniversitesi ve geniş Ortodoks cemaatlerinin kök saldıği Venedik'teki okullara yazıldılar. Konstantinopolis'teki patrikhane akademisi faaliyetini sürdürmesine rağmen, az sayıda önemli âlim çıkarabilmişti, Kilise ise bu diaspora cemaatlerinden sıklıkla entelektüel alanda ve Kilise memuriyetiyle ilgili atamalarda yararlanıyordu. Konstantinopolis'in düşüşü sonrasında Moskova'yı "Üçüncü Roma" –Konstantinopolis bu durumda *ikinci* Roma oluyor– olarak ileri süren Rus ideolojisini destekleyen Rus ruhban sınıfı, Patrik II. Jeremias'ın 1588'de Moskova'da yeni bir patrikhanenin kurulmasına bizzat nezaret etmek üzere bu şehre gitmesi üzerine yatıştı.⁸⁹

Kudüs, İskenderiye ve Antiokhia [Hatay] görünürde en başından beri Konstantinopolis'in nüfuzu altında olsalar da 900 yıl önceki Arap fetihleri sonrasında Bizans Hıristiyan âleminden fiilen kopmuşlardı. Rum Ortodoksluğu dünyasının patrikhanenin tek siyasi şemsiyesi altında yeniden birleşmesiyle birlikte, patrikler Rum liderliğinin canlandırılması ve en ücradaki kiliselerinin daha sıkı bir şekilde Konstantinopolis'in yörüngesine çekilmesi konusunda iddialı bir plan izledi.⁹⁰ Kudüs Patrikhanesi ayrıcalıklı Rumların eline geçmişti, Antiokhia ve İskenderiye'de de Rum piskoposlar giderek baskın hale geliyordu.⁹¹ Suriye ve Filistin'deki Melkitler, Ortodoks olmalarına karşın dilsel ve kültürel olarak Arap dünyasında kalmıştı.

⁸⁶ Zachariadou, "Early Ottoman Documents."

⁸⁷ Zachariadou, "Mt. Athos and the Ottomans," Angold, ed., *Cambridge History of Christianity*, c. 5, s. 154-68.

⁸⁸ Runciman, *Great Church in Captivity*, s. 193-95.

⁸⁹ Runciman, *Great Church in Captivity*, s. 320-37.

⁹⁰ Runciman, *Great Church in Captivity*, s. 176-77.

⁹¹ Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 98-100.

Resim 3.4: Mardin yakınlarındaki Deyrû'z-Zafaran'da Mor Hananyo Manastırı. 1293'ten sonra Antiokhia Süryani Ortadoks Kilisesinin patrikhane merkeziydi. Fotoğraf Steven Howard'ın izniyle kullanılmıştır.

Selim ve Süleyman'ın fetihleri, Halkedon Konsilinin kristolojisini (MS 451) kabul etmeyen ve Konstantinopolis'in eklesiyastik nüfuzunu reddeden gayri-Halkedoncu Hıristiyan cemaatlerini de işin içine sokmuştur. Bunların sayısal olarak en önemlileri Rum, Karaman ve başka yerlere dağılan Ermenilerdi. Eklesiyastik merkezleri Osmanlı kontrolü dışında, Kafkaslar'daki Eçmiadzin'deydi, ancak Osmanlılar Kudüs'ün fethi sonrasında İstanbul'da rakip bir Ermeni patrikhanesi yaratmıştı.⁹² Mısır'da geniş Hıristiyan cemaatinin büyük bölümü gayri-Halkedoncu Mısır Ortodoks ya da Kıpti Kilisesinin üyeleri idi. Lübnan Dağı civarında Maruniler yaşıyordu. Suriye ve Irak'ta, Suriye Ortodoks Kilisesi ve Nasturici bir kristolojinin geliştiği Yukarı Tigris bölgesinin Aramca konuşan grupları gibi gayri-Halkedoncu muhtelif gruplar ise aralarında herhangi bir fark gözetilmeksizin Süryani⁹³ olarak anılıyordu.⁹⁴

⁹² Sanjian, *Armenian Communities in Syria*, s. 100-6.

⁹³ O'Mahony, "Syriac Christianity," Angold, ed., *Cambridge History of Christianity*, c. 5, s. 511-35.

⁹⁴ Nasturiler üzerine, Joseph, *Modern Assyrians*.

Fransa'yla yapılan bir antlaşmayla gelen Roma Katolik Kilisesine bağlı misyonerler, işleri daha da çapraşık hale getirmişti. Kimi piskoposların cemaatlerini Roma'yla yakınlaşmaya yöneltmesi üzerine Osmanlı kiliselerinde hizipler oluşmuştu. Böyle bir tartışma, 1550'lerde Nasturi Süryani cemaatinde meydana geldi. Bir grup muhalif piskoposun oylarıyla seçilen bir patrik, Katolik misyonerlerin teşvikiyle Roma'ya gitti. Burada Papa tarafından takdis edildi. Kendisi ve taraftarları Katoliklerce "Keldaniler" olarak adlandırılmıştır. Dönüşünde rakiplerinin ikna çabaları sonucu, beylerbeyi tarafından tutuklanan patrik, hapisnede öldü.⁹⁵ Süryanilerin geri kalanı Alqosh Piskoposluğuna sadık kaldı.

Avrupa'da tersine çoğu Osmanlı Katoliği yerli Macarlardı, dolayısıyla da durum oldukça farklıydı. Burada Reform'a ilişkin anlaşmazlıklar Osmanlı yetkililerin ilgisini kışkırtıyordu. Üst düzey Katolik ruhban sınıfı azledilmiş olsa da daha alt kademedekiler yerinde duruyordu, Osmanlılar ise Macar toplum yapısında köklü bir dönüşüm gerçekleştirmemişti.⁹⁶ Macar Katolikleri arasında önemli bir toplu göç meydana gelmemiş, sınırlı bir ihtida olmuş⁹⁷ ve Osmanlı'dan göç, çoğunluğu Slav bölgelerinden karargâh mensubu askerler ve aileleri olmak üzere nüfusun %10'unun altında kalmıştı.⁹⁸ Habsburg planı olarak görülen Karşı Reform, fiilen Habsburg kontrolündeki Kraliyet Macaristanı'yla sınırlıydı, Osmanlı'daki Macarların büyük çoğunluğu ise Protestan olmuştu. Osmanlı yetkililer zaman zaman Macaristan'daki muhalifler arasındaki müzakerelere destek sağlasa da hanedan tarafsız bir konum benimsemişti. Erdel Prensiğinde, anti-Triniterliği' seçmiş olan Kalvenci Macar vaiz Ferenc Dávid, saray papazıydı. 1568'de Torda Fermanı, Katolikler, Luteryenler, Kalve-

⁹⁵ Joseph, *Modern Assyrians*, s. 55-58.

⁹⁶ 16. yüzyılda Batı Kilisesinde gerçekleşen dinsel devrim. Hristiyanlığın üç ana kolundan biri olan Protestanlığın ortaya çıkışına yol açmıştır -çn.

⁹⁷ Fodor, "Ottomans and their Christians," ed. Andor ve Tóth, *Frontiers of Faith*, s. 137-47.

⁹⁸ Dávid, "Data on the Continuity."

⁹⁹ Dávid, "Demographic Trends," Panzac, ed., *Histoire économique et sociale*, s. 331-40; Dávid, "Demographische Veränderungen."

¹⁰⁰ Tanrı'nın birliğini vurgulayarak Hz. İsa'nın Tanrı olduğu dogmasına ve üçleme öğretisine karşı çıkan Hristiyan kökenli dinsel akım -çn.

nistler ve anti-Triniterlere (Üniteriyenler) yönelik dinsel hoşgörü ilan etti. Bosna doğumlu ve geniş ilişki ağını kullanmakta usta Veziri azam Sokollu Mehmed Paşa, Müslüman olup Osmanlı hizmetine girmek isteyen Üniteriyenler ve diğer Protestanlar için İstanbul'a uzanan küçük bir iletişim hattı yarattı.⁹⁹ Fakat Üniteriyenler arasında bile az sayıda kişi İslama ilgi duyuyordu, hatta bir Üniteriyen vaiz 1574'te bir tartışmada Kuran'a hakaret ettiği için asılarak idam edilmişti. Sokollu'nun bir başka kuzeni olan Buda Beylerbeyi, Osmanlı'nın bu olaya ilişkin tutumunu, mealen "Her şeye kadir olan, ne imparatora ne de paşaya dinsel konular üzerine hükümde bulunma yetkisi ihsan etmemiştir... paşanın görevi iki tarafı fiziki ya da sözlü olarak birbirine saldırmaktan menetmek ve her iki tarafın birbirinin inancına sadık kalmasını temin etmektir," diye, neredeyse Erdel'in Protestan prensinin kullandığı aynı sözcüklerle ifade etmişti.¹⁰⁰

Osmanlı Yahudi Cemaatleri

Çeşitlilik arz eden Osmanlı Yahudi cemaatlerinin Rum patriğiyle kıyaslanabilecek bir merkezi otorite figürü yoktu. Ataları yüzyıllarca Bizans İmparatorluğunda yaşamış ve eski Rumca konuşan Yahudi cemaati İstanbul Romanyotları arasında, cemaat liderliği rolünü 1495'teki ölümüne kadar gayri resmi olarak Haham Moşe Kapsali üstlenmiş görünüyor. Kapsali ve daha sonra halefi Eliya Mizrahi, Osmanlı sultanlarına cizye ödemeleri yapmış, bunun karşılığında da Yahudi cemaati kendi işlerinde hatırı sayılır bir özerklik yaşamıştı.¹⁰¹

1453'ten sonra binlerce göçmenin *Reconquista*' ve engizisyon nedeniyle Konstantinopolis'e gelişi, liturjik yenilenme ve kapsamlı bir kültürel rönesans başlatmıştı. Romanyot ve Karaim cemaatleri arasında Edirne'de kurulan yakın temas, belirgin

⁹⁹ Krstić, "Patron of the Protestants?"

¹⁰⁰ Fodor, "Ottomans and their Christians," s. 144.

¹⁰¹ Epstein, "Leadership of the Ottoman Jews," ed. Braude ve Lewis, *Christians and Jews*, s. 101-15. Ayrıca bkz. Rözen, *A History of the Jewish Community*, s. 28-34.

* İber Yarımadasındaki Hristiyan devletlerin 8. yüzyılın başlarında Müslümanların (Magripliler) eline geçen bölge topraklarını geri almak amacıyla düzenlediği bir dizi sefer -çn.

biçimde midraşik ve kabalistik metinlerin ve önemli bir Karaim kanunlaştırma çalışmasının tetkikine odaklanan zengin bir entelektüel ve edebi hayatla devam etmiştir.¹⁰² İber Yarımadası ve Hristiyan Avrupa'nın diğer bölümlerinden Yahudiler sadece İstanbul ve Selanik'e değil, Edirne, Bursa, Nikopol, Amasya, Tokat ve Saraybosna'ya da yerleşmişlerdir.¹⁰³ Almanca konuşan Aşkenaz Yahudileri de Edirne hahamının Osmanlı yönetimi altındaki hayatın güvenliğinden övgüyle bahsettiği bir mektuptan cesaret alarak göç etmeye başlamıştı. Anadil ve liturjiyle ilgili farklılıklar devam etse de, en azından Sefaradlar arasında sentez yönünde de önemli güçler devreye girmişti.¹⁰⁴ Sefarad ticaret ağları, imparatorluğun bölgeye ekonomik entegrasyonuna öncülük ediyordu. Yahudi tüccarlar uluslararası şarap ve tekstil piyasalarında tanınıyordu, Yahudi girişimciler ise İstanbul'a ilaveten, Akdeniz'de İskenderiye ve Sidon, Adriyatik'te Avlonya (Vlorë), Ege'de Selanik ve Karadeniz'de Kefe gibi önemli limanlarda hâkimdi. Ayrıca Osmanlı Mısır'ının mali işlerini yürütüyorlardı. Bu cemaatin konuştuğu Türkçe, Arapça, Rumca ve Almanca etkilerine bulanmış Kastilya İspanyolcası, uluslararası bir ticaret diline evrilmişti.

Önce İstanbul'da İber Yarımadasından göçmenler, daha sonra da yine İstanbul, Selanik ve Mısır'da diğerlerince kurulan matbaalarda yapılan İbranice baskılar, metin ve fikirlerin yayılmasını kolaylaştırmıştı.¹⁰⁵ Osmanlı Yahudilerinin entelektüel ve kültürel bakış açısının ikiz kutupları olarak, ilahi gücün simgesel tezahürleri hukuk ve kabalayla ilgili çalışmalar etrafında bir mutabakat kurulmuştu.¹⁰⁶ Bu hareketin merkezleri, Selanik'le birlikte hem Moşe Cordovero'nun rasyonalist kabala yorumları hem de bunun tam zıddı olarak İsaac Luria'nın devrimci yeniden yorumlarının sergilendiği Filistin'deki en önemli Osmanlı Yahudi şehri Safad'dı. Ayrıca Akdeniz dünyasında asırlarca Yahudi hukukunun güvenilir kanunlaştırılması olarak görülen Şulhan Aruh'un yazarı, Toledo doğumlu Yosef Karo gibi

¹⁰² Bowman, *Jews of Byzantium*, s. 143-56.

¹⁰³ Rozen, *History of the Jewish Community*.

¹⁰⁴ Shaw, *Jews of the Ottoman Empire*, s. 37-108.

¹⁰⁵ Shaw, *Jews of the Ottoman Empire*, s. 106-8.

¹⁰⁶ Levy, *Sephardim*, s. 13-41.

önde gelen göçmen bilim insanları da burada bir araya gelmiş ve yerleşmişti.

Osmanlı Müslüman Cemaatleri

Rum ve Karaman'ın birleştirilmesi, bir kültürel İslami sentezin gelişimini de teşvik etmiştir. Kızılbaş olgusu varlığını hep korumuş, Sofya'da müteyakkız bir şeyh, Bali Efendi, Şeyh Bedreddin'in müritlerinin varlığını sürdüren hücrelerini gammazlamıştı.¹⁰⁷ Ancak mezhep farklılıklarına bağlı bu uçurumların siyasi önemi birkaç on yıl içinde giderek azaldı. Kemal Paşazade gibi önemli simalar bir Sünni mutabakatı için çaba gösterdi. Kemal Paşazade, Edirne'de bir müderris olarak Şah İsmail'e karşı savaşa yönelik bir teolojik gerekçe yazmıştı. Selim, Çaldıran sonrasında Paşazade'yi önce Edirne kadısı, sonra da Anadolu Kazaskeri olarak atadı ve beraberinde Mısır seferine götürdü. Süleyman ise Paşazade'yi İstanbul Müftüsü yaptı. Kızılbaşlığın siyasi ve manevi kültürünün, otlatıcı-göçebe kültürüne ait soyut veçhelerle birbirine dolaşık olduğuna kani olan Kemal Paşazade, 1518'de netameli Karaman eyaletinin yeni tahririni yönetti; çalışmanın amacı bütün vatandaşları Osmanlı yönetiminin nihailiğiyle etkilemekti.¹⁰⁸ Tahrirler koyun ve at sürülerini sayıyor, bölgedeki gruplardan beklenen vergi gelirlerini kaydediyor, askerlik hizmetiyle ilgili yükümlülükleri ve göçebe intikaliyle ilgili sınırlamaları ayrıntılı olarak açıklıyordu.

Tamamlayıcı bir yaklaşım, belirli bir sufi maneviyatının desteklenmesi ve önde gelen sufi şeyhlerinin kazanılmaya çalışılmasıydı. Kemal Paşazade, Muhyiddin Arabi'nin ilahiyatını caiz ilan etti,¹⁰⁹ kendisi ve halefleri tartışmalı şeyhlerin muhakemesinde kullanılmak üzere sapkınlığın ayrıntılı akademik tanımları üzerinde çalıştılar.¹¹⁰ I. Selim, Arabi'nin Şam'daki kabrine yeni bir türbe yaptırılması için mali destek sağladı. II. Selim,

¹⁰⁷ Tietze, "Sheykh Bâli Efendi's Report."

¹⁰⁸ Lindner, *Nomads and Ottomans*, s. 60.

¹⁰⁹ Le Gall, *A Culture of Sufism*, s. 123-27.

¹¹⁰ Imber, "Malâmatiyya" s. 227 ve "Persecution of the Ottoman Shī'ites," s. 123-28, her ikisi için de bkz. ed. Imber, *Studies in Ottoman History and Law*.

Celaleddin-i Rumi'nin Konya'daki mezarına komşu bir cami külliyesine destek oldu. Meşru sufi tarikatlarının İstanbul'un gelişimiyle birlikte hızlanan evrimi kimi muhalif grup ve bireylerin soğurulmasını da teşvik ediyordu.¹¹¹ Tekkeler sosyal ve dinsel itibara geçişin bir yolu olarak uzlaşma ve muhalifler için meşru bir platform sağlıyordu. II. Bayezid Bektaşilere el uzatmıştı. Dimetoka'daki ana Bektaşî tekkesinin şeyhi Balım Sultan, Kızılbaş coşkusunun doruk noktasına ulaştığı 1501'de, sultan tarafından ziyaret edilmiş ve Bektaşîliğin piri Hacı Bektaş dergâhının başına atanmayı kabul etmiştir.¹¹² Balkan Dağlarının kuzeyinden Müslüman bir baba ve Hristiyan bir annenin oğlu olan Balım Sultan, mezhebin ikinci piri olmuş, Bektaşî kural ve usullerinin kanunlaştırılmasını yönetmiş ve Hacı Bektaş'ın dinsel biyografisini elden geçirmişti. Onun liderliğindeki Bektaşî eklektisizmi, muhalif takvanın siyasi etkisinin zayıflatılmasında muhtemelen toplu olarak müftülerin fetvalarının bütününden daha etkiliydi. Balım Sultan, Hacı Bektaş'ın bizzat sahip olduğu erdemlerden birini de taşıyordu; siyasetle ilgili değildi. Mevleviler de kendilerini saygınlığa giden bir yol arayan çeper unsurları için cazip hale getirmişti. Celaleddin-i Rumi'nin tarikatı daha önce İstanbul'da değil, Haliç'in karşısına düşen Galata'da bir tekke açmıştı. Şimdi ise surlarla çevrili şehrin içinde ve Boğaz semti Beşiktaş'ta bir başkası ortaya çıkmış, Mevleviler ayrıca Anadolu kıyılarına ve Rumeli'ye yayılmışlardı.¹¹³

Daha önce Kızılbaşlık tartışmasına yönlendirilen ideolojik ihtilaflar artık hem Müslüman cemaatler arasına hem de Müslümanlar ve gayri Müslimler arasındaki katılaştıran cemaatsel sınırlara sivrulmuştu. Zenginler ve yoksullar, Arap, Türk ve Slavlar ya da Arap İslamı ve Türk veya Güney Slav ya da Fars İslamı arasındaki farklılıkların ötesine geçebilecek meseleler, verimli siyasi seyyaliyete yönelik yeni ittifaklar yaratma potansiyeline sahipti. Sufiler ve sufi karşıtları arasındaki husumet sürekli olarak yeni gelişmelerle tazeleniyordu. Çatışmalar sıklıkla aka-

¹¹¹ Holbrook, "Diverse Tastes," Lewisohn, ed., *Heritage of Sufism*, c. 2, s. 99-120.

* Bektaşilikte tarikat pirinin türbesinin bulunduğu dergâh –çn

¹¹² Birge, *Bektashi Order*, s. 56-58.

¹¹³ Işın, "Mevlevi Order in İstanbul," *Dervishes of Sovereignty*, s. 12-41.

demik polemiklerin ve popüler dinsel geleneklerin ithamlarının başlangıç biçimlerine bürünüyordu.

Resim 3.5: II. Selim'in Konya'da Celaleddin-i Rumi'nin kabrinin yanındaki camisi ve ön plandaki mezarlık. Fotoğraf 1884'te Amerikalı arkeolog John Henry Haynes tarafından çekilmiştir. Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi Arşivleri izniyle kullanılmıştır.

Bu tartışmaları derinden etkileyen bir yazar, Mehmed Birgivi'ydi. Temel eğitimini İstanbul'da tamamlasa da önde gelen ulema hanedanlarıyla bağlantılarının bulunmaması nedeniyle kariyerinin büyük bölümünü Birgi'de (soyadı da buradan geliyor) geçirdi. Hem dinsel hem de akademik konularda üretken bir yazardı.¹¹⁴ En popüler kitaplarından biri olan *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'nin (Muhammed'in Tarikatı) bu adı, Müslümanlık öğretisinin sadece tek bir hâkimi bulunduğu, onun da Hz. Muhammed olduğu önermesiyle bütün sufi tarikatlarını hedef almıştır.¹¹⁵ Birgivi kuramsal felsefedeki tartışmaya açıklığın yanı sıra, müzik ve dans gibi birçok standart sufi geleneğini mahkûm ediyordu. Yeni fikirler ve usullerin kutsal metinler ve Peygamber'in kendi edimlerinden gerekçelendirilmesi gerektiğini vaaz ediyordu. Peygamber'in yaşam biçimi, çağlar boyunca

¹¹⁴ Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre*.

¹¹⁵ Birgivi, *Path of Muhammad*.

Müslümanların bilgeliğiyle kavrandığı üzere Müslüman hayatının kaidesi olarak ayakta duruyordu. Peygamber'in vasıfları, "Tanrı'nın güzel vasıflarının aynası kılındığı" için, hakiki inanç Peygamber sevgisi vasıtasıyla mükemmelleştirilmişti.¹¹⁶ Birgivi'nin kendini inkâr ve Tanrı'ya teslimiyetten geçen tasavvufi dindarlık yoluna dair çizdiği çerçeve, Peygamber'in bunların ardında yatan dünya ve hayat görüşüne dair oluşturduğu örneğin ufak tefek ayrıntılarına öykünmenin ötesine geçiyordu. Ancak tek başına Kuran ve hadisin inananların hayatını yenileme gücüne sahip olduğu,¹¹⁷ başka her şeyin ise *bidat* olduğuna ilişkin katı ısrarı yaygın takvayı rencide ediyordu. Mezar başında Kuran okutmaya olan inanç tipik bir örnekti. Mum satın almak ve hafız tutmak birkaç yüz akçe gibi küçük bir miktara mal oluyordu ve bu geleneğin çokça insan, hem seçkinler hem de sıradan insanlar, kadınlar ve erkekler için bir anlamı vardı. Birgivi'nin bu gelenekle ilgili hakaretimiz eleştirileri üzerine Şeyhülislam Ebu's-Suud kendisini paylayıp susmasını ve geri çekilmesini söyledi.¹¹⁸

Bu olay dikkatleri muazzam tartışmalı bir akıma, para vakıflarına çekti.¹¹⁹ Bu kuruluşlar pek yeni olmasa da devir uygundu ve kullanımlarını genişletme ve çeşitlendirme arzusu giderek büyüyordu.¹²⁰ Para vakıfları yaygın olarak kullanılan bir ders kitabında onaylanmış, Kemal Paşazade tarafından da savunulmuştu. Ancak Rumeli Kazaskeri bu tür vakıfları yasakladı; bunu yaparken de şeyhülislamın sadece ilmi prestijine karşılık, katıksız idari gücü uygulamıştı. Kamuoyunda durum protesto edildi. Yalnızca İstanbul'da 1150'den fazla para vakfı vardı; bu rakam 1546'da şehirde tescil edilen bütün vakıfların yaklaşık yarısına tekabül ediyordu.¹²¹ Sofyalı Şeyh Bali Efendi, bizzat Sultan Sü-

¹¹⁶ Birgivi, *Path of Muhammad*, s. 29, 11.

¹¹⁷ Suggested by Nagel, *History of Islamic Theology*, s. 136-40.

* İslam dininde Hz. Muhammed döneminden sonra ortaya çıkan, şeri bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terim -çn.

¹¹⁸ *Peçevi Tarihi*, ed. Baykal, I, s. 328.

¹¹⁹ Tartışma izin bkz. Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*.

¹²⁰ Mandaville, "Usurious Piety."

¹²¹ Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*.

leyman'ın kendisine şikâyetle bulundu. Slav topraklarında birçok sufi örgütü mali ihtiyatlarını para vakıflarına yatırmıştı ve yasak tam bir kargaşaya neden olmuştu.¹²² "Şerre sevk eden takvanın kendisi de şerdir," diye yazdı. Ebu's-Suud, 30 yıl sürecek şeyhülislamlık görevine 1545'te para vakıflarının meşruiyetini ayrıntılı şekilde teslim ederek başlamıştı.

Bazıları hâlâ imparatorluk çapında bir yasak peşindeydi. Birgivi de fikrini söyledi ve alışılmış yalınlığıyla para vakıflarına olan itirazlarını özetledi. İlki, diye yazdı belirgin hiçbir ironiye yer vermeksizin, insanlar para vakıflarında çok daha büyük hayırhah değer gördüyse, farz olan *zekâtı* vermezdi. İkincisi, para vakıfları varlığı sahiplerinden uzaklaştırıyor, böylece vârislerin veraset haklarını korumakta başarısız oluyordu. Üçüncüsü, anaparanın yatırıma yönlendirilmesi kalıcı olması beklenen ilk bağış risk altına sokuyordu. Birgivi ayrıca lütfe-dercesine, para vakıflarının sıradan vakıf üyelerince yönetilemeyecek kadar karmaşık olduğunu yazdı.¹²³ Nihayet Ebu Hanife'nin de para vakıflarını reddettiğine işaret etti. Ebu's-Suud ise Hanefi geleneğinde para vakıflarına verdiği onayı savunmasını sağlayacak bir ifade bulmayı başarmıştı.¹²⁴ Liberal bir bakış açısı gütmekte tek başına olmasa da ulema olarak itibarı ve tahtla olan yakın bağları, para vakıflarının dönemin yaygın refahının temel mali dayanaklarından biri olacağının teminat altına alınmasını sağladı.

İnançlararası İlişkiler

Osmanlı yönetimi, kadı mahkemelerinde tebaası arasında yüz yüze etkileşime yönelik bir platform sağlıyordu. Sancak teşkilatı güvenliğinin devamını sağlayıp orduya yönelik vergileri toplarken, sivil otorite şehir merkezlerinde konumlanan bir paralel adliye ağıyla yeni bölgelere doğru genişliyordu. Her sancak birkaç kazaya, başka bir deyişle İslami hukuk eğitimine sahip yargıçlar olarak kadıların yargı yetkisi altındaki bölgelere bö-

¹²² Bali Efendinin mektubunun metni, çev. Mandaville, "Usurious Piety," s. 301-3.

¹²³ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 47-50.

¹²⁴ Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 139-63.

lünmüştü. Osmanlı kadıları, özellikle Kızılbaşlığa sempati duyulan ve mezhep sadakatinin bulunduğu bölgelerde idarenin Hanefi okuluna bağlılığını temsil ediyor ve halkın güveninin cezbedilmesine çalışıyordu. Kadıların her birkaç yılda, bir makamdan diğerine transferi standart hale getirilmiş, aktarılabilir bir adalet algısını hissettiriyordu. Yargılamaların bir kamusal mekânda, gerekirse özel olarak bu amaç için inşa edilmiş bir binada yapıldığı, ticari ve hukuki muamelelerin kalıcı, yazılı kaydının tutulduğu¹²⁵ bölge kadı mahkemeleri, sıradan vatandaşların sosyal ve ekonomik asimilasyonu için önemli bir araç haline gelmişti.

Kadı mahkemesinde herkes, Müslümanların yanı sıra gayri Müslimler de konuşup tartışabiliyor ve sözleşmelerden miras, evlilik ve boşanmaya; vakıflardan borç ve krediye, kölelerin azadına, komşularla ilgili şikâyetlere kadar bütün hukuki davaları kayda geçirebiliyorlardı. Gerek Yahudiler gerekse Hristiyan ve Müslümanlar, cemaat üyeleri arasındaki anlaşmazlıkların yine cemaatlerin kendi organlarınca ele alınması gerektiği fikrini gütmüş olabilir, oysa fiiliyatta cemaat mahkemeleri ve süreçleri yabancılara kapalı değildi. Müslümanlar bazen Yahudi makamlara dava götürüyor, Yahudi tüccarlarla olan ilişkilerini güçlendiriyorlardı. Yahudi hahamlar Müslüman kadılarla teması koruyor ve Osmanlı hukukunun geçerliliğiyle ilgili mülahazaları kendi hukuk geleneklerine çekiyorlardı.¹²⁶ Kadılar, fiilen şeriatı uygulasa da Osmanlı idaresinin atanmış memurları olarak ayrıca saltanat hukukunu, kanunu da uyguluyordu.¹²⁷ Hristiyanlar ve Yahudiler, kadıların hukukunu kendilerine yarar sağlayacağına inandıkları durumlarda kullanıyordu. Boşanmaya örneğin Osmanlı mahkemelerinde izin veriliyordu. Vakıf kaynakları gayri Müslimlerce kilise ve sinagogların bakım masrafları, yoksulların bakımı ve Kudüs sokaklarının temizlenmesi için kullanılıyordu.¹²⁸ Kadı, Osmanlı siyasi otoritesinin aracısı olduğu için

¹²⁵ Peirce, *Morality Tales*, s. 98-100, 276-85.

¹²⁶ Shmuelevitz, *Jews of the Ottoman Empire*, s. 41-54.

¹²⁷ al-Qattan, "Inside the Ottoman Courthouse," ed. Aksan ve Goffman, *Early Modern Ottomans*, s. 201-12.

¹²⁸ El-Nahal, *Judicial Administration*, s. 69 ve bu belgelenmiş örneklerin yer aldığı n. 36.

hükümleri de herkesçe bağlayıcı olarak kabul ediliyordu. Kadı mahkemesinin faaliyetleri kâtiplerce kaydediliyordu, arşivi Sicillat-ı Şeriye Dairesinde tutuluyordu.

Kadı mahkemesindeki etkileşimler bir samimiyet katmanıyla simgelense de zaman zaman ötekiyle ilgili kökleşmiş çarpıtmalar ve alışlagelmiş klişelerle birlikte kuşkular da su yüzüne çıkıyordu. Tehlike yeterince ciddiydi. Örneğin Hristiyan antisemitizmi: 1530'da Ermeni rahip ve eşrafın, bir Ermeni kadının Yahudilerin bir Hristiyan erkek çocuğu katlettiğini ve kanını Pesah' bayramında ekmeğe kattığını gördüğünü iddia etmesi üzerine Ermeni çeteler Amasya'daki Yahudi mahallesini talan edip ateşe vermişti. Beylerbeyi, hahamın da aralarında bulunduğu Yahudi eşrafın ifadelerini aldı. Katledildiği iddia edilen çocuk bulundu ve iftiracılar adalet önüne çıkarılsa da daha öncesinde birkaç masum insan asılmıştı bile.

Bunun hemen ardından, benzer bir suçlama Tokat'ta şiddet olaylarına neden oldu. Sultan Süleyman'ın kişisel hekimi Moşe Hamon'un sarayda duruma müdahale ettiği söyleniyordu; sultan "kan ritüeliyle" ilgili herhangi bir yeni suçlamanın doğrudan divana getirilmesini emretti.¹²⁹ Kadı mahkemeleri bu türden antisemitizmi tekrar tekrar mahkûm etti. Antisemitizmi özellikle Slav Hristiyan topraklarında yaygındı.¹³⁰

Fiiliyatta ender olsa da divan karşısında bile temyiz hakkı efsaneviydi. Yahudiler ve Hristiyanlar arasında zaman zaman yok edileceklerine dair temelsiz dedikodular yayılıyordu. Bunlardan birine göre, sultan sokaklarda 40 bin dukalık kolye takan bir Yahudi kadının görülmesi nedeniyle imparatorlukta Yahudilerin katledilmesini emreden bir ferman yayınlamıştı. Ancak haham ve veziri azamın müdahalesi fermanın uygulamaya konulmasını engelleyebilmişti.¹³¹ Yaygın bir başka dedikodu, Konstantinopolis 1453'te direndiği için sultanın şehrin bütün kiliselerini camilere dönüştüreceği ve bütün Hristiyanları kö-

* Yahudilikte, İsrailoğullarının Mısır'daki tutsaklıktan kurtuluşunu anmak amacıyla kutlanan bayram. Fısıh ya da Hamursuz olarak da bilinir -çn.

¹²⁹ Shaw, *Jews of the Ottoman Empire*, s. 84-86.

¹³⁰ Heyd, "Ritual Murder Accusations."

¹³¹ Veziri azamın Sokollu Mehmed, hahamın ise Salomon Aşkenazi olduğu dönem için bkz. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey*, s. 120.

leleştireceği yolundaydı. Bu kez veziri azam başkanlığındaki divanın önüne patrik çıkmış, beraberinde getirdiği 1453'ün yaşlı gazileri şehrin barışçıl bir şekilde teslim olduğuna yemin etmiş, Hristiyanlar da böylece kurtulmuştu.¹³² Bir rivayete göre, Paskalya'da geceyarısı Ayasofya'ya dua etmeye giden "dervişleri" çok parlak bir ışık ve *İsa Göğe Yükseldi*'yi terennüm eden bir ses karşılamıştı. Ayasofya'ya getirdikleri sultan, olayı kendi gözleriyle görmüş ve mekânın araştırılmasını istemişti. Işık kaybolmuş ve ilahi kesilmişti. Öfkeli sultan, "herkesi tekrar Hristiyanların katledilmesi için seferber etse de Piri Mehmed Paşa bir kez daha sultanın öfkesini frenlemişti."¹³³ Bir antisemitik aktarıma göre ise bir "Yahudi büyücü" Süleyman'ı eli kulağında olan bir isyan konusunda uyarmış ve sultanı bunların hepsini öldürmeye teşvik etmişti. Bu rivayetlerin arka planında İncil'deki "Esther" hikâyesinin bulunduğunu görmek zor değil; bu hikâyelerde sultan mutlak güç sahibi Kserkses'in rolünü oynar, Tanrı'nın kulları yok edilme tehdidi altındadır, "Esther" ise araya girip hükümdara yalvarır. Ancak hikâyeler alttan alta gayri Müslimlerin devletin yardımına başvurduğunun da bir hatırlatıcısıydı. Kutsal yerleri Müslüman hukuk geleneğiyle korunuyordu. Divan'a dilekçe verebiliyorlardı, Divân-ı Hümâyûn sicilleri bunu çok düzenli bir şekilde yaptıklarını ve bu başvuruların sadece patrikhaneden ve sadece Jozef Nasi ve Moşe Hamon gibi nüfuz sahibi Yahudi bankerlerden gelmediğini ortaya koyar.¹³⁴

Kilise mülkiyeti sorunu, Sultan III. Murad'ın bir zamanlar patrikhanenin merkezi olan Pammakaristos Manastırını Kafkas Savaşının anısına bir camiye dönüştürdüğü 1587'de bir kez daha gündeme geldi. Yeni camiye verilen *Fethiye* ismi tam da herkese şehrin ne kiliselerinin ne de cemaatlerinin aslında 1453'te yok edilmediğini hatırlatıyordu. Yaklaşık aynı zamanlarda Kudüs'teki tek sinagoga, Müslüman fethinden sonra inşa edildiği gerekçesiyle el koyulmuştu. Divân-ı Hümâyûn, beyler-

¹³² Yayımlanmış çeşitli versiyonlar için bkz. Christos Patrinelis, "Exact Time of the First Attempt," s. 567-72.

¹³³ Alıntı için bkz. Patrinelis, "Exact Time of the First Attempt," s. 571.

¹³⁴ Sahillioğlu, ed., *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952*, hüküm 17, 396. Runciman, *Great Church in Captivity*, s. 189-91; Zachariadou, "Great Church in Captivity," ed. Angold, *Cambridge History of Christianity*, c. 5, s. 183-84.

beylerine hemen İstanbul'daki bu tür el koymaların kendi yetki alanları için bir model oluşturmaması gerektiğini belirten bir ferman gönderdi. Bu Kudüs'teki Hristiyan mabetlerinin korunması bakımından özellikle önemliydi.¹³⁵

Sıklıkla ihtilaf konusu olan bir konu, Müslüman saltanat altında inançlararası ilişkilere dair bir dizi hüküm getiren "Ömer Paktı"ydı. Halife II. Ömer'in saltanatı (MS 717-720) altındaki Müslüman fetihleri döneminde "Ehl-i Kitap" olarak adlandırılan gayri Müslim tektanrılılar koruma altına alınan nüfuslar (*zimmi*) olarak tanınma karşılığında birkaç koşulu kabul etmişti. Buna göre yeni kilise ya da manastırlar inşa etmeyecek ya da eskileri onarmayacak ve Müslümanlarla aynı giysileri giymeyeceklerdi. Ortaçağ teologları, bunlara cizye vergisi ödeme, ata binmeme ve diğerleri gibi başka koşulları da eklemiştir. I. Selim 1516'da kendisine gösterilen bu belgeyi onaylamıştı; özgün veya değil, böyle olduğu varsayılmıştı. Söz konusu koşulların varlığı ve genel hatları, Müslüman ya da gayri Müslim herkes için az çok tanındı. Ancak bunların herhangi bir verili durumda yürürlüğe konulması, hem belirli dönemlerde ve belirli cemaatlerde belirli yetkililerin tutumuna ciddi ölçüde bağlıydı hem de yerel yöneticiler ve tebaaları arasında bir pazarlık konusuydu. Osmanlı topraklarında koşulların birçoğu görmezden gelinirken, genelde hanedanlık teamülü ya da Osmanlı'daki daha önceki deneyime ilişkin belgelere başvurma özel bağlamlarda belirleyici olması çok daha muhtemeldi.

Bu durum kuşku yok ki, şeri hukukun sıklıkla ihtilaf konusu olmasını engellemiyordu. Giyimde cemaatsel farklılıklarla ilgili kuralların belirli aralıklarla vurgulanması ihtiyacı hissediliyordu ki, bu da yaptırımın uygulamada gevşek olduğu konusunda yeterli bir kanıttı.¹³⁶ Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler fiilen köle sahibiyken çağdaş Yahudi yazarlar şeri hukukun Yahudilere köle sahibi olma izni verip vermediğini kendi aralarında bitip tükenmez bir şekilde tartışmışlardır.¹³⁷ Müslü-

¹³⁵ Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 64-76.

¹³⁶ Boyar ve Fleet, *Social History of Ottoman Istanbul*, s. 172-82.

¹³⁷ Shmuelevitz, *Jews of the Ottoman Empire*, s. 36-39.

manların 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra Yahudileri İstanbul, Kahire ve Şam'da köle satın almak; Müslüman köle satın almak; ve Müslüman köle satın alıp bunları Museviliğe irtidad etmeye zorlamakla suçlamaları üzerine bir tartışma patlak vermişti. Usulen İstanbul Yahudilerinin köle satın almasını meneden ve şeyhülislamın temkinli bir şekilde "eğer (köleler) Müslüman ise," ibaresini eklediği fetvalarının desteklediği fermanlar yayımlandı. Yetkililerin açıklamaları bu anlamda önlerine getirilen hakiki davalarla ilgili olmaktan ziyade şayia ve imalara tepki verme gereğinden doğuyordu.

Alkol, bir başka günlük ihtilaf kaynağıydı. Normalde bu tür ihtilaflar kadı mahkemelerinde ele alınıyor olsa da insanlar sarhoş olduğu ve çevreye verdikleri zarar bir güvenlik sorunu yarattığında bölge kadıları İstanbul'dan tavsiye isteyebiliyordu. Mahkeme sicilleri, bütün inanç cemaatlerinin bağ sahibi olduğunu su getirmez bir gerçek olarak ortaya koyduğu gibi, bu bağların alışlagelmiş şekillerde kullanıldığı konusunda da pek şüphe yoktur. Celaleddin-i Rumi'nin şiirlerinde insanlık durumunun en hatırlanmaya değer eğretilmelerinden biri, bir meyhanede uyanmak ve oraya nasıl geldiğini hatırlayamamaktır.¹³⁸ Şaraba atıfta bulunmayan bir Osmanlı şiiri bulmak neredeyse imkânsızdır. Osmanlı şairleri, sarhoşluğu ruhun bütünsel Tanrı aşkı deneyimiyle bir tutuyordu. Yine de alkol daha mütevazı eğilimli Müslümanlar için hassas bir mesele olmaya devam etmiştir. Erzurum yakınlarında bir kasabada meydana gelen bir olayda, kasaba sakinleri "namaz kılmayan, oruç tutmayan, sarhoş olan, mahrem yerlerini gizlemeyen" ve cinsiyet ilişkilerinin kabul edilebilir sınırlarını ihlal eden bir grup derviş hakkında şikâyetle bulunmuştu.¹³⁹ Karadeniz kıyısındaki Sinop'un kadısı, Hristiyan esnafın rıhtımda istihdam edildiği bir başka durumu bildirmişti: marangozlar, tekne kalafatçısı, urgan yapımcıları gibi "işe yarar becerilere sahip insanlar." Bunlar, zamanla alkol satıcıları ve "istedikleri neyse alan kadınlar" gibi meşgaleleri pek de hoş karşılanmayan başka insanları çekmişti.¹⁴⁰ Divan

¹³⁸ Coleman Barks çevirisini bu imgeyle başlatır, Rumi, *Essential Rumi*, s. 2.

¹³⁹ 7 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 2131, 23 Eylül 1568.

¹⁴⁰ 12 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 1023, 10 Mart 1572.

belgeleri, İstanbul ve banliyölerindeki meyhaneler, kahvehaneler ve şarap ve *boza* (Tatar yapımı gerçekten sıkı maldı) adlı hububat alkolünü üreten yerler gibi “günah ve ahlaksızlık yuvaları” hakkında “daha önceki birçok emre” atıfta bulunuyordu.¹⁴¹ Bu emirlerin ne kadar etkili olduğu kadar, bunlara uyulmasını sağlamakla yükümlü iradenin kendisi de aşıkâr bir biçimde tartışmaya açıktır.

Savaş ve Fırsat

Osmanlı orduları, 10. hicri yüzyılın son on yılının büyük bölümünde Kafkaslar’da İran’la savaşa tutuşmuştu; mali kaynak ve insan gücü ihtiyaçlarına bağlı olarak değişim girdabına dönüşen bir savaştı bu. İmparatorluğun temel mali ve siyasi modelinin daha seyyal bir sisteme izin verecek şekilde elden geçirilmesi gerekiyordu. Bu oyuncular için daha yüksek bahisler anlamına gelse de aynı zamanda imparatorluğun farklı bölgeleri için daha sağlıklı bir entegrasyonu vaat ediyordu.

Kafkas Savaşı

Osmanlı–Safevi ilişkileri, Süleyman’ın 1534’teki Irak seferinden beri sadece bir kez, o da Şah I. Tahmasb’ın isyancı üvey kardeşi Mirza’nın İstanbul’a kaçması, Sünniliği kabul etmesi ve sultana bağlılık yemini etmesi üzerine bozulmuştu. Süleyman bu durumu kullandı, eşliğinde bir Safevi prensi –Şah İsmail’in oğullarından biri– bulunduğu halde Kızılbaş toprakları üzerinden doğruca Tebriz’e ilerledi. Şah I. Tahmasb, Amasya Barışından (1555) sonra Kızılbaşlarla arasına mesafe koydu, Osmanlı’nın doğu sınırları, Şehzade Bayezid’in II. Selim’e karşı mağlup olup İran’a kaçmasından sonra bile hareketsiz kaldı. Tahmasb, Bayezid’i Osmanlı ajanlarına teslim etti.

Barış dönemi, Şah Tahmasb’ın 1576’da yaklaşık 50 yıllık saltanatından sonra ölümüyle sona erdi, Safevi sarayındaki yoğun etnik ve mezhep ittifakları ağı ise bir iç savaş sonucu dağılıverdi. İstanbul’da muazzam senaryolar uçuşuyordu. Ana stra-

¹⁴¹ 7 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm 155, 28 Eylül 1567 ve vaka 1453, 23 Mayıs 1568.

tejik mesele Karadeniz'in savunulmasıydı. İpek ve köle ticareti diğer kaygı unsurlarıydı. Kazan ve Volga Nehrinin Hazar Denizine kavuştuğu bölgede konumlanan Astrahan'ın Müslüman hanlarını sırasıyla 1552 ve 1556'da esir alan Moskova Çarı IV. İvan'ın gelişimi, Moskova Büyük Prensliğini Kafkas krallıklarının Hristiyan aristokrasisi arasındaki evlilik ittifakları için cazip bir partner adayı haline getirmişti. 1569'da Osmanlıların düzenlediği bir seferin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla birlikte Sokollu'nun Don ve Volga'yı birbirine bağlayan bir kanalla ilgili görkemli mühendislik projesi de suya düştü.¹⁴² Şah Tahmasb'ın ölümü, Osmanlı askeri çevrelerinde kimilerini Kafkaslar'ı işgal ve Moskovalıları yerlerinden sürme umuduna sevk etmişti. Osmanlı sarayındaki hamilik ağları arasındaki entrikalardan beslenen müdahale, Özbeklerin İran'ın doğusuna yaptığı saldırının Safevilerin dikkatini dağıtması üzerine direnilmesi daha da zor bir hale geldi.

Osmanlı sarayında rekabet yoğundu. Aralarında Süleyman'ın saltanat döneminden kalma birçoğlarının da bulunduğu muhafazakâr kesim, III. Murad ve onun 1574'te Selim'in yerine tahta geçtiğinde gösterişli sarayından getirdiği genç sırdaşlar grubuyla çatışıyordu. Muhafazakârlar, kendi aralarında da çeşitli garaz duyguları nedeniyle bölünmüştü. Savaş yüksek maliyet ve düşük faydadan oluşan kötü bir kombinasyon olarak gören bir hizip, Veziri azam Sokollu Mehmet Paşanın çevresinde toplanmıştı.¹⁴³ Sokollu gençliğinde devşirme olarak alınan azınlık soylusu bir Slav'dı.¹⁴⁴ Süleyman tarafından atanan Sokollu, 30 yıldan daha uzun bir süre Divân-ı Hümâyün'da görev yaptı, bu sürenin kesintisiz on dört yılı boyunca da veziri azamdı. Selim'in kızı Esmahan'la evlenmiş ve Atmeydanı'nda, Topkapı Sarayından yürüme mesafesinde bir ikâmetgâh edinmişti. Fazlasıyla uzun kariyeri boyunca Osmanlı hükümetinin yüksek mevkilerine sıklıkla kendisi gibi Güney Slav akraba ve yandaşlarını yerleştirmişti. Peç Patriği

¹⁴² Allen, *Problems of Turkish Power*.

¹⁴³ Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 76.

¹⁴⁴ Ed. Gibb vd., *Encyclopaedia of Islam*, bkz. "Sokollu Mehmed Pasha," c. IX, 1997, s. 706-11 (Gilles Veinstein).

* 19. Yüzyıldan itibaren Sultanahmet Meydanı -çn.

olan kardeşinin (ya da yeğeni) yanı sıra Müslümanlığı seçen babası da Bosna'da çok sayıda vakıf mülkünün gözetmeniydi, bir kuzeni Buda Beylerbeyi, iki oğlu yüksek rütbeli subay, diğer iki kuzeni ve kayınbiraderlerinden biri Bosna'da sancakbeyi olarak görev yapıyordu.

III. Murad otoritesini kabul ettirecek yollar bulmuştu.¹⁴⁵ Divân-ı Hümayun'un hacmini büyütüp toplantılarından uzak durarak ve sonuçlarından kendisine ilettirdiği notlar vasıtasıyla haberdar kalarak bu kurumun gücünü zayıflattı. Divanın gücünü sarayla dengeledi; bunu sarayın personel sayısını artırarak, var olan ağlarını kullanarak ve gözdeleri için yeni yetki pozisyonları yaratarak yaptı. Sokollu'nun birçok düşmanı bu saray yetkililerinin, özellikle de bahçıvanbaşı ve baş akağa, sultanın özel öğretmeni olan büyük âlim Hoca Sadeddin ve kadın harem kâhyası ve baş karaağa (yeni bir gözetmenlik pozisyonu) gibi önemli harem simaları ve Murad'ın annesi Nurbanu Sultanın etrafında toplandı.¹⁴⁶ Bunların hepsi de hem divanın içinde hem de dışında, öğretmenler, âlimler, kadılardan oluşan ulema hiyerarşisine hâkim Müslüman aileler ve Sokollu'yu karşısına alan Koca Sinan Paşa ve Lala Mustafa Paşa gibi önemli askeri liderler arasında müttefik arıyordu.

Muhafazakârlar da sessizce çekilmedi. Koca Sinan ve Lala Mustafa'nın uzun bir geçmişleri vardı ve farklı siyasi kamplara aitlerdi. Bir Güney Slav devşirme acemi ve Sokollu'nun uzak akrabası¹⁴⁷ olan Lala Mustafa, saray hizmetinde II. Selim'in akıl hocası (Lala adı buradan gelir) olarak yükselmiştir. Mısır'ın son Memluk sultanının torunuyla evlenmiş ve çeşitli eyalet görevlerinde bir servet edinmişti. Selim kendisini Divan'a soksa da Lala, İstanbul siyasetine ayak uyduramamış ve veziri azamlık mührünü hiçbir zaman alamamıştı. Arnavut kökenli Koca Sinan ise Selim'e karşı tahtı elde etmeye yönelik başarısız çabasında Şehzade Bayezid'i desteklemişti. Koca Sinan Paşanın o dönemin

¹⁴⁵ Tezcan, "Searching for Osman," s. 155-66.

¹⁴⁶ Dikici, "Making of Ottoman Court Eunuchs."

¹⁴⁷ Ed. Gibb vd, *Encyclopaedia of Islam*, bkz. "Mustafa Pasha, Lala," c. VII, 1992, s. 720-21 (J. H. Kramers).

Resim 3.6: Pergamon urnaları. Sultan III. Murad'ın tek parça mermerden yapılmış, iki metre yüksekliğinde birbirine eş iki urnası vardı. Bunlar Pergamon'daki tarihi alandan getirilmiş ve Ayasofya Caminin ibadethanesine konulmuştur. Sebil olarak kullanılan urnaların her birinin tabanına yakın kısmına birer musluk ve oturak olarak bir İyon sütun başlığı yerleştirilmiştir.¹⁴⁸ Urnalar bulunduğunda içleri altınla doluydu ve büyük bir mermer gömü vazosunun içine yerleştirilmişti. Söz konusu gömü vazosu 1837'de II. Mahmud tarafından Fransa Kralı Louis-Philippe'e hediye edilmiştir ve halen Paris'te Louvre Müzesinde sergilenmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Bu not için bkz. Çelik, "Defining Empire's Patrimony," ed. Bahrani, Çelik ve Eldem, *Scramble for the Past*, s. 473-74.

¹⁴⁹ Bu bilgi için Marianne Sághy'ye teşekkür borçluyum.

Erzurum Beylerbeyi olan kardeşi, Bayezid'e İran'a güvenli geçiş imkânı sağlamış, bunun bedelini ise ağır ödemişti. Koca Sinan, kardeşinin idamından Lala Mustafa'yı sorumlu tutmuştur.¹⁵⁰ Sokollu, Kafkaslar seferinin komutasını kasıtlı olarak ortaklaşa bu iki düşmana vermişti. Tahmin edileceği gibi ikisi de işbirliğini imkânsız buldu, ancak sultan, Sokollu'nun beklediğinin tersine projeden vazgeçmeyip görevi Koca Sinan'dan aldı ve tek başına Lala Mustafa'ya bıraktı. Ordu doğruya doğru yola koyulur koyulmaz, başarısının tadını çıkardı, Tiflis'i işgal edip birkaç Safevi tabisine boyun eğdirdi ve Şirvan'ı fethetti.

Ancak İstanbul'da zemin kaygandı. Sokollu, 1579 baharında suikasta kurban gitmişti. Cepheden geri çağrılan Lala Mustafa Paşa birkaç ay sonra öldü. Nihai olarak Kafkaslar'ın Osmanlı eyalet düzenine katılışına nezaret eden isim son Memluk sultanının yeğeninin oğlu Özdemiroğlu Osman oldu. Özdemiroğlu Kafkaslar'da beş yıl geçirdi, İstanbul'a dönüp veziri azamlık makamını üstlendi, daha sonra da Tebriz'in fethine liderlik etti. Tebriz artık yirmi yıl boyunca Osmanlıların elindeydi ki, bu I. Selim'in bile yakalayamadığı bir başarıydı. İran, Şah I. Abbas'ın 1587'de tahta çıkışıyla birlikte barış arayışlarına başladı, Safevi hanedanı ise yavaş yavaş Kızılbaşlık maneviyatının nüfuzundan çıkıp anaakım Şiiliğin çekim alanına girmişti.¹⁵¹

Mali Yeniden Yapılanma

Özdemiroğlu'nun 1585'te ölümü üzerine muhafazakârların sonu gelmiş, beraberinde saraydaki başıboş Slav hâkimiyeti de sona ermişti. III. Murad'ın kuşağı tam sorumluluğu ele aldı. Toroslar'ın doğusunda ve Suriye'de beylerbeyi olarak devam eden eski bağımsız şehzadelerin ölümleri nedeniyle eski bağımsız eyaletlerde geçiş süreci yıllar önce zaten başlamıştı. Yerlerini İstanbul'dan atanan kişiler aldı; bunlar, yanlarında yeniçeriler, kâtip ve maliye memurları ve yeni şehir kadıları gibi kendi hane maiyetini getiren beylerbeyleri ve sancakbeyleriydi. Bu atamalar, eyalet gelirlerine gerek doğrudan mültezimlik hakları gerekse iltizam sözleşmelerine yönelik müzayede süreçleri va-

¹⁵⁰ Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 45-54.

¹⁵¹ Babayan, "Safavid Synthesis."

sıtasıyla erişim konusunda birer yarışmaya dönüşmüştü. Böylelikle, fethedilen eyaletler ve imparatorluk merkezi arasındaki bağlantılar, eyaletlerde önceki rejimlerden kalan soyluların oluşturduğu var olan ağların birleştirilmesinden, İstanbul'dan atananlar, memurları ve yerel mahmillerine yoğunlaşan yeni ağların kurulmasına doğru tedrici olarak değişiyordu.

Eski sistemin mali boyutu, ayrı para birimi ve kabaca Toros Sıradağlarıyla bölünen ayrı ticari bölgeler ve imparatorluk girişimlerinin (bürokratik yayılma ve Macaristan'ın fethi gibi) desteklenmesiydi. Bunun için ise Orta Afrika menşeli altın kulllanılarak Kahire darphanelerinde basılan Mısır *şerifi* altını cinsinden yıllık vergi ödemeleri kullanılıyordu. Sistem üzerindeki baskı aşırı biçimde artmıştı. Bu durum kısmen ekili alanların artışında görülen ve birkaç onyıl devam eden zirai refaha ve büyük olasılıkla daha büyük nüfuslara¹⁵² bağlı olsa da daha fazla baskı kentsel ve ticari aktiviteden geliyordu. Hızlanan talep, parasal istikrarsızlığı tetikliyordu. İmparatorluk hesap birimi akçe, Tuna ve Toroslar arasında hâlâ anapara birimi olsa da artık dolaşımdaki tek gümüş para değildi. Mısır ve Suriye'de daha büyük Mısır gümüş parası kullanılıyordu, Yukarı Dicle, Fırat ve Irak'ta ise çeşitli boyutlardaki diğer birkaç gümüş para kullanılmıyordu. Irak'ın ve diğer eski Safevi bölgelerinin fethi ticaretin önündeki engelleri yıkmış ve Osmanlı topraklarına gümüş *şahi*'yi tanıtmıştı. Paraların kırılması ve kalp para basımı yaygındı, akçenin altın karşısındaki piyasa değişim oranı düşüyordu, *şahi* ise aşırı değerlenmişti.¹⁵³

Buna bir de savaş gereksinimleri ekleniyordu. Osmanlı usulü feodal sözleşme –eyalet tımarlı sipahilerince hizmet karşılığı olarak toplanan tarımsal gelirler; merkezi hazineden küçük bir daimi ordu ve idareye ödenen maaşlar– savaşlar çoğunlukla meydan savaşlarından ibaret kaldığı sürece yeterli olmuştu. Oysa son zamanlarda savaşlar ya denizde ya da kuşatma vasıtasıyla yapılıyordu. II. Selim'in deniz seferleri 1575 itibarıyla sadece Habsburg İspanya'sını iflasa sürüklememiş, altın cinsinden hazine karşılıklarına rağmen Osmanlı mali yapısı

¹⁵² Cook, *Population Pressure*.

¹⁵³ Tezcan, "Ottoman Monetary Crisis."

üzerinde de baskı yaratmıştı. Donanmanın İnebahtı (Ekim 1571) sonrası gördüğü ciddi yenilenme altınla desteklenebilse de personele ödemeler hâlâ gümüş akçe cinsinden yapılmak zorunda kalınıyordu. Sıklıkla Yahudi ve Hristiyan olan nüfuzlu tüccarlar *iltizam* sistemi vasıtasıyla kısa vadeli bir yurtiçi kredi kaynağıydı.¹⁵⁴ Büyük limanların gümrük resimleri bu yöntemle iltizama veriliyordu. Osmanlı donanması Malta'ya sonuçsuz kalan bir saldırı gerçekleştirdi; Kıbrıs 1572'de, Tunus ise 1574'te fethedildi. Bunun yanı sıra İstanbul'dan 3 bin kilometreyi aşkın bir uzaklıkta, Kahire'nin ise 2 bin kilometreden fazla güneyinde olan Yemen'de (1569) bir isyanı bastırmanın maliyeti vardı.

Kafkas Savaşı için orduların mutlaka büyük olmasına ihtiyaç duyulmasa da, kalelere hem taarruz hem de sonrasında bunların onarım ve bakımları pahalıydı.¹⁵⁵ Geçici gelir artışları soruna kısmi bir yanıt oldu. Alışılmışın dışında bir yaklaşım Ebu's-Suud'un vakıf hukuku reformunun kilise ve manastır mülklerini içerecek şekilde genişletilmesi idi. Manastır vakıfları, uygulamada yeterince alışılmış olmalarına karşın hem kilise ve manastırların vakıf kurmalarına izin verilmediğinden hem de büyük ölçüde zirai nitelikteki arazilerinin normalde saltanat mülküne dönüştürülmesi ve tımar olarak dağıtılması nedeniyle Hanefi ilkelerini ihlal ediyordu. Sultanlar bu tür teknik ayrıntılara her zaman gözlerini kapatmıştı. II. Selim Rumeli manastırlarına el koydu, keşişler ise tüm köylü çiftçiler gibi toprakların intifa hakkına sahip olmalarına rağmen binalarını, sürülerini, şaraplarını ve benzerlerini özel mülk olarak satın almaya zorunlu tutuldu. Bu kalemler (toprağın kendisi olmasa da) özel mülk olarak artık vakfa dönüştürülebilirdi. Hanefi hukuk âlimleri, şeri hukuk hükümlerinin etrafından dolanıp "kilise vakfı" ifadesini kullanmaktan kaçınarak –bunlar "kilisenin yoksullarının vakfıydı"–¹⁵⁶ işi kılıfına uydurmuştu. Sultan bu alışverişten hatırı sayılır miktarda bir kâr elde etti.

Bir başka kısa vadeli ayarlama para biriminin tağşişiydi. 1584'te başlayıp ertesi yıl da devam eden kıtlık, İstanbul'a bir

¹⁵⁴ Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchant," s. 240.

¹⁵⁵ Osmanlı'nın kuşatma savaşları üzerine nitelikli genel materyali için bkz. Stein, *Guarding the Frontier*.

¹⁵⁶ Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 156-62.

göçmen dalgası getirmişti. Tağşiş, 1585 yazında muhtemelen benzer bir Safevi hamlesinin hemen ardından geldi.¹⁵⁷ Tağşişin boyutu –okkalı bir %44– hem kıtlığın şiddetli olduğunu hem de Divân-ı Hümayun’un muhtemelen eski akçenin değişiminden elde edilecek kârla savaşa mali kaynak ayırmayı umduğunu akla getiriyor. Tağşiş kararına direnç vardı ve yer yer şiddet olayları meydana gelmişti. Halk eski paraları stokluyordu. Saray bir resmi kur açıklamaya girişti ve devam eden maliyetleri karşılamak üzere bir vergi salındı. Para kırpma ve kalp para basımı devam ediyordu. Mısır beylerbeyi 1586’da emrindeki yeniçeri birliklerince devrildi.¹⁵⁸ Hazine 1589 baharında kapıkulu sipahilerinin maaşlarını noksan sikkeyle ödeyince, askerler başkaldırdı ve parasal geçişten sorumlu başdefterdar ve Rumeli Beylerbeyini linç etti.¹⁵⁹

Bu önlemler divanın mali reforma doğru ihtiyatla ilerlediği bir durumda en iyi ihtimalle geçici bir mali kaynak sağlamıştı. Osmanlı ordusunun seferdeki komutanları geçici değişiklikler yapmaya, yıllık olarak birlikler istihdam edip ellerine silah vermeye, görevleri yeniden dağıtmaya ve buna uygun olarak ödeme yapmaya başlamıştı. Gerçekte bunların hiçbirisi yeni değildi; Osmanlı ordusunun planlamacıları her zaman bir kaynak çeşitliliği havuzundan asker toplamayı tercih etmiş, komutanlar ise önceki seferlerde paralı askerler kullanmıştı.¹⁶⁰ Şimdi bu kişilerden bazıları tımar için başvuruyordu. Sayılarının büyüklüğü nedeniyle kırsal tahrirlerde yeni gelirler icat edilmesinden ziyade, “fevkalade” vergiler için kentsel alanların yoklanması mali olarak daha anlamlıydı.¹⁶¹ Kafkas Savaşı öncesinde başlatılan imparatorluk çapında bir tahrir, uygulanabilirliğini bir anda yitirdi ve türünün o güne kadar yapılagelen sonuncusu oldu.

¹⁵⁷ Pamuk, *Monetary History*, s. 131-38 ve s. 135, n. 11.

¹⁵⁸ Hathaway, *Arab Lands*, s. 62-63.

¹⁵⁹ Daha ayrıntılı çalışma için bkz., Kafadar, “When Coins Turned into Drops of Dew,” s. 61-80. Ayrıca bkz., Pamuk, *Monetary History*, s. 141-42 ve Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 133, 297.

¹⁶⁰ Örnekler için bkz. Julius Káldy-Nagy, “The ‘Strangers’ (Ecnebilir) in the 16th Century Ottoman Military Organization,” Kara, ed., *Between the Danube and the Caucasus*, s. 165-69.

¹⁶¹ Önermeler için bkz. Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 190.

Kafkas Savaşındaki askere alımlara ilişkin değişiklikler Divân-ı Hümâyûn tarafından dikkate alınmış ve sicil dairesinde kayda geçirilmişti. Anadolu eyaletinde Ege kıyılarında uzanan Aydın sancağıyla ilgili veriler, geçmişlerinde askeri hizmet görünmeyen ailelere mensup acemi askerlerin cephede giderek artan kullanımını ortaya koyuyor. Bu, 1570'lerin deniz savaşları sırasında başlayan bir eğilimi yoğunlaştırmıştı. Süleyman'ın saltanatının son yıllarında Aydın sancağında ilk kez tımar sahibi olanların %65'i sipahilerin oğullarıydı ve hukuki durumları tanıklıklar ve yazılı belgelendirmeye kanıtlanıyordu. Diğer bütün başlangıç tımarı sahipleri ya bir tür askeri bağlantıya sahipti ki, bu onlara tımar talep etme konusunda meşruiyet sağlıyordu ya da merkezi hazineden aldıkları maaşın yerine geçmek üzere bir tımar sahibi oluyorlardı. Ancak Kafkas Savaşının başlamasından bir yıl önce, 1576-1577'de Aydın'da sipahilerin oğullarına bahşedilen başlangıç tımarı sayısı neredeyse yarı yarıya düşmüştü, 1588-1589'da Kafkas Savaşının sonuna doğru ise bu rakam %20'nin altına inmişti. İlk kez tımar alanların giderek daha fazlası, veraset yoluyla tımarlı sipahi sınıfına ait olduklarına ilişkin hiçbir kanıt sunmamıştı. Muhtemelen köylü ya da köle olan bu kişiler tımar başvurularının onayını daha ziyade sefer hizmetleri sayesinde almıştı. Ve kuşatmaların hâkim olduğu savaşlar nedeniyle, muharebelerdeki hizmetleri karşılığında tımar alan sipahilerin sayısı, taş ve kereste taşıyan, siper kazan ve su ikmalinde çalışan düz işçi sayısının gerisinde kalmıştı. Bunların isimlerinin yer aldığı listeler kendilerine nezaret eden kapıkulu birliklerinin üyelerince ibraz ediliyordu.

Divan tamamıyla arazideki komutanları izliyor, kale onarımı ve inşaat çalışması yapan mevcut tımarlı sipahilere yönelik zamlar için küçük bir miktar tahsis ediyordu.¹⁶² Sahra komutanları ve yeniçeri subayları seferler için mali kaynak ve personel toplama konusunda daha fazla sorumluluk aldıkça, bu konudaki beceri, görev için açık bir yeterlilik haline gelmişti.¹⁶³ Bu örüntü, Divân-ı Hümâyûn'da aynı anda üç-dört veya daha fazla vezir görevlendirilirken görev sürelerinin daha da kısaltıldığı

¹⁶² Veri hesaplamalarının ıslahıyla ilgili bkz. Howard, "Ottoman Tımar System," s. 164-73.

¹⁶³ Fodor, "Sultan, Imperial Council, Grand Vizier."

ve fiili yönetimdeki rollerinin orantılı olarak düşürüldüğü III. Murad'ın sarayında berrak bir şekilde görülebiliyordu.

Sultanlık ve Kutsiyet

Beyaz yakalı entelektüel sınıfa mensup birçokları, büyük Osmanlı sisteminin artık olması gerektiği gibi işlemediğinden yakınınıyordu. Süleyman'ın devrinin sona erişinden beri hoşgörü ve müsamahanın hâkim olmasına içerliyorlardı. Yetersiz sultanlar, hem atama süreçleri hem de bu süreci yürüten personel üzerindeki kontrolünü kaybetmişti.¹⁶⁴ Bu sultanların seferlere bizzat önderlik etme konusundaki başarısızlıkları, Osmanlı tarafının artık seyyal değil, mükerrer bir hükümet olduğu anlamına geliyordu.¹⁶⁵ İlkesiz kâtipler sefere giderken beraberlerinde götürdükleri boş ferman formlarını kullanarak nitelsiz insanlar için tayin ilmühaberleri yazıyordu. Tarihçi Selanikli Mustafa Efendi, Kafkas Savaşının sonuna doğru ortaya çıkarılan bir zimmete geçirme skandalını belgelemiştir. İki kâtip (biri divan kâtipliğinden) idam edilmiş, altısının ise elleri kesilmişti.¹⁶⁶ Başka yazarlar da liyakat, nezaket ve usulüne uygun kariyer basamaklarının çağrı olarak, Süleyman'ın devrinin parçalanmaya başladığı görüşünü paylaşıyordu.

Kanun Yasacılığı

Belki de Süleyman'ın sistemi sadece kâtipler için önemliydi. İlkelere karşı pragmatizmi savunmak hiçbir zaman kolay olmamıştır. Kâtipler için ilke, kökeni sultanın fermanı olan, koruyucusunun da kendileri olduğu kanuni düzenlemelerin desteklenmesi anlamına geliyordu. Ve kâtipler, görüşlerini kendi dönemlerinin tarihi içinde yazılı kayda geçirme eğilimine sahip kimselerdi; Selanikli Mustafa Efendinin (1600) cahil ve vasıfsızların eylemlerinden oluşan bir olay örgüsü eşliğinde kariyer hamlelerini anlatan tarihi* bu konuda tipik bir örnekti. Daha

¹⁶⁴ Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 118-23.

¹⁶⁵ Bu görüşü Virginia Aksan'a borçluyum.

¹⁶⁶ Ed. İpşirli, *Tarih-i Selânikî*, c. 2, s. 227.

* Tarih-i Selaniki -çn.

da doğrudan olan ise "nasihatname"ydi. Nasihatname, kâtip sınıfının Abbasi devrinden beri gözdesi olan eski bir tür olarak şimdi Lütü Paşanın *Asafname*'siyle (1545) birlikte başlayan en büyük gelişmesini yaşıyordu. Lütü Paşa, bu siyasi savunmada Hz. Süleyman'ın efsanevi veziri Asaf'ın kisvesine bürünüyor ve kralı adaletsizliğin sonuçları konusunda uyarıyordu. Lütü Paşa, anlatılanlara göre veziri azam olarak görev süresini Süleyman'ın sarayının ilk baştaki savurganlığını dizginlemek için kullanan özenli bir idareciydi.¹⁶⁷ "Kanuna aykırı" şeylerden geri durması, kâtiplerin ikna edici bulduğu anlamda adaleti ifade ediyordu. Belki de en iyi örnek, hem nasihatname hem de tarihte zaten ağdalı olan kompozisyon tarzını yeni çetrefillik seviyelerine çıkaran "kerameti kendinden menkul dâhi" Gelibolulu Mustafa Âli'ydi.¹⁶⁸ *Nasihat'üs-Selâtin* (1581) adlı eserinin dört bölümünden sonuncusu, "yazar olarak" vasat kariyeri boyunca yaşadığı "acı ve hüsrانları"nın eziyet verici ayrıntılarıyla sergilemiştir.¹⁶⁹

Eğer şiirsel dokunaklılıkları olmasaydı, bu yazarların yakıcılığını sınıfsal züppelik, kibir ve tenezzül olarak geçiştirmek kolay olabilirdi. Oysa bütün yasacılıklar gibi onlarınki de sürekli değişim ortamındaki beyhudeliğe karşı bir insani protesto ifade ediyordu. Süleyman'ın olgun kanun koyucu faaliyeti, gençlik döneminin mehdiciliğinde olduğu gibi kendi saltanatının somut olaylarının ötesinde bir gerçekliğe uzanmıştı. Bu sürecin katılımcıları için, Osmanlı saltanat hanesi içinde geçirdikleri hizmet süresi tarihin kendisi gibiydi. Dualar ve hizmet dilindeki maharetleri Osmanlı nizamına bir sadakat yemini haline gelmişti. Osmanlı nizamı ise saltanatın yolu olarak kanun ve Tanrı'nın yolu olarak şeriatın oluşuyordu. Bunlar, özel olarak İslami dinsel ilkeleri aşan birleşik bir dünya nizamına ahenk veriyordu.

¹⁶⁷ Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent," s. 185.

¹⁶⁸ Haarmann'ın harika başlığı altında bkz. "Plight of the Self Appointed Genius." Ayrıca bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*.

¹⁶⁹ Çev. Tietze, *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans*.

* Legalizm. Hukuka ya da kanunlara, özellikle de kanunların ruhundan çok lafzına sıkı sıkıya bağlılık -çn.

Liturjik Dönem

Sultan III. Murad, birleşik bir dünya düzeni fikrine hafif farklı bir açıdan yaklaşmıştı. Hicret'in Ekim 1591'de varılacak 1000. yılıyla ilk İslami binyılın sonuna yaklaşılrken, onuncu hicri yüzyılın açılışında olduğuna benzer kozmik bir çakışmayla kapanacağı belirgin hale gelmişti. Semavi alametler, Satürn ve Jüpiter arasında, astrolojide öteden beri siyasi olaylarla ilişkilendirilen bir kavuşmanın yaşanacağı 1564 gibi yakın bir tarihte meydana gelecek eli kulağında kıyamctc işaret ediyordu.¹⁷⁰ 1577'de hükümdarlar için bir başka endişe verici alamet olarak, Küçükayı Takımyıldızında bir kuyruklu yıldız göründü.

Murad bir Osmanlı rasathanesine yönelik planlarını yürürlüğe koydu, kendi yıldız haritasını güncellemeyi umut ediyordu. Hem büyükbabası Sultan I. Süleyman hem de babası Sultan II. Selim kuşkulu göksel durumlar altında (güneş ve ay tutulmalarını takiben) ölmüştü.¹⁷¹ Ünlü Semerkand rasathanesinde daha batıdaki bir bölgeden elde edilen yeni veriler kullanılarak üretilen astronomik tabloların güncellenmesini hedefleyen çalışmayı Müneccimbaşı Takiyeddin koordine etti. Takiyeddin, çağının büyük entelektüellerinden biriydi. Kahire ve Şam'da eğitim görmüş, Akdeniz'de büyük bilimsel ve profesyonel çevrelerde çalışmıştı.¹⁷² Kendi araçlarının bir bölümünü imal etmiş, bir bölümünü ise Batı Avrupa dahil diğer bölgelerden ithal etmişti. Rasathane atölyesini gösteren bir minyatürde, diğer araçların yanı sıra bir küre seçilebiliyor. Takiyeddin siyasi emellerle doğal dünyanın işleyişi arasındaki bağlantıları kavramıştı. Mekanik ve matematik, astronomi ve astroloji, gökkubbenin iç manevi yapısını ifşa eden temel bilimlerdi.¹⁷³ Ancak rasathane projesi sorunlarla karşılaştı. Takiyeddin'in Kafkas Savaşı hakkındaki iyimser tahminleri gerçekleşmemişti, hamisi Hoca Sadreddin'in düşmanları vardı, Murad'ın çocuklarından ikisi 1580'de ölmüş-

¹⁷⁰ Milenyum kaygısı üzerine bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 134-35, 244-45. Fleischer ayrıca Osmanlı kıyametçiliği üzerine daha kapsamlı bir çalışma hazırlıyor.

¹⁷¹ Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges*, s. 14, 17, 38.

¹⁷² See Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges*, s. 8-46.

¹⁷³ Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim*, s. 85-91.

tü;¹⁷⁴ projenin batmasına ise bunlardan hangisinin neden olduğu belirsizdir.¹⁷⁵ Rasathane kapatıldı ve yıktırıldı.

Yeni bilimler alınyazısını iyileştirmeyi becerememişti, ancak takvimin açıklayacak yeni sırları olabilirdi. Osmanlı Müslümanlar için Yeni Yıl, hicri yılın ilk ayının onuncu gününde Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in ölümünü yâd eden Aşure Günüyle başlıyordu. Dinsel tören döngüsü, yılın ilk yarısında kandil adı verilen dört mütevazı kutsal günden sonra dokuzuncu ay Ramazandaki oruç ibadetiyle yoğunlaşıyordu. Ramazanda her akşam aileler ve cemaatler orucu birlikte açıyordu. Ayın sonuna doğru, Kuran'ın ilk indirilişini kutlayan Kadir Gecesi geliyordu. Ramazanın sonu, Türkçe ve Slavca konuşulan bölgelerde bilinen adıyla Ramazan Bayramını (Arapça konuşulan topraklarda *îd El-fitr*) getiriyordu. Sünniler için ikinci büyük yıllık bayram Kurban Bayramıydı (Kurban Bayramı, Arapça'da *ıydü l-edhâ*).¹⁷⁶ İki bayram da aile ziyaretleri ve umumi kutlamalar için vesile oluşturmuyordu. Divân-ı Hümâyûn, şeyhülislamın veziri azam tarafından ilmi bir müzakere için misafir edildiği merasimli toplantılar düzenliyordu.¹⁷⁷ Döneme ait yağlıboya tablolarında müzisyenler ve rakkaseler, ip cambazları ve akrobatlar görülüyor. Habsburg Büyükelçisi Busbecq, halka açık iftar sofraları hakkında yorum yapmış, İstanbul'da Haliç karşısındaki bir tepede, bir atış poligonunda yapılan okçuluk yarışmasını izlemişti.¹⁷⁸

Ay yılı yıl güneş yılından on, on bir gün kısa olduğu için hicri takvimin bu önemli kutsal günleri güneş yılının mevsimleri boyunca tekrarlanan döngüler halinde devreder. Müslümanların kutsal günleri, her yüzyılda yaklaşık üç kez, Nevruz ve Mısır'daki Nil Taşkını gibi güneş takvimine göre belirlenmiş bayramların yanı sıra Hristiyan ve Yahudilerin kutsal günleriyle de çakı-

¹⁷⁴ Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges*, s. 43.

¹⁷⁵ Hagen, "Order of Knowledge, the Knowledge of Order: Intellectual Life," *Cambridge History of Turkey*, c. 2, s. 407-56, öz. s. 418-20.

¹⁷⁶ Lütü Paşanın kullandığı terminoloji için bkz. *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 199 ve 283; kadir gecesine dikkat çeker, s. 384.

¹⁷⁷ Kütükoğlu, "Lütü Paşa Âsafnâmesi," s. 74.

¹⁷⁸ Forster, çev., *Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*; Busbecq Ramazanda orucu tasvir eder, s. 151-54; Ramazan öncesi umumi ziyafet için bkz. s. 220; okçuluk yarışması, s. 134.

şır. Mezhepleri her ne olursa olsun, Osmanlı Hristiyanlar için liturjik yılın ana bayramı Büyük Perhiz'den önce gelen, baharın Kutsal Hafta döngüsüydü. Kutsal Hafta Kutsal Cuma, Kutsal Cumartesi ve Paskalya Pazarıyla sona eriyordu. Yahudiler için liturjik dönem Yeni Yıl Bayramı, sonbahardaki Kefaret Günü ve bahardaki Hamursuz Bayramını kapsıyordu. Hem Hristiyanlar hem de Yahudiler kış gündönümünü çevreleyen ışık bayramlarını kutluyordu. Noel, Ortodoks ve Ermeni cemaatinde 6 Ocakta, Katolik usulüne göre ise 25 Ocakta geliyordu. Hanuka Bayramı, kasım sonları ya da aralık başlarında, Yahudi takvimine göre 25 Kislev'de başlıyordu.

İlk başta Müslümanların bu mevsimsel güneş yılı kutlamalarında tavsiye edecekleri pek az şey varmış gibi görünebilir, gerçekte de birçokları hiçbir şey bulamamıştır. Ancak karanlıktaki ışığın vaadi dinsel sınırların ötesine geçer, Hz. Muhammed'in Doğumu ya da Mevlid de bunu ifade etme fırsatı sağlamıştı.¹⁷⁹ Mevlid Kandili, Rebiülevvel' ayında, müzik ve dans, davetler ve panayırılar, fener alayları ve Peygamber'in doğumuyla ilgili hikâyeleri nakleden mevlidhanlar eşliğinde kutlanıyordu. Peygamber'in Doğumuyla ilgili şiirler arasında (bir Osmanlı kitapsevere göre 100'den fazlaydı) büyük bir farkla en iyisi Süleyman Çelebi'nin 1400'den hemen sonra yazdığı *Vesiletü'n Necat*'tır.¹⁸⁰ Ayrıca basitçe *Mevlid-i Şerif* olarak da tanınan ve herkesin bildiği bu destansı yapıt muhtemelen hâlâ Türk dilinde yazılmış en sevilen metindir.

Vesiletü'n Necat, Tanrı'nın dünya ve yaratıklarını meydana getirme sürecinde gösterdiği lütfun en yüce noktası olarak Muhammed'in doğuşunu anlatıyordu. Bu yorum, kimi Müslümanlara göre Noel ve Meryem Ana Yortusuna gereğinden fazla benziyordu,¹⁸¹ oysa Sultan III. Murad'ın, 1588'de sarayda Mevlid

¹⁷⁹ Gottfried Hagen, "Mawlid, Ottoman," ed. Fitzpatrick ve Walker, *Muhammad*, c. 1, s. 369-73. Faydalandığım ve kuramsal olarak yetkin bir çalışma için bkz. Tapper ve Tapper, "Birth of the Prophet."

* Hicri takvimde üçüncü ay. Bahar aylarından sayılsa da güneş yılına göre on bir gün kısa sürmesi nedeniyle belli aralıklarla yılın her mevsimine rastlar -çn.

¹⁸⁰ Süleyman Çelebi, *Mevlid*.

¹⁸¹ Dedes, "Süleyman Çelebi's Mevlid," ed. Kut ve Büyükkarcı, *Uygurlardan Osmanlı'ya*, s. 305-49.

okutulması geleneğini başlatırken aklında tuttuğu şey muhtemelen tam da bu benzerliklerdi. Tarihçi Selanikli Mustafa Efendinin sultanın her yıl bu tarihte İstanbul camilerinin minarelerinin mumlarla aydınlatılması ve akşamların Peygamber'in doğumuna ilişkin ilahi ve kıraatlerle şereflendirilmesi yolundaki fermanını nakletmiştir.¹⁸²

Kutu 3.3: Muhammed'in Doğumu

Âmine hâtûn Muhammed ânesi
Ol sadeften doğdu ol dür dânesi
Çünkü Abdullah'dan oldu hâmile
Vakt irişdi hafta vü eyyâm belürdi
gelmedin
Ol Rebîu'l-evvel ayı nîcesi
On ikinci gice isneyn gicesi
Ol gece kim doğdu ol hayru'l-beşer
Ânesi anda neler gördü neler
Didi gördüm ol Habîb'in ânesi
Bir aceb nûr kim güneş pervânesi
Berk urup çıkdı evimden nâgehân
Göklere dek nûr ile doldu cihân
Gökler açıldı ve feth oldu zulem
Üç melek gördüm elinde üç alem

Biri meşrık biri mağribde anın
Biri dâmında dikildi Ka'be'nin
İndiler gökden melekler sâf sâf
Kâbe gibi kıldılar evim tavaf
Geldi huriler bölük bölük buğûr
Yüzleri nûrundan evim doldu nûr
Hem hevâ üze döşendi bir döşek
Adı sündüs döşeyen anı melek
Çün göründü bu işler ayân
Hayret içre kalmış idim ben hemân.^a

^a Süleyman Çelebi, *Vesiletü'n Necât (Mevlid)*, Ed. Mehmet Akkuş, Uğur Derman, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Hicri binyıl belirlediğinde, üç ışık bayramı –Yahudi, Hıristiyan, Müslüman– çakışmıştı. Mevlid, Sultan Murad'ın fermanını yayımladığı 1588 yılında (hicri 997), 31 Ocakta (Jülyen), Meryem Ana Yortusundan iki gün önce gerçekleşmişti. Mevlid Kandili, sonraki üç yıl boyunca Noel mevsimi ve Hanuka üzerinden geriye doğru döngü yaparak 18 Aralıkta (MS 1591) Hicret'in 1000. yılına denk geliyordu. Böylece Şah İsmail'in Yüzyılın Aşure Günüyle açılan 10. hicri yüzyıl, bir kozmik kreşendo olarak Binyılın Mevlidinin tasavvurlarıyla kapanıyordu. Ve bütün Osmanlı hanelerini temsilen saray tarafından onurlandırılıyordu.

¹⁸² İpşirli, ed., *Tarih-i Selaniki*, c.1, s. 197-98.

Muğlaklık ve Katiyet, 1591-1688

Sultan III. Murad'ın nümerolojik mucizeyi kabulü, binyıl kaygısı¹ karşısında ağırbaşlı bir Osmanlı kapsayıcılığına delalet ediyorduyduysa bile herkes aynı fikirde değildi. Birkaç yıl sonra orduyla birlikte bir seferde görünüşü sultanın gazi fatih olarak alametlerini canlandırırdığında az sayıda kişi muhalefet etti. Şimdiki an, sahip oldukları anakronik dayanma gücüne rağmen, bu iki imgenin her zaman erişilmezmiş gibi görünen daha basit bir katiyete duyulan bir arzuyu farklı şekillerde dile getirip getirmediğini ölçme konusunda bolca fırsat sunuyordu.

Muğlaklık, evden başlamak üzere her yerdeydi. Elit siyasetler nadiren basittir. Saltanat ailesi, evlilikte, hami-mahmi ağlarında, kölelik ve hizmette genel olarak Osmanlı toplumunun modeli ve aynasıydı. Murad hizipçiliğe sadece engel olmamakla yetinmiyordu, bunu kendi hane ilişkilerinin doğal bir içeriği haline getirmişti. Geniş saltanat hanesinin üyeleri, özellikle de subaylar ve mütteliklerinin gösterdiği ya da esirgediği rıza, yönetilenlerin devlet üzerine uyguladığı bir tür kamusal baskıydı. Modelin kendisi ise özü itibarıyla istikrarsızdı. Şiddet ya da şiddet tehdidi, siyasi değişimi müzakere etmenin bir aracı olarak neredeyse rutin bir hal almıştı. Murad'ın halefi III. Mehmed, sekiz yıllık saltanatı (1595-1603) boyunca yedi veziri azam atayıp görevden aldı. Böylesine kesintisiz bir siyasi hengâme

¹ Bu ima için bkz. Fleischer, "Mustafa 'Alî's Curious Bits of Wisdom," s. 107-9.

içinde Osmanlı sultanlarının günlük siyasi ve askeri konulardaki yetkileri genellikle sınırlıymış gibi görünüyordu. Ancak Murad'ın modeli, görünürdeki istikrarsız manzaraya rağmen imparatorluğun çeşitli kesimlerini bir arada tutan ortak payda olarak Osmanlı hanedanının rolünü güçlendiren bir etkiye sahipti.

Savaş, İsyan ve Reform

Divân-ı Hümayun, 1590'da sona eren Kafkas Savaşının öğrettiği dersleri tam olarak uygulama şansını elde etmeden önce barış kazanımını heba etti. İspanya'ya karşı sefer ilan edildi. Koca Sinan Paşa, yirmi yıl önceki Kıbrıs seferinden beri bir şekilde ihmal edilen donanmayı hazır etmeye koyuldu, ancak gerekli mali kaynakları toplama konusunda zorluklarla karşılaştı. Maliyet değerlendirmesine tabi tutulan imparatorluk genelinde, beylerbeyi ve defterdarlara ödenmesi gecikmiş vergileri toplayarak işe başlamaları emri verildi. Vergi ödemeleri bazı vakalarda dokuz yıla kadar geciktirilmişti.² Ödemeler sadece Kafkas Savaşının vergi toplama faaliyetini güçleştirdiği Kars ve Erivan, protestocuların beylerbeyini istifaya zorladığı Diyarbakır gibi aşiret bölgeleri ve Bosna gibi uzak sınır bölgelerinde geciktirilmemişti. Ankara ve Halep gibi mazbut olduğu varsayılan eyaletlerde bile sorun vardı.³ Üstelik, vezirler ve paşalar bizzat ceplerinden ödeme yapmak zorunda kalıyordu; Venedik büyükelçisi ise İstanbul'un Yahudi cemaatine 300 bin altın duka vergi tahakkuk ettirildiğini bildirmişti.⁴ Yine de beklenen fonların sadece yaklaşık üçte ikisi toplanabilmişti.⁵ Donanma projesinden bütünüle vazgeçilmek zorunda kalındı.

Mali kaynak konusunda yaşanan bozgun, Osmanlı'nın eyalet vergi politikasının fiiliyatta kâğıt üzerinde görüldüğü gibi işlemediğini, bir süredir de hiç işlemediğini kanıtlıyordu. Birkaç onyılda meydana gelen nüfus büyümesi muhtemelen temel

² Fodor, "Between Two Continental Wars," ed. Baldauf ve Faroqhi, *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze*, s. 89-111.

³ Liste için bkz. Fodor, "Between Two Continental Wars," s. 99-103.

⁴ Fodor, "Between Two Continental Wars," s. 103.

⁵ Fodor, "Between Two Continental Wars," s. 109-10.

nedenlerden biriydi. Son tahrirlere göre, Rum ve Karaman'da muhtemelen Büyük Veba Salgınından beri kullanım dışı kalmış marjinal araziler işleniyordu. Aile başına düşen ortalama arazi miktarı düşerken, topraksız köylü ve evlenmemiş erkek sayısı yükselmişti.⁶ Çok sayıda köylü, işgücü talebinin peşinde şehirlere akarken, kimileri otlatıcı-göçebe hayat tarzına geri dönmüş görünüyordu. Topraksız genç erkeklerin birçoğu tüfekçi olarak yerel Osmanlı subaylarının maiyetine alınıyordu. Diğerleri ise kırsal bölgelere karışmıştı. Kuraklık ve kıtlık, meşum deniz seferi için hazırlıkların sürdüğü 1590'lardan beri topraktan toplu göçü hızlandırmıştı.⁷ Suriye'deki eyalet beylerbeyleri 1592'de yiyecek sıkıntısı bildiriyordu, İstanbul'u ise bir salgın hastalık vurmuştu. 1593'te Bağdat'ta yiyecek sıkıntısı baş göstermiş, Mısır'da Nil Nehrinde taşkınların gerçekleşmemesi Mekke ve Medine'yi de etkilemişti.

Kutu 4.1: 11. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları

III. Murad 1574-1595

III. Mehmed 1595-1603

I. Ahmed 1603-1617

I. Mustafa 1617-1618, 1622-1623

II. Osman 1618-1622

IV. Murad 1623-1640

İbrahim 1640-1648

IV. Mehmed 1648-1687

Macaristan'daki Uzun Savaş

Habsburg Avusturya'sına karşı bir kara savaşı ihtimali belirirken uzun vadeli mali reform ertelendi. Fonlama savaş yerinde yapılıyordu. Osmanlı karargâh birlikleri ve Habsburg'un gönüllü birlikleri arasında çatışmalar an meselesiydi, Viyana ise yıllık vergisini her yıl daha geç ödüyordu.⁸ III. Murad'ın gözde-leri arasında yer alan Bosna Beylerbeyi, fırsatı hissederek bir

⁶ Cook, *Population Pressure*.

⁷ White, *Climate of Rebellion*, s. 140-62.

⁸ Fine, *When Ethnicity Did Not Matter*, s. 216-19.

çatışmayı kışkırttı. Koca Sinan Paşa 1593'te büyük bir saldırı başlattı. Temmuz ortalarına kadar cepheye ulaşamasa bile iki kaleyi alabilmişti. Sonbahar itibarıyla Buda'nın kuzeydoğusundaki birkaç kale Habsburgların eline geçti.

Bu durum esasen savaşın sonraki on üç yıl boyunca git-gellerle devam eden seyrini de anlatıyor. Birkaç kale bir kereden fazla el değiştirirken, Karpat Havzası tekrarlanan kuşatmalar sırasında yakılıp yıkılmıştı.⁹ Savaşın Osmanlı bakış açısından en tehlikeli devresi art arda gelen iki zorlu kışın peşi sıra 1595-1596'da geldi. Tuna bükündeki kalelerin düşmesi, Buda'yı saldırılara açık bir duruma düşürdü. Erdel'in müstesna Katolik prensi Zsigmond Báthory'nin Habsburglarla işbirliği yapması Osmanlıları Karadeniz'den gelen tedarik güzergâhlarını korumak amacıyla Aşağı Tuna'da ikinci bir cephe açmak zorunda bıraktı. Burada ordunun başına geçen Sultan Murad, Sultan Süleyman'ın 30 yıl önceki son seferinden beri orduya bizzat kumanda eden ilk padişah oldu. Osmanlı ordusu, Habsburgları savaşın birkaç önemli muharebesinden birinde, Haçova'da (Mező-Kersztes) mağlup etti, Cheb, ekim ayında Osmanlı ordusu tarafından düşürüldü. Báthory'nin tahttan feragat etmesinden sonra, Osmanlılar Habsburg muhalifi bir aday tanıdı ve Habsburgların Karpat Havzasındaki girişimlerine karşılık vermek üzere Eflak ve Boğdan derebeyleriyle işbirliği yaptı. Osmanlılar Tuna kalelerini tekrar ele geçirdi ve burada elde ettikleri avantajlı konumla 1606'da barış antlaşması imzaladı.

Celali İsyanları

Bu sırada Karaman ve Rum'da koşullar kötüleşmişti. Kimi varlıklı yerel eşraf çok fazla sayıda askerin Macaristan'daki savaşa katılması nedeniyle Anadolu'da güvenlik zaafı meydana geldiği gerekçesiyle İstanbul'a kaçmıştı.¹⁰ Osmanlı yetkililer eşkıyaları topluca Celali olarak adlandırsa da hareketin yapısı tam bir

⁹ Ağoston, "Where Environmental and Frontier Studies Meet;" askeri hareketlerin yıldan yıla bir özeti için bkz. Finkel, *Administration of Warfare*, s. 7-20.

¹⁰ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 27.

birliğe sahip değildi.¹¹ İlk elebaşları, biri Karayazıcı adlı ücretli bir sekban,¹² diğeri ise Deli Hasan diye, hem adının hatırlattığı kadarıyla hem de yandaşlarının tarifiyle bir tür mutasavvıf olan iki egzantrik kardeşti (bkz. Kutu 4.2).

Kutu 4.2: Peçevi'den Deli Hasan'ın Celali İsyancılarının Tarifi

Bir Macar mühtedinin öksüz oğlu olan İbrahim Peçevi, Sokollu'nun Slav klanı tarafından evlat edinilmişti. Maliye idaresindeki kariyerinden sonra Buda'da geçirdiği emekliliğinde bir Osmanlı tarihi yazmıştır. Peçevi'nin, Deli Hasan'ın fazlasıyla çeşitlilik arz eden tayfasına ilişkin tanıklığı da bu eserde yer alıyordu:

Kiminin üzensisine birer büyük deve çingırağı asılmış, kiminin çıtırçıplak sırtında ikişer sıra halinde hamail gibi ziller dizilmiş, kimi çıplak ve başı kabak, kimi kadınlar gibi uzun saçlı ve iki yanından göğsüne sarkmış, kiminin başına bir paçavra parçası sarılmış, ayağı ve baldırı çıplak, ellerinde birer kargı mızrak ve bunların ucunda iki karış bez parçasından setir bezi denilen bayrak vardı. Bunların hali, tümüyle anlatılacak gibi değil; ancak onları görenler hayret ve şaşkınlık içinde kalırlardı.¹³

^{*} Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Bekir Sıtkı Baykal, ed., c. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 255 –çn.

Kardeşler önceki yüzyıllarda olduğu gibi isyana klasik bir ikili dinsel ve siyasi karakter sağlamış olsa da, bu hiçbir zaman önceki yüzyıllarda olduğuna benzer bir olgunluk kazanmadı. Celali adı, yaklaşık bir yüzyıl öncesine, Kızılbaşlığın kurucusu Şeyh Cüneyd'in çağdaşı ve onunla aynı hamurdan yoğrulmuş Şeyh Celal adlı bir karaktere kadar uzanıyor.¹² Celaliler arasında sıklıkla Kızılbaşlık inancının göstergesi olan Şahverdi ve Şahveli gibi isimlere rastlanıyordu,¹³ Karayazıcı ise yazışmalarını Şah Halim olarak imzalıyor ve geçmişin adsız şahlarının soyundan geldiğini iddia ediyordu. Peygamber'in, kendisine bir

¹¹ Yakın tarihli araştırmanın özeti için bkz. Özel, "Reign of Violence," Woodhead, ed., *The Ottoman World*, s. 184-202.

^{*} Osmanlı'da değişik dönemlerde merkez ve taşrada görev yapan çeşitli asker sınıflarının ortak adı –çn.

¹² Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 267; Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 283, 331.

¹³ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 38.

rüyada görüldüğünü söylüyordu.¹⁴ Ne var ki hem kendisi hem de kardeşi mesihlere özgü karizma ve bir Şah İsmail ya da Şeyh Bedreddin'in hanedanlık itibarından yoksundu; bu ilk isyanların kıyametçi gücü de Celali isyanlarının özünde bulunmuyordu. Divân-ı Hümâyûn'un bu yıllara ilişkin kayıtları, ne yazık ki kayıplara karışmış durumda, günümüze kalan vakayinameler ve Halep'teki Venedik Konsolosluğunun raporları ise isyancıların saikleri arasında dine pek fazla yer vermiyordu. Bu raporlar, sürekli emniyetsizlik ortamı ve hayata ilişkin zorlukların bu ip-siz-sapsızları efendi tanımaz insanların baştan çıkarıcı hayatına sürüklediğini ileri sürüyordu.¹⁵

Karayazıcı'nın profili, Osmanlı düzenini yıkmaktan ziyade, bu düzene duhulün kurallarına karşı bir hoşnutsuzluğu sergiliyordu. Sultanın geniş hanesinde hizmet, yeniçeriler ve sarayın diğer birlikleri için iltizam ve tahsilat işleri vasıtasıyla imtiyaz ve hamiliğin kapılarını açıyordu.¹⁶ Bu birliklerin tümü devşirme ve diğer köleleştirme faaliyetlerinden gelen aynı aday havuzundan seçiliyor, birlik mensuplarının oğulları da ayrıca aynı seçime konu oluyordu. Bir tarafta yeniçeriler, diğer tarafta ise saray sipahilerini oluşturan daha küçük ve daha imtiyazlı "altı birlik" arasında birimlerarası rekabet yoğunluğunda. Üçüncü bir grup, cebeciler, topçular ve top arabacılarından oluşan topçu birlikleriydi.¹⁷ Yeniçeriler yüksek riskli/yüksek ödüllü özel birlik görevlerine seçilebiliyordu. Bu görevler sipahi birliklerinden birine terfi imkânı sağlıyordu ki, bu da daha yüksek bir maaş seviyesi ve muharebe görevi haricinde ya da aktif görev sonrasında daha kazançlı idari ve mali mevkiler anlamına geliyordu.¹⁸

Gayri Müslimler için şeri kafa vergisi olan cizyenin toplanması işi, altı birliğin üyelerinin elindeydi. 1571-1572 tarihli bir sicil defterinde yer alan cizye mültezimleri listesindeki isimlerin %78'ini bunlar oluşturunuyordu, 1615-1616 tarihli bir defterde

¹⁴ Tezcan, "Searching for Osman," s. 124 ve s. 348 n. 175.

¹⁵ Vurgu ve sözcükleri Virginia Aksan'a borçluyum.

¹⁶ Tezcan'ın ortaya attığı bu görüş için bkz. "Searching for Osman," s. 240-58; Bağdat örneği için bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 118-23.

¹⁷ Murphey, *Ottoman Warfare*, tablo s. 45.

¹⁸ Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 163-65.

ise bu oran %90'dı.¹⁹ Bu altı birlik, iltizamlarla o kadar yakından ilişkilendiriliyordu ki, mültezimler bazen hiçbir askeri deneyime sahip olmadıkları halde bu birliklerden birine atanıyordu. Örneğin benzer bir vakada, Mustafa adlı biri 1575'te babasıyla birlikte gelecek vaat eden İzmir Limanının gümrük resimleri ile ilgili üç yıllık bir sözleşme yapmıştı.²⁰ Hacı Mehmed ismi, babanın hacca gitmiş olduğu ya da varlıklı bir tüccar olduğunu ama askerlikle ilişkisi bulunmadığını düşündürüyor. Hacı buna rağmen altı birlikten birine eklenmiş, oğlu Mustafa'ya ise büyük bir tımar verilmişti.²¹ Baba-oğul, sözleşmeyi defterdardan alabilmek için Süleyman adlı birinden daha fazla fiyat teklif etmişti. Örnekler bununla sınırlı kalmadığı gibi daha kapsamlı ticaret ve mali işlere girenler sadece sultan hanesinin muhafızlarından oluşmuyordu. Aynı sicil defterinin birkaç sayfa öncesinde, büyük bir iltizama yönelik müzakerelerde kefil olarak boy göstermesi karşılığında tımarında bir artış alan bir imparatorluk ulağının kaydı bulunuyor.²²

Fırsatlar, Karayazıcı'nın kariyerine Rum eyaletinde bir sancakbeyinin yaveri olarak başladığı eyalet hizmetlerinde de açılmıştı. Karayazıcı, sancakbeyi 1596'daki Macaristan seferi için orduya çağrıldığında, iç güvenliğe yönelik olarak onun yerini aldı; sancakbeyi azledilince o da azledildi. Azil nedeni Haçova Muharebesinden sonra gerçekleşen bir olaydı. Savaşı kazandıklarını düşünen Habsburg birlikleri Osmanlı ordugâhını yağmalamaya başlamış, ancak Osmanlılar durumu tersine çevirmişti. Sahra komutanı, bu beklenmedik zafer sonrasında bir baskın yoklama emri verdi. Yoklamada bulunamayan herkesin kaydını sildi. Eyalet sipahi birlik mensupları, içtimada bulunamadıklarında uygulamada ender rastlansa da tımarlarını kaybedecekleri bilgisine öteden beri sahipti. Bu vakada ise Ciğalazade Sinan Paşa tehdidini yerine getirmişti. Halep'teki Venedik konsolosuna göre Karayazıcı, azledildiğinin haberini Kilikya'da

¹⁹ Darling, *Revenue-Raising*, s. 169-72.

²⁰ Goffman, *İzmir*.

²¹ İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yayımlanmamış belge, bkz. Ruznamçe no. 46, s. 420, madde 1, tarih 17 Haziran 1576.

²² Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ruznamçe no. 46, s. 418, tarih 15 Haziran 1576.

ayaklanan medrese öğrencilerine karşı güvenlik görevi yaptığı sırada almıştı. İşi yarıda bırakmayı reddetti. Ne de olsa görevini yerine getiriyordu.

Karayazıcı, Haçova tasfiyesinden sonra isyancıya dönüşen tek hizmetli değildi. Aralarında muhtelif topraksız köylülerden oluşan bir grup, işsiz kentli ve kırsal kesimden işçiler, silahlı asalaklar, hoşnutsuz softalar, düşük seviyeden memurlar ve alaycı bir tarihçinin sözcükleriyle “dinden de teolojiden de bihaber kâfirler” bulunuyordu.²³ Karaman Beylerbeyi, isyancıların üzerine gönderilse de onlara katılmış, bir hükümet kuvvetini bozguna uğratmış ve Urfa’da saklanmıştı. Veziri azamın oğlu birlikleriyle yaklaşırken, Karayazıcı sancakbeyliğine terfi karşılığında devlet lehine tanıklık etmeyi reddetti.²⁴ Ya da başka bir aktarıma göre isyandan hiçbir şekilde vazgeçmedi ve Yukarı Fırat’ta bir mağlubiyet sonrasında öldü. Deli Hasan da sarayda bir görev için İstanbul’un nabzını yokladı. Bu durum başkentte saraydaki kapıkullarının şüpheli protestolarıyla karşılandı. Deli Hasan fiilen Osmanlı’nın uzak sınırında Bosna Beylerbeyi olarak görevlendirilse de ayaklanmayı teşvik ettiği dedikodularından yakasını kurtaramadı ve sonunda mahkûm olup idam edildi.²⁵ İsyân kardeşlerin yokluğunda devam etti. Hoşnutsuz bir Tatar beyi de isyancılara katılmıştı. İsyancı güçler, Tokat’ın bir bölümünü yaktıktan sonra bir Osmanlı paşasına suikast düzenledi, batıya ilerledi, Ankara’yı yağmaladı ve Kütahya’yı kuşatma altına aldı.

Şah I. Abbas ve Pers ordusunun 1603 sonlarında Kafkaslar’a dönüşü, Osmanlı ordusunun gelecek üç yılda üç cephede savaşacağı anlamına geliyordu; sonuçlar muhtelif olsa da ilginç bir askeri cevvaliyet işaretliydi bu. Macaristan’da Habsburgların Kafkaslar’da ise Perslerin karşısına çıktılar, bütün bu süre boyunca Anadolu platosu üzerindeki Celali isyanları da yatışmadı. Tebriz’i Şah I. Abbas aldı, Erivan ise 1604 başında boyun eğdi. Macaristan’da savaş süregiderken, Cığalazade Sinan Paşanın önderlik ettiği doğudaki bu savaşın başarısı hâlâ yaka-

²³ Yılmaz, ed., *Topçular Kâtibi*, c. I, s. 321.

²⁴ Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. 2, s. 235.

²⁵ Deli Hasan üzerine, Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 39-46.

lanamayan Celali isyancılarının etkisiz hale getirilmesine bağlı olacaktı. Bunlardan biri olan Uzun Halil'e Bağdat beylerbeyliği, adamlarından on ikisine ise sancak beylikleri verildi.²⁶ Bir başka isyancı, Sokollu'nun bir kuzeninin mahmisi olan Kalenderoğlu, birkaç eyalet yetkilisinin altında hem beylerbeyi çavuşu hem de mütesellim olarak yararlılık göstermişti.²⁷ O da Haçova tasfiyesine kurban düşmüş ve o da kanun kaçağı olmuştu. Şimdi ise Ankara'nın vergi gelirlerini "emeklilik maaşı" olarak kabul ediyordu. Bunun gibi diğer birçok küçük çaplı yerel kahraman ve çetelerin sistemin bir parçası haline getirilmesi gerekiyordu. Doğuya doğru ilerleyen devlet güçleri 1605'te Urmiye Gölü yakınlarında Şah I. Abbas tarafından yenilgiye uğratıldı; mağlubiyette, birlikleri zamanında ortaya çıkmayan Kilisli Canbulad aşiretinin pasif agresif Kürt reisinin' azımsanmayacak bir payı vardı. Dönüşünde söz konusu birlikleri Van'da ordugâh kurmuş sakin sakin eğleşirken bulan Ciğalazade Osman Paşa çileden çıktı ve Canbuladların reisini idam ettirdi.²⁸

Ertesi yıl hem Osmanlı hem de Safevi orduları çekildi, Ciğalazade ise öldü. İstanbul bir eylem planı üzerinde uzlaşma sağlayamadı. Halep'te Canbulad'ın oğlu Ali Paşa cüretkâr bir şekilde kendi sikkelerini bastı ve adına hutbe okuttu.²⁹ İki Güney Suriye sancağı Şam ve Trablusşam'ı boyun eğmeye zorladı. Venedik'in³⁰ Floransalı rakibi Toscano Düküyle, muhtemelen tüm bölgenin isyan sırasında İzmir'e kaybettiği –İzmir şimdi Halep'ten daha emniyetliydi ve İngiliz ve Fransız tüccarlar halen burada pamuk ve tiftik satın alıyorlardı– ticari faaliyetin bir bölümünü geri kazanma umuduyla bir antlaşma imzaladı.³¹

Söylentilere göre hem Müslüman hem de Hristiyan yerel güç odakları ve eşkıyaların kasıp kavurduğu Doğu bölgesi ve Van Gölünün kuzeyi kargaşa içindeydi. Halk, başıboş silahlı çetelerin yağma yapıp yiyecek talep etmesi nedeniyle yerleşim

²⁶ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 55.

²⁷ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 169.

* Halep Beylerbeyi Münecim Hüseyin Paşa –çn.

²⁸ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 108.

²⁹ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 110-56.

³⁰ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 128-32.

³¹ Ülker, "Emergence of İzmir."

merkezlerinden kaçıp mağaralara saklanıyordu. Tebrizli Arakel, bir çekirge kıyımı hakkında yazmış, hem yamyamlık hem de köpek ve diğer murdar hayvanları yiyen insanlarla ilgili rivayetler nakletmiştir. Ermeni halk nerede yiyecek bulabildiyse oraya – Rumeli, Eflak, Polonya, Kefe ve Karadeniz, Tebriz ve Erdebil'e – göç etmişti. Kıtık dört bir yana yayılmıştı.³²

Sadaret mührü, 1606 sonlarında Kuyucu Murad Paşaya geldi. Artık 80 yaşın üzerinde bir Güney Slav devşirme olan Kuyucu Murad, istisnai bir askeri kariyeri geride bırakmıştı. Macaristan'daki savaşı daha yeni sona erdiren antlaşmanın müzakerelerini yapan kişiydi, şimdi bundan bir ay sonra ise Celali isyancılarına karşı Rumeli ordusunu yönetiyordu. 1607 sonbaharı başlarında kuraklığın kavurduğu platoyu geçti, zanlıları önce ikna edip sonra korkutarak dize getirdi. Konya'da dinlendikten sonra Gülek Boğazını (Kilikya Kapıları) yarıp geçti ve Adana'ya saldırdı. Birlikleri, Canbulad Ali'yi Ekim 1607'de yendi ve Kilis'i aldı. Canbulad Ali, Temeşvar'a gönderildi ve burada siyasi af ve yeniçerilerden kaynaklanan ölüm riski altında beylerbeyi olarak bir yıl geçirdi. Belgrad'a gitmek üzere yola çıktığında yakalandı ve Kuyucu Murad'ın casuslarınca infaz edildi.³³

Resim 4.1: Sultanahmet Cami. Sultan Ahmed, Celali isyancılarına karşı elde edilen zafere bir şükran nişanesi olarak Atmeydanı'nda, Ayasofya'nın karşısına yeni bir cami inşa ettirdi. Altı minaresiyle ünlü cami, iç mekân seramikleri nedeniyle Mavi Cami diye de anılır. Topkapı Sarayındaki bu fresk 1665'teki saray yangınından sonraki bir döneme ait.

³² Arakel of Tabriz, *Book of History*, s. 95.

³³ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 132-53.

Geriye Kuyucu Murad'ın kafasında arka plana attığı Kalenderoğlu kalmıştı. Kalenderoğlu Ankara'da kendisine vaat edilen görevi almaya çalışsa da yerel kadı şehre girişini reddetti, iç kale ise saldırısına direndi. Adamlarının Bursa'yı yağmalaması, İstanbul'da abartılı bir paniğe neden oldu; kendisini başkalarına ait hedeflerin aynasında görmeye alışkın olmayan bir yönetici sınıfın korkusuydu bu. Ancak bütün isyancılar gibi, Kalenderoğlu da bir kaleyi alacak ya da asli Osmanlı ordusuna muharebe alanında ciddi biçimde meydan okuyacak yeterlikte bir topçu birliğine sahip değildi. Kuyucu Murad'ın birlikleri Kalenderoğlu'nu mağlup etti³⁴ ve 1609 itibarıyla Celali isyanları esas olarak sona erdi. Tebrizli Arakel'e göre, kıtlık da ortadan kalkmıştı.³⁵

Mali Reform

Koşullar sadece küçük idari rötuşları değil, Osmanlı mali sisteminin ayrıntılı bir şekilde yeniden düşünülmesini gerektiriyordu. Yeni tamamlanmış tahrirler, daha sicil defterlerinin mürekkepleri kurumadan demode hale geliyor, bir dizi yeni sosyopolitik gerçeklik nedeniyle önemini yitiriyordu. Bu gerçeklikler, iki yüzyıldır Osmanlı zirai rejiminin alametifarikası olan periyodik arazi ve gelir tahrirlerinin bütünüyle rafa kaldırılması gerektiği anlamına geliyordu. Tahrirlerin yerini yerel sadakati güçlendiren ve devlet için kısa vadeli yurtiçi kredi işlevi gören bir iltizam programı aldı.

Yeni vergilendirme stratejisi, imparatorluk merkezi ve yerel elitler arasında, başlangıçta cizye ve "fevkalade durum" vergisi olarak avarızı kullanan bir simbiyotik ilişkiler arasılık ağı kurmuştu. Müslümanlara yönelik öşür vergisine karşılık olarak sadece gayri Müslimlere uygulanan şeri kafa vergisi cizye, yaygın olarak boyun eğdirme ve askerlik hizmetinden muafiyetle ilişkilendiriliyordu. Avarız, esas olarak savaşın finansmanı için tamamlayıcı işlev gören bir arazi vergiydi. Şimdi ise kalıcı bir yıllık vergiye dönüşmüştü. Vergilendirmede esas alınan birim hâlâ haneydi, ancak "hane," avarızın hedeflerine yönelik

³⁴ Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 168-97.

³⁵ Arakel of Tabriz, *Book of History*, s. 95.

olarak üç-on beş arasında bir miktarda reel aile içerebilen değişken bir idari kategoriydi, bu da reel vergi yüklerinin ödeme kabiliyetine bağlı olarak dağıtıldığı anlamına geliyordu. Gerek avarız gerekse cizye artık bölge bazında tahsil ediliyordu ve tahsilat işi karakteristik olarak vilayetlerdeki eşraf aileleriyle bir şekilde bağlantılı olan ve mültezim adı verilen aracılara üç yıllık iltizam sözleşmeleri karşılığında verilerek özelleştirilmişti. Yerel kadılar değişiklikleri yönetiyor ve sicilleri tutuyordu. Sistem yerel koşullara ilişkin yerel bilgilere itimata dayanıyor, yatırım ve işbirliği karşılığında yerel liderliğe daha büyük özerklik sağlıyordu. Osmanlı idaresi bu şekilde, yerele ilişkin bilgileri iyi yönetim için esas olan taşra eşrafı ve komutanlarla uzlaşma sağlıyordu. Mısır'dan alınan dersler değişimleri besliyordu. Mısır'ın salyane ağı, bu eyalete maliye alanında belirleyici bir rol biçiyordu. İltizam ağı Mısır'da 1560'lardan beri gelirlerin özel vakıflara yönlendirilmesini engelleyecek şekilde geliştirilmişti. Osmanlı idaresi iltizamda rekabet edebilir bir yatırım biçimi keşfetmişti. Mısır'da stratejik mali makamlar, başta yıllık vergi işini yöneten defterdar; ikincisi Kızıldeniz'deki kahve ticareti ve Hint Okyanusundaki baharat ticaretine erişim sağlayan hac kervanının komutanı; üçüncüsü ise İstanbul'daki Darüssaade. Darüssaade ağası, Haremeyn'in vakıflarını yönetiyor ve bunlara vakfedilmiş köy seviyesindeki iltizamların çok sayıda yetkilisini peşinden getiriyordu.³⁶ Daha önce atanmış hazine görevlilerince toplanan zirai gelirlerin sorumluluğu artık sözleşmeyle mültezimlere devredilmişti.³⁷ Mısır'daki iki askeri birliğin mensuplarına Mısır'da özel olarak mali sorumlulukları bulunan sancakbeyliği makamının münhasır hakları verilmişti. İstanbul'la olan tabilik ilişkisinin yapısı, Mısır'ın beylerbeylerinin askeri komutanlardan maliye yöneticilerine dönüşümünde güvenli bir test alanı olduğu anlamına geliyordu.

* Mekke ve Medine kentlerinin ortak adı. Haremeyn-i şerifeyn ve haremeyn-i muhteremeyn olarak da bilinir -çn.

³⁶ Hathaway, *Politics of Households*, s. 32-37.

³⁷ Hathaway, *Politics of Households*, s. 9-15.

Hanedanlık Krizi

Sultan III. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte yakın bir hanedanlık krizine ilişkin uyarı işaretleri de görünmüştü. 1574'te tahtı devraldığında Murad'ın biri (geleceğin III. Mehmed'i) sadece on beş yaşında olan ve henüz bir vârisi bulunmayan, ikincisi ise saltanatı sırasında ölen iki oğlu vardı. Annesi Nurbanu, Murad'ı daha fazla vârisler de üretmeye çalışması için gözdesi Safiye'nin yanı sıra başka cariyelerle de olmaya zorladı. Murat dirense de bu göreve soyunduğunda göz kamaştırıcı bir başarı gösterdi. 1595'te varolanlara ek on dokuz oğlu daha ve iki düzineden fazla kızı olmuştu. III. Mehmed ise daha hiçbirisi reşit olmamış bu küçük rakiplerinin yanı sıra fazlasıyla popüler en büyük oğlunu da öldürttü. III. Mehmed'in kendisi 1603'te beklenmedik bir şekilde öldüğünde Murad'ın geriye kalan oğlu ve halefi I. Ahmed henüz reşit olmamıştı. Sonraki 50 yılda tahta çıkmadan önce olgunluk yaşına ulaşan şehzadelerin hiçbirinin akli dengesi yerinde değildi. Bu durumun yarattığı birçok sonuçtan biri, bu sultanlardan hiçbirinin imparatorluğu yönetme görevini devralmadan önce eyalet yönetimi konusunda deneyim kazanmaya ehliyetinin bulunmamasıydı.

I. Ahmed tahta çıktığında, dokuz yaşındaki kardeşi Mustafa birkaç nedenle idam edilmedi. Mustafa'nın zihinsel olarak kırılğan olduğu biliniyordu. İdam edilseydi bile cinsel hayatı olmamış hatta sünnetli bile olmayan I. Ahmed, Osmanlı hanedanının yaşayan tek erkek üyesi olacaktı. Bunun yanı sıra sekiz yıl önce saray kapılarından çıkan minik tabut alayının –III. Murad'ın talihsiz küçük çocukları– görmenin halkta yarattığı şok ve tepkinin etkisi de muazzam olmuştu.³⁸

Bu çocuklardan birkaçına ders veren şair Nev'i, hem halkın duyduğu kederi hem de hayatları hamiliğe bağımlı sanatçı ve entelektüellerden talep edilen acı verici sağduyuyu seslendirdiği hüznü bir gazel yazdı. *Gül vakti geldi*, diye başlıyordu Nev'i, *hâkde güller nümâyân oldu âh, şimdi bizüm bir goncamuz hâk içre pinhân oldu âh.* Nev'i gazeli yazdığında ilkba-

³⁸ Peirce, *Imperial Harem*, s. 102-3.

* Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, 9. Baskı, 2017, s. 387. Günümüz Türkçesiyle: Ah! Gül vakti geldi, toprakta güller göründü ama [ama böyle bir zamanda]; şimdi bizim bir goncamız toprak içinde kayboldu, evvahlar olsun! (A.g.e. s. 387) –çn.

har mevsimiydi ve Ramazan sonrası bayram her yanı neşeye boğmuştu. *Bilmem n'îçün çeşmüm benüm bu âlemde giryân oldu âh.*'

Her kangısı sultan ise biz bende-i ferman ana

Âkil dinmez kim bu anun yolunda kurbân oldu âh^{39†}

Bütün bu nedenlerle Mustafa'nın idamı sarayın almak istemediği bir riskti. Ancak Mustafa'yı idam etmeme kararı, Osmanlı hanedanını I. Ahmed'in Kasım 1617'deki ani ölümü sonrasında görülmemiş bir çıkmaza soktu.

Osman'ın Katli

Ahmed öldüğünde iki oğlu vardı, böylece Mustafa artık hanedanın diğer tek erkek üyesi değildi. Bu durum sarayda bir bölünmeye yol açtı. Bazıları güçsüz Mustafa'yı, bazılarıysa Ahmed'in oğlu Osman'ı destekliyordu. Tahtı bir süreliğine Mustafa aldı, bir Osmanlı sultanının ardından ilk kez kendi oğlu olmayan biri tahta çıkıyordu. Mustafa'nın akli durumu cülus törenine katılanlardan saklanmamıştı. Mustafa buna rağmen Şehzade Osman'ın' "fazla genç" olduğuna ilişkin şaşırtıcı bir fetva yazan şeyhülislamın desteğini almıştı. Osman sadece on dört yaşında olmasına rağmen yaşı yine de babasının tahta oturduğunda olduğu yaşın üzerindeydi. Bu genç Valide Sultanlar ve onların çocuk sultanları devrinde yükselen bir harem figürü olan Darüssaade ağası, üç ay içinde Mustafa'yı tahttan indirip yerine Osman'ı geçirdi. Mustafa bu defa da idam edilmese bile haremde hapis tutuldu.

Osman'ı tahta çıkaran Darüssaade ağası ve onu yok sayan şeyhülislam arasındaki uçurum, iki erkek arasında olduğundan daha derindi. Sarayda, aslında her iki tarafın liderleri kadınlardı: Ahmed'in gözde cariyesi Kösem ve Mustafa'nın adı bilinmeyen bir köle cariyeye olan annesi. Şehzade Osman'ın annesinin

* Niçin benim gözüm böyle bir zamanda ağladı bilmiyorum (A.g.e. s. 387) –çn.

³⁹ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, s. 387-92. Bu referans için Gottfried Hagen'e teşekkürler.

† Hangisi sultansa biz onun emir kuluyuz. Akıllı olan "Bu onun yolunda kurban oldu" demez (A.g.e. s. 388) –çn.

* Genç Osman –çn.

çocukluğunda ölmüş olması, onu en hayati siyasi müttetikinden yoksun bırakmıştı. Rivayete göre Kösem Sultanın Osman'la iyi bir ilişkisi olsa da kendi oğullarına karşı onun tarafında yer almasını sağlayacak yeterli siyasi neden yoktu.⁴⁰

Uçurum saraydaki iki hizip arasındakinden bile daha büyüktü. Uçurum sözcüğü gereğinden fazla tekrarlanmış olabilir, ancak herhangi bir Osmanlı sultanının saltanatı çalkantılı olarak tarif edilebilirse, bu Osman'ınkiydi.⁴¹ Hava koşulları bile olağanüstüydü; 1621'de sadece Haliç değil, Boğaziçi de fiilen donmuş, hatırlandığı kadarıyla suyun yüzeyi İstanbul'dan Üsküdar'a kadar ilk kez buzla kaplanmıştı.⁴² II. Osman tahta çıkar çıkmaz, Darüssaade ağasının sultanın buraya gelişindeki tartışmalı rolü mercek altına alındı. Darüssaade ağası, Mustafa'nın saltanatının devamı halinde beklenmesi gerekenler konusunda herkesi yazılı olarak uyarmıştı. Şimdi ise harem duvarları içinde olup bitenler hakkında daha ketum olmadığı gerekçeyle suçlanıyordu. Mısır'a sürgün edildi.⁴³ Ancak bu vaka, aynı zamanda Osman'ın Mustafa'ninkinden kuşkusuz farklı ancak nihayetinde her bir parçası kendisini akamete uğratan kimi hayati zayıflıkları olduğunu ima ediyordu. Osman doğuştan gelen siyasi becerilerden yoksundu. Annesi hayatta olsaydı bu derdi ne derman olabilirdi ya da sancakbeyi olarak çiraklık yapma şansı bulabilirdi. Saraydaki kapıkulu birlikleri ve yeniçerilerin kıdemli subaylarıyla ilişkilerini kötü yönetti. Kuşkusuz bu zaafı Ahmed'in hayatı boyunca zaten aşikâr olan siyasal tutumlardan kaynaklanıyordu ve şeyhülislamın Mustafa'yı desteklemesinin gerçek nedenleri olmalıydı.

Osman tahtı devraldığında, en azından günümüze kalan raporlardan görüldüğü kadarıyla, tutarsız görünen bir dizi karar yayımladı. Babüssaade ağasının değiştirilmesi saray birliklerini kızdırmıştı. Veziri azam, ikinci vezirle birlikte Kafkaslar'daki bir bozgun sonrasında azledildi. Ulema atamalarıyla ilgili yetki şeyhülislamdan alınıp Osman'ın özel hocası Ömer Efendiye

⁴⁰ Tezcan, "Searching for Osman," s. 93-98.

⁴¹ Bu konuda iki yeni çalışma vardır. Tezcan, "Searching for Osman" ve Piterberg, *Ottoman Tragedy*. Ayrıca bkz. Tezcan, "1622 Military Rebellion."

⁴² White, *Climate of Rebellion*, s. 123-24.

⁴³ Piterberg, *Ottoman Tragedy*, s. 93-98.

verildi. Ömer Efendi, yeni veziri azamla bozuştı. Daimi ordu, Osman'a birçok nedenle içerliyordu, bunlardan biri sultanın kendilerini kontrol etmek için İstanbul meyhanelerini tebdilik-yafet dolaşmasıydı. II. Osman'ın sokaklarda gündelik kıyafetlere bürünmüş sıradan bir adam olarak halk arasında görünmesi avam arasında da alay konusu olmuştu.

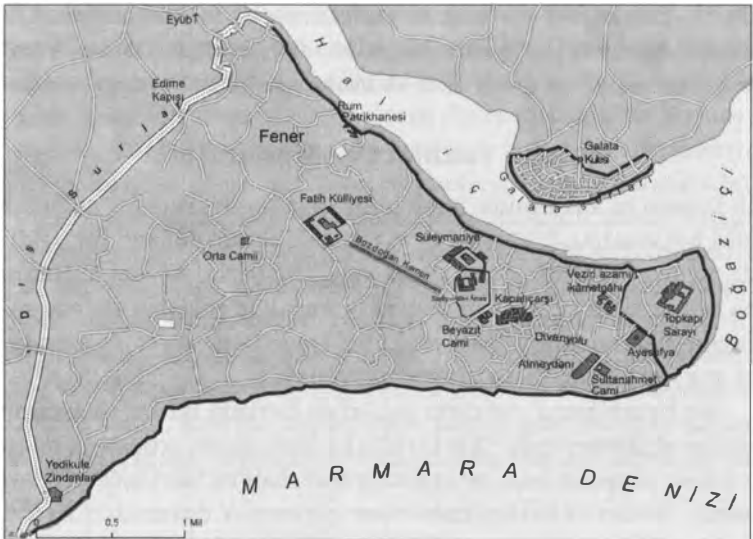
İtibarı yıpranmakta olan Osman, yapması gerekenin sefer sırasında ordusuna önderlik etmesi olduğuna karar verdi. Protestan Birliğine bağlı bir heyetin kışkırttığı Osman, daveti kabul edip Orta Avrupa'da çok geçmeden Otuz Yıl Savaşları olarak anılacak çatışma ortamına dahil oldu. Osmanlıların hedefi, Boğdan'da Yukarı Dinyester'de birkaç yıl önce Polonya-Litvanya Birliğinin eline geçen Hotin Kalesiydi. Habsburg'un Bila Hora Savaşında Bohemya Protestanlarına karşı elde ettiği zaferin sadece birkaç ay sonrasında gerçekleşen sefer aynı zamanda Osmanlı'nın Protestan mahmisi Erdel Prensinin de işine yaramış olabilir. Osman, yokluğunda yapılacak olası bir saray darbesini önlemek için yola çıkışından önce en büyük oğlunun idam edilmesini istemişti. Şeyhülislam konuyla ilgili bir fetva yayınlamayı reddetse de Osman belgeyi daha alt seviyede bir ulema mensubundan almış ve operasyon gerçekleştirmişti. Ne Osman'ın küçük oğulları ne de Mustafa zarar görmüştü. Ordu İstanbul'u soğuk ve yağışlı bir kış mevsimi sonrası mayıs ayında terk etse de birlikler yeterince beslenmelerine ve teçhiz edilmiş olmalarına rağmen erzaklarının tükeneyeceği konusunda sürekli bir korku içindeydi.⁴⁴ Osman, ordunun ilerleyişi sırasında birliklere yönelik olarak düzenlenen bir parasal "hediye" törenini eratı çileden çıkaran bir baskın teftişine dönüştürdü. Daha sonra küçük Hotin Kalesi birkaç doğrudan saldırıyı püskürttü ve uzun süren Osmanlı kuşatmasına direndi. Daimi ordu kuşkuyla yer bırakmayacak kadar sönük bir performans göstermiş, gözde komutanlardan biri ise muharebe sırasında öldürülmüştü. Sultan ve ordusu Ocak 1622'de ne kaleyi alabilmiş ne de ilişkilerini geliştirebilmiş olarak İstanbul'a döndü.

II. Osman sanki yeni bir hükümdar modeliyle ilgili bir senar-yo okumuş, ancak rolünü oynayamıyor gibiydi. Bir taviz girişimi

⁴⁴ White, *Climate of Rebellion*, s. 190-98.

olarak şeyhülislamın kızıyla evlendi. Ancak bunu yaparken Türk soylularıyla evlilik üzerinden alengirli ilişkilere girmekten kaçınmak gibi üç yüz yıllık bir temel Osmanlı sağğörüsünü bir kenara bırakmıştı. Daha sonra o güne kadar hiçbir Osmanlı padişahının yapmadığı, gelecekte de yapmayacağı Mekke'ye hac yolculuğu için nabız yokladı. Şeyhülislam kibarca haccın bir hükümdar için tam olarak bir yükümlölük olmadığına hükmetti. Osman'ın hedefi açık bir gerekçenin yokluğunda tartışma konusu oldu. Kimilerine göre sultan Mısır'a gitmeyi ve Kahire'yi imparatorluğun yeni başkenti yapmayı amaçlıyordu. Kimileri ise sultanın niyetini, muhtemelen daha isabetli bir tahminle, eyaletlerde saray sipahileri ve yeniçerilerin yerini alacak yeni bir ordu toplamak olarak okumuştı.

Siyasi elit şaşkınlıkla tepki verse de birliklerinki kazan kaldırmak olmuştu. Ayaklanma, sultanın 18 Mayıs 1622 gecesi seferlerin geleneksel ilk adımı olarak otağının Boğaziçi'nin karşı yakasına taşınması emri üzerine patlak verdi. Herhangi bir askeri sefer çağrısında bulunulmamış olması nedeniyle emrin muhtemel hac planının bir parçası olduğu varsayılmıştı. Daimi

Harita 4.1: Osmanlı İstanbulu'nun önemli ibadethaneleri. Çizim: Jason Van Horn ve Caitlin Strikwerda.

ordu, sultanın ilerlemeyi durdurmasını ve planın arkasındakileri cezalandırmasını talep etti. Talepleri Osman'a bir ulema heyeti tarafından sunuldu. Osman, hac yolculuğundan vazgeçmeyi kabul etse de danışmanlarını teslim etmeyi reddetti. Ancak bu yeterli bulunmadı. Birlikler ertesi gün saray arazisine girdi, ikinci avluya taarruz etti ve kubbeli çatıda bir delik açarak hareme ulaştı. Mustafa'yı ele geçirdiler, ulemayı onu tekrar tahta geçirmeye zorladılar, Sarây-ı Atîk-i Âmire'den aldıkları annesiyle birlikte silahlı korumalar eşliğinde Orta Camiye götürdüler. Osman'ın pazarlık amacıyla gönderdiği veziri azam ve yeniçeri ağası katledildi.

Birlikler daha sonra sultanı tutuklayıp onu da Orta Camiye götürdü. Olayın tanığı vakayinamenin tasvir ettiği, sultanın üstü başı darmadığınık ve bir yük beygirine bindirilmiş halde yaygaracı bir izleyici kitlesinin arasından geçirildiği unutulması güç sahne Via Dolorosa'yı çağrıştırır: "Kahvehaneleri basıp sipahi ve yeniçerileri mutfak görevine veren kıymetli Şehzade Osman değil mi bu? Senin ataların, eyaletleri o sekbanlar sayesinde fethetmemiş miydi?"⁴⁵ Kendisiyle bir görüşme yapılan Mustafa'nın annesi, olaydaki sorumluluğunu reddetmiyordu. Osman'dan nefret eden birini veziri azamlık makamına oturtan haince ataması padişahın kaderini tayin etmişti. Osman Yedikule Zindanlarına götürüldü ve burada boğularak idam edildi.

Osman Yanlıları ve Muhalifleri

II. Osman'ın katli buna tanık olan kuşağın üzerine bir sağanak gibi boşanmıştı. I. Mustafa'nın tahttaki ikinci dönemi bir şekilde on altı ay sürdü, daha sonra azledilip yerini Kösem Sultanın en büyük oğlu IV. Murad'a bıraktı. Ancak iç çekişme sadece sarayda yaşanmıyordu. Saraydaki bölünme Osmanlı toplumundaki ana fay hatlarını da ortaya çıkarmıştı.

Bu kutuplaşma devrinin yazarları herkesi iki karşıt kampa bölme eğilimindeydi.⁴⁶ Bir tarafta sarayın daimi ordusu ve onların hem başşehir hem de eyaletlerdeki mali ve idari müttetikleri vardı. Osman'ın katledilmesinden pişmanlık duydukları halde,

⁴⁵ Alıntı için bkz. Piterberg, *Ottoman Tragedy*, s. 27.

⁴⁶ Buradaki yorumları etkileyen makale için bkz. Tezcan, "Law in China."

azledilmesini "Osmanlı geleneğinin" korunması için bir gereklilik olarak savunuyorlardı. Bununla kastedilen hem hanedan hanesinin koruyucusu olarak daimi ordunun imtiyazlı konumu, hem de bunu tamamlayan, devlet memurluğu ve iltizam sözleşmelerinin desteklediği hamilik ağları sistemiydi. Etnik yapının azımsanmayacak etkisinin⁴⁷ yanı sıra dinsel bir boyut da vardı. Daimi ordunun bütünü olmasa da birçoğu hâlâ devşirme köle sistemiyle toplanan Slav ve Arnavutlardan oluşuyordu; Boşnak asıllı Hüsrev Paşanın veziri azamlığa getirilmesiyle, yeniçeri birliklerinden bu makama yapılan ilk atama da bu dönemde gerçekleşmiş oldu. Arnavut ve Slavlar, Sünnileri ayıltmakla mimli sufiliğe ya da Bektaşiliğe daha eğilimliydi.

Diğer tarafta, Osman'ın savunucuları olarak sınırsız saltanat otoritesini temsil eden Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa gibi Osmancılar vardı. Bunların hamilik ağları doğu eyaletlerinde, özellikle de Kafkaslar, Rum ve Karaman'da, bazen de Suriye şehirlerinde oluşma temayülü gösterse de saray bağlantılarından yoksun değillerdi. Sıklıkla, uzak sınırlardaki seferler için birliklerini genişleten vezirlerce seçilmişlerdi. Çoğu Sünniydi, ancak etnik bağ Müslüman-Hristiyan ayrımının bile üstüne çıkabiliyordu. Mehmed Paşanın başkentteki mütteliklerinden biri, bir Gürcü hadım veziri azamdı; bir Hristiyan Ermeni vakanüvis tarafından da halkını tanıyan ve seven, Erzurum'da onlar arasında yaşamış biri olarak anılmıştı. Abaza Mehmed Paşanın doğu karargâhlarında yeniçeri kuvvetlerine saldırıp birliği kılıçtan geçirmesi üzerine kimileri Ermeni kılığına bürünüp kaçmayı başardı.⁴⁸ Mehmed Paşa kovuldu, ancak bunun bir önemi yoktu; kış sona erer ermez ordusuyla birlikte batıya yürüdü ve Ankara'yı kuşatma altına aldı, yenilmesine rağmen muhtemelen Osmanlı'nın Irak'taki konumunun yıpranmasına bağlı olarak affedildi. Şah I. Abbas, Sultan Süleyman tarafından 90 yıl önce fethedilmiş görkemli şehirler Bağdat, Musul ve Kerkük'ü aldı. Sonraki birkaç yılda saldırı emirlerini reddeden Mehmed Paşaya rağmen gerçekleştirilen Persleri sürmeye yö-

⁴⁷ Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity."

* Gürcü Mehmed Paşa -çn.

⁴⁸ Finkel, *Osman's Dream*, s. 202-8.

nelik iki girişim başarısız oldu. Görevden alınan Mehmet Paşa, Bosna beylerbeyliğine sürüldü.

Bağdat'ın geri alınmasını amaçlayan ikinci seferin de başarısızlığa uğramasından sonra ihtilaf doruk noktasına ulaşmıştı. Hüsrev Paşa orduyla birlikte Musul'a çekildi, 1631'in bahar ve yaz aylarını Mardin ve Diyarbakır'da geçirdi, daha sonra bir kez daha denemek üzere güneyin yolunu tuttu. Görevinden azledilip yerine bir Osman taraftarının atanması üzerine orduyu geriye döndürdü. Tokat'ta katledildi. Birlikleri yoluna devam edip İstanbul'a girdi, Osmancı veziri azamı infaz etti ve bir dehşet dalgası başlattı. Ancak Sultan Murad'ın arkadaşı Musa Çelebi yeniçerilerin şiddetine kurban gittiğinde, bir gözlemcinin sözcükleriyle "Tanrı, Sultan Murad'ı uyandırmıştı."⁴⁹

Sultan IV. Murad, muhafazakârları kendisinin atalarına ait hasletleri temsil ettiğine ikna eden o nadir siyasi dehalardan, radikal reformculardan biriydi. Divân-ı Hümayun'u genişletilmiş olarak olağanüstü topladı ve 1632'nin haziran ve temmuz aylarında birkaç hafta boyunca sarayın İftariye Kameriyesinde yapılan oturumlara başkanlık etti. Toplantılarda alınan kararlar iki temel hedef güdüyordu: Osmanlı ordusundaki çekişmenin sona erdirilmesi ve Safevilerce fethedilen Bağdat'ın geri alınması. Askeri, mülki, hukuki ve dinsel makamların yetkililerinden oluşan geniş bir grup toplandı. Protestolar yükseldi. Çok sayıda idam gerçekleşti. Saray ve askeriye ait meseleler ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tutuldu, reforma yönelik öneriler istendi ve kayda değer bir uzlaşma şekillendi. Sultan Süleyman'ı hatırlayabilecek kadar bir yaşa sahip, "Deli" lakaplı Hüseyin Paşa, defter eminiyle birlikte Sofya'ya gönderildi. Murad'ın fermanları görkemli tımar idaresini nostaljik bir balagatle özetlese de tımarların yerel olarak yerleşik askerler lehine eski sipahilerin oğullarına verilmesi gibi eski kuralları küçümseyordu. Eyaletler boyunca, Rumeli, Anadolu, Bosna, Macaristan, Karaman, Diyarbakır, Trabzon, Maraş, Sivas, Suriye, Erzurum ve Rakka'da⁵⁰ eşzamanlı olarak yapılan ordu teftişleriyle, tımarları "emeklilik" bağışları ve diğer tür uzaktan iltizamlar

⁴⁹ Murphey, ed., *Kanûn-nâme-i Sultânî*, s. 5.

⁵⁰ Howard, "Ottoman Tımar System," s. 207-27.

vasıtasıyla ele geçiren insanlar temizlendi. Bu, önceki kuşağın dönüşümünün açık bir kabulüydü ve sonuç verdi. Sultan 1635'te bizzat liderlik ettiği seferde Erivan'ı aldı, daha sonra 1638'de bir kez daha muzaffer olarak Bağdat'a girdi ve IV. Murad adını eski Abbasi başşehrinin Osmanlı fatihlerinden biri olarak Sultan Süleyman'ınkinin yanına yazdırdı.

Sultan ve Eğlendiricisi

IV. Murad'ın en özel portresi sultanın eğlendiricisi ve arkadaşı Evliya Çelebi'nin kaleminden çıkmıştır. Evliya, I. Ahmed'in yaptırdığı Sultanahmet Caminde sarraf olarak görev yapan babasıyla birlikte Erivan seferine katılmıştı. O sonbahar İstanbul'a dönüşünde Ramazanda Ayasofya'daki Kadir Gecesi ibadetinde Kuran okurken sultanın dikkatini çekti. O akşam sultana takdim edildi ve saraya getirildi. Şarkı söylemesi istendiğinde dokunaklı bir ağıt seçti.

Yola düşüp giden dilber; Musa'm eğlendi gelmedi.

Yoksa yolda yol mu şaştı?; Musa'm eğlendi gelmedi.

Sultan gözyaşları içinde bu şarkının kendisinin bulunduğu yerlerde söylenmesini yasakladığını haykırdı ve Evliya'nın şarkıyı nereden öğrendiğini bilmek istedi. Evliya, şarkıyı efendileri son veba salgınında ölen iki köleden duyduğunu söyledi. Toparlanan sultan, şarkı söylemeye devam etmesini isteyince Evliya Sufi müziğine geçti. Şarkısını tamamladığında, Murad, ilk şarkıyı 1632'deki dehşet dalgasında hayatını kaybeden sevgili arkadaşı Musa Çelebi için bizzat kendisinin bestelediğini açıkladı.⁵¹

Murad ve Evliya aynı yaşıydı. Sultan, Evliya'nın mizahi üslubunu ve hikâyeciliğini seviyordu. Evliya, Murad'ın yarışmacı ve atletik bir yapıya sahip olduğunu ve "sık sık soyunup güreş tuttuğunu" yazmıştır. Benzer bir durumda, "mutat güreş duasını okuyan" kişi Evliya olmuştu. Evliya, sultanın bir keresinde "her ikisi de hatırı sayılır derecede kalıplı adamlar olan" iki kılıç taşıyıcısını yakalayıp "kemerlerinden tuttuğunu, başının üzerine kaldırdığını ve birini sağa, diğerini sola savurduğunu" gördü-

⁵¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1; bu olayın bir aktarımı için bkz. Hammer, çev., *Narrative of Travels*, s. 132-36.

günü iddia etmişti. Bir keresinde de hamamdan çıkan Murad'a o gün artık güreş için yağlanmaması gerektiğiyle ilgili bir şaka yapması üzerine sultan gülerek kendisini kemerinden tutup kaldırmış ve "sıbyan fırlağı gibi başı üzerinde fır-a-fır çevirip devran ettirmeye" başlamıştı. Evliya bu zahmet karşılığı olarak sultandan 48 altın almıştı.⁵²

Cemaate Vaaz Vermek

Görünüşe göre savaşlar, başkaldırıları, ayaklanmalar, afetler, salgın hastalıklar ve skandalların oluşturduğu sonu gelmez kronoloji, kimileri için Osmanlı toplumunun hastalığının doğrulanması anlamına geliyordu. Kendinden menkul hekimler sosyal emareleri inceliyor, teşhislerde bulunuyor ve çareler sunuyordu. İmparatorluk kâtipleri ve müstensihler Osmanlı nizamının kaybına kederleniyor, vaizler ise İslam toplumundaki çürümeye dikkat çekiyordu.

Süleyman'ı artık sadece yaşlılar hatırlayabilse de deneme yazarları nasihatname türünü yitirilmiş Osmanlı nizamının ya da en çok Süleyman'la –Osmanlılarca Muhteşem değil *Kanuni* olarak anılan– ilişkilendirilen *kanun*'un yasını tutmak üzere kullanmaya devam ediyordu. Kalemiye sınıfı, Divân-ı Hümâyûn'dan yeniçerilere, ulemadan tımarlı sipahilere, sultanın özel hocalarından cariyelerine kadar, hanedan hukuku ve toplumun ilahi terbiyesi arasında bağlantılar kuruyordu. *Düsturu'l-amel li Islahi'l-halel* adlı eserde, bir yazar, Kâtib Çelebi adlı büyük bilimsel liyakate sahip biri, işleri yoluna koyacak "kudretli bir adamın," şiddete karşı duracak bir şiddetin özlemini çekiyordu. Yazarlar, kişisel çıkarları ve sınıfsal hınçlarını fazla gizlemiyorlarmış gibi görünüyordu. Ayn-ı Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*'da,⁵³ Tanrı'dan "kamış kalem ve levha nüshalarının kâtibi" olarak söz ederken Kuran'ı tekrarlıyordu, ancak kaynağı doğrudan Osmanlı'nın feodal sözcük dağarcığıydı. Tanrı, hayat seviyelerine göre "tarımsal geçim kaynakları" bağışlamış ve sınırsız cömertlik "tarlalarının" ürünle-

⁵² Hammer, çev., *Narrative of Travels*, s. 129.

⁵³ Hem *Düsturu'l-Âmel* hem de *Kavânîn-i Âl-i Osmân Kavanin Risalesi*'nde, sırasıyla s. 119-40 ve s. 1-81'de yayımlandı.

rinden hediyeler vermişti. Tanrı, Hz. Muhammed'e hukuku yalın hale getirmesini –sultanın emirleri için de kullanılan bir fiil olarak– “buyurmuştu.” Peygamber, “önderlik sayfalarının tescilinin lideri, yücelik defteri kebirinin genel toplamı, şeriat ve din defterlerinin yazarıydı.” O, “İki Dünyanın Efendisi'nin vahyettiği sözcüklerin” defter eminiydi – bu aynı zamanda Ayn-ı Ali'nin bizzat görev yaptığı bir bürokratik makamdı. Osmanlı sistemi Tanrı'nın yarattığı düzene benziyordu, Osmanlı sicil defterleri onun kutsal arşiviydi.⁵⁴

Vaizler benzer kavramlarla benzer görüşler ortaya atıyor, ancak Osmanlı saltanat hukukunun değil, İslami şeri hukukun, şeriatın ağızını kullanıyordu. Sundukları çözümler, cuma hutbelerinde cemaate iletiliyordu. Vaaz her zaman böylesine bir sanat muamelesi görmemişti. Kazandığı yeni popülerite, sosyal kaygılar ve okuryazar kitle arasında ani bir kesişmeyi düşündürüyor. Nitelikli vaaz, içsel yaşam üzerine bireysel tefekkürü teşvik ederken paradoksal olarak cemaatin enerjisinden besleniyordu. Binyıl sonrası kentsel göç ve yerinden etmeler, istihdam ve sosyal statüde yukarı yönlü bir değişim, eğitim ve eğlenceye yönelik beklenti iştahını beslemişti. Aynı zamanda, kentsel çevre, örneğin sufi ibadet ve onun öngörülemez heyecanlılığıyla ilgili eski kaygılarla çakışan genel kamu adabı ve sosyal kontrol sorunları da yaratıyordu. Vaaz, gereğince icra edildiğinde özgül durumları aşılıyor, ancak çağdaş ihtiyaca hitap ediyordu.

İnisiyatif, para vakıflarına ilişkin olumsuz görüşlerinden daha önce söz ettiğimiz aksi müderris Birgivi Mehmed Efendinin metinlerinin teşvik ettiği karizmatik vaizlerin elindeydi. Birgivi, Arapça sözdizimi ve diğer konular üzerine geniş çapta kullanılan ders kitapları yazmıştı. İbadetle ilgili kitapları, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* ve Türkçe bir ilmihal, çoksatın eserleri arasındaydı; çağdaş bir bibliyograf sadece İstanbul'da, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin 220, ilmihalin ise 100'den fazla el yazması kopyasını tespit etmiştir.⁵⁵ Birgivi Mehmed Efendi, en azından Kâtip Çelebi'ye göre kadın okurlar arasında

⁵⁴ Howard, “Genre and Myth,” ed. Aksan ve Goffman, *Early Modern Ottomans*, s. 137-66.

⁵⁵ Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre*, sırasıyla s. 15-32 ve s. 5-11.

özellikle gözdeydi.⁵⁶ Birgivi’de olduğu gibi, vaizlerde de keskin bir üslup sadece mesaja eşlik etmiyor, mesajın kendisini temsil ediyor, Tanrı’nın öfkesini seslendiriyordu. Kişisel tövbe ve sosyal reform arasında bağ kuran vaizler, kentsel hayatın tutkularına yönelik bir kişisel sorumluluk ahlakı vaaz ediyordu. Alkol, tütün, fahişelik ve benzeri sosyal hastalıklar nasıl şahsi ahlak bozukluğu ise itidal, özdenetim gibi şahsi erdemler de uygun kamusal davranışlardı. Kendi sosyal davranış normlarının kamu otoritesince zor yoluyla uygulatılması önerisinin kısa bir adım öncesiydi bu. Daha önce sözünü ettiğimiz tarihçi Peçevi, dini dırdırcılar ve kahvehanelerin edebi ve sosyal etkinliklerinde devam edegelen “katıksız hazzı” bağlantılandırıyordu.⁵⁷ İzmir’deki İngiliz Levant Company’nin sekreteri Paul Rycault ise bir başka benzerlik görmüştü. Vaizleri, “haşin, asık suratlı, haris... Musiki, keyif verici ya da hafif söylemlere meydan bırakmayan... Dinin kurallarının yorumunda tavizsiz ve fazlasıyla katı” Kalvencilere benzetiyordu.⁵⁸

Resim 4.2: Birgivi’nin Türkiye’nin kuzeybatısındaki Birgi’de servi ağaçlarının gölgesinde yatan mezarı.

⁵⁶ Kurz, *Ways to Heaven*, s. 66, 76.

⁵⁷ Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. 1, s. 364-67.

⁵⁸ Rycault, *Present State of the Ottoman Empire*, s. 130.

Mevlid Hutbeleri

Devrin iki büyük vaizi, Eylül 1633'te İstanbul'da Ayasofya Caminde sultanın da hazır bulunduğu yıllık mevlid törenindeki dramatik karşılaşmada birbirlerine karşı gardlarını almıştı.⁵⁹ Üç haftadan daha az bir süre önce, Haliç tersanesinde büyük bir yangın meydana gelmişti. İşçiler akşamki bir şenlik için bir tekneyi kalafatlarken, rüzgârın yardımıyla taşınan kıvılcımlar, kıyıdaaki evleri tutuşturmuştu. Yangın söndürüldüğünde şehrin beşte biri yanmıştı bile. Sultan yangına sigara içen birinin neden olduğu dedikoduları üzerine kahvehaneleri kapattı. Bazıları yıkıldı, bazıları da dükkâna dönüştürüldü. Kapatmalar eyaletlere hatta Arabistan ve Mısır'a yayıldı ve kimi yerlerde işlerin normale dönmesi ve kahvehanelerin tekrar açılması yirmi yılı buldu. Kâtip Çelebi alaycı bir şekilde, kahvelerine ulaşamayan insanların şaraba geçiş yaptığını yazdı.⁶⁰

Yangından üç hafta sonraki mevlid töreninde karşı karşıya gelen iki vaiz, Ayasofya'nın cuma vaizi Kadızade Mehmed Efendi ve onun Sultanahmet Camindeki mevkidaşı Abdülmecid Sivasî Efendiydi. Camileri Atmeydanı'nda karşı karşıyaydı, siyasi ve dinsel olarak tamamıyla zıt görüşlere sahiplerdi ve birbirlerini küçümsüyorlardı. İlk konuşan Sivasî, yaşlı bir Halvetî şeyhi, bir şair ve tasavvuf maneviyatı konusunda büyük bir konuşmacıydı. İstanbul'a memleketi Sivas'tan on beş yıl önce, Sultanahmet Cami açıldığında sultanın davetiyle cuma hutbesi görevini almak üzere gelmişti. Hutbesini Kadızade'yle dalga geçmek için kullandı. Olayın canlı tanığı ve zamanında Kadızade'nin öğrencisi olan Kâtip Çelebi bu taktiğin cemaatin keyfini kaçırdığını düşünüyordu.

Kadızade minbere giden yolda Sivasî'yi izlemişti. Birgivi Mehmed Efendinin bir öğrencisi ve onunla benzer mizaca sahip Kadızade, IV. Murad'a hitaben nazım formunda yazdığı ve Günah Şehri İstanbul'un kusurlarının uzun bir listesini içeren açık mektubuyla nam kazanmıştı.⁶¹ İstanbul'a Osman'ın katledildiği dönemlerde gelmiş, Sultan Selim Caminde Birgivi'nin oğlunun

⁵⁹ Katib Çelebi'nin konuyla ilgili aktarımı için bkz. *Fezleke*, c. 2, s. 155.

⁶⁰ Katib Çelebi, *Fezleke*, c. 2, s. 154-55.

⁶¹ Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 159.

yerini almıştı. Sosyal ve kültürel meselelere değindiği popülist vaaz üslubu onu hızla bir dizi önemli göreve taşıdı. Çok geçmeden Bayezid Camine atandı; sonra 1631'de Süleymaniye Camine çağrıldı. O yılın sonlarında Ayasofya'ya geçti.

Kutsal Metin ve Otorite

Kâtib Çelebi, Kadızade'nin mevlit töreninde şu ayet hakkında konuştuğunu hatırlıyordu:⁶²

Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.

Metin kendi başına kısır bir polemiği değil, birbiriyle ilintili bir kaygılar kümesine genel bir hitabı düşündürüyor. İnsanlık kutsal kanunlara, kadim metinler Kuran ve Hadiste kavranan bir "Doğru Yol"a karşı sorumludur. Doğru Yolu bu hayatta uygulamak Peygamber'in örneğini taklit etmektir. Bu, mevlid için uygun bir mesaj olsa da çok da incelikli olmayan bir Osmanlı-bir başka deyişle saltanatçı- metindi ve saltanat otoritesinin imtiyazında olan adaletle yargılıyordu.

Kadızade'nin aralarında Sufilerin dahi bulunduğu birçok taraftarı vardı. Münzevi disiplini, özgün bir Peygamber mesajı deneyimini mümkün kılıyordu; ayık tefekkür, Tanrı'ya giden yolda tutku ve yozlaşmaya karşı her zaman kırılğan olan duygulardan çok daha iyi, güvenilir bir rehberdi. Kuran'a dayandırılmayan inanç ya da ritüeller ve dünyevi icatlar, sünnetin antitezi olarak *bidat*'tı. Bunun topluma mal olma biçimini belki de Kadızade'nin hutbe metnindeki edebi bağlam ileri sürüyor. Ayet; evlilik, boşanma, yetişkinlik ve zina, veraset, yetimlere uzun nasihatler ve Yahudi, Hristiyan ve münafıklarla ilgili polemiği kışkırtan ithamları içeren Nisâ (Kadınlar) Suresinin ortasında yer alır. Yaygın Müslüman önyargısı, Hristiyan ve Yahudilerin sarhoş, kadınlarının hafifmeşrep olduğunu ve İngilizlerce ithal edilen tütünün çerçöple dolu olduğunu ancak gayri Müslimlerin seçip ayırmaya zahmet etmediğini iddia ediyordu. Kadızade'nin

⁶² Nisâ, 4: 58; Katib Çelebi, *Fezleke*, c. 2, s. 155.

vaazı ise şarkı söyleyip dans eden, evliyalrı yücelten, ilahi karışılmaya ilişkin şarap içme ve sevişme eğretilerlerini kullanan dervişleri de tiye alıyordu. El sıkışmak ve Peygamber'in ismi anıldığında *sallallahu aleyhi ve sellem* diye salavat getirmek gibi zararsız ritüeller bile Kadızade tarafından mahkûm ediliyordu.⁶³

Sultan, Kadızade'nin hutbesini sevmişti. Gelenek üzerinde metinsel otoriteye vurgu ve hayatın didik didik eleştirisi, kendi tutumuyla örtüşüyordu. Kâtip Çelebi, Sultan Murad'ın sigara içmeyle ilgili yasağını yayımladıktan sonra kılık değiştirerek şehirde dolaştığını ve sigara içerken yakaladığı tiryakileri anında infaz ettirdiğini bildirmiştir.⁶⁴ Ancak Murad, ne tartışmalı vaizin hevesli yardımcıları gibi "Kadızedeli" ne de mutasavvıftı. Murad hem bir ekümenik patrik hem de bir şeyhülislamı idam ettiren ilk sultandı.

Kadızade, metinlerin otoritesine başvururken Protestan Reformunda olduğu gibi kitlelerin bu metinleri kavrama kapasitesine güveniyordu. Bu görüş, temel okuryazarlık algısına sahip, dinlemeye hazır kitlelerin bulunduğunu varsayıyordu. Okuryazar insanlar, okurlar, soruların yanıtlarının kitaplarda bulunabileceğini düşünmeye eğilimlidir. Kadızadeliler, hutbe türünü bir kuşak içinde etkili bir kitle eğitim aracına dönüştürdü. Mesajları, dinleyicileri gerçek öğrenimin erişilmesi güç bir şey olmadığına temin ediyordu. Uzun yıllar temel eğitim ve öğrenime gerek yoktu. Önemli olan insani bilgeliğin öğrenilmesi değil, anlamı sarıh olan tek bir Kitap'a hâkim olmaktı. Bu kitabın berrak olduğu varsayılan anlamının tam seçiciliğe sahip hadis ve ilahiyat süzgeçlerinden geçmiş, Tanrı'nın diğer kitabı, Yaratılışın Kitabının ise ihmal edilmiş olması, gözlemciler için gün gibi açık hale gelmişti. İlk müritlerden Kâtip Çelebi, Kadızade'nin kendi tahsilinin derinliği ne olursa olsun, hareketin anti-entelektüel gerçekliğini kabul ediyordu.⁶⁵ Cami böylece kitlesel okuryazarlığın mahalli haline gelmişti, ancak belirli sınırları olan bir okuryazarlık türüydü bu.

⁶³ Katib Çelebi, *Balance of Truth*.

⁶⁴ Katib Çelebi, *Fezleke*, c. 2, s. 154-55.

⁶⁵ Hagen, *Ein osmanischer Geograph*, s. 23.

Kutu 4.3: Tebdilikıyafet Padişah

IV. Murad'la ilgili en ünlü hikâyelerden biri, şehirde kılık değiştirmiş halde dolaşp halkı gözlemesiydi. Evliya Çelebi bu durumu şöyle anlatır:

Murad Han kimi zaman elbise değiştirerek yaya olup dünyanın hâlini öğrenmek için Melek Ahmed Ağa ve bostancıbaşı ile yoldaş olup köşe köşe bazı eşkiyayı yakalayıp kellelerini kopardıktan sonra vücutlarını toprağa salıp ruhlarını gönderir ve başlarını sııklar üzerine dikerdi. Bu padişahın ettiği kan dökücülüğü bir padişah etmemiştir. Kahvehaneleri, meyhaneleri, bozahaneleri ve tütünü yasak edip yüz binlerce insanı o bahane ile her gün yüzer, ikişer yüzer adamı öldürürdü.

... Böyle kan dökücü iken yine büyük ve küçükle iyi ilişkiler kurup aracasız söyleşirdi. Yoksul ve zavıfların durumlarını öğrenmek için gece elbiseleri giyerek giysi değiştirip gece gündüz İstanbul içinde, çarşı-pazarda, orada burada, uzun günlerde yaya gezer, açlığını gidermek için bir aşçı dükkânına girerek arkadaşlarıyla yemek yiyip giderlerdi.*

Diğer sultanlarla da ilgili benzer hikâyeler anlatılıyordu –II. Osman'dan söz edilmiştir; Dukas ise II. Mehmed'in çeri kıyafetiyle gezip tozduğunu ya da Edirne'de yayan dolaşarak “kendisi hakkında söylenenleri dinlediğini” nakletmiştir.^a Fakat söz konusu olan sadece Osmanlı sultanları değildi. İslami gelenekte ilk tebdilikıyafet gezen hükümdar, Araptarihçi Taberi'ye göre sıradan Müslümanların hayatları hakkında bilgi edinmeyi seven Halife Ömer'di.^b (Evliya'ya göre, Ömer, Sultan Murad'a bir rüyada görünmüş ve kılıcını onun beline takmıştı.) *Newsweek*, 2002'de Taliban lideri Molla Ömer'in aynı adlı eski bir arkadaşını taklit ederek motosikletle^c gezindiğini yazmıştı. Sadece Müslümanlar da değil. Halkbilimci Stith Thompson, “kılık değiştirmiş kral” versiyonuyla ilgili birçok eski efsaneyi sıralamıştır.^d Masallar gerçek olsun olmasın, kolektif hafıza halkının dertlerinden birinci elden deneyimle haberdar olan tebdilikıyafet padişahları onurlandırır.

* *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, c. 1, k. 1, Gözden geçirilmiş 5. Baskı, 2008, s. 187, 211 –çn.

a Magoulas, ed., *Decline and Fall*, 201.

b Smith, çev., *The History of al-Tabari*, c. 14, s. 108-13.

c January 21, 2002, s. 26-27.

d Thompson, *Motif Index*, c. 4, K1812.

Vaizler kentli cemaatlerle birçok empati noktası bulmuştu.⁶⁶ Daima büyük bir sosyal eşitleyici olarak camide önemli olan sosyal paye sınıf ya da ayrıcalık değil, dürüstlüktü. Kadızade

⁶⁶ Zilfi, *Politics of Piety*, s. 163.

gibi büyük vaizlerin çoğunluğunun Osmanlı aristokrasisiyle bağı yoktu, genellikle büyük ilahiyatçı, müderris ya da önde gelen şeyhler değillerdi ve kökenleri taşraydı. Halk büyük camilerde haftanın her günü hutbe dinleyebiliyordu. Boş zamanlarını meyhanelerde değil, gerçekten yetenekli insanların ders verdiği dinsel kurslarda değerlendirebiliyorlardı. Kadızade, başkentteki ilk yıllarında yaşadığı semtin camisindeki sınıflarda haftada birkaç gün bizzat derse giriyor, ayrıca özel ders veriyordu.⁶⁷

Gündelik Hayattan Yansımalar

Sultan Murad'ın Bağdat'ı yeniden fethi (1638), sadece İstanbul'un büyük şehirlerinde değil, Selanik, Mısır, Halep ve Şam'ın yanı sıra Kayseri gibi mütevazı şehirlerde de kadıların mahkeme sicillerinde bolca teyit edilen bir yüzyıl ortası canlanmayı taçlandırmıştı. Artan okuryazarlık, sadece ulema arasında değil, okumaya ve biriktirmeye hevesli bir yönetici sınıf arasında da hâkimdi. En azından gözde vaizleri dinlemeye gelen cemaatten bazıları çocukları için de özel öğretmenler tutuyor, daha çok kitap biriktiriyor ve daha güzel evler inşa ediyordu. Bu kesim, devlet yetkilileri ve ailelerinden farklı olarak, tüccar ve entelektüellerden oluşan bir kentli orta sınıfa evrildi.⁶⁸ İltizam ve para vakıfları bir kredi sisteminin esası haline geldi. Toros Sıradağlarının ötesindeki bölge ve şehirler, gelişmekte olan bir Hint Okyanusu-Akdeniz-Karadeniz ticari birliğinin dokunmasına yardımcı oldu; Sultan Süleyman gibi kanun yapıcı bir hükümdarın buyurduğu etap ve süreçlerden oluşan kusursuzca düzenlenmiş bir sistem değildi bu, seyyal bir kişilerarası ve intisap ilişkileri ağı Osmanlı toplumu boyunca yayılmıştı.

Genel Bir Refah

Varlıklı tüccar aileler Mısır'ı özellikle şeker, biber, tekstil ve kahvede uzun erimli ticaretin merkezi haline getirmişti.⁶⁹ K1-

⁶⁷ Hagen, *Ein osmanischer Geograph*, s. 23.

⁶⁸ Hagen, "Afterword," s. 215-56, Dankoff, *An Ottoman Mentality*.

⁶⁹ Hanna, *Making Big Money*.

zildeniz rotalarını kullanıyorlar, ağları Sahraaltı Afrika ve Hindistan'a ulaşıyordu; çoğunlukla Osmanlı gümrük ofislerini kullanan Yahudi araçlar vasıtasıyla Venedik ve Adriyatik pazarlarına erişimleri vardı.⁷⁰ Mısırlı Ebu Takiyye gibi aileler, uzun erimli girişimler için birkaç kez bir milyon gümüş *nısf*a yaklaşan olağanüstü büyüklükte fonlar toplamıştı.⁷¹ Kuşkusuz çoğu bölgede meblağlar daha küçüktü, Kayseri'de örneğin en fazla on binlerce akçeye ulaşabiliyordu – dönemin akçesi de muhtemelen Mısır *Nısfı*'nın ancak yarısı değerindeydi.⁷² Ancak herkes, erkeklerin yanı sıra kadınlar, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler⁷³ önyargısız bir şekilde kredi piyasalarını kullanıyordu ve hiçbir Osmanlı mahkemesi, faizli kredilerin (oranlar %10 ile 20 arasında değişiyordu) İslam hukukunda hiçbir şekilde muteber olmadığını ciddi olarak dikkate almıyordu.

Kutu 4.4: Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden: Mostar'daki Büyük Köprü

Bu yüksek boylu köprü böyle göklere doğru yüksekçe yapılmış iken bazı vezirler, beyler, ileri gelenler ve hekimler bu köprünün seyrine gelip anılan iki köşkte [köprünün her iki başında] otururken şehrin nice cüret sahibi çocukları köprü kenarında hazır durup vezirlerin huzurunda her bir çocuk "Yâ Allah" deyip köprüden aşağı kendilerini bırakıp nehre atar ve kuş gibi uçar. Her bir çocuk birer sanatiyle taklalar atarak kimi baş aşağı, kimisi bağdaş kurar ve kimisi ikişer üçer olup birbirlerini kucaklayıp aşağı suya atılır. Cenâb-ı Allah saklayıp derhâl dışarı kenara çıkıp kayalardan yukarı tırmanıp köprübaşına gelip vezir ve ileri gelenlerden bahşiş alırlar. Ama başka insanlar aşağı atlamak değil, aşağı bakmaya cesaret edemeyip ödü patlar. Zira bu köprünün boyu ta aşağı suya kadar 87 kulaçtır. Ve Neretva Nehrinin derinliği de 87 arşındır. Neretva Nehri içinde hamam kubbesi gibi taşlar vardır ve gayet deli divane, taşkın ve coşkun akıp nice yerinde buruntu girdapları olup yıldırım gibi şakıyıp ve gök gürültüsü gibi gürleyip böyle bir deli suya kendini atmak cidden insan için büyük cesarettir.

⁷⁰ Hanna, *Making Big Money*, s. 93 ve s. 109-12.

⁷¹ Hanna, *Making Big Money*, s. 53-59.

⁷² Pamuk, *Monetary History*, s. 95-97.

⁷³ Hanna, *Making Big Money*, s. 43-65.

Resim 4.3: 1890'larda Photoglob şirketinin ürettiği bir kartpostalda Mostar Köprüsü. Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-DIG-PPMSC-09467.

Fakat çocuklar talimlidir. Önce alçak kayalardan atlayıp daha sonra yükseğinden atlaya atlaya alışıp köprüden aşağı atılırlar. Bir cüret de bu şehrin sanat ehli çırakları hanelerinden ustalarının dükkânlarına yemek getirirken iki elinde yemek, başı 628 üzerinde ekmek ve başka şeyler varken nice cesaret sahibi oğlan bu kadar ağır yüklerle köprü ortasında gitmeyip köprü'nün iki tarafında olan ensiz korkuluğu üzerinde çok hızlı bir şekilde seğirterek geçer çocukları var. Akıllı olan adam bu köprü'nün kenarına varmaya korkar, ama ergin olmamış çocuklar köprü'nün korkulukları üzerinde seğirterek geçerler, garip ve acayip seyirliktir.'

⁷⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Seyit Ali Kahraman, ed., k. 6, c. 2, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 628-29 –çn.

Kayseri, göçe bağlı olarak Karaman eyaletinde en kalabalık şehir haline gelmişti.⁷⁴ Kudüs'ten Kahire, Üsküp ve Saraybosna'ya kadar Ermeni cemaatleri belgeleyen keşiş Simeon Styliotes,⁷⁵ Kayseri gibi şehirlerde büyük sayılara ulaşan gruplara

⁷⁴ Ronald Jennings'in birkaç uzun makalede yayımlanan öncü araştırması için bkz. "Loans and Credit," "Women" ve "Zimmis."

⁷⁵ Andreasyan, ed., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*.

rastlamıştı. Safevi işgali, Osmanlı-Safevi savaşı ve iklime bağlı kıtlıktan etkilenen Ermeni ipek taciri mülteciler, İstanbul'a uzanan kervan güzergâhlarındaki konumu nedeniyle Kayseri'ye yerleşmişti. Simeon'a göre, çevre köylerde olduğu haliyle Ermeniceden çok Türkçe konuşuyorlardı. Çalışan nüfus yüksek derecede seyyaldi, bazı işçiler, tüccarlar ve diğerleri yılın belli bölümlerini İstanbul ve diğer şehirlerde geçiriyordu. Afyon ticareti de büyük yatırımcıları çekiyordu.⁷⁶ Bir tüccar, dört ayrı yatırımcıdan toplamda 87 bin akçe toplamıştı ve bu yatırımcılar arasında işi merhum kardeşinden devralan Ayşe bint Ahmed adlı bir de kadın vardı. Aynı hanım, şehirde sekiz dükkânlık bir grupta çoğunluk sahibiydi ve Kayseri Kalesi yakınlarında bir kahvehaneyi vakfetmiş ve kiraya vermişti.⁷⁷ Minik para vakıfları bile hâlâ borç veriyordu. Vakıf, iltizam ve krediler arasındaki bağ, vakfın hayır amacının bağışçının yaşadığı semtin avarız vergisinin ödenmesi olarak beyan edildiği vakalarda görülebilir.⁷⁸ Tipik bir vakada, Fatma adında bir kadın oğluna verilecek %20 faizli bir krediye bir ev ve bahçeyi teminat göstererek kefil olmuştu.⁷⁹ Kredi, avarız toplama sözleşmesi için verilecek teklifi artırmak üzere kullanılmış olmalı. Oğlu sözleşmeyi imzalar imzalamaz, mültezim, vergi toplamadan gelen kârları krediyi geri ödemek üzere kullanmıştı.

Hammaddelerin toplanmasından, imalat, pazarlama, satış ve kalite kontrole kadar bütün süreçleri loncalar kontrol ediyor, sigorta, işçi tazminatı ve sosyal yardım sağlıyorlardı. Loncalar, zanaatkârlar, tüccarlar ya da işçiler olsun, akla gelebilecek hemen her meslek ve zanaat erbabınca resmi olarak tanınan örgütler haline gelmişti. Hamam sahipleri, köle satıcıları, kitap satıcıları ve meddahların bile loncaları vardı.⁸⁰ Geleneksel düzenlemeler uyarınca işlev görüyorlar, kendi şeyhlerini seçiyorlar ve anlaşmazlıkları mahkemeye götürülmeden önce ken-

⁷⁶ Jennings, "Loans and Credit," s. 200-1 ve "Women," s. 105.

⁷⁷ Jennings, "Women," s. 109 ve s. 106.

⁷⁸ Bu konuya ilişkin çok sayıda örnek için bkz. Jennings, "Loans and Credit," s. 204-9.

⁷⁹ Jennings, "Women," s. 103.

⁸⁰ Hanna, *In Praise of Books*, s. 123.

di içlerinde çözüyorlardı.⁸¹ Ayrıca işyeri eğitimi için ek yer sunuyorlardı. Mesleki eğitim, hem evde özel eğitim hem de vakıf külliyelerine bağlı medrese ve ilkokullardaki mevcut eğitimin ötesine geçiyordu.

Rafine Sınıflar

Genel refah, en belirgin haliyle büyük şehirler ve küçük kasabalarda, yüksek sınıflara ait konaklarda gerçekleşen kültürel buluşmalarda sergileniyordu. Bu toplantıların gıdası olan müzik ve şiir ve sohbete, bolca sigara, içki, kahve ve şamata katık ediliyordu. Konya ve Karaman'da resmi yetkililere gönderilen 1617 tarihli bir emir, "bahçe ve avlularda alkol ve tütün kullanımı ve çarşı ve dükkânlarda satışının" esaslarını tarif ediyordu.⁸² Müzik de tekkelerin dışına taşmıştı. İran ve Orta Asya formları ve eski Osmanlı meşk geleneğinden uzaklaşan müzik, anaakım Osmanlı popüler kültürüne sızmıştı. Tempoyu belirleyen saray olsa da Osmanlı yetkililerin yanı sıra önde gelen tüccarların haneleri de kültürel serveti paylaşıyor ve yayıyordu.⁸³

İki popüler tür, biyografik sözlük ve *mecmua*'lar kültürel buluşmaların hissiyatını özellikle yakalamıştı. Bunların, günlük ya da anı defterlerinin⁸⁴ aksine otobiyografik ya da içebakışçı olması gerekmiyordu. Dönemin diğer eserleri –örneğin Yusuf el-Mağribi'nin Arapça konuşma dili sözlüğü⁸⁵ (Kahire'de üretilmişti) ya da genel görgü kuralları elkitabları– gibi her biri Osmanlı'nın geleneksellik bağlamında müşterek olanı keşfetme konusundaki tipik becerisini ifade ediyordu.

Biyografik sözlükler *tezkire* olarak adlandırılıyordu. Onlarcası ortaya çıkmıştı. Kimileri ana tema olarak –şairler, sufi şeyhleri, ulema simaları gibi– bir meslek erbabını konu alıyordu. Bazıları ise yerel ünlüleri onurlandırıyor. Edirneli Sehi Beyin yazdığı bir Osmanlı şuaara *tezkiresi** bir model oluştur-

⁸¹ Örnekler için bkz. El-Nahal, *Judicial Administration*, s. 57-64.

⁸² 82 Numaralı Mühimme Defteri, kayıt 343.

⁸³ Feldman, *Music of the Ottoman Court*, s. 30, 55-64.

⁸⁴ Terzioğlu, "Man in the Image of God."

⁸⁵ Hanna, *In Praise of Books*, s. 121-23 ve s. 114-15.

* Heşt Bihişt. –çn.

muştı. Bir yüzyıl boyunca yeni şairlerin eklendiği, maddelerin uzatılıp kısaltıldığı, farklı konuların ustalıkla vurgulandığı ve özgün şiir ve kişisel yorumların dahil edildiği ekleme ve devam metinleri ortaya çıkmıştır.⁸⁶ Maddeler, şairlerin isimlerine göre alfabetik olarak sıralanmış, ayrı bir bölüm ise Osmanlı saltanat ailesine ayrılmıştı. Her biri yeni editör tarafından yazılan nesir formundaki sunuşlar şiir sanatı ve edebiyat tarihi üzerine yerinde eleştirel denemelerdi. Bir başka örnek olarak Taşköprizade Ahmed'in 1558'de âlim şeyhlerle ilgili olarak yazdığı Arapça tezkirenin* Türkçeye hızlıca çevirileri yapılmış, 1632'ye kadar da sekiz ek ve güncelleme görmüştür. Günümüze kadar ulaşan el yazmaları sahiplerinin sıklıkla ellerindeki özel nüshayı bolca çıkma ve kişisel gözlemlerine ilişkin notlarla haşiyelendirdiğini gösteriyor.⁸⁷ Tarihçiler, Gelibolulu Mustafa Âli'nin yazdığı üzere ölüleri diriltten İsa'ya benziyorduysa,⁸⁸ bu tezkireler cemaatlere, kadim edebi sanatların Osmanlı uygulayıcılarına yönelik met-hiyeler olarak okunabilirdi.

Kültürel toplantıların gözdesi bir başka tür sözcük anlamı "koleksiyon" olan *mecmua*'ydı. Osmanlı'da bu konuda İstanbul'un fethinin öncesine kadar giden en erken örnekler kalemiye sınıfına yönelik stil rehberleriydi ve evrensel İlhanlı mirasını yâd ediyordu.⁸⁹ Şimdi Osmanlı edebiyatçıları bu "elkitabını" kişisel bir edebiyat albümüne dönüştürmüştü. Şiirler, mektuplar, listeler, hava raporları ve resmi belgeler, kimi kopya edilmiş kimi ise kendi yarattıkları anekdotlar, halk masalları, sultanın fermanları, İncil ve Kuran'dan kahramanlar ve daha fazlası mecmuaya boca ediliyor ve kültürel buluşmalarda yazar ve sanatçı çevreleriyle paylaşılıyordu. Mecmuaların Türkçe, Slavca ve Arapça olarak yaygınlıkları okuryazar Osmanlı halkının kapsayıcı, bölgelerüstü ve etnisitelerüstü sosyal değerlerine işaret ediyor.⁹⁰

⁸⁶ Stewart-Robinson, "Ottoman Biographies of Poets."

* Şakaikü'n-Numaniye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye -çn.

⁸⁷ Andrews, "Tezkire-i Şu'arâ," s. 19.

⁸⁸ Alıntı, Schmidt, "Historian as Biographer," *The Joys of Philology*, c. 1, s. 147-48.

⁸⁹ Darling, "Ottoman Turkish."

⁹⁰ Buzov, "World of Ottoman Miscellany Mecmuas."

Alimler ve Öğrenciler

Kahire, İstanbul, Şam ve Selanik'le birlikte Osmanlı'ya ait müşterek, seçkin bir Akdeniz kültürü bahçesi oluşturunuyordu. Hem batıda Atlantik kıyısı hem de doğuda Kafkaslar kadar uzak bölgelerden gerek Müslüman gerekse Yahudi ve Hristiyan âlim, hacı ve diplomatların yolları Osmanlı sınırlarının içinde ve ötesinde kesişiyordu.

Önde gelen birçok Osmanlı ulema, bilim insanı ve hekim eğitimini Mısır'da almıştı. Öğrenimin temelini, Akdeniz Havzası boyunca Hristiyan Avrupa'da Latince çeviriler, Osmanlı topraklarında ise özgün Arapça dilinde olmak üzere eserleriyle ilim dünyasına ilham veren İbni Sina gibi şahsiyetlerin klasik metinleri oluşturunuyordu. Mısır'da Eyyubi ve Memluk dönemi medreseleri hâlâ başta ediliyordu, Mansuriye Hastanesi ise emsalsiz bir üne sahipti. Bu, çağdaş bilime direnç değil, tam tersi bir anlama geliyordu. İbni Sina'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'ı öğretiliyordu örneğin ama bu Memluk dönemi Kahire'sinde İbni Nefis'in yaptığı bir güncelleme vasıtasıyla yapılıyordu.⁹¹ İbni Nefis'in güncellediği bilgiler, Şemseddin İtakî tarafından *Teşrîhu'l-ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân* adlı elkitabında kullanılmıştır. İtakî de, örneğin insan embriyosu ve sinir sistemi üzerine kendi tashih ve şerhlerini eklemiştir. Larendeli Siyahizade Derviş, ürettiği seçkin tıp ve eczacılık terimleri sözlüğünün araştırmasını da Mısır'da yapmıştı. Arap klasikleri de sıklıkla Türkçeye çevriliyor ve Türkçe bilimsel ve tıbbi sözcük dağarcığının temellerini atıyordu. Dönemin belki de en önemli tıbbi eseri *En müzecü't-Tıb*'tı. Hastalık ve tedavilerin sistematik bir tartışması niteliğinde, anatominin önemine vurgu yapan ve kadavra kullanımını savunan kitap, iklim, topoğrafya ve bütün tıbbi sürecin standart bağlamı olarak sağlık arasındaki karşılıklı ilişkiler üzerine bir denemeye başlıyordu.⁹² Yazarı Emir Çelebi, arka arkaya üç sultanın başhekimliğine getirilmeden önce Mansuriye'de başhekim olarak görev yapıyordu.

Bilimsel faraziyeler ve araştırma gündemleri, el yazmaları ve kitaplar, siyasi ve dinsel sınırların kolaylıkla kesişmesini

⁹¹ Kazancgil, *Osmanlılarda Bilim*, s. 195, 198-99.

⁹² Kazancgil, *Osmanlılarda Bilim*, s. 195-96.

sağlamıştı.⁹³ Sahaflar bu kültürel alışverişte değeri yeterince teslim edilmemiş bir rol oynamıştır. İstanbul, Halep, Kahire ve diğer büyük şehirlerdeki sahaf çarşılarında hem Osmanlı hem de diğer müşterilere kitap tedarik ediyorlardı. Evliya Çelebi, İstanbul'da Kapalıçarşı dışındaki sahaflar çarşısında 300 kişinin istihdam edildiği 60 dükkân bulunduğunu yazmıştır. Bir başkası, Fatih Caminin avlusunda faaliyet gösteriyordu. Kahire'de el-Ezher'deki sahaflar çarşısında 20 dükkân vardı.⁹⁴ Tek tek yazar ve hocalar da Osmanlı topraklarında adeta mekik doku-yordu. İtākî örneğin Şirvanlıydı ve batıya çok sayıda Ermeni'yi Kayseri gibi yerlere getiren aynı mülteci dalgasıyla birlikte gel-mişti. İtākî, Kahire'ye gitti; çoğu Sünni Azeri ve Kürt olan diğer mülteci ulema ise Şam'ın cazibesine kapılmıştı. Kahire'nin fen bilimleri için taşıdığı anlama, Şam, felsefe ve teoloji konusunda sahipti. Bir başka etkileyici örnek Molla Mahmud el-Kürdi'ydi. El-Kürdi, Şam'a yerleştikten sonra geçirdiği 50 yılı aşkın öğretim hayatında mantık, semantik ve belagata dayanan yeni Farsî ilmi ve yöntemini tanıtmıştı. Kadızade gibi ilahiyatçı ve vaizlere karşı büyüyen güvensizliğe karşı bağımsız felsefenin rolünü savunan el-Kürdi, aralarında İbrahim el-Kurani (ö. 1690) ve Abdülgani en-Nablusi'nin (1640-1731) de bulunduğu kalburüstü bir Osmanlı ulema kuşağını eğitmiştir.⁹⁵ Ulema bu kültürel alışveriş ikliminin ortasında her zaman birbirlerinin çalışmasına atıfta bulunmuyor, hatta birbirlerinin adını bile bilmiyordu. Örneğin İtākî daha önce yayımlanmış bir Farsça anatomi kitabından illüstrasyonlar alıntılanmış, ayrıca Vesalius'un 1543'te Basel'de yayımlanan Latince *De Humani Corporis Fabrica Libri Septem*'ini kesinlikle bilmesine rağmen bu kitaba atıfta bulunmamıştı.⁹⁶

Kuzeybatı ülkelerinden Protestan ve Katolik âlimlerin yolu da zaman zaman Osmanlı'nın öğrenim merkezlerine düşüyordu. Romalı Pietro della Vale, Padova Üniversitesinde öğrenim görmüş bir Yahudi olan Joseph Solomon Delmedigo; İngiliz başpiskoposlar Laud ve Ussher'ın koruması altındaki kraliyet yanlıla-

⁹³ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık*, s. 139-41.

⁹⁴ Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık*, s. 75-79, 93-99.

⁹⁵ El-Rouayheb, "Opening the Gates."

⁹⁶ Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine*, s. 48-49.

rı John Greaves ve Edward Pocock ve diğer birçokları yıllarını Osmanlı İmparatorluğu ve daha doğuda seyahat ederek geçirmişlerdi. Ortaçağ İslamının, Greko-Romen klasik ilkçağ bilimini sadece onların yararı için muhafaza ettiğini düşünmüyorlardı. Bilimin içkin doğasına karşı kendi dönemlerinin Müslüman ulemasıyla aynı sorumluluğu paylaşıyorlar ve sadece ortaçağ Arap biliminden değil, çağdaş Osmanlı ve Pers eserlerinden de derinlemesine feyiz alıyorlardı.⁹⁷ Eski eserleri arıyor, Arapça, Süryanice, İbranice, Yunanca ve diğer dillerdeki el yazmalarını topluyor ve yerel yetkililere danışıyorlardı.⁹⁸ Bu alışverişlerin bir sonucu olarak, kimi Osmanlı âlimleri de Copernicus sistemi ve bunun çevresinde dönen tartışmalardan haberdar olmuştu. Osmanlı sarayı, konuyla Noël Duret'nin kitabı *Nouvelle théorie des planetes*'in İbrahim el-Zigetvari tarafından yapılan Arapça çevirisi sayesinde 1660'larda tanıştı. Duret'nin özgün Latince eseri, saraya kendisi de Türkçe, Arapça ve Farsça 37 el yazmasını elinde bulunduran Kardinal Richelieu'nün bir hediyesiydi.⁹⁹ El-Zigetvari, eserin öncelikle güncel astronomi tabloları yönünden dikkate alınması gerektiğinde ısrar etse de şüpheyile karşılanmıştı.

Katib Çelebi ve Osmanlı Uleması

Önde gelen Osmanlı ulemasının entelektüel menzili, sonraki ününe rağmen dönemi içinde sıradışı görünmeyen Katib Çelebi'de (1609-1657) görülebilir.¹⁰⁰ Seçkin bir ulema ailesinden gelmiyordu –babası sarayda eğitim almış bir Hristiyan dönmeydi. Kâtip Çelebi, gençliğinde ordunun mali idaresinde bir görev almış ve seferlerde orduya eşlik etmişti. Klasik felsefe, astronomi, aritmetik ve geometriye hak ettiği önemi vermediği gerekçesiyle müfredatından şikâyet ettiği medreselere hiç yazılmamıştı.¹⁰¹ Bunun yerine başta derslerini anlamlı ve ilham verici buldu-

⁹⁷ Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges*, s. 108 ve her yerde.

⁹⁸ Erünsal, *Osmanlılarda Sahâflık*, s. 99-102. El sanatı objelerine ilgi üzerine John Covel'in yorumları için bkz. Covel, *Early Voyages and Travels in the Levant*, s. 279-80.

⁹⁹ Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges*, s. 139-62.

¹⁰⁰ Hagen, *Ein osmanischer Geograph*.

¹⁰¹ Hagen, *Ein osmanischer Geograph*, s. 42.

ğu Kadızade'nin kendisi olmak üzere evde birkaç özel hocadan ders almıştı. Mamafih, 1635'teki Erivan seferinden sonra (ilgili hadise atıfta bulunarak) *Cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere*, bir başka deyişle nefisle mücadeleyle, tahsil hayatına dönmeye karar verdi.¹⁰² Annesi ve bir başka varlıklı akrabadan kalan miras, mali durumunu rahatlatmıştı. Bu parayı, özel derslerden gelen sınırlı gelirine ek olarak kullandı, gerisini ise kitaplara harcadı.

Kâtib Çelebi, ilk kitapları arasında yer alan, daha önce sözünü ettiğimiz nasihathamesi *Düsturu'l-amel li Islahi'l-halel*'den bir edebi biyografi ansiklopedisine ve *Keşfü'z-zunûn* adıyla şaşırtıcı genişlikte bir kaynakçaya kadar birkaç türe yayılan yirmiden fazla kitap yazdı. İslami edebiyat ve bilimi üzerine yazılmış muhtemelen en önemli referans eser olan bu çalışma, şiir antolojileri, derlemelerin yanı sıra bilim, din, dil, siyaset, tarih ve bilim ve ilim üzerine 300'den fazla deneme dahil bütün alanlardan 10 binden fazla yazar ve 15 binden fazla kaynak içeriyor.¹⁰³ Kâtib Çelebi ayrıca kendi dönemi ve Osmanlı donanmasının tarihiyle ilgili önemli bir vakayiname yazmıştır. Tamamlanmış son çalışması olan, Kadızadeli hareketinin sistematik reddiyesi *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk*, Kâtib Çelebi'nin Kadızade'ye daha önceki hayranlığından ne derece uzaklaştığını ortaya koyar.¹⁰⁴

Kâtib Çelebi, ölümünde *Cihannüma* adlı tamamlanmamış bir coğrafya kitabı bıraktı. Bu eseri, Osmanlı ve erken Pers ve Arap coğrafyaları formunda, çeşitli dünya bölgelerinin şehirleri, bitki ve hayvan varlıkları, sosyal gelenekleri ve nadir tuhaflıklarının yer aldığı bir tür yerküre fenomenolojisi¹⁰⁵ olarak yazmaya başlamıştı. Kitap üzerinde çalışmaya devam ederken, bir Fransız mühtedinin kendisi için çevirdiği *Atlas Minor* ve Ortelius'un *Theatrum Orbis Terrarum*'u gibi yeni coğrafya kitaplarında yaptığı incelemeler, eserinin çatı fikrini bütünüyle değiştirmesine neden oldu. Çalışmasına sil baştan başladı, öldüğünde bu yenileme sürecinin ortasındaydı. Bir matbaa makinesi istiyor (koca ülkede tek bir matbaa olmamasından yakınıyordu)

¹⁰² Hagen, *Ein osmanischer Geograph*, s. 36.

¹⁰³ Birnbaum, "Questing Mind."

¹⁰⁴ Katib Çelebi, *Balance of Truth*.

¹⁰⁵ Terim için bkz. Hagen, *Ein osmanischer Geograph*.

ve gelecekte müstensihlerin onun çizdiği haritaları es geçeceğini tahmin ediyordu.¹⁰⁶

Kutu 4.5: Zamane Günahları

Kâtib Çelebi'nin karısı bir yakın arkadaşına eşinin nasıl öldüğünü anlatmıştı. Kâtib Çelebi gece yatmadan önce biraz kavun yemişti. Sabah soğuk suyla gusül abdesti almış (karısıyla yakınlaştıktan sonra) ve kendine bir kahve yapmıştı. Fincan aniden elinden düşmüş ve kalp krizi nedeniyle yere yığılmıştı. Karaciğeri temizleme gücüne sahip doğal bir antioksidan olan kavunla ilgili ayrıntı Osmanlı tıbbının holistik sağlığı ne kadar iyi kavradığını gösteriyor. Öte yandan, Kâtib Çelebi'nin kahvesini muhtemelen afyon katarak içmeyi sevdiği de anlaşılıyor.^a

^a Hagen, *Ein osmanischer Geograph*, s. 76-78.

Kentli Çalışan Sınıf

Gerek Hristiyan gerekse Müslüman vakayiname ve diğer edebiyat eserlerinde aniden bir çalışan sınıf belirivermişti. Yazarlar tüccar, asker, kâtip, ulema, şeyh ve seyyidlerin (Peygamber'in soyundan olan kimseler) oluşturduğu saygın sınıftan ayrı duran şehir çocuklarından, ayaktakımından, soytarılardan, süflilerden ve yontulmamış ahaliden¹⁰⁷ endişeyle söz ediyordu. Hamallar, tellaklar, bakkal çırakları ve diğer tür ücretli işçilere yönelik bir pazar vardı. Bir Ermeni yazar, birçoğunun Sultanahmet Caminde çalışan inşaat işçileri ve zanaatkârlar arasında popüler olduğunu söylüyordu.¹⁰⁸ Bu işlerden bazıları altsınıflara en azından çocukları için çok istedikleri enformel eğitimi vaat ediyordu. Doğu bölgelerini bilen yazarlar Celali isyanları ve İran savaşlarının getirdiği muhacir ve mültecilerden söz ediyordu. Sultan iki kez hepsinin geldiği yere geri dönmesi buyruğunu vermeye kalkışmıştı.¹⁰⁹ Kendisi de bir Abhaz olan Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'da kimi Abhazlar çocuklarını şeh-

¹⁰⁶ John Curry'nin Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsünde 27 Mayıs 2012'de verdiği konferans.

¹⁰⁷ Sariyannis, "‘Mob,’ ‘Scamps’ and Rebels."

¹⁰⁸ Andreasyan, "Celâlilerden Kaçan," s. 46.

¹⁰⁹ Kemahlı Krikor bahsi için bkz. Finkel, *Osman's Dream*, s. 211.

rin kimliksiz kalabalıklarına katılacaklarına idareci olacakları umuduyla yüksek seviyeli memurlara satıyordu.¹¹⁰

Kimliksiz kalabalıklar, havayla ilgili bir şeyleri hatırlatıyordu. Her ikisi de gayri şahsi, tanımlanamayan enerjilerle hareket geçiyordu. Ancak hava durumu tanrının amellerinden ibaretken, olaylar bir kalabalık tarafından kışkırtıldığında, Hikmeti ilahiyenin tasavvurları şimdiye kadar az bölümü keşfedilmiş çok uzak bölgelere ulaşıyordu.¹¹¹ Konu, bazen meydana gelen olaylardan sadece ayaktakımının sorumlu olması değildi. İstanbul'da 1631-1632'de estirilen dehşet dalgası ve Sultan Osman'ın katlinde olduğu gibi bu çetelerin arkasında bir şekilde dedikodu ve şayia yatar;¹¹² peki ya dedikodu ve şayiaların arkasında yatan nedir? Bu, ucu müphem, kavranamaz ve özellikle hiçbir yere varmaz bir şeymiş gibi görünüyordu.

Endişeler kahvehanelerin üzerinde toplanmıştı. Kentli günahkârların toplanma yerleri, güvenlik meraklıları ve ahlak bekçileri için kolay hedefler oluşturuyordu. Sosyallik konusunda kahvehanelerle karşılaştırılabilecek tek yer belki hamamlardı, ancak temel temizlik ve dindarlık kavramlarıyla olan meşru bağlantıları bu mekânlara avantaj sağlıyordu. Kahve içmek yeni bir şey değildi. Kahve çekirdeği onyıllar önce Yemen'den gelir gelmez İstanbul'da hemen kahvehaneler açılmış, ardından da imparatorluğun her yanına yayılmıştı.¹¹³ Kahvehaneler, evleri kültürel buluşmalar, müzik ve diğer oyalayıcı faaliyetler için yetersiz olan mütevazı gelirli insanlar açısından zengin ve hali vakti yerinde insanların hanelerinin muadiliydi.¹¹⁴ Kahvenin olduğu yerde "kamusal eğlence kültürü"nün daha da kötü bir vechesi olarak tütün de vardı.¹¹⁵ Kahve nefesin kötü kokmasına neden oluyordu ama bütün bir odayı da kokutabiliyordu, tütün ise bayat bir koku bırakıyor, dişleri, sakalı ve tırnakları sarartıyor ve insanları genel olarak kirletiyordu. Camiler, üzeri sigara

¹¹⁰ Alıntı, Sariyannis, "'Mob,' 'Scamps' and Rebels," s. 7.

¹¹¹ İklim ve stres üzerine bkz. Fagan, *The Little Ice Age*, s. 102-3.

¹¹² Osman'la ilgili bkz. Dağlı, "Bir Haber Şâyi' Olduki." Dehşetle ilgili bkz. Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. 2, s. 460-61.

¹¹³ Hattox, *Coffee and Coffeeshouses*.

¹¹⁴ Hanna, *In Praise of Books*, s. 65-68.

¹¹⁵ Grehan, "Smoking."

ya da nefesi kahve kokan insanları geri çevirmeye başlamıştı; tıpkı kutsal metinlerin bu yasağa insanların sarımsak, pırasa ya da soğan kokmaları durumunda daha çok mizah yollu olarak cevaz vermesi gibi. Ancak bunlar ciddi konulardı. İlahiyatçılar tütünü kâfirlikle bir tutuyor,¹¹⁶ herkese bu musibeti getirenin İngilizler olduğunu hatırlatıyordu.

Kutu 4.6: Henry Blount Kahvehanede

Henry Blount adlı genç bir İngiliz soylusu 1634'te bağımsız olarak Osmanlı İmparatorluğunu ziyaret etmişti. Bir Venedik kadırgasıyla Zara'ya gitmiş, karayoluyla İstanbul'a seyahat etmiş ve denizyoluyla "bütün bilimlerin kaynağı" Mısır'a devam etmiştir. Aşağıdaki tasvir Blount'un seyahat hatıratında yer alıyor.*

Ayrıca pek de güzel olmayan ve kahve adını verdikleri bir içecekleri daha var. Kahveyi küçük fasulye büyüklüğündeki kahve çekirdeklerini fırında kurutup is halini alınca toz haline getirerek elde ediyorlar. Tadı biraz acımtırak oluyor ve suyla köpürtüp dayanabilecekleri ölçüde sıcak içiyorlar. Kahve günün her saatinde, özellikle sabah ve akşam içilebiliyor. Bu amaçla Türkiye'deki sayıları hanlardan fazla olan ve bizdeki birahanelerden daha yaygın olan kahvehanelerde iki-üç saat vakit geçirebiliyorlar. Kahvenin eski Lakonia'da çok kullanılan kara çorba olduğu düşünülmektedir. Mide rahatsızlıklarına iyi geliyor, beyni rahatlatıyor, asla sarhoş etmiyor veya başka zararlar vermiyor ve dostluklarda zararsız bir eğlence aracı. Yarım metre yükseklikteki minderlerle kaplı sedirlerde Türk alışkanlıklarına uygun olarak bağdaş kurup, bazen 200-300 kişi hep beraber sohbet ediyorlar ve muhtemelen tuhaf bir müzik çalan birileri gelip geçiyor. Türk müziği üzerinde konuşulmaya değer bir müzik. O çok geniş topraklarda tek bir ton egemen. Ne kadar uğraşıysam başka bir şey duyamadım ve o tonu da herkes çalamıyor. Çok az sayıda insan iki telli kemençeye sahip ve ziyafetlerde ya da diğer toplantılarda güvenle çalabiliyor. Ama hangi melodiyi çaldığını bilmediği gibi, aynı melodiyi üst üste iki kez çalamaz. Bundan eminim. Denemek için çeşitli toplantılarda, yetenekleri olup olmadığını anlamak amacıyla kendi ülkemizin müziğini bahane ederek çalma girişiminde bulundum. O kadar iyi karşıladılar ki genellikle tekrar çalmamı istediler. Böylece onların yetenekleriyle benimkinin benzer olduğunu anladım, çünkü hiçbir müzik aleti hakkında en ufak bir fikrim yoktu. Artık hiçbir şey benim gözümde onların dehasını gizli tutamazdı, çünkü ben insanların en etkilendiği ortamlarda insanların düşlerini, en az açıkça ortaya koydukları kadar tahmin etmeye alışkındım.*

* Henry Blount, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk* (1634), Dilek Berilgen Cenkçiler, çev., ODTÜ Yayıcılık, 2010, s. 92-93 -çn.

Evliya Çelebi, hem kahvehane akşamlarının doğal dekorunu oluşturmuş olabilecek türden hikâyeler hem de bunların eğlence- li üsluplarıyla ilgili açıklayıcı bir kaynaktır. Evliya Çelebi, Sultan Murad'ın ölümünden sonra, kısa bir süre veziri azamlık görevinde de bulunan güçlü kuzeni Melek Ahmed Paşanın maiyetine katılmıştı. Ancak gerçek tutkuyu seyyahlıkta bulmuştu. Osmanlı kültürünün yoğun, canlı bir kaleydoskopu olan *Seyahatname*'si dünya edebiyatının gerçekten keyifli abidelerinden biridir. Kitabın gerçek yıldızı, anlatıcıdan çok imparatorluk ve onun çeşit çeşit insanlarıdır. Kitabın eğlencelik değerinin büyük bölümü okurun Osmanlı etnik grupları, bunların bölgesel dilleri ve kültürüne olan ilgisini esas almış olmasıdır. Evliya'nın herhangi bir bölgeyle ilgili tasviri, yerel dilin sözcük dağarcığından oluşturulmuş listelerle başlar. Evliya Çelebi, genel olarak okura ona kadar nasıl sayılacağını öğretiyor, ekmek, et, arpa ve bunun gibi birkaç basit sözcük veriyordu, daha sonra ise vücudun bölümleri, küfür ve diğer aşağılayıcı ifadelerle ilgili daha renkli sözcük dağarcığına geçiyordu. Arnavutçanın tarifini yaparken ilk olarak "Arnavut" sözcüğünün utanmaz¹¹⁷ anlamına geldiğini iddia ediyor, sonra da bir bayağılık sağanağına başlayıp, "Sözün kısası, dervişler seyahat sırasında böyle dilleri de bilip kendine sövdükleri yere varmayıp rahat edelermi," diye masumca bitiriyordu.¹¹⁷

Kutu 4.7: Bilimin Kerameti

Evliya Çelebi, Hezarfen Ahmed ve sultanla ilgili bir hikâyede sıradan insanın saflığı ve yeni olana karşı duyulan korkuyu tiye almıştır. Hezarfen Ahmed, Galata üzerinde uçuş denemeleri yapıyordu. Evliya, kendisini Galata Kulesi'nden salıp Boğaz'ın karşı yakasındaki Üsküdar'da, *Doğancılar* Meydanına inen Hezarfen'le ilgili eğlenceli bir hikâye kaleme aldı –Evliya'nın amacı muhtemelen kelime oyunuydu. Denize bakan kameriyesinden seyrettiği gösteriden hoşnut kalan Sultan Murad, Hezarfen Çelebi'yi bir torba altınla ödüllendirmişti. Sonra aniden kuşkuya kapılmıştı: Her ne istese elinden gelir! Böylece Hezarfen Çelebi'yi Cezayir'e sürdü.

* *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Seyit Ali Kahraman, ed., c. 1., k. 2, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 669 –çn.

* *Ârnâbüd. "Nâ-bûd" Osmanlıcada olmayan, bulunmayan anlamına geliyor –çn.*
¹¹⁷ Ed. Dankoff, Kahraman, Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 126.

Yabancılar

Dikkatli Osmanlıların ilgisini çeken son bir grup, sayı ve çeşitlilikleri giderek artan yabancılarıdır. Tüccarların yanı sıra bilim insanları ve misyonerler, ayrıca İngiliz soylu Henry Blount gibi maceraperestler de vardı. Blount, iklimin insan kültürü üzerinde olağanüstü bir etkisi olduğuna inanıyordu ve Osmanlı topraklarına basiretsiz, soğuk İngilizlerin karşısını bulmak üzere gelmişti. Osmanlı'yı 1631-1732'deki uğursuz dehşet dalgası kışından hemen sonra ziyaret eden Blount, "Bu dönemleri en görkemli hallerinde gözlemleyecek biri Türkiye'den daha iyi bir sahne bulamazdı," diye yazmıştı.¹¹⁸ Bir Venedik kadırgasına билет almış ve karayoluyla Zara'dan İstanbul'a giden bir grup arasındaki tek Hristiyan olduğunu sevinçle fark etmişti. Yolculuk sırasında Saraybosna'da kendisini köle olarak satmakla tehdit eden bir Hristiyan Slavla kavgaya tutuşmuştu. Kadı, Blount'un lehine karar vermiş ve kendisini serbest bırakmıştı. Blount'u cezbeden yer, antikçağda "bilim ve modern sanatın kaynağı" olan Mısır'dı. Kahire'nin ise, "bu dönemlerde açık bir biçimde insanlığın en kalabalık yeri" olduğunu keşfetmişti.¹¹⁹

Blount kendi başına seyahat ediyor ve herhangi bir şirket ya da resmi görevi temsil etmiyor olsa da Osmanlı topraklarındaki yabancıların çoğu tüccardı ve İtalyanlar, özellikle de Venedikliler tipik olarak en ünlüleriydi. Portekizlilerin yüzyıl boyunca Ümit Burnu civarından Hindistan'a uzanan güzergâhta sağladığı gelişim Venedik ticaretinde tedrici olarak bunaltıcı bir etki yaratmıştı. Osmanlıların bu durumla ilgili olarak aynı dönemde yaptığı bir analiz, sultan harekete geçmediği takdirde Osmanlı ticaretinde benzer bir etkinin yaşanacağına dikkat çekiyordu. *Hadis-i Nev ya da Târih-i Hind-i Garbi'* [Yeni Dünya ya da Batı Hint Adaları'nın Tarihi] adlı eski bir Osmanlı eserinin kenar boşluklarına yazan anonim bir denemeci, Portekizlilere ve İspanyollara karşı askeri harekât çağrısında bulunuyor, "Avuç içi kadar yeryüzünde gemilerinin ulaşamayacağı bir yer yok; hisar

¹¹⁸ Blount, *Voyage*, s. 3-4.

¹¹⁹ Blount, *Voyage*, s. 3.

* Mehmed Suûdi Efendinin (ö. 1591) tarihî coğrafya kitabı -çn.

ve kaleler kuramayacakları bir barınak, bir liman ya da rıhtım da yok," diye yakınıyordu.¹²⁰

Divân-ı Hümâyûn, transit ticaretteki payını Fransız ve İngiliz tüccarlara imtiyazlar sunarak korumayı tercih etmişti. Bu antlaşmalar, cizye vergisinden muafiyet ve yabancı tüccarların kendileri ve Osmanlı vatandaşları bile olsalar yerel berathıları için sınırlı türden bir ülkedışı dokunulmazlığı içeriyordu. Bu "kapitülasyonlar" Osmanlı hanedanı için Yahudi ve Hristiyan cemaat liderlerine verilen sınırlı özyönetim izninin bir versiyonu anlamına geliyordu ve aynı adı taşıyordu. Hükümler Osmanlılara da mukabil başkentlerinde diplomatik misyonlar kurma konusunda müteakıl haklar tanıyorsa da, bu haklar eşit değildi. Ne yurtdışındaki Osmanlı tüccarlar kendi devletlerinin yabancı tüccarlara bahsettiği haklara sahipti ne de her halükârda Kuzeybatı Avrupa'nın birçok kesiminden menedilen yurtdışındaki Müslümanlar için ibadet özgürlüğü vardı.¹²¹ Artık daha deneyimli İtalyanların yanı sıra, Kuzeybatı Avrupa menşeli anonim şirketler de cazip Osmanlı pazarına girmişti. Fransızlar bu tür ilk antlaşmayı 1569'da sultanla yaptı. İngiliz tüccarlar, ticari faaliyetlerini başlangıçta Fransızların koruması altında sürdürmüş, daha sonra 1581'de Kraliçe I. Elizabeth tarafından Turkie Company'ye imtiyaz verilmişti.¹²² Adı 1592'de Levant Company olarak değiştirilen şirketin, hem İstanbul'da hem de İzmir'de varlığı bulunuyordu ve İngilizlerin Osmanlılarla ticaretinde bir kraliyet tekeli elinde bulunduruyordu. Hollandalı tüccarlar da ilk başta Levant Company'nin şemsiyesi altında faaliyet gösterse de Felemenk Cumhuriyeti birkaç yıl içinde kendi East India Company [Doğu Hindistan Şirketi] şirketini yetkilendirdi.¹²³

Osmanlı'nın Doğu Akdeniz limanlarında hoş karşılanan yabancı varlığı ve Avrupa tarafına Osmanlı Müslümanlarına göre daha büyük bir sınırötesi seyyaliyete sahip Hristiyan ve Yahudilerin gidiş-gelişi bir kozmopolit bilincin göstergesiydi. Bu durum Batı Hristiyanlığındaki çekişmelerin Osmanlı toprakları-

¹²⁰ Goodrich, *The Ottoman Turks*.

¹²¹ Goffman, *Ottoman Empire*, s. 169-88.

¹²² Skilliter, *William Harborne*.

¹²³ Bulut, *Ottoman-Dutch Economic Relations*.

na girişine de yol veriyordu. Misyoner Cizvitler, Ermeni ve Doğu Ortodoks cemaatleri arasında rahatsızlıklara neden oluyordu. Katolik muhalifi Kyrillos Loukaris, 1620'de Bila Hora Savaşının gerçekleştiği haftada İstanbul Patriği olmuştu. Katolik misyonerlerin nüfuzuna karşı Kilisede reform için çaba gösterirken Protestanlığa sempatiyle bakıyordu. Birçok Hollandalı ve Polonyalı Protestan dostu vardı, Canterbury Başpiskoposuyla yazışlıyordu ve İstanbul'daki İngiliz temsilcilerin güçlü desteğine sahipti. İlk Yunanca matbaayı kurdu ve Yeni Ahit'i Rumca konuşma diline tercüme ettirdi. Tartışmalı *Confessio Fidei'si* [Ortodoks İnanç Bildirisi] Kalvcnci bir perspektif ortaya koyuyordu. Kyrillos'u devirmeye yönelik bir hamlede karar kılan Ortodoks metropolitleri, Osmanlı sarayında makamını rüşvet karşılığı satın almak üzere para topladı. Kyrillos'un destekçileri bu hamlede karşılık verdi ve makamı geri aldılar. Habsburg büyükelçisiyle birlikte bir komplo kuran Ortodoks metropolitler, Kyrillos'u Azak Denizinde Kazakların gerçekleştirdiği bir baskınla ilgili olarak suçladı. Murad, belki de patrikhanedeki entrikalardan bıkip usandığı için Kyrillos'u hapsedtirdi ve Bağdat seferinin arifesinde idam ettirdi.¹²⁴

İslam ve İmparatorluk

Hanedanlığın bekası, IV. Murad'ın 1640'ta ölümüyle birlikte yeniden tehlike altına girmişti. Üç kardeşini idam ettirdiği için –ikisi Erivan (1635), üçüncüsü ise Bağdad (1638) seferiyle birlikte– Murad'ın tahtını dengesiz kardeşi İbrahim' almıştı. İbrahim annesi Kösem'i sürgüne gönderdi ve veziri azamı' idam ettirdi, ancak büyük ölçüde hanedanda kendi küçük çocuklarından başka erkek bulunmaması nedeniyle dengesiz davranışlarına rağmen tahtta sekiz yıl boyunca kaldı.¹²⁵ Sonunda saray yetkilileri artık tahammül edemez hale geldikleri İbrahim'i tahttan indirip Kösem Sultanı –Mehmed'in genç annesi Turhan'ın buyruğuyla katledilene kadar– altı yaşındaki Sultan

¹²⁴ Runciman, *Great Church in Captivity*, s. 259-88.

* Deli İbrahim –çn.

* Kemankeş Kara Mustafa Paşa –çn.

¹²⁵ Peirce, *Imperial Harem*, s. 102-6.

IV. Mehmed'in naibi olarak, geri getirdi.¹²⁶ Karışıklık, artık Turhan'ın naipliği altındaki Mehmed'in saltanatının ilk birkaç yılı boyunca devam etti.

Saraydaki bu fazlasıyla kaotik yıllar sırasında dikkatler 1644'te Ege'de meydana gelen bir olaya çevrildi. Maltalı korsanlar Ege'de, üst düzey yetkililerin bulunduğu ve -Haremeyn'e ait vakıfların Darüssaade ağasının koruması altındaki nakit varlıkları gibi- olağanüstü bir hazinenin yüklü olduğu bir Osmanlı hacı gemisine saldırmıştı. Darüssaade ağası ve diğerleri saldırıda öldürülmüş, köleler esir alınmış, ele geçirilen gemi ve ganimet Venedik adası Girit'teki limana çekilmişti. Aydınlanma anına tutunan öfkeli Osmanlı önderliği acil cezalandırma ve tazmin talebinde bulundu. Venedik Senatosunun Maltalı korsanlar üzerinde çok az gücü vardı, bu talepleri karşılayacak kapasiteye ise sahip değildi.¹²⁷ Osmanlı birlikleri ertesi ilkbaharda Girit'e çıktı, hızla ilerledi ve 1647'de Resmo, Hanya ve adanın büyük bölümünü aldı. Tek bir kale, Kandiye esir düşmekten kurtulmuştu. Kandiye yirmi yıl boyunca kuşatmaya dayandı.¹²⁸

Venedik, savaşı Boğazların blokajına çevirirken İstanbul'da düzen ağır ağır bozuluyordu. Mayıs 1655-Ekim 1656 arasında yedi farklı veziri azam, altı şeyhülislam ve beş kapudan paşa atandı ve azledildi. Birlikler sikke taşıdığı nedeniyle ayaklandı, Fatih Camindeki ezan sırasında şiddetli protestolar gerçekleşti. Kadızade'nin Ayasofya'daki cuma hutbecisi demagog halefi Üstüvani Mehmed Efendi, Kandiye'de uğranılan hüsrânın suçunu veziri azamın bir Halveti mutasavvıfı olmasına yüklüyordu. Arabistan'da birini öldürdüğü¹²⁹ rivayet edilen Üstüvani, yüksek perdeden yaptığı konuşmalarla tekrar tekrar şiddeti kışkırttı. Şimdi seyyar satıcı, esnaf ve softalardan oluşan, Halveti tekelerine karşı gönüllü olarak harekete geçmeye hazır bir grup Atmeydanı'nda toplanmıştı. Venedik 1656 yazı başlarında Osmanlı filosunu mağlup etti ve Boğazların Akdeniz girişindeki üç adayı ele geçirdi, hatta kısa bir süre için birliklerini Gelibolu Yarımadasına çıkardı.

¹²⁶ Peirce, *Imperial Harem*, s. 241-55.

¹²⁷ Greene, *Shared World*, s. 13-18, s. 56-62.

¹²⁸ Setton, *Venice*, s. 104-37.

¹²⁹ Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 160.

Köprülü Mehmed

Köprülü Mehmed Paşa, veziri azamlığa bu kritik ortamda getirildi. 80 yaşının üzerindeki Köprülü katı, eski moda disiplini temsil ediyordu. Sarayın mutfak hizmetine, Arnavutluk'tan bir devşirme genç olarak Hüsrev Paşanın himayesinde başlamıştı. Hüsrev Paşa yeniçeri ağası olunca Köprülü eyalet hizmetine çıkmış, paşa veziri azamlığa getirilince özel hazine-darı olarak onunla birlikte geri dönmüştü. En iyi siyasi bağlantıları Arnavutlar arasındaydı, düşmanları ise bazı istisnalarla birlikte Doğululardı: Abhazlar ve Gürcüler.¹³⁰ Diğer veziri azamların yönetiminde de siyasette çeşitli roller altında faal kalmaya devam etmiş, lonca yöneticiliği, tophane nazırlığı, sancakbeyliği ve beylerbeyilik gibi görevlerde bulunmuştu.

Köprülü sadaret mührünü, özel yetkiler bahşedilmesi koşuluyla kabul etmişti; bu tek başına görülmemiş bir durum değildi,¹³¹ ancak Köprülü sistemin nasıl ustalıkla işletileceğini biliyordu. Düşmanlarını tasfiye edip müttefiklerini şeyhülislamlık, nişancılık, başdefterdarlık ve yeniçeri ağalığı gibi güçlü mevkiilere getirdi. Üstüvani Mehmed Efendi ve diğer iki vaizi Kıbrıs'a sürgün etti.¹³² Rakip birlikleri birbirine düşürdü; yeniçeri ağalarını, bunların rakipleri olan altı birliği kontrol altında tutmanın bir yolu olarak kendi tarafına çekti. Venedik'e karşı yeni sefere hazırlanan Köprülü, vakitli bir destek aldı. İstanbul'un çeşitli camilerinde 101 kişi, Köprülü, Şeyh Mehmed diye biri ve sultanın Peygamber'in adını (Mehmed, Muhammed'in Türkçe formudur) paylaşmalarıyla ilgili çarpıcı keşfi kutlamak üzere Kuran'ı günde 1001 kere kıraat etmeye başlamıştı. Bu sırada sarayda Mehmed adlı doksan iki içöğlanı da Kuran'ın *Yemin olsun bürüyüp örttüğünde geceye; aydınlandığında gündüze* şeklindeki, apaçık bir hayra ödül şerre ceza ahlaki yargısı olan 92. suresini^{*} durmaksızın terennüm ediyordu. On dokuz yıl önce Bağdat'ın yeniden fethini müjdeleyen bir esnaf alayı da

¹³⁰ Kunt, "Köprülü Years," s. 34-49.

¹³¹ Kunt, "Köprülü Years," s. 58-60.

¹³² Terzioğlu, "Sufi and Dissident," s. 205.

* Leyl, 92: 1-2 -çn.

tekrarlandı.¹³³ Venedik filosu bozguna uğratıldı, Boğazlardaki adalar geri alındı ve İstanbul bu durumu resmi geçitler ve üç gün süren havai fişek gösterileriyle kutladı.¹³⁴ Köprülü Girit'teki savaşı, Venedik'e süratli bir kara darbesiyle sonlandırmayı hedefliyordu.

Ancak bunu tek başına yapamazdı ve bir kez daha kuşkusuz yurtiçinde, ama bundan da önce karmaşık Doğu Avrupa siyasetinde pürüzler ortaya çıktı. Polonya-Litvanya Birliğine karşı ayaklanması bütün bölgeyi allak bullak eden¹³⁵ Aşağı Dinyeperli Kazakların atamanı 1567'de öldü. Az bir kaygı nedeni değil-di bu. Kazak denizciler çok geçmeden bir darbe gerçekleştirdi, Karadeniz'i katedip Sinop'u yağmaladılar ve doğrudan Boğaziçi'ne doğru ilerleyip İstanbul'un birkaç kilometre kuzeyindeki bir kıyı boyunca sıralanan köyleri talan ettiler. Osmanlı tabisi, Erdel Prensi II. György Rákóczy, durumu kontrol almak üzere inisiyatif aldı. Polonya tacını ele geçirme ve birleşik bir Doğu Avrupa Krallığı yaratma umuduyla Polonya'yı işgal etti. Başaramadı, ancak Köprülü için birtakım sonuçlar ortaya çıkmıştı. Diğer Osmanlı tabileri, Boğdan ve Eflak voyvodaları, Venedik'e karşı içtima emirlerini ellerinin tersiyle geri çevirdi ve Rákóczy'ye katıldı. Karadeniz kıyısında Osmanlı tabi sisteminin korunmasının nedeni, haris Rákóczy ile baş etme kaygısıydı.

Yurtiçindeki pürüzler bildik siyasi ayrılıklardan kaynaklanıyordu. Köprülü'nün Abhaz düşmanı Hasan Paşa, Rákóczy'ye karşı içtima emrine karşı çıkmıştı. Paşa, Köprülü'nün Boşnak-Arnavut yönetiminin Hıristiyan müttefikler ve feodal siyasetle fazla haşır neşir olduğunu söylüyordu.¹³⁶ Hasan Paşa, yeniçerilerin içinde değil, Köprülü'nün rakipleri olan altı birlik içinde yükselmişti. Köprülü Venedik seferi sırasında Hasan Paşaya karşı harekete geçmemeye karar verse de etkisiz kılmak amacıyla Halep Beylerbeyi olarak atadı. Hasan Paşa vecibesini daha da belirginleştirdi, *Cünûd-i Müslimîn* (Müslümanların Askerleri) adını verme küstahlığını gösterdiği bir de ordu kurdu.

¹³³ Kunt, "Köprülü Years," s. 76.

¹³⁴ Kunt, "Köprülü Years," s. 81.

¹³⁵ Ostapchuk, "Cossack Ukraine: In and Out of Ottoman Orbit," ed. Kármán ve Kunčević, *The European Tributary States*, s. 123-52.

¹³⁶ Kunt, "Köprülü Years," s. 94-115.

Bursa üzerine yürüyüp Köprülü'nün istifasını istediler. Sultan çıkıştı, Köprülü ise "Eğer hakiki Müslümanınız, bize katılın," diye ekledi.¹³⁷ Bazıları Hasan Paşada Asrın Müceddidini görse de, Köprülü artık Kadızade histerisinde olduğundan daha fazla bir etkilenme hissetmiyordu. Hasan Paşa ve astlarını Şubat 1659'da Halep'te idam ettirdi.

Avcı Sultan Mehmed

Köprülü Mehmed'in hanesi sonraki 50 yıl boyunca Osmanlı siyasetine hâkim oldu – iki oğul, iki damat (biri Köprülü'nün kolesiydi), bir yeğen, bir oğulun sadaret kethüdası ve bir damadın hanesinin iki üyesinin hepsi de veziri azam oldu.¹³⁸ Saraydan veziri azamlık makamına doğru bir güç değişimine paralel olarak fiziksel bir yer değişimi de geliyordu. Sarayın 1665'teki yangından zarar görmesinden sonra hükümdar ve maiyeti Edirne'ye taşınmıştı, Divân-ı Hümayun ise veziri azamın İstanbul'daki sarayın sokağının karşısındaki bahçelerde yer alan ikâmetgâhında toplanıyordu.

Dönemin istikrarı, saray ve Kadızadeliler arasında Köprülü'nün veziri azamlığıyla perçinlenen tuhaf bir ittifakın ürünüydü. Sultan IV. Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman haricinde –bu kıyaslama da hoşuna gidiyordu– saltanatı en uzun süren padişah olarak yaklaşık 40 yıl hüküm sürdü. Belirgin hiçbir ironi duygusuna yer vermeksizin kendisini resmi olarak gazi ilan eden bir fetva aldı. Efsanevi miskinliğinin önce başka yollarla bir savaş olarak avcılık metaforu vasıtasıyla erdeme, daha sonra da takvaya tahvil edildiği saray kültürüne damga vurdu. Muhafazakârlara kendilerinden biri olduğunu düşündürten şey amcası IV. Murad için güç kullanımı ise IV. Mehmed için dindi. Kadızadeliler, IV. Mehmed ve annesi Turhan'ın şahsında bir gerçek müminler ekibine sahipti. Köprülü Mehmed'in oğlu Fazıl Ahmed'in şahsında ise Köprülü bir Kadızadeliye sahiplerdi. Fazıl Ahmed, babası tarafından ulema kariyerinden uzaklaştırılıp siyasete yönlendirilmişti. Veziri azam olarak kahve, tütün,

¹³⁷ Alıntı, bkz. Kunt, "Köprülü Years," s. 106.

¹³⁸ Abou-El-Haj, "Ottoman Vezir and Paşa Households," s. 443-44.

* Ava olan tutkusu nedeniyle "Avcı" olarak anılır –çn.

şarap, rakı ve diğer gözde hazlara karşı sesini yükseltiyor ve ev haricinde cinsiyetlerin ayrı tutulması gerektiğini savunuyordu.¹³⁹ Yaptırım gerçek, hatta mümkün olsun olmasın, bu tür beyanlar kentsel hırgür içinde bir ifade kazanıyordu.

Birçok Osmanlı için, Kadızade ahlakının yüzeyselliği bu hareketin ikiyüzlülüğüyle eşleniyordu. Kadızadeli hareketini asli olarak eyleme geçiren popülist sosyal kaygılar refah dönemlerinde unutulabilirdi, geri kalan ise hareketin –cinsellik ve alkol, müzik ve dans gibi– dar saplantılarıydı. IV. Mehmed, seküler sanatlar da dahil olmak üzere bir sanat âşığı ve hamisiydi ve gayri Müslim müzisyenlere hem hayranlık duyuyor hem de onları sarayda istihdam ediyordu.¹⁴⁰ Ne var ki Fazıl Ahmed saray vaizliğine Kafkaslar’dan bir Kadızadeli vaiz olan Vani Mehmed Efendiyi getirmişti. Mehmed Efendi, İngiliz sefir John Covel’in sözleriyle “Bembeyaz saçlı, aksi suratlı, kambur bir yaşlı adam”-dı.¹⁴¹ Doğuda zaten geniş arazilere sahip olan Mehmed Efendi ve on iki oğlu, saray hizmetine girdikten sonra kendilerini arazi ve yatırım bağışına boğmuştu. Bir yandan da Girit’teki Osmanlı askerlerinin ahlaksızlığına karşı ateş püskürüyorlardı. Kadızadeliler, kendi şeri standartlarını yerine getirmeyen Müslümanlar için cenaze namazı kılmayı bile reddediyordu.¹⁴² Kaçınılmaz olarak da erdemli insanlar kendi isterlerine göre yaşamayı başaramıyordu. Bireysel trajedi, on beş yıldır veziri azam olan Fazıl Ahmed alkolizme bağlı sorunlar nedeniyle öldüğünde saraya kadar ulaştı.¹⁴³ Ahmed, Köprülü–Kadızadeli koalisyonu kadar, onun çelişkilerini de cisimleştiriyordu.

Savaş uzayıp Kandiye pes etmedikçe, savaş ve mukavemet Osmanlı kimliğine nüfuz etmişti. İhtida bir temayül, sonra da bir hareket haline geldi. Osmanlı sarayı da bunu destekliyordu. Girit’teki birçok Rum Hıristiyan, Venedik’e karşı savaşta yer almak üzere İslamiyete geçip destek kuvvetlerine ve yeniçeri birliklerine katılmıştı.¹⁴⁴ İnançlararası müzakere ve savaş aynı

¹³⁹ Terzioğlu, “Sufi and Dissident,” s. 206.

¹⁴⁰ Feldman, *Music of the Ottoman Court*, s. 60-63.

¹⁴¹ Covel, *Early Voyages and Travels in the Levant*, s. 269.

¹⁴² Terzioğlu, “Sufi and Dissident,” s. 261.

¹⁴³ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 170-71.

¹⁴⁴ Greene, *Shared World*, s. 38-44.

kefeye koyulabilir görünüyordu; zafer ve ihtida aynı madalyonun iki yüzüydü. Fethedilen bölgeler nasıl dönüştürülebiliyor, kiliseler camilere çevrilebiliyorsa,¹⁴⁵ halka açık merasimler eşliğinde insanlar da değiştirilebiliyordu. Divân-ı Hümâyûn'da seremoniler yapılıyor, mühtedilere yeni kaftanlar, harmaniyeler, beyaz türbanlar ve keseler gibi hediyeler yağdırılıyordu. Hediye vermeyi hazine üstlenmişti, bürokrasi ise her şeyi belgeliyordu.¹⁴⁶ Hünkâr vaizi Vani Mehmed Efendi, tartışmalarda olağanüstü başarılıydı. İngiliz Covell, Mehmed Efendinin, hekimi Sir Thomas Baines ile yaptığı uzun bir tartışmadan sonra "kendisini içtenlikle karşıladığını, daha fazla sohbet arzuladığını, onu güvenlik ve özgürlük konusunda bütününü temin ettiğini," bildiriyordu. Osmanlı Hristiyan tercümanı ise Covell'la kendisinin böyle bir özgürlük hissetmediği sırrını paylaşmıştı.¹⁴⁷ Dinin her türlü iç dönüşümden çok, kimlik ve aidiyetle ilgisi bağlamında artık varlığı olağan sayılan bir kültürel şovenizm siyasi faydayı ele geçirmiş, Girit'teki savaşın gidişatı ise yeni bilimler gibi, Hristiyan kökenli olarak algılanan herhangi bir şeyin değerine itibar etmeyi çok daha zor hale getirmişti.

Kandiye, sonunda 1669'da teslim oldu. Girit'in fethi, bütünüyle Osmanlı bir Ege anlamına geliyordu. Fazıl Ahmed bir tahrir çalışması yaptırdı ve bir kanunname yayımladı, her iki anakronizm de bilinçli bir şekilde Kanuni Sultan Süleyman'ın anısını canlandırıyordu. Aslında Girit için yaratılan rejim, özel mülk, iltizam ve geleneksel İslami zirai vergileriyle Süleyman'ın sistemine tamamen zıttı. Çoğunlukla yerel gönüllü birliklere tazminat olarak tımarlar verilmiş, ancak birkaç yıl içinde bunlar da İstanbullu yatırımcıların yararına iltizam sözleşmelerine dönüştürülmüştü.¹⁴⁸ Şimdi Haçlılar döneminin son Latin kalesi de düşmüş ve Venedikli Katolik cemaat adayı terk etmişti. Ortodoks bir yapı oluşturmaya koyulan Osmanlı patrikhanesi, adaya bir başpiskopos ve yedi piskopos yerleştirdi. Venedik yönetimi altında işlerini kendi başlarına yürüten yerel keşişler ise çıkar-

¹⁴⁵ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 160-61, 173-78.

¹⁴⁶ Minkov, *Conversion to Islam*, s. 123-24, 140, 163.

¹⁴⁷ Covell, *Early Voyages and Travels in the Levant*, s. 273.

¹⁴⁸ Greene, *Shared World*, s. 22-35.

larının ister istemez İstanbul'un Rumları ve patrikhanesinin çıkarlarıyla uyuştuğunu fark edememişti.¹⁴⁹

Resim 4.4: Türk hareminden bir sahne. Bir Osmanlı evindeki kadınları gösteren bu resim Habsburg büyükelçisinin maiyetindeki üç Avusturyalı ressam tarafından yapılmıştır. Büyük kanvas üzerine (1,9x1,3 metre) yapılan resim, üst ve alt yarısında yer alan grupların yerleşimi, iki boyutluluğu ve sınırlı perspektif kullanımı itibarıyla Osmanlı minyatür üslubuna bir saygı gösterisi niteliğindedir. Kadınların giysileri ve müzik enstrümanlarının yanı sıra, odanın tefrişatı da fazlasıyla ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Sol üst köşede yer alan Almanca metinde, “Seçkin Türk kadınları için evden çıkmak ya da yabancılarla buluşmak alışılmış bir durum olmadığı için, birbirlerini evlerine davet eder, kendilerini dans, fars ve benzer eğlence biçimleriyle eğlendirirlerdi,” ibaresi okunur. Resim halen İstanbul’da Pera Müzesindedir. New York’taki Art Resource’un izniyle kullanılmıştır.

IV. Mehmet üç yıl sonra Osmanlı’nın zaferine bir ünlem işareti koydu. Polonyalı general Jan Sobieski’nin Doğu Avrupa’daki karışıklığı çözmeye çalışması üzerine Kamenets-Podolski’nin alınmasına bizzat önderlik eden sultan, göz kamaştırıcı bir emperyal sahnede gazi rolünü kusursuz bir şekilde oynadı. Podol-

¹⁴⁹ Greene, *Shared World*, s. 178-86.

ya eyaletinin kuruluşu, bir tahrir ve bir beylerbeyi atamasıyla tamamlandı. Osmanlı İmparatorluğu bu fetihle en büyük coğrafi yayılımına ulaşmıştı.

Sabetay Sevi

Çağın bütün ihtidaları içinde en ilginç İzmirli Yahudi mistik Sabetay Sevi'ninkiydi.¹⁵⁰ Sabetay Sevi, geleneksel Yahudi eğitimi almıştı. Kabala öğretiyor ve Tanrı'nın gizeminin dış tezahürlerine ilişkin kavrayışıyla genç öğrencileri cezbediyordu. Tuhaf bir adamdı da. Aşırı coşku ve melankoli dönemleri vardı.¹⁵¹ İki kez evlenmiş ancak ikisini de sürdürememişti. Tanrı'nın kutsal adı Tetragrammaton'u aleni olarak telaffuz ederek kutsiyeti ihlal etmiş ve hahamlarca kınanıp yasaklanmıştı. Daha sonra Selenik'te bir parşömen Tevrat tomarıyla yaptığı evlilik skandal yarattı. Tek bir haftada kendi başına üç ziyaret bayramını birden kutlayarak İsrail'in günahları için kefaretilan etti. 1660'taki büyük İstanbul yangınından sonra İzmir, Mısır, Trablusşam ve son olarak Filistin'deki Yahudi cemaatleri arasında dolaştı. Mısır'da yeniden ve bu kez bir parşömen tomarıyla değil, Sara adlı güzel bir kızla, büyücülüğü ve hem rasgele hem de masum cinselliğiyle ünlü "mesihin eşi"yle evlendi.

Önde gelen Kabala âlimi Gazzeli Natan, Sabetay'ı Gazze'de Mayıs 1665'te yaşadığı bir aşkınlık anında, bir sanrısından hatırladı. Sabetay'ın çilesini Tanrı'nın Krallığının görünmesi olarak yorumladı. Kudüslü hahamlar onu dışlasa da sıradan insanlar Gazzeli Natan'ın mesih ilanını coşkuyla kabul etti. Sabetay Sevi'nin adı dualarda sultanınkinin yerine okundu, yeni dinsel sistemin takvimi başlatıldı, "Esav ve İsmail" in oğullarının hâkimiyetinden kurtuluş yakındı.¹⁵² Haberler Osmanlı Yahudi altkültürü ve yurtdışına hatta Amsterdam ve Hamburg'a kadar süratle yayıldı. Sevi ve bir mürit grubu, İzmir'de Hanuka Bayramında Portekiz Sinagogunu ele geçirdi ve Sevi muhalefe-

¹⁵⁰ Scholem, *Sabbatai Sevi*.

¹⁵¹ Scholam'ın Sevi'nin bipolar bozukluktan mustarip olduğu görüşü için bkz. *Sabbatai Sevi*, s. 125-38.

* Pesah, Şavuot ve Sukot.

¹⁵² Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 262-63.

ti burada gizlenmeye çekildi. Tora'yı, matbu bir kitaptan anlık kehanet ve sanrı patlamaları arasında okudu ve yeni krallığın hükümdarlarını tayin etti.

Devlet müdahalesi yakındı. İzmir kadısı bir hamlede bulunmamış görünse de Osmanlı adliye sicilleri kayıptır,¹⁵³ nedeni ise muhtemelen 1922 yangınıydı.¹⁵⁴ Sefih davranışlardan şikâyetin yanı sıra, Sabetay Sevi'nin Tişa Beav'ın –kutsal tapınak Birinci ve İkinci Bet Amikdaş'ın yok edilişinin anılması– yerine kendi doğum günü olarak Mesih'in Doğumuyla ilgili bir şöleni geçirmesi üzerine İstanbul'da bir kargaşa patlak verdi. Sevi'nin İstanbul'a varışı hem hararetle bir heyecan hem de hahamlara özgü bir tasanın hâkim olduğu bir ruh hali içinde bekleniyordu. Sevi'nin gelişinin bir kış fırtınası nedeniyle gecikmesi üzerine sokaklarda Yahudi istismarına dönüşen şakalar artmış, Yahudilerin daha selamlaşmadan bile önce birbirlerine *Geldi mi?* diye sormaları tiye alınmış, alaycı maniler uydurulmuştu.¹⁵⁵ Fırtına yüzünden Gelibolu'da limana sığınmak zorunda kalan Sabetay Sevi, yetkililer tarafından tutuklandı ve Gelibolu Kalesine hapsedildi. Bulunduğu yere hücum eden binlerce yoksul hacı, Türkler tarafından alaya alınmamak için Ermeni kılığına bürünmüştü.¹⁵⁶ Osmanlı Yahudi cemaatlerinin bulunduğu her yerde, Selanik'te, Edirne, Buda, Saraybosna, Bağdat, Kürdistan, Suriye, Mısır ve Yemen'de ihtilaf vardı.¹⁵⁷

Sabetay Sevi, kısa bir süre sonra Edirne'deki saraya çağrıldı ve aralarında şeyhülislam, İstanbul'un subaşı ve Vani Mehmed Efendinin de bulunduğu bir grup yetkili tarafından sorgulandı. Osmanlı'nın bu olayla ilgili kayıtları bulunamamıştır, Hristiyan ve Yahudilerden günümüze kadar ulaşan aktarımlar ise ayrıntılarda farklılaşıyor.¹⁵⁸ Sevi'yi, kendisiyle Gelibolu'da üç gün tartışan Polonyalı bir kabalacı fanatik ele vermişti. İstek üzerine mucize göstermeyi reddetti. İhtida ya da ölüm ara-

¹⁵³ Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 389-417.

¹⁵⁴ Bu gözlem için Daniel Goffman'a teşekkürler.

¹⁵⁵ Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 445-46.

¹⁵⁶ Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 629.

¹⁵⁷ Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 603-57.

¹⁵⁸ Sholem, *Sabbatai Sevi*, s. 668-86.

sında seçim yapması istendiğinde İslama girdi. Ad olarak, hem Peygamber'in hem de sultanın adını, Mehmed'i seçti. Kendisine maaş karşılığı sunulan kapıcılık payesini kabul etti.

Şaşkınlık, kafa karışıklığı ve hayal kırıklığı Yahudi diaspora-sına uzun bir süreyle hâkim oldu. Kimileri aldananları eğlenirce-sine küçümsedi, diğerleri sessizlik içinde her şeyi zamana bırak-tı. Haham liderliği her yerde olayın bıraktığı etkileri yönetmek için çaba gösterdi. Gazzeli Natan, Edirne'de Sabetay'ı ziyaret ettikten sonra Trakya'da, Dalmaçya kıyıları boyunca Makedon-ya'da ve İtalyan yarımadasında Yahudi cemaatler arasında sessiz sedasız dolaşarak birkaç ay geçirdi. Kendisi de aforoz edilen Na-tan, ihtidada hukuk ve geleneğin nihai bir reddini –ve nihai se-vince başlangıç– görmüş ve mesihin bir süre inanmayanlar ara-sında kalması gerekliliğini doğrulamıştı. Sabetay hayatının son on yılını bazen ders vererek bazen de dua ederek, gelişmekte olan bir mezhep olarak kendileri de ihtida etmiş küçük bir grup mürit arasında geçirdi. 1676'da Adriyatik kıyısındaki Ülgün'de öldü.

Kendi imgeleminde sıkışıp kalan Osmanlı rejimi, Sabetay Se-vi'nin hayatındaki ironiyi göremiyordu. Dinsel sınırlarla ilgili yaptırımlara, kelime-i şahadeti belgelemek için bile bürokratik bir süreç icat edebilecek kadar yatırım yapan saray, ana mesajı hukukun gücünün ancak hukukun ihlaliyle kırılabilceği, lütuf ve merhamete ancak günahta yer bulunabileceği olan bir müh-tediyi yüceltiyordu.

Viyana Seferi ve Sonrası

Veziri azam Kara Mustafa Paşa, Osmanlı ordusunu yüzyılın sona erişinden birkaç yıl sonra bir kuzey seferi için Edirne'de topladı. Türklerle savaş, Habsburg İmparatoru I. Leopold'ün ilgi alanında değildi ve aslında 1664'te imzalanan barış ant-laşmasını yenilemek istiyordu. Şeyhülislamın fetvası ise barış yapmaya çalışan bir düşmana saldırıyı menetmişti. Ancak Ma-caristan'da Leopold'e karşı bir Protestan ayaklanmasına des-tek vermek isteyen Osmanlı önderliği Viyana'ya yapılacak bir saldırıya hazırды.¹⁵⁹ Belirgin bir şekilde militan bir dille yazdığı

¹⁵⁹ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 213.

Kuran yorumunu daha yeni bitirmiş olan Vani Mehmed Efendi, askerlere söylev vermek üzere orduyla birlikte götürüldü.

Osmanlı ordusu Viyana'ya 14 Temmuz 1683'te ulaştı ve şehri muhasara altına aldı, Tatar süvariler bütün bölgeyi Bayyera sınırına kadar talan etti. İki ay sonra, Jan Sobieski'nin kumandasındaki Polonyalı askerler şehri kurtarmak üzere ortaya çıktığında surlarda gedik açılmaya başlamış¹⁶⁰ görünüyordu. Sobieski, 12 Eylülde Osmanlı ordusunu feci bir mağlubiyete uğrattı. Türk birlikleri dönüp kaçarken, Osmanlı ordugâhı, yüzlerce belge, sicil defterleri ve veziri azamın otağıyla (halen Viyana'daki bir müzede sergileniyor) birlikte esir düştü. Bir ay sonra Habsburg güçleri Buda'nın yaklaşık 50 kilometre dışında, Tuna bükündeki Esztergom'u aldı.

Saray önüne geleni suçluyordu – Sobieski'nin Tuna'yı geçmesini engellemeyen Tatar süvariler, Protestan Macar isyancılar, Osmanlı ordugâhında yapılan âlem ve fahişeler, Veziri azam Kara Mustafa Paşa. Paşanın aralık ayında Belgrad'da idam edilmesi, orduyu en yetenekli kumandanından yoksun bıraktı. Kimileri ise aleni takva ve gazilik gösterilerinin müsrifliği ve çocuksu ilgilerini maskeleydiği sultanın kendisinin suçlanması gerektiğini düşünüyordu. Sultan İslamın topraklarını kâfir krallara kaptırmış ve İslamın itibarını zedelemişti.¹⁶¹ Vani Mehmed Efendi, Bursa'ya sürgün edildi ve burada ailesine ait konakta öldü. Valide Turhan Sultan, ordu seferdeyken hayatını kaybetti. 1686'daki kuraklık ve kıtlığı, Haliç'in bir kez daha donmasına neden olan olağanüstü soğuk bir kış izledi. Atina da bir Venedik kuşatmasına yenik düştü. Tarihsel öneme sahip zaferlerin tam tersine dönüşü, 1687 sonbaharında Mohaç'tan sadece 30 kilometre uzaklıktaki Nagyharsány'de Savoylu Prens Eugene karşısında yaşanan bozgunla başladı. Kamuoyunun sabrı taşıtı, ordu kazan kaldırdı, bir başka veziri azam' idam edildi ve yüzyılın son yılında IV. Mehmed tahttan indirilip yerine kardeşi II. Süleyman geçirildi.¹⁶²

¹⁶⁰ Barker, *Double Eagle*, s. 273-79.

¹⁶¹ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 231-33.

* Sarı Süleyman Paşa –çn.

¹⁶² Abou-El-Haj, *1703 Rebellion*, s. 44-47.

Yüzyılın Hesabı

Osmanlı hanedanı çocuk imparatorlarından daha uzun yaşamıştı, ancak 12. hicri yüzyıl, başlangıcında olduğu gibi Doğu Avrupa'da savaşla sona ermişti. Mali yeniden yapılanma, yaygın bir refah ve son Viyana seferine kadar esaslı bir askeri başarıyı mümkün kılmışsa da mağlubiyet temelde yatan sosyal tutarsızlıkları ortaya çıkarmıştı. Bunlardan biri, Doğu Avrupa ve Tuna'dan Aşağı Dinyeper'e kadar Batı Karadeniz boyunca sıralanan vergiye tabi voyvodalıkların varlık amacını Kazak bozkırlarında talanı ve köleleştirme için bir üs olarak kullanılmaktan daha fazlası olarak yeniden tasavvur etme ihtiyacıydı.¹⁶³ Avrupa sınırının tersine, İran sınırı 1639 antlaşmasından beri sakindi. Bu, stratejik kaygıların ağırlığının batıya kaydığına bir göstergesi olsa da Osmanlı'nın toplumsal gözleri astigmattan mustarip görünüyordu. Kamusal söylem fena halde yanıltıcıydı. Kadızadeliler ne dünyadaki kendi rollerini ne de Osmanlı İmparatorluğunun esas olarak bir Müslüman ülke olduğu görüşünü sorgulamaya kabiliyetliydi. Sarayın yirmi yıldan fazla süren Kandiye kuşatması sırasında ihtida hareketini himayesi altına alması, savaşı İslamın Hristiyanlığa karşı kazandığı açık bir zafermiş gibi gösterse de, Girit'in Rum Hristiyan liderlerinin İstanbul'daki patrikliğe karşı hissettiği hayal kırıklığı konunun o kadar da siyah beyaz ya da o kadar basit olmadığını gösteriyordu.

Hanedanın kamusal dinsel personasında, III. Murad'ın yüzyılın başlangıcındaki mistik ekümenizminden IV. Mehmed'in yüzyılın sonundaki saldırgan dışlayıcılığına kadar görülen çarpıcı farklılığın yüzyılın alameti olarak belirmesine izin vermek adil olmaz. Makul bir özet, belki de –eğreti de olsa Osmanlı Doğusu ve Osmanlı Batısı arasındaki bir koalisyon olarak– Köprülü-Kadızade ittifakının II. Osman'ın katliyle ortaya çıkan derin sosyal uçurumun kısmen de olsa kapatılmasını sağladığını söylemek olurdu. Kadızade tartışması vuku bulmuş ve muazzam etkileri olmuştu. Yine de eleştiriden azade kalmamıştı. Sarayın en yakıcı (ve renkli) eleştirmenlerinden biri Niyazi-i Mısri adlı karizmatik tasavvuf şeyhiydi. Sabetay Sevi gibi Mısri de peygamberlerin Tanrı'nın günlük hayattaki varlığına ilişkin keskin

¹⁶³ Ostapchuk, "Cossack Ukraine," s. 139-47.

algısına sahipti¹⁶⁴ ve yine onun gibi aykırı kişisel ahlaki kurulu düzenle ilgili radikal reddini açığa vuruyordu.¹⁶⁵ Dünyanın direği olduğunu söylüyordu, Kâbe'nin kendisiydi. Zulme uğramıştı; sultanın casusları hanesine izinsiz girmişti. Hastalık ve paranoya bir yana, bu alışılmamış iddialar Osmanlı değerlerinin yerle bir edilmesinin bir alegorisi gibi okunabilirdi. Yüzyılın sonundaki fetih ve ihtida projesini itibarsızlaştıran şey sadece askeri yenilgi değildi. Bu projenin kendisinin, Osmanlı hanedanının İlahi Bütünlük'le bir karşılaşmanın dünyevi koşullarını hazırlamaya yönelik hikmeti ilahiyeci niyetini yanlış yorumlamasıydı.

---

¹⁶⁴ Terzioğlu, "Sufi and Dissident," s. 141-89.

¹⁶⁵ Terzioğlu, "Sufi and Dissident," s. 443-44.

Küresel ve Yerel, 1688-1785

12. hicri yüzyılın sonunda, saltanat hanesi ve bütün Osmanlı toplumu Orta Avrupa'daki yenilgiyle boğuşuyor ve imparatorluğun durumu üzerine kafa yoruyordu. II. Süleyman ve II. Ahmed'in görece kısa saltanatları boyunca iki görüş açısı çarpıştı. Bunlardan birine göre, Osmanlı İmparatorluğu, büyük medeniyeti Darü'l Harb'le' uzlaşmaz bir ihtilaf yoluyla imansızlığa meydan okuyan Darü'l İslam'a' aitti. Diğer görüş açısına göreyse bu tür ayrımların gerçeklik içine oturtulması zordu. Gemilerle ve uluslararası bir tüccar toplumunun gözetiminde, bunun yanı sıra fikirler, hastalık yapıcı maddeler ve daha fazlası vasıtasıyla taşınan uluslararası finans sınırları aşıyordu. Aşılabilir sınır yoktu. Küresel, yereli sadece etkilemiyordu, daha da fazlası, halihazırda yerelin içindeydi. Her bir küçük örnek genel bir gerçekliği ifşa ediyordu.

Bozgun ve Zafer

İlk görüşün taraftarları için, hedefini Kâfirlere karşı savaş açmak olarak ilan eden Sultan II. Mustafa'ya bakmak yeterliydi. IV. Mehmed'den farksız bir tutum takınan Mustafa, sultanın Osmanlı sosyal hayatındaki inisiyatifini geri kazanacak, saygısızlık ve ahlaksızlığın saldırısını püskürtecekti. Bu tutum, daha önce olduğu gibi askeri ihtişamla birlikte kanun ve şeriatın mut-

* İslam hukukuna göre İslamın siyasal egemenlik sınırları dışında kalan, yönetim ve hukuk düzeni İslam ülkelerine göre düzenlenmeyen ülke. Arapçada "savaş ülkesi" -çn.

* İslam hukukuna göre yasama, yürütme ve yargı yetkisinin Müslümanların elinde olduğu, siyasal ekonomik ve toplumsal düzenlemelerin İslam hukukuna göre yapıldığı ülke. Arapçada "İslam ülkesi" -çn.

lak karikatürü olarak yasacı takvanın oluşturduğu çifte sarmala dayanıyordu. Ve yine daha önce olduğu gibi bu da askeri bozgun nedeniyle çöktü. Militarist dindarlık sadece Osmanlılara özgü bir şey değildi. Dört cephede “Kutsal Birlik”¹ olarak tanınan bir ittifaka karşı savaş veriyorlardı. Saint Petersburg sarayındaki Habsburg delegeleri, Ortodoksları “İsa’nın Haçı için savaşın!... Patriğinizin bir misafir olmak zorunda bırakıldığı Konstantinopolis’i işgal edin... Şimdi putların hüküm sürdüğü Kilisenizin makamını geri alın”² diye yüreklendirmeye çalışıyordu.

Kutu 5.1: 12. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları

- II. Süleyman 1687-1691
- II. Ahmed 1691-1695
- II. Mustafa 1695-1703
- III. Ahmed 1703-1730
- I. Mahmud 1730-1754
- III. Osman 1754-1757
- III. Mustafa 1757-1774
- I. Abdülhamid 1774-1789

I. Mustafa barışı reddetti ve Davud’un Kılıcının keşfiyle kendinden geçmiş, bir Hıristiyan mühtedinin zafer kehanetiyle dolmuş halde, birlikleriyle beraber muharebeye daldı.³ Ardından felaket geldi. Sultanın yokluğunda, 1696’da Azak Kalesi I. Petro tarafından alındı; varlığında ise Savoylu Prens Eugene, 1697’de Zenta’da Tizsa Nehrini geçmekte olan Osmanlıları şaşırttı ve ağır bir yenilgiye uğrattı. Habsburg güçleri Voyvodina’nın büyük bölümünü yok etti, Bosna’nın iç bölgelerine ilerledi ve Saraybosna’yı yağmaladı.

¹ Barker, *Double Eagle*, s. 108-9, 160-61.

² Alıntı için bkz. Aksan, *Ottoman Wars*, s. 22.

³ Abou-El-Haj, “Narcissism of Mustafa II.”

* Büyük Petro –çn.

Karlofça Tartışması

26 Ocak 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması, Rusya'yla yapılan iki taraflı ayrı bir ek antlaşmayla birlikte savaşı sona erdirdi.⁴ Karpat Havzası ve Erdel'deki [Transilvanya] bütün Osmanlı toprakları Temeşvar haricinde Habsburg İmparatorluğuna bırakıldı. Podolya ve Kamenets-Podolski Kalesi Polonya'ya verildi. Mora ve Dalmaçya kıyılarının bazı bölümleri Venedik'in eline geçti. Azak, Rusya'da kaldı. Müzakereleri maharetle yürüten Osmanlı diplomatları Reisülküttab Rami Mehmed ve İstanbul'un Fener aristokrasisinden bir Rum Ortodoks Hıristiyan olan saray tercümanı Aléksandros Mavrokordátos, Habsburg'u Temeşvar'ı boşaltmaya, Polonyalıları ise Boğdan'dan çekilmeye zorlasa da, teselli niteliğindeki bu tür kazanımlar askeri bozgunun etkilerini yumuşatmakta yetersiz kalıyordu.

Karlofça sonrasında, kayıp duygusu Osmanlı toplumunun bütün katmanlarını etkilemişti. II. Mustafa, imparatorluk konusunda keskin kültürel sınırları ve ahlaki berraklığıyla Darü'l İslam görüşünü temsil ediyor olsa bile Karlofça bunun inkârıydı. Saray tarihçisi Naima, toprak kaybına muvafakat eden bir Müslüman yöneticiyle ilgili tartışmalı durumu aktarmıştır.⁵ Daha önce yaşanmış bir durum olsa da sultanın resmiyete dökülmüş bir barış antlaşması çerçevesinde belirlenmiş sınırları uygulamaya koymayı kabul ettiği şimdiki durum telafisi mümkün olmayan kalıcı bir kayba işaret ediyordu. Darü'l İslam-Darü'l Harb dikotomisini destekleyenlerin kabul edilemez bulduğu bir durumdu bu. Dahası, hayatlarını istedikleri zaman yaptıkları yağma akınlarına göre düzenleyen Tatarlar ve diğer yarı göçmen gruplar, Karlofça'nın hükümete fiilen kendilerini daha etraflıca vergilendirmek ve teolojik sapmalarını daha iyi gözlemlemek amacıyla eylemleri üzerinde baskı kurmaya yönelik gerekçe sağladığını düşünüyordu. Antlaşmanın savunucuları ise buna karşılık olarak Kudüs'ün düşüşü sonrasında haclılarla yapılan, Hz. Muhammed'in ise Mekke'nin pagan yöneticileriyle yaptığı barış gibi tarihsel örneklere atıfta bulunuyordu.

⁴ Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz."

^{*} Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa -çn.

⁵ Abou-El-Haj, "Formal Closure of the Ottoman Frontier."

İstanbul'un, mali, dinsel ve askeri aristokrasisi antlaşmayı destekliyordu. Bu kesimler, iltizamın simgelediği mali ve toplumsal uzlaşma alanını tercih ediyordu. Ancak I. Mustafa'nın gitmesini istemek için başka nedenleri vardı ve 1703'te onu deviren isyanın ardında da yine bu kesimler bulunuyordu. Gürcistan'a gitmeleri emredilen Cebeci birlikleri ayaklanmıştı. Yeniçeriler de onlara katılmış ve süratle, daimi ordunun diğer birimleri, ulemeden birçok kişi, önde gelen paşa ve vezirlerin haneleri ve İstanbul'dan çok sayıda tüccar ve zanaatkârın katıldığı bir ittifak oluşturulmuştu.⁶ İki talepleri vardı: Birincisi Şeyhülislam Feyzullah Efendinin azli, ikincisi ise sultan ve sarayının İstanbul'a dönmesiydi. Sultan, Feyzullah Efendi ve yakın çevresinin Edirne'de yaşıyor olması İstanbullu tüccar ve zanaatkârlar, işçiler ve hizmet sağlayıcıların mali durumlarına zarar vermişti; Kadızadeli saray vaizi Vani Mehmed Efendinin damadı Feyzullah ise kendi hane hanedanını kurmuştu. Sadrazama göre, isyancılar Amcazade Hüseyin Paşanın Karlofça'daki barış müzakerecilerinden biri olan bir mahmisinin çığırtkanlığını yapıyordu. 1703 darbesi böylelikle, başkentin mali çevreleri ve bunların imparatorluk vizyonlarının zafere ulaştığına işaret ediyordu.

Tuna Voyvodalıkları

Osmanlı'nın müteakip askeri hamleleri bir miktar güvence sağladı. Azak'ı kaybeden İstanbul, Moskova Büyük Prenslığının I. Petro yönetimindeki Rus İmparatorluğuna geçişini yakından izliyordu. İsveç Kralı XII. Karl, Petro'ya mağlup olduktan sonra Osmanlılara sığındı ve 1711'de Osmanlı orduları ve Kırım Tatarlarıyla birlikte eşgüdümlü bir saldırı düzenledi. Hedef, Osmanlı'nın Karadeniz'den Belgrad'a kadar sınır tahkimatının yeniden güçlendirilmesi ve Osmanlı'nın (artık birlikte Tuna Voyvodalıkları olarak adlandırılan) Eflak ve Boğdan'da yara alan rolünün yeniden tesis edilmesiydi.⁷ Büyük bir Osmanlı gücü Tuna Nehrini geçti, Prut Nehrinde I. Petro'nun ordusunu sardı ve çarpıcı bir zafer kazandı. Osmanlılar imzalanan barış antlaşmasıyla

⁶ Abou-El-Haj, *1703 Rebellion*, s. 16-40.

Azak'ı geri aldı ve Rusya'yı Karadeniz'den sürdü. I. Petro'yu destekleyen Boğdan ve Eflak'taki yerel voyvodaların yerini Osmanlı'nın atadığı, İstanbul'un Fener Rum aristokrasisinden seçilen valiler aldı.⁷

Osmanlı orduları başarılı Prut seferinin ardından Katolik Venedik yönetimi altında mağdur olan Ortodoks yerli halkın desteğiyle Mora'yı kolayca geri aldı. Konstantinopolis'teki patrik, Venedik'e destek verenleri aforoz etmekle tehdit etti. Ancak Savoylu Eugene yönetimi altındaki Habsburg güçlerinin Osmanlı ordusunu Petrovaradin'de mağlup etmesinden sonra, Temeşvar ve Batı Eflak kaybedildi. Preus Eugene, Belgrad'ı kuşattı, Osmanlı destek güçlerini püskürttü ve şehri ele geçirdi. Osmanlı'nın Karpat Havzasını kaybı Pasarofça Antlaşmasıyla (1718) tamamlandı.⁸

Mali reform

Osmanlı hükümetinin yenilgiye rağmen giriştiği mali reformlar, aynı anda İstanbul'un tartışmasız siyasi, mali ve kültürel merkezi olduğu bir refah döneminin de yolunu açtı.

Reformlar birkaç yıl boyunca parça parça uygulandı. Girit savaşından beri ortaya çıkan askeri ihtiyaçlar, iltizamın, vergi tahsilatının üç yıl vadeli sözleşmeler halinde şahıslara devredilmesi vasıtasıyla sağladığı kısa vadeli borçlanma ağının sınırlılığını ortaya koymuştu. Arazi kullanım hakkı, miras, vaset ve vergilendirmeye ilgili yeni bir yasal derlemede (1673), Celalzade (ö. 1567), Ebu's-Suud (ö. 1574), Yahya (ö. 1644), Mehmed Baha'i (ö. 1654) gibi büyük hukuk âlimlerinin fetvalarının süzgecinden geçirilen saltanat fermanları yeni dönemlerin standart vadelerini yeniden tanımladı.⁹ Bu isimlerin tümünün de ortaçağın Arap teologları değil önceki 150 yılın Osmanlı hukuk âlimleri olduğu unutulmamalı. Osmanlı hükümeti, güneş-ay

⁷ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 90-95. Voyvodalıklarda Osmanlı yönetimi üzerine bkz. Panaite, "Power Relationships."

⁸ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 98102.

^{*} Kānunnāme-i Cedid-i Sultānī -çn.

⁹ Metnin yayımlandığı kaynak, Köprülü, "Osmanlı Kanunnameleri." Ayrıca bkz. İnalçık, "Islamization of Ottoman Laws."

takvimi uyumsuzluğunun bütçe üzerindeki olası sonuçlarına yönelik olarak bir takvimler arası tashih çalışması başlattı.¹⁰ Kentsel gayrimenkul piyasası gibi gelişim vaat eden alanlar ise Osmanlı yetkilileri daha fazla yurtiçi sermaye için kafa yormaya yöneltiyordu.¹¹

Hazine, Karlofça'yla sona eren 1683-1699 arasındaki savaşın ortalarında belirli imparatorluk gelirlerinin mültezimlere kaydıhayat kiralama sözleşmeleriyle devri amacıyla düzenlediği bir müzayede duyurdu. Cesur bir adımdı bu. *Malikâne* adlı bu tür kaydıhayat iltizamların geleneksel İslami hukukunda geçmiş bir örneği yoktu. Buna rağmen hükümetin uzun vadeli kredi ihtiyaçları için sağlam bir çözüm olduğu ortaya çıktı.¹² 1673'teki kanunlaştırma çalışmasında ima edilen ve şimdi yeni mali araçlarla uygulamaya konulan vergi reformu, potansiyel yatırımcılara teminat veriyordu. Hassas kıymetlendirme, hükümet kadar onlara da yarar sağlayacaktı. Yeni eyalet tahrirleri yapıldı. Cizye vergisiyle yükümlü gayri Müslim nüfuslar, bu şeri verginin uygulanmasındaki tutarsızlıkların giderilmesi umuduyla sicil defterlerine kaydedildi.¹³ Hükümet, gelir gider hesaplamaları hicri yıl üzerinden yapılmaya devam edilmesine karşın, maaş ödemeleri için ayrıca bir güneş yılı takvimi (bahardan bahara) hamlesi yaptı.¹⁴

Merkezi hükümetin müzayedeleri yıllık olarak İstanbul ya da Edirne'de yapılıyor, ihaleler sadece Müslüman erkeklere açık tutuluyordu. En yüksek teklifi veren, hatırı sayılır bir teminat akçesi ve birkaç yıllık tahmini kâr karşılığında bir berat alıyordu. Berat, girişimciye hazineye belirli miktarlarda yıllık ödemeler yapması kaldıyla vergi toplayabilmesi için özel haklar tanıyordu. Sözleşmeler devredilebiliyor, hisseler bölünebiliyor ve şahsi olarak alım satıma konu edilebiliyordu. Açık artırmadan menedilmelerine karşın, müzayede piyasasına çoğu gayri Müs-

¹⁰ Unat, *Hicri Tarihleri*, xiii.

¹¹ Nina Ergin, "Bathing Business in İstanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," Ergin, ed., *Bathing Culture*, s. 142-68.

¹² Genç, "Osmanlı maliyesinde" ve "A Study of the Feasibility."

¹³ Kiel, "Remarks on the Administration."

¹⁴ Karpas, *Ottoman Population*, xi.

lim olan yerel bankerlerden (*sarrafl*) borç almadan girebilecek kaynağa az sayıda yatırımcı sahip olduğu için gayri Müslimler sistemin bütününden işleyişinden ayrı tutulamazdı. Sarraflar ön ödemelere yönelik fonlara kredi sağlıyor, hisseler ve bunlara dayalı diğer araçlarla ilgili piyasada muhasip ve aracı olarak rol oynuyorlardı. Osmanlı Yahudisi, Rum ve Ermeni Hristiyan aileler ve Orta Avrupa bankaları arasındaki bağlantılar, Osmanlı sisteminin Avrupa altkütasının mali çevreleriyle bağlantı kurmasını sağlıyordu.¹⁵

Kaydıhayaat şartlı iltizam, toptan bir iktidar kaybı anlamına gelmese de merkezi hükümetin gücünü değiştiriyordu. Mültezimler ve merkezi hükümet, beratlar vasıtasıyla önemli bağlar geliştirdiği gibi her iki taraf da kendi imtiyazlarını koruyabileceği araçlara sahipti.¹⁶ Özel tahsilat hakları, mültezimlere eski sistemde yatırımcılar için ciddi bir engel oluşturan yerel müdahaleye karşı koruma sağlıyordu. Mültezimlerin vârisleri ilk teminat akçesini tekrar ödeyerek malikâneyi devralabiliyordu. Merkezi hükümet, istismarı önlemek ve öngörülemeyen oluşumlarla baş edebilmek amacıyla sistemde kimi küçük rötuşlar yaptı.¹⁷ Örneğin düşük değerlenmiş sözleşmeler keşfettiğinde ek ödeme talep etmek ya da kuralları değiştirmek hatta malikâneleri topyekûn feshetmek ve yeniden teklif toplamak üzere bile müdahale edebiliyordu ve bunu yaptı da. Böyle bir durum, örneğin 1715-1718 savaşı sırasında gerçekleşti. Yeni bir sultan tahtı devraldığında toplanmak üzere *cülusiye* adıyla bir tahta çıkış vergisi salındı. Muhatap olduğu aracı sayısına sınırlama getirmek isteyen hükümet, hisselerin aşırı miktarda bölünmesini yasakladı, bu işi yürüten sarraflar ise resmi olarak sertifikalandırıldı. İhaleyi kazanan bir teklif sahibinin bir sözleşmeye kavuşabilmesi için hükümetin onayladığı bu garantörlerden birinin desteğini alması gerekiyordu.

Hükümet müdahalesine rağmen yatırımcı ilgisi yoğundu. Başlangıçta tarımsal gelirlere yönelik olarak tasavvur edilen malikane süreci, bütün imparatorluk boyunca pazar ve lonca

¹⁵ Salzmann, "An Ancien Régime Revisited," s. 403.

¹⁶ Bu görüş için bkz. Salzmann, "An Ancien Régime Revisited," s. 423.

¹⁷ Salzmann, "Measures of Empire," s. 194-203.

aidatları, muamele vergisi, ofis kiralari ve köy ve cemaat vergileri gibi bir dizi vergi ve gümrük gelirlerini kapsayacak şekilde genişletildi. Malikâne sürecinin ileri aşamalarında yatırımcıların çoğunluğu aile “şirketleriydi.”¹⁸ Şirketler bu yeni araçları ayrıca kentsel gayrimenkul ve vakıf fonlarını da içerebilen portföylerini çeşitlendirmek amacıyla kullanıyordu. Birçoğu, çeşitli bölgelerde akraba ve mahmiller arasında dağıtılmış birden fazla iltizamda hisse sahibiydi. Taksitli kredileri¹⁹ de içeren geniş kredi imkânları, yeni İslami hukuk hükümlerinin de açık onayıyla, sistemin işlemlerini kolaylaştırıyordu. Hazine-i Amire’nin garantisini taşıyan kambiyo senetleri, hem imparatorluğun bütününde hem de Fransız ve İtalyan tüccarlar üzerinden uluslararası olarak tedavüldeydi. Hazinesinin sistemi destekleme kapasitesi yeni bir Osmanlı gümüş sikkesi olarak, *kuruş* ile güçlendirildi; *kuruş*, akçenin kullanımdan kalkmasından sonraki ilk başarılı yerli sikkeydi. Yeni bir altın sikke de tedavüle girdi.²⁰ Aslında İstanbullu Ermeni sarrafların birçoğunun kredi sermayesi Karaman eyaletindeki gümüş ve altın madenlerine yaptıkları yatırımlardan geliyordu. İstanbul, İzmir, Selanik, Halep ve Kahire’deki gümrüklerdeki bütün başsarrafların yanı sıra İstanbul’daki Darphane-i Amire’nin yöneticisi de Ermeniydi.²¹

Yerel Ağlar

İstanbul ve Edirne’deki iltizam müzayedelerinde İstanbullu varlıklı hane şirketlerinin hâkimiyeti vardı. Parsanın büyük bölümünü vezirler, subaylar, saray yetkilileri, mülki amirler, bunların maiyetindekiler ve geniş hamilik ağları topluyordu. Halep gibi uzak bölgelerde bile iltizama yatırılan servetin dörtte üçünden fazlası bir şekilde İstanbul’la bağlantısı bulunan resmi yetkililerin kontrolündeydi.²²

Bu durum eyaletlerde bir başka rekabet alanı ve hafifsene-meyecek bir küskünlük yaratıyordu. Hazine-i Amire, eyaletler-

¹⁸ Bu sözcük Salzman tarafından kullanılmıştır.

¹⁹ Salzman, “Measures of Empire,” s. 198-208.

²⁰ Pamuk, *Monetary History*, s. 159-71.

²¹ Salzman, “Measures of Empire,” s. 202-3.

²² Salzman, “Measures of Empire,” s. 187.

deki maaşlı yetkili kadrosunu genişletirken en cüzi maaşı vaat eden devlet atamaları bile fazlasıyla popülerdi ve kıskançlıkla korunuyordu. Bu mevkiler, bağlantı ve iltizam kazanma ihtimalinin artışı anlamına geliyordu.²³ Malikâne sürecini tesis eden ilk ferman, eski sistemde gerçekleşen suistimalleri eleştirmiş, eyaletlerdeki mültezim ve aracılarını sınırlı vadelerdeki iltizamların avantajlarını kullanıp kısa vadeli kârlarını eyalet sakinlerinin sırtından artırmakla suçlamıştı. Öte yandan, yeni sistem eyalet seçkinlerinin iktidarına mukabele etmeyi hedeflese de merkezi hükümetin bu kısmi tümüyle sürecin dışına atmak gibi bir arzusu yoktu. Bu nedenle de zaten hem kârlı olmayan hem de eyaletin yerlisi olmayanlar için tahsili güç yerel gelirleri kontrol etmelerine izin vererek yerel girişimcileri cezbetti. Bu tür gelirler, eyalet merkezlerinde²⁴ düzenlenen müzayedelerle iltizama veriliyor, bu müzayedeler kaydıhayat şartlı iltizama dönüştürülen gelir tipi ve adedine göre bölgesel olarak büyük çeşitlilik gösteriyordu. Yerel yatırımcılar ayrıca köylülere tohum, kredi ve diğer hizmetleri sağlamaya davet ediliyordu. Yeni sistem, Karaman ve Rum, Yukarı Dicle ve Fırat ve Suriye gibi hedef bölgelerde bir ticari patlamayı teşvik etti. Kırsal yatırım, Bursa²⁵ gibi yerlerde bile nispeten düşük kalırken, Avrupa'nın Karadeniz ve Adriyatik arasında kalan bölümünde varolan iltizam sözleşmelerinin dörtte birinden daha azı ömür boyu vadeye dönüştürülebildi.²⁶ Eyaletlerdeki aktörler, yeniçerileri; çarşı esnafı, zanaatkârlar, bunların eşleri ve metresleri, kız-erkek çocukları ve köleleri dahil haneleri; Hristiyan rahipler, Yahudi rabbiler; Müslüman ulema, Sufi şeyhleri ve müritler; unvan sahibi seyyid aristokrasisi; hatta yabancı tacirleri içeriyordu.²⁷

Kalburüstü yabancı tüccar cemaatlerinin elinde bulundurduğu "kapitülasyonlar" ya da sınırlı muafiyetler ve ülke dışında dokunulmazlık bu durumda önemli avantajlar haline gelmişti.

²³ Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 77-81.

²⁴ Salzmänn, "Measures of Empire," s. 147-89.

²⁵ Faroqhi, "Indebtedness," ed. Afifi vd, *Sociétés rurales ottomanes*, s. 197-213.

²⁶ Salzmänn, "Measures of Empire," s. 174-77.

²⁷ Hathaway, *Arab Lands*, s. 79-113.

100 yıl kadar önce küçük bir grup İngiliz ve Fransız tüccara verildiğinde düşük bir öneme sahip olan söz konusu imtiyazlar zaman içinde yabancıların Osmanlı beratlıları, aracı ve vekillerini kapsayacak şekilde genişletilmişti. Bu imtiyazlar, yabancı cemaatlerin artık daha geniş ve başta anonim şirketler olmak üzere mali olarak daha güçlü olduğu Halep ve İzmir gibi yerlerde Osmanlı'nın nüfuz alanı dışında giderek büyüyen bir ticaret sektörünün yolunu açtı. Osmanlı yetkililer kaygılarını ifade ediyor ve bu avantajları talep eden Osmanlı tebaanın aslında yabancı tüccarların çalışanları ve beratlıları olduğunu doğrulamaya yönelik soruşturmalar başlatıyordu. Böyle olsalar bile en tanınmış Hristiyan ve Yahudi aileler İstanbul'da iltizam süreciyle ilgili bağlantıları büyük değer taşıyan Müslüman tüccar aileleriyle de ittifak kurmaya özen gösteriyordu.²⁸

Hanedanda Yarıлма

Mali reformlar, imparatorluğu geliştirmekte olan küresel ticari sisteme daha büyük bir eklemlenmeden yarar sağlayacak şekilde konumlandırırsa da aynı zamanda küresel yarılmalara karşı da daha kırılgan bir hale getiriyordu. Osmanlı muhasebesi, reformların bir bütçe fazlası ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşanın yönetimi altındaki Divân-ı Hümayun'da on iki yıl boyunca hatırı sayılır bir istikrar ürettiğini gösteriyor. Bu, nereden bakıldığına bağlı olarak sanatlarda büyük bir serpilme ya da uçarılık ve büyük servet eşitsizlikleri²⁹ dönemiymiş ve iyisiyle kötüsüyle bir lale çılgınlığı ve İbrahim Paşanın Haliç'teki görkemli Sadabad Sarayıyla simgeleniyordu. Dönem, 1730'da İbrahim Paşanın idamı ve Sultan III. Ahmed'in tahttan feragatini getiren bir karışıklıkla sona erdi. Bu olaylar Osmanlı sınırlarının ötesinde dünya çapında yankı yapan ve etkileri çok uzun bir zaman süren çarpıcı değişikliklere yakından bağlıydı.

²⁸ Masters, "Aleppo: the Ottoman Empire's Caravan City," ed. Eldem, Goffman ve Masters, *The Ottoman City*, s. 53-62.

²⁹ Bu konunun incelenmesine yönelik yakın iki çalışma için bkz. Ergene ve Berker, "Wealth and Inequality" ve Canbakal, "Reflections."

Resim 5.1: Bolluk ve doğal güzellik. Bu fresk detayı Edirne dışındaki kırsal peyzajı ve köy evlerini gösteriyor. Fresk, Tunca Nehri üzerindeki köprüde yer alan kitabe köşkünün kubbesinin iç yüzeyini kaplıyor. Ressam bilinmiyor.

Safevi ve Babür Hanedanlarının Çöküşü

III. Ahmed'in tahttan feragati öncesindeki on yılda meydana gelen krizler komşu İran ve Hindistan'ı sarmış ve her iki ülkede hüküm süren Safevi ve Babür hanedanını devirmişti. Tarihsel öneme sahip, muazzam zenginlikte imparatorluklara hükmeden bu iki Türk Müslüman hanedan, aniden ve neredeyse eşzamanlı olarak çökmüştü. Safevi krizi, Gılzaî Afganlarının 1709'da Kandahar'ı ele geçirmesiyle başladı. Afganların Safevi ordusu karşısında kazandığı bir dizi zafer, İran'ın işgali ve İsfahan'ın uzun bir kuşatma sonrasında 1722'de alınmasıyla sonuçlandı. Safevi şahı devrildi ve ailesinin büyük bölümü kıyıya uğratıldı. Babür Hindistanı'nda yaşlı imparator Evrengzib, 1707'de öldü. Evrengzib o kadar yaşlıydı ki öldüğünde oğlu Bahadır Şah 65 yaşındaydı ve tahta oturduktan sadece beş yıl sonra o da hayatını kaybetti. Tahtta bu kadar kısa bir süre içinde yaşanan iki değişim Babür merkezi hükümetini felce uğratmıştı.

Safevi siyasasının dağılması komşularını teyakkuza geçirdi. I. Petro, Afganların İsfahan kuşatmasının devam ettiği 1722'de Hazar Denizinin batı kıyılarına dev bir ordu gönderdi. Rus çıkarması yerel Gürcü ve Ermenilerin desteğiyle gerçekleşse de çar hem aşırı sıcak ve Rus güçlerinin üçte birinin canını alan bir salgın hastalık hem de Osmanlıların silahlı karşılık tehdidine bağlı olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlılar kendilerini geleneksel olarak Sünni olan Gılzailere karşı Şii Safevilerin toparlanmasını desteklemek gibi tuhaf bir konumda bulmuştu. Birçok Osmanlı'nın ticari çıkarı nedeniyle İran'la barışın korunmasını tercih etmesine ve Afganların liderinin birçok Osmanlı Müslüman arasında büyük bir saygı görmesine rağmen, diğerleri Kafkaslar'ı kontrol etme hedefinin es geçilemeyecek kadar cazip olduğunu düşünüyordu. Afganların barış önerileri İstanbul'da zorlama teolojik gerekçelerle reddedildi ve Rusya'yla yapılan gizli bir antlaşmadan sonra Osmanlı ordusu ertesi yıl saldırıya geçti. Kafkaslar'ın büyük bölümünü işgal ederken Osmanlı hizmetine giren Gürcü, Çerkez ve Abhaz kölelerden beklenmedik, muazzam bir yardım aldı. I. Petro çok geçmeden öldü.

Osmanlı bu işgalle, İran'da birliklerinin o güne kadar gidebildiği en iç bölgelere nüfuz etti. İran platosu üzerinden İsfahan'a giden güzergâh üzerinde bulunan Hürremabad'da nihai olarak yenilgiye uğrasalar da Kafkas fetihleri Osmanlı'nın Afgan yönetimini tanıması karşılığında meşruiyet kazandı. İran'daki siyasi karışıklık ise buna rağmen devam ediyordu. Safevilere toparlanma vaat eden Türkmen askeri lider Nadir Han, Afganları mağlup etti ve nüfuzunu giderek genişletti. 1730'da kuzeye ilerledi, Kafkaslar'da Osmanlıların ele geçirdiği yerleri geri aldı ve Tebriz'i fethetti.³⁰ Osmanlı ordusu İran'a ilerlemek üzere Üsküdar'da ordugâh kurduğu sırada temmuzda İstanbul'a ulaşan ve III. Ahmed'i deviren isyanı ateşleyen haber de buydu.

Bu sırada çeşitli hanedan hizipleri ve bunlara mensup imparatorluk adaylarının sivrilmeye çalıştığı Hindistan siyasi kargaşaya sürüklenmişti. Evrengzib'in ölümünden sonraki sadece on yıl içinde oğlu Bahadır Şah ve torunlarından üçü kısa sürelerle

³⁰ Tucker, *Nadir Shah's Quest*, s. 24-31.

tahta oturmuydu. Babür İmparatorluğu bu aşırı baskı altında parçalandı ve altkıtanın farklı bölümlerinde Hindu ve Müslüman soylu hanedanlarının yönetimi altında bölgesel ardıl devletler ortaya çıktı. İmparator Muhammed Şah (1720-1748), Delhi civarında, görünürde tabisi olan Deccan'daki Haydarabad Nizamı'nın bütünüyle hâkimiyeti altındaki bir Babür devleti kalıntısına hükmediyordu.³¹ Babür sultanlığı o kadar savunmasızdı ki 1739'da –artık şah unvanını taşıyan– Nadir, Hindukuş'u geçti ve Delhi'yi yağmaladı.

Patrona Halil İsyanı

Tebriz'in Nadir Şah tarafından ele geçirildiğine ilişkin haberlerin, Osmanlı'nın çıkmaya hazırlandığı sefer üzerinde kuşku yaratması nedeniyle İstanbul'da huzursuzluk baş göstermişti. Kapalıçarşı'da bir nümayiş başladı. Elebaşı, renkli kariyerini on beş yıl önce *Patrona* adlı bir gemideki başarısız bir isyanla başlatan, lakabını da bu olay sonrasında alan önemsiz bir eşkiyaydı. Kaptanıderya,* yararlı görüldüğünü düşündüğü Halil'in canını bağışlayıp yeniçeri yaptı. Patrona Halil, daha sonra Vidin'de bir karargâh ayaklanmasına karıştı. Akabinde sokak dolandırıcılarının ağına düştü ve diğer Arnavut çete üyeleriyle birlikte meyhanelerde takılmaya başladı. Karıştığı bir meyhane kavgasında birini öldürdü ve bir kez daha kaptanıderya tarafından ölüm cezasından kurtarıldı, o sırada bahşiş karşılığı Beyazıt hamamında çalışıyordu. Kapalıçarşı nümayişi kızışırken, esnaf, işçiler, Rumlar ve Ermenilerin yanı sıra Müslümanlar da isyancılara katılmıştı. Avarız vergisini henüz ödemişlerdi ve zorunlu yatırımlarını geri alma konusunda tek umutları olduğu için seferin iptal edilmesi ihtimaline öfke duyuyorlardı. İsyancılar hapishaneleri basıp mahkûmları serbest bıraktı. Cephe-den dönen askerler de isyancı gruba katıldı.

Sultan III. Ahmed boyun eğdi ve saray kethüdası, kaptanıderyası ve uzun süredir hizmette olan sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşayı çetenin adaletine teslim etti. Olay sırasında ise az sayıda can kaybı meydana geldi. Ayaklanmanın liderleri

³¹ Richards, *Mughal Empire*, s. 253-81.

* Kaymak Mustafa Paşa. Atlamacı Mustafa Paşa olarak da bilinir –çn.

kendilerini yüksek mevkilerdeki görevlere yakıştırmakla daha çok ilgiliymiş gibiydi. Kendisi için kaptanıderyalık hayalleri kuran Patrona Halil, cülus töreninde yeni sultanın (I. Mahmud) önünde günlük giysileriyle ve çıplak ayaklı olarak yürüdü. Arkadaşları ve adamları, uzun vadeli memur maaşlarının garantisini olarak, yeniçerilere ve bağlı birliklere yazıldı. Ancak ticari durgunluk başlamıştı ve huzursuzluk sonraki iki yıl boyunca aralıklı olarak devam etti.³² Ordu en sonunda isyancıların hak taleplerinden bezdi. İsyanın liderleri sultanın onurlarına verdiği bir yemeğe davet edildi, burada yakalanıp idam edildiler. İstanbul'un etnik olarak çeşitlilik arz eden ameleleri arasında Evliya Çelebi'nin döneminden beri namları yürüyen Arnavutlar, artık daha da yakından izleniyordu. Hamamcılar bundan böyle bütün çalışanlarının kaydını tutmak, Arnavutları ise kırmızı mürekkeple işaretlemek zorundaydı.³³

Hanedanlık ve İdeal

İran ve Hindistan'da olup bitenler göz önüne alındığında, bütün bu vaka boyunca Osmanlı'nın bekasına gölge düşmemesi dikkat çekici. Çarşı esnafının yakınmalarının yanı sıra bütün etnik ve dinsel grupların alt sınıfları arasında varolan ve nevi şahsına münhasır Patrona Halil'in bir şekilde ifade ettiği sosyal küskünlüklere rağmen hiçbir yerde hiçbir kimse, ciddi bir şekilde Osmanlıların yerine başka yöneticileri getirmeyi pek düşünmüyordu. Bunda bir etken, belki de III. Ahmed tahtı teslim ettiğinde yerine geçecek birkaç erişkin adayın var olmasının hanedanın devamını teminat altına almasıydı. Yine de hanedanın devamını görme konusundaki belirgin isteklilik, önceki kuşağın gerçekleştirdiği mali reform ve inovasyonların, imparatorlukta varolan sistemi devirmek yerine koruyarak daha fazla kazanmak üzere pozisyon almış askeri ve mali imparatorluk paydaşları arasında bir sadakat havuzunu muhafaza ettiğini de düşündürüyor.

Ancak, İran ve Hindistan'da eski düzenin çözülmesi, küresel ilişkilerde yaşanan ve muhtemelen hiçbir büyük gücün etkisi

³² Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, s. 112-19.

³³ Ergin, "Bathing Business," s. 148-49 ve "Who Worked in İstanbul's Hammams?" s. 599, 603.

dışında kalamayacağı geniş kapsamlı bir dönüşüm anlamına geliyordu. İran krizi, Rusya ve Osmanlıları aniden Kafkaslar'da karşı karşıya getirmişti. Rusların konumu I. Petro'nun ölümüne bağlı olarak bu durumda bir şekilde zayıftı. Ancak zamanla, İran ve Hindistan'da önemli bir gücün kalmamış olması nedeniyle yaklaşık 150 yıl boyunca sadece Kafkas krallıkları değil Orta Asya'nın büyük Türk sultanlıkları da Rusya'nın fetihleriyle peyderpey ortadan kaldırılmıştır. Hindistan'da çözülen kamusal düzen kendi varlık ve çıkarlarını korumaya çabalayan Avrupalı ticaret şirketlerini cezbediyordu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin milis kuvvetleri Babürlerin egemenliğindeki Bengal'i süratle fethetti ve hicri yüzyılın sonuna doğru Hindistan'ın yarısını kontrol eden derme çatma bir imparatorluk kurdu. Britanyalı ve Fransız ticaret şirketleri arasındaki ihtilaf, küresel Yedi Yıl Savaşının (1756-1763) bir vechesi haline geldi ve Doğu Akdeniz'e de sıçradı. Akdeniz'de, Osmanlıların Girit'i kontrolü nedeniyle artan güvenlik, Fransız ve Britanyalı şirketlere faaliyetlerini büyük ölçüde genişletme imkânı sağlıyordu. İstanbul'un yanı sıra, Osmanlı'nın pamuk ve tahıl üretimine erişimi nedeniyle İzmir Limanının rolü de artmıştı. Fransızların Osmanlı'ya olan ihracatının %30 kadarı İzmir'den giriyor, İzmir'in ihracatının yarısı ise Marsilya'ya gidiyordu.³⁴

Durum sadece bu müstesna hanedanların, Safevi ve Babürlerin karizmalarının son bulmasından ibaret değildi. Âşık Paşazade'nin anlattığı eski rüya hatırlanacak olursa, Hanedanlık karizması tasavvurunun tam da kendisi, Osmanlı hükümlerinin bağrından doğduğu beden, potansiyel olarak ölümcül bir darbe almıştı. Safevi ve Babür hanedanlarının çöküşü, batı İslam dünyasında Cengiz Han ve Moğollar döneminden beri egemen olan gayri maddi siyasi kabullere dokunmuştu. Bunlar Osmanlılara çok benzer şekillerde kutlu sufi sülaleleriyle olan bağları vasıtasıyla kutsanmış karizmatik Türk hanedanlarıydı. Babür İmparatorluğunun kurucusu Babür, doğrudan Timurlenk'in soyundan geliyordu, hatıratında ise Cengiz'in soyundan geldiğini iddia etmişti. İmparator Ekber döneminde (ö. 1605) hanedanı bir Çiştî evliyanın oğul evlat kehaneti kurtarmıştı. Sa-

³⁴ Frangakis-Syrett, *Commerce of Smyrna*, s. 119.

feviler ise yarı unutulmuş Komnenos, Uzun Hasan ve Akkoyunlu Türkmenleri hanedanlarının yanı sıra doğrudan Şah İsmail ve Safevi meşruiyetinin üzerlerinden Yedinci İmam'a kadar uzanan bir sülaleye dayandığı Erdebil şeyhlerinin soyundan geliyordu.

Rakip siyasi idealler doğal olarak saltanat idealiyle yan yana var oluyordu ve şimdi daha büyük bir önem kazanmışlardı. Bunlardan biri sabit sınırlardı. Örneğin Osmanlı-Safevi ilişkisi 1639'dan beri bölgesel sınırların tanınmasına evrilmişti. İsfahan'ı ele geçirdikten sonra barış için Osmanlıların nabzını yoklayan Afganlar, eşit Müslüman devletlerin ayrı coğrafi diyarlarda hüküm sürebileceği tezine dayanarak açıkça müşterek bölgesel sınır dokunulmazlığına vurgu yapmıştı. Kendi gerekçelerini işgal üzerine kuran Osmanlılar ise bu mantığı reddetmese de Babürlerle kendilerini ayıran cinsten doğal coğrafi engellerin İran ile aralarında bulunmadığını ileri sürmüştü. Afganlar, zaferleri sonrasında bu talepten vazgeçse de imzalanan anlaşma, bir tür karşılıklı tanıma olarak taraflar arasında düzenli diplomatik temsil ve mektup teatisini mümkün kılıyordu.³⁵ Benzer şekilde Osmanlı'nın kuzeydoğusunda bölgesel sınırlar Karlofça sonrasında haritalara çizilmiş ve kazıklarla işaretlenmişti. 1730'ların sonunda, Osmanlı orduları Karadeniz'e uzanan Tuna güzergâhı üzerindeki Vidin ve Niş'te Avusturya güçleriyle karşılaştı. 1739'daki barış antlaşmasıyla Belgrad tekrar Osmanlı kontrolüne geçerken, Habsburg ve Osmanlı toprakları arasındaki sınır Una, Sava ve Tuna'nın doğu kıyısındaki İrşev'de sabitlendi.³⁶ Hem Viyana hem de İstanbul, birbirlerine yönelik tehditlerinin Rusya ve Prusya'nın kendilerine karşı oluşturduğu tehditten daha büyük olmadığına karar vermişti. Avusturya, Prusya'nın "Silezya Tecavüzü" ve kendi taht krizinden mustarıptı; Osmanlılar içinse bozkırdaki Rus sınırında Tatar baskınlarına bağlı hareketlilik, Kırım Yarımadası ve Karadeniz'deki Osmanlı hâkimiyetini tehdit etmesi nedeniyle daha büyük bir kaygı nedeniydi.

Toprak bütünlüğünün haricinde, parçalanan saltanat idealinin yerini alacak iki alternatif egemenlik tasavvuru, Nadir Şah'ın 1730'larda Osmanlılarla olan müzakerelerinde görülebilir. Na-

³⁵ Tucker, *Nadir Shah's Quest*, s. 26-28.

³⁶ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 102-17.

dir Şah eşit ilişki öneriyordu, bu konuda ilk şartı Osmanlıların İmamiye'nin' meşruiyetini şeri İslam hukukunun beşinci okulu olarak tanımasıydı. İkinci olarak ise etnik ya da ulusal tasavvura yakın bir şey öneriyordu: Nadir Şah'ın, soylu Türkmen halkları ailesinin bir üyesi olarak kimliği üzerine dayalı eşit ilişkiler.³⁷

Refah ve Acı

Bu dönemde Osmanlı nüfus rakamları konusunda sağlıklı bir tahmin yapmak imkânsız.³⁸ Mali ve askeri reformların artık ihtiyaç bırakmadığı tahrirler oldukça seyrek ve sadece özellikli küçük bölgeler için yapıyordu, bunun bir sonucu olarak da bir örnek veri bulunmuyor. 1700'lerin başlarından günümüze kadar ulaşabilen cizye vergisi sicilleri gibi sınırlı miktardaki kullanılabilir veriler, 1600-1750 arasında, sonrasında bir miktar iyileşmenin görüldüğü ve bölgesel olarak değişiklik gösteren, ifade etmesi zor ani bir demografik düşüşe işaret ediyor.³⁹ Anekdotik kanıt ve çok daha sonra ilk Osmanlı sayımlarında toplanan veriler, genel rakamların Avrupa'nın geri kalanına göre düşük kaldığı izlenimini güçlendirme eğiliminde. Bu durumda akla ilk olarak olağan şüpheliler geliyor: savaş, hastalık, kıtlık, doğal afetler ve yangınlar.

Yangınlar

Çoğu Osmanlı şehrinde olduğu gibi İstanbul'da da büyük yangınlar, şehirliiler arasında büyük bir ilgi ve sohbet konusuydu. Venedikli bir şehir sakini, sultanlar için yangın yerine gitmenin ya da yangın gece meydana geldiyse şafakta gidip para dağıtmanın ve tulumbacıları gayrete getirmenin adetten olduğunu yazmıştı.⁴⁰ İstanbullu yazarlar yangınları edebi bir temaya dönüştürmüştü. Bir önceki yüzyılda yaşamış Ermeni şehirli Erem-

* Şiiiliğin çoğunluk mezhebi. İşna Aşeriye, On İki İmamcılık ya da Caferilik olarak da bilinir –çn.

³⁷ Tucker, *Nadir Shah's Quest*, her yerde.

³⁸ Kayıtlar ve bunların yorumlanmasıyla ilgili sorunlara ilişkin tartışmalar için bkz. Faroqhi, *Approaching Ottoman History*, s. 82-109.

³⁹ McGowan, "Population and Migration," ed. İnalçık ve Quataert, *An Economic and Social History*, c. 2, s. 646-57.

⁴⁰ Shay, *Ottoman Empire*, s. 33.

ya Çelebi, İstanbul'un yangınlarıyla Osmanlıların Hristiyanlara karşı zaferleri arasında bir bağlantı olduğunu iddia ediyordu, bunu kanıtlamak için bir tarih kitabı yazmıştı.⁴¹ 1660'ta meydana gelen muazzam yangını ilk elden tanıklık ederek nakletmiştir. 1665'teki bir başka yangın ise Topkapı Sarayına ciddi şekilde zarar vermişti. Bir Osmanlı günlük yazarı, İstanbul'da 1711-1735 arasında 136 yangın ve 21 deprem kaydetmiştir.⁴²

Hastalık

Osmanlı şehirleri her türden salgın hastalığa o kadar sık maruz kalıyordu ki vakalar tek tek sözü edilemeyecek bir sayıya ulaşmıştı. Birkaç şehirde 1719-1720 arasında (İstanbul, Halep ve Kahire dahil) ve 1733'te (İstanbul ve Bağdat) büyük salgınlar meydana gelmişti. İstanbul'da Haliç'in karşısına düşen Pera bölgesinde yaşayan Avrupalı diplomatlar, 1720'ler 1730'lar arasında neredeyse her yıl salgın hastalık bildirmişlerdir. 1733'teki veba salgını sultanın sarayına kadar ulaşmıştı.⁴³

Molla Mustafa adlı Saraybosnalı bir yazarın mecmuası bu dönemlere bir pencere açar. Molla Mustafa, Saraybosna çarşısında kendi genel müstensihlik işini yapıyordu ve yanında iki sekreter çalıştırıyordu. Ayrıca bir ilkokulda ders veriyor, imam ve cami vaizi olarak çalışıyordu. Bosna'da vebayla ilgili birçok haber nakletmiş ve iki salgının ayrıntılı hikâyesini bırakmıştır.⁴⁴ Günlüğünde vebayla ilgili bolca alamet ve belirtinin yanı sıra ürpertici şakalar da vardır. Molla Mustafa'nın rüyaları da vebaya delaletti, olağandışı hava ise kötü bir alametti. Bir keresinde Saraybosna'daki bir kar fırtınasında bir grup çocuk çarşıda kartopu savaşı başlatmış, bu sırada çok sayıda Yahudi ve Hristiyan tüccar yaralanmıştı. Molla Mustafa, böylesine görülmemiş bir saygısızlığın vebaya neden olacağını muhakkak olduğunu yazmıştı. Bir başka seferinde, şehirde hatırlayabildiğinin de ötesinde o kadar fazla kadı ve çırak vardı ki, bir salgının

⁴¹ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangın Tarihi," s. 60-61.

⁴² Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, s. 164-80, 133-35.

⁴³ Shay, *The Ottoman Empire*, s. 38-39.

⁴⁴ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*. Konuyu yayımlanmamış bir tezde irdeleyen Snježana Buzov'a metne dikkatimi çektiği için teşekkürler.

yaklaştığından emindi. 1778'deki İstanbul salgınında köpekler bile ağıt yakmış, ezanı uludukları duyulmuştu.⁴⁵

Hakkında yazdığı ilk salgın yakın yerleşim merkezlerinde başlamış ve Saraybosna'ya Mayıs-Haziran 1762'de ulaşmıştı. "İlk önce şehrin kenar mahallelerinde, yoksullar arasında başladı, zenginlere sıçramadı."⁴⁶ Salgının görüldüğü mahalleleri sıralamış ve yalnızca Saraybosna'da üç yıl boyunca 15 bin insanın öldüğünü tahmin etmişti. *İnayeti saklı Rabbim*, diye dua ediyordu, *bizi korkularımızdan koru*. İkinci salgın, 20 yıl sonra, Ağustos 1782'de, gündönümünden 40 gün sonraki "Ali Günü"nde başlamıştı. Molla Mustafa şehirdeki bütün kahvehaneleri dolaşmış, insanlarla semtlerindeki salgınla ilgili olarak görüşmüştü. Aralarında kadınların ve çocukların, kâfir ve Yahudilerin de bulunduğu 8 bin kişinin öldüğü sonucuna vardı. "Muhtemelen daha fazlası değil," diye yazıyordu yerel sakinlere özgü bir savunmacı imayla, "Hiçbir şeyden habersiz aptallara sorsanız, size 20 bin kişi olduğunu söyleyebilirler."⁴⁷

Sonraki bahar aylarında, Aya Yorgi Yortusundan sonraki bir ay, bahardaki ekinoks sonrası 40 gün boyunca Molla Mustafa'nın işyerine yakın pazaryerindeki iki camide her gün sabah ve öğleden sonra 29-30 cenaze namazı kılınıyordu.⁴⁸ Cenazelere katılım tamdı. Hanımefendiler ve efendiler hizmetçilerini göndermek yerine bizzat kendileri katılıyordu. Molla Mustafa da kızlarından ikisini kaybetmişti. Önde gelen bir sufi tekkesinin şeyhi oğlunu kaybedince Molla Mustafa da cenaze törenine gitmişti. Şeyh Osman Dede'nin görev yaptığı caminin dışındaki pazaryerinde büyük bir kalabalık toplanmıştı. Şeyh Osman Dede, *kelime-i şahadet* getirmeye başladığında kalabalık, "Sizi gidi Bidatçılar sürüsü!" diye haykıran, Molla Ömer adlı "mütemadiyen somurtkan" Kadızadeli imamın liderliğinde saldırdı. Ancak Şeyh Osman Dede "imamı kaba sakalından tuttuğu gibi yere savurdu, cemaat ise fanatikleri Başçarşı'ya kadar kovaladı."⁴⁹

⁴⁵ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 121, 136, 138, 155, 213.

⁴⁶ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 77.

⁴⁷ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 169.

⁴⁸ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 165-69.

⁴⁹ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 166.

Resim 5.2: Saraybosna'nın Osmanlı dönemine ait eski şehir kesimi Baş çarşısı'nın Keystone View Company'ye ait stereografik görüntüsü. Görüntü, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakının iki yıl sonrasına, 1910'a ait. Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-USZ62-106349.

Molla Mustafa'nın günlüğü, mecmuasının büyük bölümünü oluşturur. Molla Mustafa, Saraybosna ve Bosna eyaletinin olayları ve tarihinin bir bölümünü tasvir etmeye karar vermişti. Onu bu işe başlamaya iten, yirmili yaşlarının sonunda olduğu 1757'de gerçekleşen üç sıradışı olaydı. "Ne demişler," diye yazdı "Yazı kalır, hatırdaki tutulan ise unutulur."⁵⁰ O yıl üç eşkıya halkını önünde idam edilmiş, Bosna'da on yıllık karmaşa dönemi sona ermişti; Karadağ'a karşı bir sefere çıkılmış ve Mekke'den dönen hacı kervanına Şam dışında saldırılmıştı. Molla Mustafa'nın 1804-1805'e kadar tuttuğu günlük, Slavca sözcük dağarcığını bolca dahil olduğu yoğun bir günlük Osmanlıcayla hikâye edilmiş sıradan olaylarla doludur. Birlikler yerel olarak toplanıp savaşa gönderilir, kurumuş bir ağaç kütüphanenin bahçesini

⁵⁰ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 69.

düşer, bir çocuk tabancayla kendi canına kıyar, yerli bir pislik ve iki arkadaşı masumları bir hac sahtekârlığıyla kandırır. Şehrin merhumlarının –sadece vebadan ölenlerin değil, öldüğünü bildiği ya da duyduğu herkesin yer aldığı– iki upuzun liste günlüğün yaklaşık %40’ını oluşturuyordu. Listeleri manevi bir disiplin, hayatın orta yerindeki ölüm gerçeği üzerine bir tefekkür olarak tuttuğunu yazıyordu Molla Mustafa. “Osmanlı Hanedanının imparatoru Sultan Mustafa’nın ölümü de diğerleriyle birlikte, bir nalbant ve bir çerçi ve düğmecinin arasında görünüyordu.

Sufiler ve Kadızadeliler

Osmanlı sarayındaki aleni Kadızadeli varlığı 1703’te sona erer ve ihtida dalgası giderek azalırken,⁵¹ Molla Mustafa’nın cenaze olayının gösterdiği gibi Kadızadeliler henüz sahneden çekilmemişti. Kadızadelilerin tutumları sıklıkla geleneksel sufi maneviyatıyla büyük tezat oluşturuyordu. Kadızadeli ahlakçılığının, cinsellik ve cinsiyet rolleri, aile ilişkileri ve kimlik siyasetiyle ilgili takıntıları vardı. Kadızadeliler, farklılaşmanın ortaya koyduğu keskin hatlara karşı kültürel bir şovenizmi yansıtıyordu (Ve tabii ki Kadızadelileri bile fazla liberal olarak gören Müslümanlar da vardı).⁵²

Bu yine de Kadızadeliler ve sufiler arasındaki basit bir muhalefet meselesi değildi. Kadızadeliler, sufi takvası üzerinde de güçlü bir çekim alanı oluşturuyordu ve tefekkürcü geleneğe, daha ayık bir dinsel yönelim sızıyordu. Fazlızade Ali bu eğilimi örneklemiştir. Sufizmin “hedefinden” söz etmek –sufizm esas olarak hedef yönelimli olmadığı için– bir tür yanlış anlamaya işaret ediyor gibi görünse de birçokları için olduğu gibi, Fazlızade Ali’ye göre de ortada bir hedef vardı ve bu da Tanrı’yla bir olmak değildi. Davranışsal kusursuzluktu. Kifayetsizlik, masum niyetlerle yapılmış olsa bile bütün erdemli eylemleri hükümsüz kılıyordu.⁵³ İsmail Hakkı Bursalı (1653-1725) başka bir tartış-

⁵¹ Minkov, *Conversion to Islam*, s. 60.

⁵² Kurz, *Ways to Heaven*.

⁵³ Kurz, *Ways to Heaven*, s. 81-105.

malı konuya değinmiştir.⁵⁴ Bursalı, en bilinenleri Kuran üzerine bir tefsir, Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin *Mesnevi*'sinin ilk birkaç yüz beyiti üzerine bir şerh ve Hz. Muhammed'in 15. yüzyılda yazılmış sevilen bir biyografisi üzerine bir şerh olmak üzere 100'den fazla eser yazmıştır. Fakat Muhammed'in ebeveynlerini ve atalarını inançsız paganlar olarak mahkûm etmesi, daha çok Kadızadelilere uyan dışlayıcı, suçlayıcı bir tutumdur. Sufizm ve Kadızadeli maneviyatı arasındaki ters akımlar daha da alengirli olabiliyordu. İkisi de örneğin iç ve dış yaşantı arasındaki benzeşmeleri hayati buluyor, ancak geleneksel bir sufi, iç dönüşümü içgüdüsel olarak ıslah edilmiş bir hayat biçimine götüren bir yol olarak kavırıyordu. Kadızadeliler, bu içgörüyü hızlı bir tersinmeyle dindarlığın ancak katı bir şeri özdenetim vasıtasıyla üretilebileceği kural yönelimli dinselliğe çeviriyordu.⁵⁵

Öte yandan, Muhyiddin Arabi de dahil olmak üzere klasik sufi şeyhleri, ilahiyatın önceki yüzyılın vaizlerince gündelik başvuruya yönelik olarak basitleştirilmesine çok benzer bir şekilde popülerleştiriliyordu. Büyük âlim Abdülgani en-Nabulusi (1640-1731), hem Muhyiddin Arabi'nin *Fusûsu'l-Hikem*'i, hem de Birgivi'nin *Tarikatü'l-Muhammediyye*'si üzerine yazdığı şerhlerin de aralarında bulunduğu 200'den fazla eserde güçlü bir biçimde sufi bakış açısı ve geleneğini savunmuştur.⁵⁶ Bursalı, önceki yüzyıldaki Kadızade patlamasından sonra *Mesnevi* üzerine Türkçe yazılmış iki şerhe bir yenisini ekledi. İlk iki eserden Reisülküt-tab Sarı Abdullah'a (ö. 1660) ait olanının toplam altı kitabından sadece birincisi beş cilt tutmuştu. Diğerleri ise Galata'daki Mevlevi tekkesinin merhum şeyhi İsmail Ankaravi (ö. 1630) tarafından yazılmıştı.⁵⁷ Celaleddin-i Rumi'nin epik eserine Muhyiddin Arabi'nin merceğinden bakıldığında, bu öğretiler sentezler tam da Kadızade ve taraftarlarının saldırdığı Osmanlı uzlaşmasını çağdaş okurlar için pekiştiriyordu. Ankaravi'nin *Mesnevi*'nin ünlü açılış beyitleriyle ilgili irdelemesine göre (Bkz. Kutu 2.2) inancın özü, çabalamak değil umutlu bekleyiştir. Benliklerinden

⁵⁴ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, bkz. "İsmail Hakkı Bursevi," c. 23, s. 102-6 (Ali Namlı).

⁵⁵ Kurz, *Ways to Heaven*, s. 89-105.

⁵⁶ Kara, *Metinlerle*, s. 238-39; El-Rouayheb, "Opening the Gates," s. 273.

⁵⁷ Kuşpınar, "İsmâ'il Ankaravî."

kurtulmuş sufiler, dilsiz kaval misali Tanrı'nın nefesiyle dolmayı bekler – bu olur. İslamın hakikatidir bu.⁵⁸

Osmanlı İslamı kaçınılmaz olarak ticari büyümeyle rekabet etmiştir.⁵⁹ Servet ve güç, hem ulema aileleri hem de önde gelen sufi tarikatlarının ve tekkelerinin şeyhlerinde öyle veya böyle derin bir iz bırakmıştı. Mali ve idari kudretin Osmanlı toplumunda giderek artan nüfuzu Osmanlı'nın dinsel hayatında hissediliyordu. Ticari kültür geleneksel lonca ağlarını aşındırırken boşluğu Sufi tarikatlarına üyelik dolduruyordu. Tarikat ve alt tarikatlar, birbirleriyle aktif rekabet halinde çoğalıyordu. Hevesli üyeler kutsiyet merakıyla şeyh peşinde koşsa da hayat biçimlerinden ödün vermeye ne hazır ne de –kocaları direnen birçok kadının durumunda olduğu gibi– muktedirlerdi.⁶⁰ Elden ne gelirdi? Sufizm hakkında etraflıca konuşuluyordu, popülerdi, umuma açıldı, yolları iyi tasarlanmıştı ve kolayca katedilebiliyordu.⁶¹

Devir değişiyordu ve Osmanlı halkı, bu değişimlerin atalarının bakış açısına her zaman denk düşmediğini biliyordu. Kendi dönemlerinin hayırsever bağışları, belki geçmiş hanedanlara ait taş abidelerin yanında mütevazı kalıyor olsa da kentsel mekânları doldurmuştu. Fıskiyeler, küçük sufi tekkeleri ve semt camileri, okullar, hatta halk kütüphanelerinin hepsi de kendine göre bireysel dönüşüme olan aynı ilgiye atıfta bulunuyordu.⁶² Artan bağış ve büyüyen vakıfların meyveleri olarak yeni tekke ve hanlar inşa ediliyordu. Kimileri, varlıklı bağışçıların bağışlarına eşlik eden nüfuz beklentilerini yönetmeye çabalıyordu. Kimi tarikat ve şeyhler ise yeni üyelerin ve münzevi disiplinsizliğin eğitimi ve terbiyesinde ve kültürel standartların reddinde güdülen titizlikte bir gevşemeden endişe eder hale gelmişti. Yeni vakıf beratlarında, bazen şeyh öldüğünde yerine oğlunun geçmesi gerektiği öngörülüyordu. “Beşik Şeyhleri” olarak tanı-

⁵⁸ Ateş, “Mesnevî'nin Onsekiz.”

⁵⁹ Gran, *Islamic Roots*, s. 39-56.

⁶⁰ Kurz, *Ways to Heaven*, s. 129.

⁶¹ Kurz, *Ways to Heaven*, s. 147-48.

⁶² Cerasi, “Historicism” ve Kubilay, “Typological Examination,” ikisi için de bkz. ed. Nur vd., *7 Centuries of Ottoman Architecture*, sırasıyla s. 34-42 ve 156-60.

nan bu çocuklar, miras kalan servet ve statünün avantaj ve dezavantajlarıyla birlikte manevi hayata yönelik endişe verici sonuçlarına da maruz kalarak büyüyordu.⁶³ Başarı elde edilmesi zor bir şeydi. Eğer akademik ve hukuki tartışmalar dönemlerin barometreleriyse, titiz hadis eğitime yapılan vurgu, kafa yorulan önemli bir konunun servet ve dünyeviliği kucaklayacak bir takvanın formülünü keşfetmek olduğunu akla getiriyor.

Kitaplar, El Yazmaları ve Kütüphaneler

Bu manevi ve kültürel hayat da ticari canlanma gibi geniş çaplı bir okuryazarlığı temel alıyor, inançlararası sınırlar ise önünde bir engel oluşturmuyordu. İstanbul, Selanik ve Kahire’de,⁶⁴ İbranice matbaalar faaliyet gösteriyordu, İstanbul’da ayrıca bir de Ermenice matbaa vardı. 1726’da ilk Osmanlıca matbaa da İstanbullu iki Müslüman işadamı tarafından kurulmuştu: Erdel’de, Cluj’un Macar Üniteryen yerlisi İbrahim Müteferrika ve sadrazamın maiyetinden, babası Fransa büyükelçiliği yapmış olan Sait Efendi. İki ortak, sadrazam, sultan ve şeyhülislamın coşkulu desteğini almıştı. Müteferrika Matbaası hedef kitlesini ve ürününü iyi tanıyordu. Kitap üretimi pahalıydı, doğası gereği el yazısı karakteri taşıyan Arapça yazı ise baskı tekniğine fazla elvermiyordu. Ancak baskı işi belirli koşullar altında olağanüstü sonuçlar verdiğini göstermişti. Müteferrika Matbaası, on altı yayını arasında uzun, teknik olarak zor kitaplar ve güncel entelektüel ilgilere, özellikle de filoloji ve tarihe odaklandı. Dinsel kitaplarla ve çoğu hane zaten ya güzel bir el yazması nüshaya sahip olduğu ya da ucuz bir fiyata ısmarlayabileceği için Kuran’la rekabet etmeye kalkışmamıştı. Kimi Müslümanlarsa bazı Yahudilerin yaptığı gibi (Sabetay Sevi’nin Tora’yı matbu bir kitaptan okuyarak kınanmayı göze aldığı hatırlanmalı) kutsal metinlerin matbaa harfleriyle basılmasına karşı çıkıyordu. Müteferrika’nın 500 ya da 1000’lik baskı adetleriyle yayımladığı kitaplar, birkaç çok ciltli eser, Kâtip Çelebi’nin çok sayıda harita ve illüstrasyonunun eşlik ettiği *Cihannüma*’sı ve sözlüklerdi. Müteferrika Matbaası, yeterli bir başarı olarak başlangıçtaki iş ortaklığının

⁶³ Kara, *Metinlerle*, s. 274-79.

⁶⁴ Shaw, *Jews of the Ottoman Empire*, s. 106-8.

bozulmasından sonra da yaşamış ve Müteferrika'nın ölümünü takip eden iflasından önce bastığı kitapların üçte ikisini satmıştı.⁶⁵ Vasiyetnamesinde, geri kalan stoku kızına bırakmıştı.⁶⁶

Talep, matbaalara rağmen hem Müslümanlar hem de gayri Müslimler arasında el yazması ticaretindeki canlılığın devamını sağlıyordu.⁶⁷ Saraybosnalı Molla Mustafa, kendisi gibi yan iş olarak müstensihlik yapan birçok kişiyi tanıyordu, hatta aralarında bir nalbant ve bir bakkal bile vardı. Osmanlı dünyası boyunca kütüphaneler bu dönemde önceki döneme göre bilimden şiire kadar bütün alanlarda çoğaltılmış çok daha fazla el yazması içeriyordu, veraset kayıtları ise İstanbul, Kahire, Şam, Lübnan ve başka yerlerde etkileyici miktarda özel el yazması koleksiyonunun bulunduğu gösteriyor. Kâğıt ucuzdu, bir kitabın kopyası hemen ısmarlanabiliyordu ve kitap üreticisi loncalar hem güzel bir dış görünüm hem de arkadaşlar arasında paylaşılıp birçok kez okunmaya gelecek sağlamlıkta cilt temin edebiliyordu. Üretime kitlesel pazarlanabilirlikten çok bireysel tercihler yön veriyordu. Molla Mustafa, bir arkadaşının Vankulu'nun devasa Arapça-Türkçe sözlüğünün bir kopyasını üretmesinden bahsetmiştir; aynı kitabın Müteferrika Matbaası tarafından basılmasından onyıllar sonra dahi olağanüstü bir başarıydı bu. Vankulu'nun eseri, arkadaşının veraset dökümü yapılan kütüphanesinin en değerli metni olarak kayda geçirilmişti.⁶⁸

İstanbul'da ve başka yerlerde, uzak sınır kalelerinde bile çok sayıda bağımsız kütüphane ortaya çıkmıştı.⁶⁹ İstanbul'daki ilk halk kütüphanesi olan Köprülü Kütüphanesi (1661),⁷⁰ Fazıl Ahmed Köprülü'nün babası hayrına yaptırdığı külliye'nin bir parçasıydı. Kütüphanenin varlıkları, Fazıl Ahmed'in kişisel koleksiyonu ve diğer aile üyelerinin sonraki iki kuşak boyunca ilave ettiklerinin toplamı olarak 2773 kitaptan oluşuyordu ve 180

⁶⁵ Sabev (Salih), "First Ottoman Printing Enterprise," Sajdi, ed., *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee*, s. 63-89.

⁶⁶ Sabev, "Rich Men, Poor Men," s. 185.

⁶⁷ Kıpti el yazması gelencği üzerine bkz. Hanna, *In Praise of Books*, s. 84.

⁶⁸ Filan, "Reading Molla Mustafa Basheski's Mecmua," Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 519-20 ve n. 51.

⁶⁹ Erünsal, "Ottoman Foundation Libraries."

⁷⁰ Şeşen, ed., *Catalogue of Manuscripts in the Köprülü Library*.

matbu kitap dışında çoğu el yazmasıydı. Fazıl Ahmed Paşanın en eskisi 13. yüzyıla kadar uzanan Arapça el yazmaları koleksiyonu özellikle değerliydi. Koleksiyonda yüzlerce popüler, nispeten kısa eseri içeren ve sıklıkla birden fazla nüsha halinde epey sayıda antoloji vardı. Koleksiyon esas olarak Arapça ve İslami klasik eserler bakımından zengin olsa da günceldi de. Kitapların kabaca yarısı Hicri binyıldan (1591-1592) itibaren yazılmıştı. Hristiyan yazarlara ait kitaplar da ihmal edilmemişti. Matbu kitaplar arasında, Andrea Mattioli'nin Dioscorides'in *Materia Medica*'sı üzerine İtalyanca yorumunun 1568 basımı, *Atlas Novus*, *Atlas Minor*, *Atlas Curieux* ve George Matthäus Seutter'in 1720'de Augsburg'ta yayımlanan *Atlas Geographicus*'u gibi birkaç Avrupa coğrafya kitabının yanı sıra, Katib Çelebi'nin *Cihannüma*'sının İbrahim Müteferrika basımı da vardı.

Hac ve Ticaret

Dindarlık, ticaret ve siyasetin hâkimiyet alanlarının örtüşmesi, yıllık takvimin ana etkinliklerinden biri olan hacda, Mekke'ye hac ziyaretinde görülebilir. Mekke Şerifi'nin Osmanlı'nın Mısır'ı fethinden sonra I. Selim'e boyun eğdiği 1517 yılından beri hac ziyareti Osmanlı sultanlarının gözetimi altında yapılıyordu. Haccın yönetimi, haccın eşzamanlı ve ayrılmaz biçimde dinsel, siyasi ve ticari bir etkinlik olması itibarıyla Osmanlı'nın yurtiçi ve uluslararası itibarını besliyor ve ticari başarının teminat altına alınmasını sağlıyordu.⁷¹

Hac Ritüeli

Hac ziyaretini hayatlarında bir kez gerçekleştirenler, bunu kısmen, kutsal bir vecibe olarak İslamın beş şartından birini yerine getirmek üzere yapıyordu. Rakamlar hiçbir zaman tutulmadığı için kaç insanın Mekke'ye hac ziyareti yaptığını bilmek zor olsa da, hacca giden insan sayısı asla Osmanlı Müslümanlarının çok küçük bir bölümünden fazlası olmamıştı. Seyahat zorlu ve pahalıydı. Gayri resmi gözlemciler, birbirlerinden onyıllarca arayla, Mina Ovasında toplanan hacıların sayısı konusunda

⁷¹ Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*.

birkaç on binlik tahminlerde bulunmuşlardı, ana kervanlarda ise muhtemelen 10 bin deveden fazlası vardı.⁷² Birgivi, *Vasiyetname*'deki hac bahsine Kuran'dan bir alıntıyla başlamıştır, "İnsanlardan, oraya gitmeye gücü yetene, Allah için gidip o evi ziyaret ederek haccetmesi farzdır."

Resim 5.3: Köprülü Kütüphanesi, İstanbul. En iyi kütüphaneler, uygun havalandırılmalı kitap depoları, okuma odaları, personel ve bir ödünç verme sistemiyle teçhiz edilmiş kendi mütevazı binalarına sahipti.

⁷² Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 46-47.

* Âl-i İmrân 3: 97 –çn.

Resim 5.4: Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafında, II. Sultan Bayezid halk kütüphanesinin okuma odası (1880-1893 civarı). Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, II. Abdülhamid koleksiyonu, LC-USZ62-81982.

Fariza, birkaç sayfa sonra “Nasıl yapacağını, nasıl davranacağını, hayatını nasıl yönlendireceğini bilmek, nedenini bilmiyor ya da üzerinde düşünmüyor bile olsa her Müslüman için farzdır,” diye belirtebilen en doktriner Osmanlı ilahiyatçıları için bile tam hac deneyimini pek az tanımlayabiliyordu. Birgivi, okurlarını haccın bütün törensel evrelerinden geçiriyordu: başlangıçtaki gusül abdesti, ihrama giriş ve niyet beyanı, Mekte’ye ulaşım ve Mescid-i Haram’a giriş, Kâbe’yi görüş ve tavaf

ve Hacer'ül-Esved'e dokunuş; Safa ve Merve tepeleri arasında gidiş-geliş; Mina'ya gidiş; Arafat Ovasında vakfeye durup tövbe ediş; şeytan taşlama; Kâbe'ye yeniden giriş ve kutsal Zemzem kuyusundan su içiş; sonunda da Mekke'den ayrılıp eve dönüş. Birgivi, okuru ritüellerin içsel anlamına götürmüş, "her türden ibadet biçiminin Hakikat'e ulaşmanın bir aracı olduğunu, eğer Hakikat bu yolla bulunamıyorsa biçimin kendi başına bir anlamı ya da amacı olmadığını" bildirmiştir.⁷³

Hac ziyaretiyle ilgili rehber kitaplar, bu etapların her biri boyunca Osmanlı hacılara yol gösteriyordu. Tür, fiilen hacca gitmiş olsun ya da olmasın okuyazar kesime dinsel edebiyat aracılığıyla bir tür hac ziyareti sunuyordu.⁷⁴ Popüler bir örnek, hacca 1678'de giden Nabi'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'iydi. Yola erken çıkmış, birkaç hafta Urfa'daki aile evinde kalmış, daha sonra İstanbul-Konya-Adana-Halep-Şam güzergâhında yoluna devam etmişti. Şam'dan, daha önce hiç gitmediği için Kahire'ye geçmişti. Burada resmi hac kervanına katılmıştı. Mekke'den dönen hacılardan hikâyeler dinlediği çocukluk çağından beri bu yolculuğa çıkmanın özlemini çeken Nabi, sonunda Kâbe'ye ulaştığında burayı görmenin etkisiyle coşkuya gark olmuştu. Manevi esrime onu gözyaşlarına boğmuştu. Kutsal ritüellerle ilgili küçük ayrıntılara sınırlı yer veren Nabi, sadece tarihsel camiler ve diğer kutsal yerler değil, Şam'ın kahvehaneleri de olmak üzere seyahat deneyiminin tadını çıkarmış görünüyordu.⁷⁵

Hac Politikası

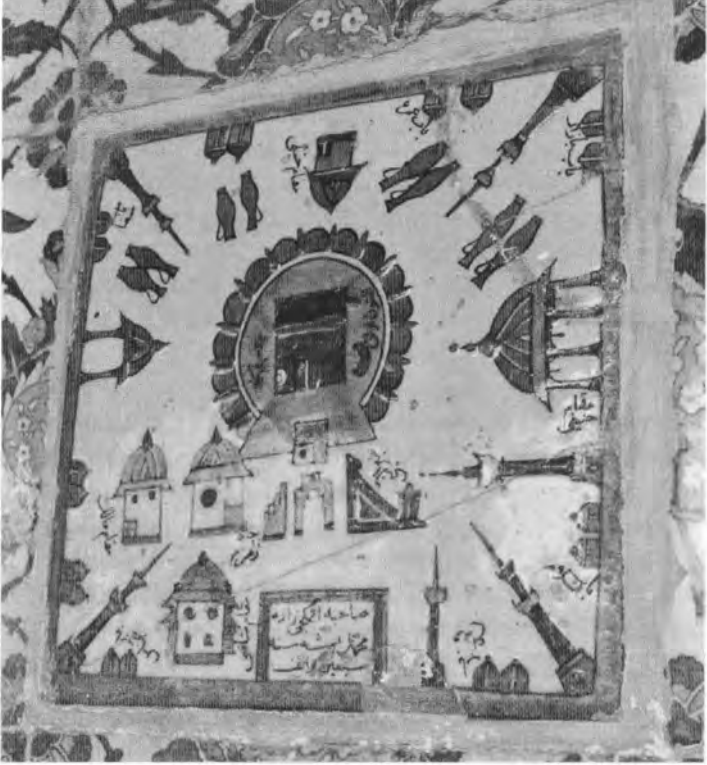
Hiçbir Osmanlı sultanı bizzat bir hac ziyaretinde bulunmuş olmasa da Sultanın varlığı Mekke ve Medine'de şiddetle hissediliyordu. Birkaç sultan, kutsal yerlerin mimari yeniden yapılmasına katkıda bulunmuştu. Kanuni Sultan Süleyman, Mescid-i Haram'ın altı minaresini yeniden inşa ettirmiş ve bir yedincisini eklettirmiş, Hanefi ibadetinin yapıldığı yere kubbeli bir makam yaptırmıştı. Dört mezhep için yaptırdığı medreseler ise

⁷³ Birgivi, *Path of Muhammad*, s. 47-56.

⁷⁴ Jan Schmidt, "Ottoman Hajj Manuals," Schmidt, *Joys of Philology*, c. 2, s. 269-77.

⁷⁵ Coşkun, "Most Literary Ottoman."

Osmanlı'nın bir başka özbeöz ifadesiydi. II. Selim ve III. Murad geçitleri yeniletti. Kâbe I. Ahmed döneminde tepeden tırnağa yenildi.⁷⁶ Sürekli giderler, valide sultanların bağışları olan Haremeyn vakıflarından karşılanıyordu.

Resim 5.5: Hac temalı bir duvar çinisi. Varlıklı kimi hacılar Mekke'den dönüşlerinde camilere bağış için hatıra niyetine Kâbe çinileri yaptırıyordu. Çiniler genellikle mihrabın yanındaki duvara yerleştiriliyordu. Bu fotoğrafta görülen çini İstanbul'da, Rüstem Paşa Caminin giriş kapısının sağındaki duvara iliştilmiş. Çininin üzerinde Kâbe'nin grafik görüntüsü yer alıyor. Peygamber'in Minberi ve şariat hukukunun dört okulunun makamları gibi önemli yerler belirtilmiş. Merkezde Hacer'ül Esved ve Kâbe'nin duvarındaki altın oluk yer alıyor. Çininin üzerindeki ibarede, bağışçı olarak Etmekçizade Mehmed Beşe diye birinin ismi ve 1070 (MS 1659-1660) tarihi okunuyor.

⁷⁶ Faroqi, *Pilgrims and Sultans*, s. 100-3, s. 113-16.

Diğer Müslüman hükümdarlar, Osmanlı sultanlarının *Hâdimü'l-Haremeyn*lik misyonunu bırakacakları beklentisindeydi. Sultanlar ise bu sorumluluğu ciddiye alıyordu. Bu, hem ziyaretin Osmanlı sınırları içinde organize edilmesi ve korunması hem de hacıların misafir edilmesi amacıyla Mekke ve Medine'nin hazırlıklılığına mali olarak destek olunması ve nezaret edilmesi anlamına geliyordu. 1560'larda Osmanlı sarayına ulaşan mektuplardan birinde, Açe (Sumatra) Sultanı, Hint Okyanusunda hacı gemilerini taciz eden Portekizli korsanlara karşı acil eylem talep ediyordu; diğerinde ise Harezmi Hanı, Rus Çarı IV. İvan'ın Astrahan'ı fethederek hac güzergâhını kapatmasından yakınıyordu.⁷⁷ Osmanlı hükümeti, yılda iki kervan organize ediyor, her biri Osmanlı sultanının tayin ettiği bir komutanın sorumluluğu altında olan bu kervanların biri Şam, diğeri ise Kahire'den hacı alıyordu. Hacıların, Müslüman dünyasının bütünündeki noktalardan bu iki şehre ulaşması gerekiyordu. Kuzeyden, Anadolu, Balkan Yarımadası, Kırım ve ötesinden gelenler İstanbul'dan yola çıkıp Adana ve Halep üzerinden Şam'a ulaşan büyük bir kervana katılabiliyordu. Batıda Atlantik'e kadar olan Kuzey Afrika bölgesinden gelenlerin hedefi Kahire'de buluşmaktı. Doğudan, Hint Okyanusu kıyısından gelen ziyaretçiler Basra'da diğerlerine katılabiliyor ya da Mekke'nin limanı Cidde'ye ulaşmak üzere Kızıldeniz'i katediyorlardı.

Kervanlardaki hacılar kendi masraflarını karşılayıp kendi erzaklarını taşıyorlar, bu da hali vakti yerinde hacıların yoksullar arasında muazzam bir eşitsizlik yaratıyordu. Günümüze kadar ulaşan birkaç güvenli geçiş belgesi, esas olarak yurtdışından önemli hanım ve beylere verilmiş. İkincil önemde olmak, resmi kervanların güzergâh üzerindeki tahkim edilmiş duraklarda stokladığı erzak depolarına bağımlı kalmak anlamına geliyordu. Kahire güzergâhı üzerinde böyle 56 durak vardı.⁷⁸ Yoksul hacılara yemek dağıtılan bir çadırın masrafı sultan tarafından karşılanıyordu. Bu erzak ve yük hayvanlarının tüccar ve yüklenicilerden satın alınması, sultan ve iki komutanın para desteğini gerektiren önemli bir taahhüttü.

⁷⁷ Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations*, s. 144-72.

⁷⁸ Blackburn, ed., *Journey to the Sublime Porte*, s. 237-300.

Sultanın nakdi hac bağışları, aynı zamanda kısmen Mekke Şerifi ve onunla birlikte çalışanların lojistik masraflarını karşılamamanın bir yolu olarak kısmen de ilmi çalışmalara mali kaynak sağlamak üzere Haremeyn'in kalıcı sakinlerini destekliyordu. Mekke ve Medine hac mekânı olmalarının yanı sıra uluslararası öğrenim merkezleriydi de. Örneğin Medine, Muhyiddin Arabi üzerine çalışmaların önde gelen merkezleri arasında yer alıyordu.⁷⁹ Hacca gelen birçok kişi, hoca ve şeyhlerle çalışmak üzere aylarca ya da yıllarca konuk olarak kalma fırsatı buluyordu. Ünlü Hint âlimi Veliyullah Dihlevi, ideal İslami toplum kavramını 1730'larda Heremeyn'de geçirdiği on dört ay boyunca geliştirmişti. Ancak fanatiklerin sıcak bir ağırlamayla karşılaşmaları gerekmiyordu – Mekke'ye muhtemelen aynı dönemde gelen bir başkası, Necd Emiri Abdülaziz Bin Muhammed Bin Suud'a olan biatı Vehhabi-Suudi ittifakının temelini oluşturan Arabistanlı Hanbeli vaizi Muhammed bin Abdülvehhab'tı. Mekke Şerifi 1740'larda bir grup Vehhabi'yi kovdu ve Vehhabi hacıları hapsedti.⁸⁰ Vehhabiler, Kadızadelilerle bazı benzerlikler taşısa da aralarında ciddi farklılıklar vardı. Vehhabiler, din âlimi Şamlı İbn Teymiye'nin (ö. 1366) rahleitedrisatından geçmişti; Vehhabi hareketi Kadızadelilerin tersine Osmanlı'nın egemenlik alanlarının dışında doğmuştu ve esas itibarıyla Osmanlı karşıtıydı. Osmanlı yetkililer, İstanbul ve Arabistan Yarımadası arasındaki kültürel mesafeyi hesaba katsa bile Vehhabi tartışmasını ve tahammülsüzlüğünü bir tür kültürel hıyanet olarak görüyordu.

Mısır, Şam ve Haccın Ticareti

Şam kervanı Haremeyn'e ilerlerken sultanın yardım akçesi ve Rumeli, Anadolu ve Rum eyaletleri ve başka yerlerde bulunan çok sayıda Haremeyn vakfının hasılatını taşıyordu. Kervanlar dönüş yolunda ise tıka basa en pahalı emtia olan kahveyle yüklü oluyordu. Her iki kervan ayrıca Cidde'den satın alınan (Afrika Boynuzundan gelen malların indirildiği liman) ve Kahire, Şam, Halep ve İstanbul'daki pazarlara gidecek olan çok sayı-

⁷⁹ El-Rouayheb, "Opening the Gates."

⁸⁰ Vassiliev, *History of Saudi Arabia*, s. 64-82, s. 91-92.

da Afrikalı köleyi taşıyordu. Şam kervanı, Transüzdün ve Kuzey Hicaz'dan geçen uzun güzergâh ve Medine ve Mekke arasındaki 320 km boyunca Bedevi kabilelerinin saldırılarına karşı savunmasızdı. Hac ziyaretini yaptığı 1693'te Bedevi kabileleriyle yaşanan çatışma yazar en-Nabulusi'nin Medine'yi ziyaret edebilmesini mümkün kılmıştı.⁸¹ Bedeviler, 1701'de ve birkaç kez daha sonraki yıllarda olmak üzere kervanlara Hicaz'dan dönüş yolunda çeşitli defalar saldırmış, hac mevsiminin yaz ortasının bunaltıcı sıcağına denk geldiği 1725-1729 arasında saldırılar dört yıl arka arkaya gerçekleşmişti.⁸² 1757'de ise Molla Mustafa'yı günlük tutmaya başlatan korkunç saldırı gerçekleşmişti.

İstanbul güvenlikle ilgili bu kaygılara bağlı olarak Şam kervanını yeniden organize etti. 1703'ten sonra kervan komutanının rütbesi yükseltildi ve kervan Gazze ve Nablus gibi yerlerin sancakbeyleri yerine Şam beylerbeylerinin sorumluluğuna teslim edildi. Söz konusu yöneticiler bu atamaların karşılığında Osmanlı ordusuyla çıkacakları normal sefer görevlerinden muaf tutuldu. Her yılın birkaç ayı boyunca beylerbeyinin kişisel gözetimini gerektiren hac yolculuğu neredeyse kendi başına askeri bir sefere dönüşmüştü.⁸³ Mali reform, yerel gelirlere eyalet çapında iltizam süreçlerini kontrol eden beylerbeyleri vasıtasıyla odaklanma eğiliminde olduğu için, Şam beylerbeyleri durumun sorumluluğunu üstlenecek araçlara sahipti. Şam, kervan güvenliğinin kontrolünü Şam toplumuna yaklaşık 50 yıldır egemen olan el-Azm ailesinin yönetimi altında eline aldı. Aile, yeniçeri komutanları, kabile reisleri, önde gelen ulema simaları ve çarşı esnafıyla verimli bir şekilde çalıştı ve kendi özel milis gücünü korudu.

El-Azm'ların en güçlü rakibi, İstanbul'daki imparatorluk haremının Darüssaade ağasıydı. Bir önceki yüzyılın Darüssaade ağaları, hep İstanbul'da gözden düştükten sonra emekliliklerini Mısır'da geçiren siyahlar olmuştu. Rekabetin kaynağı, Darüssaade ağasının ana gelirinin Haremeyn vakıflarının yönetiminden geliyor olmasıydı – ancak bu nakit, fiziksel olarak İstanbul'dan

⁸¹ Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 67.

⁸² Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 177-80.

⁸³ Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 33-56.

Şam valilerinin koruması altındaki Şam hacı kervanı vasıtasıyla taşınıyordu. Bu sınırsız güç sahibi siyah Darüssaade ağalarından biri olan Beşir Ağa, görevdeki 30 yılı boyunca, işbaşındaki el-Azm öldüğünde valiliği ele geçirmek üzere Şam Defterdarı ile işbirliği yapmıştı. Beşir Ağa 1746'da ölünce plan başarısız oldu.⁸⁴ El-Azmlar, defterdarın görevi suistimal gerekçesiyle görevden azlini ve idamını sağlayıp intikamlarını aldı.

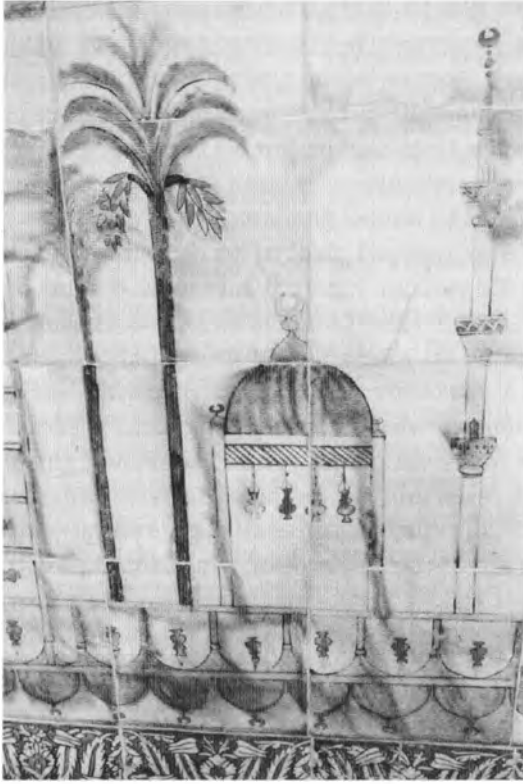
On yıl sonra Vali Azmzade Esad Paşa, yine Kahire'de yerleşik emekli bir Darüssaade ağasının entrikalarıyla Gazze eşrafına mensup varlıklı biri tarafından koltuğundan indirildi. Saraybosnalı Molla Mustafa'nın günlüğünde atıfta bulunduğu 1757'deki Bedevi akınına neden olan gelişme de Esad Paşanın devrilmesiydi. El-Azmlarla ittifak yapan Bedevi kabileleri büyük bir güç oluşturdu ve Mekke'den dönüşünde kervana vahşice saldırdı. Yüzlerce kişi öldürüldü, 20 bin kişi soyulmuş, hatta giysileri çıkarılmış halde, gündüzün sıcağı ve gecenin soğuğuna karşı aç ve susuz ölüme terk edildi. Esad Paşa, Bedevilerle gizlice işbirliği yaptığı gerekçesiyle, Darüssaade ağası ise entrikaları nedeniyle idam edildi;⁸⁵ beylerbeyliği, 1760'ta el-Azm hanesinin eski kölesi bir Gürcü Çerkez olan Osman Paşanın atanmasıyla yine aynı aileye döndü.⁸⁶

Mısır, Şam'la karşılaştırıldığında bu olayın işaret ettiği gibi daha girift bir siyasi ve ticari yapıya sahipti. Mısır valisi ve Mısır yeniçeri birliklerinin komutanı İstanbul'dan atansa da bunlar bir yandan gelişmekte olan, benzeri olmayan bir Mısır-Osmanlı alay komuta sistemi, bir yandan da eyalet yönetim makamları ya da *beylikler* içinde faaliyet gösteriyorlardı. Beylikler, esas olarak zirai ve ticari vergilendirmeye yönelik iltizamlar olarak işlev görüyordu. Bu makamlardan ve bu yapının ötesine geçen hac idaresinden sadık müttefik, taraftar ve gözdelere daha alt kademelerde yüzlerce mevki ve yatırım fırsatı dağıtılabiliyordu. Kaydıhayat şartlı iltizam, önde gelen Mısır haneleri arasındaki rekabeti kızıştırmıştı.

⁸⁴ Hathaway, *Beshir Agha*, s. 75-77.

⁸⁵ Barbir, *Ottoman Rule in Damascus*, s. 177.

⁸⁶ Hathaway, *Arab Lands*, s. 87-90.

Resim 5.6: Medine'deki Mescid-i Nebi (Peygamber Camisi). Fotoğraf, Topkapı Sarayında Darüssaade ağası dairesinin küçük ibadet salonunda yer alan sırlı çini üzerine üç duvar resminin birinden bir ayrıntıyı içeriyor. Diğer duvar resimleri Arafat Dağı ve Kâbe çiziminin eşlik ettiği bir mihrabı gösteriyor. Resimlerin geçmişi sarayın yenilediği 1665 yangını sonrasına uzanıyor.

Mısır yeniçerileri ya da diğer silahlı kuvvetlerin saflarına üyelik her zaman eşzamanlı olarak önemli bir ticari girişimdi de. Girit savaşı ve Kutsal Birlik savaşlarının sona ermesinden sonra zengin olma rüyası birçoklarını Mısır'a çekmişti. Terhis edilmiş muvazzaf birlikler, muhteris subaylar, onların peşinden gelen paralı askerler, azımsanmayacak sayıda yağmacı takımı Mısır'a akıyordu. Nil'in yolunu tutan göçmen Türkler, Bosnalılar, Çerkezler ve Gürcüler alay birliklerine sızmıştı. Bu yeni grup-

lar, aynı sırada uygulanmaya başlanan kaydıhayat şartlı iltizam vasıtasıyla Kasımiyye ve Fıkariyye grupları ve mahmileri arasında Mısır'a özgü ve bütün toplumu kuşatan önceki siyasi ve sosyal bölünmeye sirayet etti, bu yapıyı etkiledi ve nihayetinde yok etti. Yerine, Girit savaşıdan bir süre sonra Mısırlı bir yeniçeri alayı subayının hanesine giren Anadolu'lu bir paralı askerin kurduğu Kazdağlı hanesi ön plana çıktı.⁸⁷

Kazdağlılar, yeniçeri birliklerine agresif asker alımı ve kahveye ustalıkla yatırım yönetimi sayesinde dev bir çıkar grubu inşa etti. Genelde tahıl ve kahve en yüksek potansiyel kârı sunuyordu ve bu iki emtia Mekke üzerinden birbirine bağlıydı. Mısır tahılı, Mekke'de yoksulları beslemenin yanı sıra hacın yapıldığı döneme denk düşen büyük ticaret fuarında Yemen kahvesiyle değiş tokuş ediliyordu. Bu nedenle imparatorluğunun başka yerlerinin aksine Mısır'da tarımsal iltizamlar köy seviyesinde bile epey öngörülebilir bir güvenlik seviyesiyle birlikte istikrarlı kârlar sağlıyordu. Ciddi anlamda çarpıcı kârlar ve en yüksek riskler Kızıldeniz limanlarındaki kahve ticaretine doğrudan bağlı kentsel iltizamlarda yatıyordu. Yeniçeri subayları sadece kervan güvenliğiyle ilgili iltizamlara değil, tahıl ve kahveye de yatırım yapmıştı. Ancak bütünüyle atanmış valilerin elindeki beylik seviyesi gelirlere ulaşmakta zorluk çekiyorlardı. Kazdağlılar, Kızıldeniz'deki Süveyş ve Akdeniz'deki İskenderiye, Dimyat ve Reşid gibi önemli limanların iltizamlarını kazanmış, Cidde ve Haremeyn'deki tüccarlarla ilişki kurmuşlardı ve hacla ilgili ana atamaları kontrol ediyordu. İstanbul'la bağlantılarını sürgündeki Darüssaade ağalarıyla iyi ilişkileri sayesinde geliştiriyorlardı. Maiyetleri ve mahmileri zamanla beylikleri yarabilir ve Kahire valiliği gibi Mısır'daki en önemli makamları devralabilir hale geldi.⁸⁸ Kazdağlı dönemi, Yedi Yıl Savaşı sonrası dönemde Kazdağlı grubunun ataerkil hane mertebelerinde yükselen Gürcü köle komutan Ali Beyin döneminde zirvesine ulaştı.

⁸⁷ Hathaway, *Politics of Households*.

⁸⁸ Hathaway, *Politics of Households*, s. 139-64.

Osmanlı İmparatorluğu ve Uluslararası Ticaret

Müşterek çıkar ve vecibe türleri hac sürecinde karşılaşıyor, ortaya çıkan karşılıklı işbirliği ve çatışma İstanbul ve bütün eyaletler arasındaki ilişkilere yansiyordu. İltizam, bir mali model olarak Osmanlıların geliştirmekte olan Hint Okyanusu ticari sisteminin bütün veçhelerine katılımını sağlamıştı.

Hint Okyanusu ve Basra Körfezi

Osmanlılar, Karlofça Antlaşmasının kendilerini Tuna Havzasındaki ihtilaftan kurtarmasından sonra Hint Okyanusundaki ticaretten aldıkları paya daha çok önem vermeye başlamıştı. Güney Irak ve özellikle Hindistan nakliyatının girip çıktığı Şattül-arap'ta üzerindeki Basra Limanı, Osmanlıların girişimlerinde önemli bir rol oynuyordu. Babür sarayı nezdinde büyükelçilik sıfatı da taşıyan Basra valileri, aynı zamanda Babürlerin zenginliğine kapılmaya da müsaitti ve Osmanlı yetkililerce tehdit edildiklerinde zaman zaman Babürlerin hizmetine sığınıyorlardı.⁸⁹ Basra'da güçlü bir tabinin yokluğunda taşımacılık işi Güney Mezopotamya'nın Arap kabilelerine bırakılmış olsa da Osmanlılar Karlofça sonrasında bu limanı geri aldı. Fırat'ta hem ticari hem de askeri amaçlarla yeni bir filo kurdular, Tuna'nın eski gözetimcisi nehrin memba kesiminin seyrüsefere uygunluğu üzerinde çalışmak üzere göreve getirildi.⁹⁰ Uzun vadeli hedef, Basra'nın Bağdat'ın bünyesine katılması ve körfez trafiğinin Arap göçmen rehberlerin tercih ettiği çöl güzergâhlarından uzakta, nehir üzerindeki Osmanlı gümrük istasyonlarına yönlendirilmesi yönünde kullanılmasıydı.

Bu ticaret, Bağdat valiliğine atanmış eski Gürcü köle Eyüplü Hasan Paşa ve onun hanesi ve altsoyunun yönetimi altında istikrarlı bir şekilde Osmanlıların eline geçti. Pers ülkesinin idaresi, Safevilerin düşüşüyle bocalarken, Basra, Basra Körfezinin kuzey ucundaki ana liman olarak Bender Abbas'ın yerini almıştı. İstanbul'a sunulan resmi kayıtlara göre transit mallara uygulanan gümrük resimleri Basra'nın gelirlerinin

⁸⁹ Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations*, s. 61-68.

⁹⁰ Salzman, "Measures of Empire," s. 240.

yaklaşık yarısını oluşturunuyordu ve bu rakamın büyük bölümü Hindistan'dan gelen gemilerden sağlanıyordu. Halep gemilerinin Basra'ya varışı, haziran veya temmuz civarında, hemen hemen Hindistan gemilerinin geliş zamanına ayarlanmıştı. Hint malları Bengal'den baharatın yanı sıra pirinç, şeker ve diğer kalemleri; Koromandel Kıyısından şintz kumaş ve basma; Malabar Kıyısından pamuklu dokumaları içeriyordu. Basra, Şattülarap kıyıları boyunca yetiştirilen hurma ve resmi yasağa rağmen Arap atları ihraç ediyordu.⁹¹ Osmanlılar Hindistan'a ithal ettiği oranda ihracat yapmayı asla beceremediği için döviz de tükeniyordu.

Basra'daki ekonomik patlama Safevilerin çöküşü sonrasında İran'da yaşanan siyasi kargaşadan ayrı tutulamazdı. Nadir Şah sistematik olarak bütün bölgeyi yağmalıyordu. Delhi'yi talan ettikten sonra Umman'ı ele geçirmiş ve Osmanlıların elindeki Bağdat, Basra ve Musul'u kuşatmıştı.⁹² Nadir Şah'ın ölümünden sonra 1750'lerde İran'da iktidara gelen Kerim Han Zend, daha makul bir ticaret politikası geliştirse de yabancı şirketler güvenlik bakımından Basra Limanıyla devam etmeyi tercih etti. Basra boyunca trafik İngilizlerin Yedi Yıl Savaşında Fransa'yı bozguna uğratmasından sonra aniden artsa da 12. hicri yılın sonuna doğru bir araya gelen birkaç etken Osmanlı'nın Körfez'deki kısmetini kapattı. Hasan Paşanın silsilesindeki bir akşamının Osmanlıların Rusya'yla bir başka savaşta (1768-1774) yaşadığı bozgunla çakışması ve 1773'te bir salgın hastalığın -İstanbul'dan taşınan çiçek hastalığı ya da hıyarcıklı veba- Bağdat ve Basra'yı vurması üzerine, Mezopotamya İstanbul'un yörüngesinden çıkmaya başladı.⁹³

⁹¹ Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder*, s. 57-63.

⁹² Nadir Şah'ın amaçlarının kapsamlı bir analizi için bkz. Tucker, *Nadir Shah's Quest*.

* Eyüplü Hasan Paşanın ölümünden sonra yerini alan oğlu Ahmed Paşadan ölümünün ardından yerini azatlı kölesi ve damadı Adana Valisi Süleyman Paşa almış (1749), Osmanlı devleti onun da ölümünden sonra Bağdat valiliğine kendi istediği birini değil, nüfuz ve idareyi ellerine geçirmiş olan Kölemenlerden birini tayin etmek mecburiyetinde kalmıştı -çn.

⁹³ Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder*, s. 39-56.

Basra Körfezinden Akdeniz'e

Yerel idareciler ve İstanbul'un çıkarları arasındaki aynı gerilim Basra Körfezi ve Akdeniz arasındaki güzergâh boyunca sıralanan şehirlerde, özellikle de Musul ve Diyarbakır'da da yaşanıyordu. Musul bir ordu şehri, doğu sınır savunma sisteminde önemli bir kale şehirdi.⁹⁴ 1639'daki Kasr-ı Şirin Antlaşmasından sonraki mutlu on yıllarda İstanbul'dan atanan Osmanlı valileri ana mültezimler olarak ikili bir rol oynuyordu. Yerel olarak atanmış yeniçeriler başka yerlerde olduğu gibi giderek yerel toplumla bütünleşir olmuştu. Ne var ki sınır boyunca Bağdat'a kadar uzanan askeri ikmal güzergâhının vergi tahsilatı, maaş cetveli ve lojistiği zamanla Osmanlı valisinin yetkisinden bağımsız olarak işlemeye başladı. Bu da yerel mali çıkarlar arasında zaman zaman şiddete varan bir rekabete neden oldu ve sonuç olarak gümrük gelirlerini düşürdü, gerektiğinde bir sefer düzenleme kabiliyetini azalttı.

Afganların 1720'lerde Safevi hanedanını devirmesi üzerine, Musul'daki iç çatışmanın yıldırıldığı İstanbul hükümeti Osmanlı valisine taşeron olarak verdiği hizmetlerden bir servet kazanan İsmail Celili'ye başvurdu. Köken itibarıyla Hristiyan olan Celili ailesi önceki yüzyılda Diyarbakır'dan göç etmişti. Celililerin genç kuşağı Müslüman olmuş, iltizama yatırım yapmış ve servetlerini kırsal kesimde malikâne sözleşmesi satın almak üzere kullanmışlardı. Yerel sarraflar, Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlarla güçlü bağlantıları ve yerel yeniçeri birlikleriyle iyi ilişkileri vardı. Dicle boyunca Bağdat ve Basra'ya kadar ticareti geliştirmedeki başarıları lojistik ve tedarik sözleşmelerinin tahhütlerini yerine getirme konusunda bir beceriyi akla getiriyordu. İsmail Celili, 1726'da Musul'da büyük kentsel vergi tahsil sözleşmesini kazanırken, yanında fiilen valilik görevini de satın almıştı. Aile, ilki 1720'lerde, daha sonra Nadir Şah'ın kuşatması sırasında Musul'un savunmasında gösterdiği güvenilir liderliğiyle İstanbul'un güvenini kazandı. Yüzyılın geri kalanında ise Musul valiliğini tekeline aldı.⁹⁵

⁹⁴ Khoury, *State and Provincial Society*.

⁹⁵ Khoury, *State and Provincial Society*, s. 54-74.

Dicle'nin Fırat'la arasındaki mesafenin yaklaşık 60 kilometreye düştüğü Yukarı Dicle'de yer alan Diyarbakır, bir yönde Halep ve Akdeniz'e giden, diğerinde de Anti-Toroslar'dan Anadolu platosu ve Kafkaslar'a uzanan güzergâh üzerinde yer alıyordu.⁹⁶ Ayrıca önemli madenlere de çok yakındı. Bağlantıları kervanlar sağlıyordu. Yerel olarak Osmanlı yetkililer ya da vekilleri vasıtasıyla sözleşmeli silahlı muhafızlar trafiği Osmanlı kontrolündeki gümrük kapılarından geçiriyordu. Rekabet, kendilerine ait güvenlik uzmanlarının kendi tercih ettikleri güzergâhları kullandığı Arap, Kürt ya da Türkmen kabilelerden geliyordu.

Diyarbakır, sırf başka bir yere giden yolda bir durak noktası değildi. Şehir, tarım ve tekstil üretiminde gelişen bir merkezdi ve aktif bir entelektüel ve kültürel hayatı vardı. Valilik makamında ortalama her üç yılda bir görülen sık değişim, İstanbul'un büyük ölçüde yerel idari uzmanlık ve inisiyatifte güvendiği anlamına geliyordu. Valilik divanı sadece valinin kendi kıdemli personelini değil şehir kadısı, müftü, iltizamları yöneten nüfuz sahibi baş mali yetkili olarak defterdar ve şehir eşrafından temsilcileri içeriyordu. Diyarbakır'ın varlıklı aileleri akrabaları vasıtasıyla başkentteki bağlantılarını koruyorlardı, Diyarbakır'da en kârlı iltizamları kazanan İstanbullu elitler ise muhtemelen yerel köklere sahipti.

Kaydıhayat şartlı iltizamla birlikte, Halep de Diyarbakır'a benzer şekilde gelişmişti. Halep'in denize kıyısı olmamasına karşın İskenderun (Alexandretta) Limanına yakınlığı şehri İpek Yolu'nun son durağı ve Osmanlı Suriye'sinin en önemli şehri haline getirmişti. Kervanlar şehrin can damarıydı. Bazen 2 bin devenin bulunduğu uzun yol kervanları Halep'e Körfez ve Hicaz'dan; develerin yanı sıra katır ve eşekleri de kullanan diğerleri ise Kilikya ve Güney Suriye gibi daha kısa mesafelerden ulaşıyordu. Gümrük idarelerindeki tescil işlemlerinden sonra, hamallar (genellikle Kürtler) malları çoğunlukla -şaşırtıcı bir şekilde birden fazla dili konuşan- Ermenilerin işlettiği kervansaraylara taşıyordu. Osmanlı valileri ve kadılar kısa dönemlerle hizmet ettikleri ve sık sık dönüşümlü olarak yer değiştirdikleri için süreklilik başmültezim ve kaymakamlık ya da mütesellimlik makamlarını elin-

⁹⁶ Diyarbakır'la ilgili bu tartışma için bkz. Salzmänn, "Measures of Empire."

de bulunduran yerel Müslüman eşraf vasıtasıyla sağlanıyordu. Müslümanlar arasındaki ana sosyal yarımalar, bir yanda servet sahibi, devlet memuriyeti bağı bulunan, eğitilmiş ya da Peygamber'e kadar uzanan asil bir soyağacına sahip eski aileler, diğer yanda ise parası ve unvanı şehirde yerleşik Osmanlı askeri birliklerinden birine dayalı yeni zenginler arasında geliyordu.

Etnik ve dinsel olarak çeşitlilik arz eden Halep, Müslümanlar, Türkler ve Araplar; Yahudiler, Arapça konuşan Rum Ortodoks Melkitler; hem İran hem de Osmanlı Ermenileri (Sis Katolikosluğu buradaydı); geniş bir muhalif Süryaniler cemaati; Fransız Katolikleri ve Hollandalı ve İngiliz Protestanları barındırıyordu. Müslüman ve Araplar ipek ticaretinde çalışıyor ve İran'a gidip geliyorlardı, ancak ipek sektöründe kilit rolü Culfa'daki Ermeni cemaatiyle bağlantıları sayesinde Ermeniler oynuyordu. Ermeniler bunun karşılığında bir cizye muafiyeti almıştı.⁹⁷ Mısır pirinci, Yemen kahvesi, Şam'dan meyve kurusu ve ipek kumaş; Ankara'dan tiftik, Musul ve Selanik'ten yünlü kumaş geliyordu; İngilizler ince pamuklu kumaş alım satımı yapıyor ya da simli ipek satın alıyordu; Halep ise zeytinyağı ve zeytinyağlı sabunla tanınıyordu. Gayri Müslimlere açık tek kentsel makam olan gümrük mültezimliğinde Yahudi cemaati egemendi. Herkes kadının mahkemesini nihai hakem olarak kullanıyordu.

Halep'in İstanbul'unkiyle rekabet eden dinsel yoldaşlığıyla ilgili ününe rağmen, Hristiyan gruplar arasındaki ilişkiler yerel kültürel hayatın özerkliği ve İstanbul'un müdahalesi arasındaki gerilimin bir başka yönünü ifade ediyordu. Osmanlı topraklarına önceki yüzyılın ortasında gelen misyonerlik amaçlı, dikkat çekici büyüklükte bir Fransız Katolik rahipler grubu, şehirdeki kervansaraylardan birinde Latin esasına göre komünyon düzenlemiş ve diğer Hristiyan mezhepler arasında çalışmıştı. Bazı Halep Hristiyanları, Katolikliği birkaç nedenle cazip bulmuştu. Dinsel okullarda yeni tarz bir eğitim sağlayan Fransızlar, dersleri Osmanlı İmparatorluğundaki ilk Arapça matbaalarda basılan metinler üzerinden veriyordu. Bir Arap Osmanlı vatandaşı için Fransız tüccarların berathlısı olmak, hem vergi muafiyeti statüsü hem de kişisel gelişim ve servet fırsatları anlamına ge-

⁹⁷ Masters, "Aleppo," ed. Masters, vd, *The Ottoman City*, s. 33.

liyordu. Katolikliğe geçişlerden rahatsız olan Süryani, Ermeni ve Melkai ruhban sınıfı, İstanbul'a şikâyetle bulunmuş ve yerel Hristiyanların Latin komünyonuna gitmesini yasaklayan bir ferman almıştı. Melkit cemaati, Antakya Patriğinin 1724'te ölümü üzerine bölündü. Halepli Melkitler Roma'yla yakın bağlardan yana olan bir piskoposu desteklerken, Şam cemaati Konstantinopolis'in adayı bir Kıbrıslı Rum'a destek verdi. Halep'in yerlilerinin desteklediği kişi Lübnan Dağına gitti ve Papa tarafından onaylandı, Halep'teki cemaati ise bir Katolik metropolit seçti ve –yerel Müslüman makamların desteğiyle– yüzyılın geri kalanı boyunca Roma'ya sadık kaldı.

Batı Karadeniz

İki etken, savaşın yarattığı belirsizliklere rağmen yeni mali modelin Rumeli'de hızla yayılımına katkıda bulundu. Bunlardan biri İstanbullu yatırımcıların, yüksek nakit değerleri ve nakde çevrilebilirlikleri nedeniyle cizye, ağnam resmi ve avarız vergisine göz dikmeleri idi. Diğer etken ise Batı Karadeniz kıyısı, Marmara ve Ege boyunca sıralanan tarımsal arazilerin İstanbul'a fazlasıyla yakın olmasıydı. Bu bakımdan kaydıhayat şartlı iltizamlarda imparatorluğun bütünündeki en yüksek yoğunlaşma Sofya civarında gerçekleşmiştir. Buradaki bir ortalama iltizam, Halep ya da arazileri nispeten düşük getirili olan Diyarbakır'daki bir ortalama iltizamın beş katı değerindeydi.⁹⁸ Ordunun bir önceki yüzyılda mevsimsel olarak göreve alınan birliklere geçişi sonrasında Rumeli'deki eski tımarlı arazilerden yaratılan geniş tarımsal arazilerde yüksek seviyeli ticari tarım yapıyordu. Özellikle buğday, yanı sıra yün ve deri de Viyana ve savaş yıllarında Selanik üzerinden ihracata gidiyordu.⁹⁹

Macaristan ve Erdel'in kaybı, bozkırlarda Moskova Büyük Prensiğinin baskısı ve Tuna'da ihracat sektörünün büyümesi zorunlu vergiye tabi Tuna voyvodalıkları Eflak ve Boğdan'ı ticari ve stratejik öneme sahip topraklara dönüştürmüştü.¹⁰⁰ Birçok Ortodoks Slav, Arnavut, Yahudi ve eski Osmanlı Rum tüccar ve

⁹⁸ Salzmann, "Measures of Empire," s. 171-81.

⁹⁹ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*.

¹⁰⁰ Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, s. 132-41.

rahip ailesi buralara göçüp yerleşmiş ve yerel soylularla evlilikler yapmıştı. Habsburg-Osmanlı savaşlarının sonucu olarak binlerce Müslüman mülteci Tuna'da Vidin civarındaki bölgeye dolmuştu. Osmanlıların Voyvodalıklara Müslüman yerleşimini engellemeye yönelik olarak yaptığı antlaşmalar çoktandır devam ediyor olsa da mülteciler Tuna'nın kuzeyindeki çiftlik arazilerine dağılmıştı. Osmanlı devletinin 1759-1760'ta topladığı bir komisyonun başlattığı soruşturma bu çiftliklerin yaklaşık 1300'ünün müsaderesiyle sonuçlandı.¹⁰¹

Voyvodalıklarda üç hizip ortaya çıktı. Biri Avusturyalılardan yanaydı. İkincisi Rusya taraftarıydı. Bu ikinci hizbe dahil olanlardan biri olan Boğdanlı Gospodar Kantemiroğlu, uzun bir süre İstanbul'da yaşamış, bir Osmanlı tarihinin yanı sıra Osmanlı müziği üzerine çığır açan bir eser yazmıştı.¹⁰² Ancak Prut seferinde I. Peter'le işbirliği yapmış, Peter kaybedince de Saint Petersburg'a kaçmıştı. Osmanlılardan yana olan üçüncü hizip ise Osmanlılaştırılmış Rum Ortodoks aileler ve bunların muazzam genişlikteki hamilik ağlarının Rum ya da gayri Rum mensuplarından oluşuyordu. Bu grup, Prut sonrasında yönettiği Voyvodalıkları daha sıkı bir şekilde imparatorluğun ticari ve mali yörüngesine çekmişti.¹⁰³ Grup, içlerinden birçoğu İstanbul'da Ortodoks patriklik makamını ve çok sayıda Rum Ortodoks aristokratı barındıran Fener semtinden geldiği için, genellikle Fenerliler olarak anılıyordu. Aralarında Kantakuzenolar gibi birkaç eski Bizans ailesi de vardı; 1679'da Eflak'ın ilk Fenerli voyvodası olan Şerban, bu ailelerden birine mensuptu. Diğerleri ise servetlerini Sakız Adası ya da İzmir gibi yerlerde yapmış, sonra da İstanbul'a taşınmışlardı. Bu Rum Hristiyanlar tıp, bilim ve ticaretin yanı sıra konaklarının mimarisi ve lehçelerindeki Türkçe sözcük dağarcığı¹⁰⁴ katmanında da yansıdığı üzere Batı dillerindeki becerileri sayesinde sarayda da hatır görüyor ve üstsınıf Osmanlı toplumu arasında da belli bir rahatlık düzeyi sergiliyorlardı.¹⁰⁵

¹⁰¹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 141-42.

¹⁰² Feldman, *Music of the Ottoman Court*.

¹⁰³ Philliou, "Communities on the Verge."

¹⁰⁴ Politis, *History of Modern Greek Literature*, s. 75.

¹⁰⁵ Philliou, "Communities on the Verge," s. 164-73.

Voyvodalıklardaki yüksek kültür Fener Rumlarının etkisiyle Osmanlılaştırıldıkça, siyasi ve sosyal hayatın dinamikleri temel farklılıklarla da olsa imparatorluğun Türk ve Arap eyalet aristokrasisinin hâkim olduğu başka yerlerinde gerçekleşen dinamikleri andırıyordu.¹⁰⁶ Osmanlı sultanı, Boğdan'da Kante-miroğlu'nun Rusya'ya katılması üzerine voyvodalığa Karlofça Antlaşmasının müzakerelerini yürüten Aleksandros Mavrokordatos'un oğlu Nikolas Mavrokordatos'u atadı. Mavrokordatos üç yıl sonra sahipsiz kalan Eflak tahtına otururken, Boğdan'da onun yerini alacak bir başka Fenerli bulundu. Her iki vakada da voyvodaların özerkliği ve yerel olarak seçimiyle ilgili çok eskiye dayanan gelenek sona erdirilmişti. Yerine Osmanlı sultanlarının vali (*voyvodalar*, daha sonra *gospodarlar*) ataması yaptığı yeni bir rejim başladı. Voyvodalar, tek bir hanedandan gelmese de Rum aristokrat ailelere mensuptu. Daha önce gördüğümüz üzere Osmanlı eyalet iktidarına giden diğer iki karakteristik güzergâh olarak güvenliğin denetimi ve kaydıhayat şartlı iltizamlar voyvodalıklardaki Fenerlilere kapalıydı. Fenerlilerin özel milisleri yoktu; güvenlik genellikle yeniçerilerin elindeydi ve Hristiyan olan Fenerliler kaydıhayat şartlı iltizam sözleşmeleri için teklif veremiyordu. Ancak hâlâ tuz inhisarı gibi kısa vadeli iltizamlar ve Karadeniz'deki buğday ticaretine yatırım vasıtasıyla muaz-zam mali kaynakları kontrol ediyorlardı. İstanbul'daki Osmanlı sarayında yapılan resmi atama merasimleri ise imparatorluğun kendilerine verdiği desteği olanca ağırlığıyla hissettiriyordu.¹⁰⁷

Uyum ve Uyumsuzluk

Tuna voyvodalıklarında olduğu gibi Osmanlı'da da inançlararası ilişkiler her yerde her zaman önemli olandan sıradan olana uzanan bir yalpazeyi kapsıyordu. Yalpazenin her iki ucundan keskin örnekler Ekümenik Patrikhane ve Filistin'de görülebilir.

Ekümenik Patrikhane

Tuna voyvodalıklarındaki Osmanlı Rum nüfuzu, Ortodoks üst ruhban sınıfındaki Fenerli hâkimiyetine dayanıyordu ve Fe-

¹⁰⁶ Philliou, "Communities on the Verge," s. 175-78.

¹⁰⁷ Philliou, "Communities on the Verge," s. 161-63.

nerliler, İstanbul'daki Kilise bürokrasisini ellerinde tutuyordu. Ancak bunun kimi sonuçları vardı. Osmanlı'daki diğer yüksek mevkiler gibi, Kilise makamına atanma da bir mali taahhüt içeriyordu ve potansiyel yatırımcılar arasında fazlasıyla rekabete konu oluyordu. Rumların mali gücü Fenerli hâkimiyetinin aracı olmuştu, ancak aynı zamanda bir hınç kaynağıydı da.

Muhallifler, Kilise makamının satışının Hristiyan liderliğin eklesiyastik kaybı ve manevi yönlendirmenin metalaşmasıyla aynı anlama geleceği konusunda uyarıyordu. Ruhban sınıfının bir bölümü dircimciye çalıştı. Sultandan her zaman Fenerlilerce yönlendirilen- Ruhani Meclisin seçiminin bölgesel metropolitlerce onaylanması gerektiğine ilişkin bir ferman aldılar (1741). 1748-1757 arasında iki kez seçilip iki kez de görevinden alınan Patrik V. Kyrillos, piskoposlukla ilgili vergileri artırıp lonca liderlerini karar mercilerine getirerek Fenerlilerin gücünü dengeledi. Kyrillos'a göre, Kilisenin manevi bütünlüğünün korunması, Venedik hâkimiyeti altında olduğu yirmi yılda Mora'da olduğu gibi Katolikliğe geçen kilise cemaatinin Ortadoksluğa yeniden kolayca dönüşünün engellenmesinden geçiyordu. Kyrillos, Ermeni ve Katolik vaftizini geçersiz ilan etti ve yeniden vaftizi Ortadoksluğa dönüş için bir önkoşul haline getirdi. Katoliklik karışıklığı genellikle Osmanlı taraftarlığı anlamına gelse de kendi metropolitleri bu vakada Kyrillos'a geri dönüş için daha kolay bir yol talebiyle muhalefet etti. Sokaklarda yükselen şiddet Osmanlı yetkililerinin müdahalesini gerektirdi. İkinci kez görevden alınan Kyrillos, Athos Dağına çekildi ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı.¹⁰⁸

Fenerli Rum hâkimiyeti Kilisenin ekümenik karakterini aşındırmıştı.¹⁰⁹ Kutsal Birlik Savaşında Avusturyalıları destekleyen ve Müslümanlara karşı bir genel Hristiyan ayaklanması için çağrıda bulunan Peç Slav Ortodoks Patriği, 1690'da Macaristan'a kaçtı. Binlerce Slav Hristiyan peşinden gitti. I. Leopold, sürgünleri Habsburgların elindeki Slavonya'da Karlofça ve Belgrad'da yeni metropolitliklerle destekledi. Bunlar Slav Ortodoks kültürünün merkezleri haline gelirken, sembolik olarak üst ku-

¹⁰⁸ Papadopoulos, *Studies and Documents*.

¹⁰⁹ Bu tez için bkz. Runciman, *Great Church in Captivity*.

ruluşları olan Osmanlı Peç'teki patrikhane, yoksulluk ve sürekli göç vermeye bağlı olarak giderek zayıfladı. 1736-1739 savaşında Osmanlı Sırp patriği bir kez daha taraf değiştirip Vojvodina'ya sığındı, Viyana ise bir manevrayla Ortodoks Slavlar ile Peç arasındaki bağları kopardı.¹¹⁰ İstanbul'daki Rum ve Sırp Osmanlılar arasındaki rekabet şiddetlendi. Fenerli nüfuzu altındaki Rumlar, sultanı sadece Peç'teki (1766) değil neredeyse 400 yıldır bağımsız olan Ohri'deki patrikliği de tasfiye etmeye ikna etti.¹¹¹ Her iki piskoposluk bölgesi de Konstantinopolis'teki Rum patrikhanesinin doğrudan yetkisi altına alındı ve Slav ruhban sınıfı tamamıyla kilise göreviyle sınırlandı. Slav-Rum gerilimi beklenildiği üzere kilisenin dışına, dile, edebiyata ve hatıraya döküldü. Andrija Kašić Miošić'in *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*'sı 1756'da yayımlandı. Jovan Rajić'in, *Istorija razni slovenskih narodov naipače Bolgar, Horvatov i Serbov'u*' hemen hemen aynı zamanlarda yazıldı (ve Viyana'da 1790'larda dört cilt halinde yayımlandı). Kosova, halk kültüründen destanlara hamlesini bu koşullarda başlattı.¹¹² Ve Suriye'de olduğu gibi, Hristiyan din adamları ve maliye elitleri yabancı tüccarlar nezdindeki beratlı statülerini, seçenek yelpazelerini daha fazla bağımsızlık yönünde harekete geçirmek üzere kullanıp sıklıkla Kuzey Avrupalı anonim şirketlerdeki ticari partnerlerle ittifaklar kurdular.

Filistin

En azından iki mesele İstanbul'un Filistin'e olan ilgisini canlı tutuyordu. Hac güvenliği bunlardan biriydi.¹¹³ Güneydoğu Filistin –yani, Aclun ve Laccun sancakları, Nablus, Gazze, Ramla ve Kudüs– Şam eyaletine aitti. Celile, Hayfa, Akka, Sur, Sayda ve Beyrut ayrı bir eyalet oluşturuyordu. Sayda'da Dürziler, Mevaliler ve Bedeviler az çok kendi işlerini kendileri yürütüyorlar-

¹¹⁰ Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchant," s. 293.

¹¹¹ Hupchick, *Bulgarians in the Seventeenth Century*, s. 67.

* Orijinal Metinde İngilizce olarak veriliyor. "Slav Kavminin Hoş Tarihi" olarak çevrilebilir –çn.

* Orijinal Metinde İngilizce olarak veriliyor. "Çeşitli Slav Halklarının, Özellikle de Bulgarlar, Hırvatlar ve Sırplar'ın Tarihi" olarak çevrilebilir –çn.

¹¹² Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, s. 258-66.

¹¹³ Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s. 30-53.

dı. Karlofça'dan (1699) elli yıl sonra, Sayda'da kırktan fazla vali vardı ve çeşitli sancaklarında da durum benzerlik gösteriyordu, atamalar İstanbul hazinesine ödeme karşılığında satılıyordu. Buradaki cazibe noktası kârlı bir iltizam olarak Sayda Lima-nıydı. Sayda'daki ana aktör ise vali değil, Taberiye Şeyhi, mül-tezim Zahir el-Ömer'di. Bu mevki üzerinden epey servet yapmış ve mevcut validen çok daha güçlü bir konum kazanmıştı. İstanbul önce Sayda sonra da Şam valilerini kullanarak kendisini mütemadiyen bertaraf etmeye çalışsa da hiçbir şekilde başarılı olamıyordu. Zahir el-Ömer, kendi payına İstanbul'a karşı açık husumet gütmekten uzak duruyor ve valiliğe atanmayı bekli-yorduysa da bu amacına hiç ulaşamadı. İstanbul ise gelirlerine ihtiyacı olması nedeniyle, el-Ömer'e karşı olan tutumunu sa-vaş zamanında hatırı sayılır ölçüde yumuşattı. Zahir el-Ömer 1775'te öldükten sonra, Sayda valiliğini halefi Cezzar Ahmed Paşa aldı ve eyaletin İstanbul'un kontrolüne daha da fazla gir-mesini sağladı. Cezzar Ahmed Paşa, gümrük rüsumu ve inhisar-lar, özellikle de pamuk inhisarı vasıtasıyla İstanbul'a ödenen hasılatı büyütürken şahsi servet elde etti ve güçlü bir yerel mi-lis kurdu. Şam'a vali olarak atanarak da ödüllendirildi.¹¹⁴

İstanbul'u Filistin yaşamının en hayati ayrıntılarına dahil olmaya iten ikinci etken, Kudüs'tü. Şehrin kutsal mabetleri Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman hacıları cezbediyordu ve bunları yöneten cemaatler seçkin ve güçlüydü. Şam'ın valileri, İstanbul'dan gelen tersi yöndeki emirleri görmezden gelip kutsal yer-lerin "teftişi" tehdidini şantaj olarak kullanarak hem mali kay-naklara sahip Yahudi soyluları hem de Hıristiyan manastır ve kiliselerine gözdağı veriyordu.

Cemaatler de birbirleri hakkında şikâyetle bulunuyordu. Alışılmış Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman nüfus bileşimi, zaman zaman kimi Müslümanlara uygunsuz geliyordu. Bu yerlerden biri, ücretlerinin fazlasıyla düşük olması nedeniyle en yoksul-lar tarafından bile karşılanabildiği, bütün sosyal sınıf ve grup-ların birbirine karıştığı hamamlardı. Herkesçe malum kurallar kamusal adabın devamını sağlıyor, erkekleri kadınların hamam vakitlerinde ya da daha büyük hamamlarda kadınlara mahsus

¹¹⁴ Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s. 53-77.

girişlerin önünde dolaşmaktan alıkoyuyordu. Müslümanlar ve gayri Müslimlerin ayrı havlu, ustura, takunya ve tasları kullanmaları gerekiyordu. Kuralların uygulanıp uygulanmadığı şehir müfettişlerince kontrol ediliyordu. Bir keresinde Kudüs'te havları dökülmüş havlu bulundurmakla suçlanmış bir hamam yöneticisi, kendisini söz konusu havluların Hristiyan, Yahudi ve köylülerin kullanımına mahsus olduğunu söyleyerek savunmuştu!¹¹⁵ Bir başka vakada, Zion Dağında bir yüzyıl önce Fransiskanlara aitken el koydukları tekkede kalan dervişler, Hristiyan "Palmiye Pazarı" alayına muhalefet etmişti. Fransiskanlar, Fransız konsiller ve dervişler olmak üzere bütün taraflardan gelen itirazlar, hem Hristiyanların bu şekilde ibadet etme hakkını koruyup hem de onları şeriata aykırı bir eylemde bulunmaktan meneden –bunun çelişkili bir durum yaratması gerekmiyordu– saltanat fermanlarına neden olmuştu.¹¹⁶

Katolik misyonerler, özellikle entelektüel gelenekleri ve daha iyi okulları nedeniyle Ortodoks yetkililer için fazladan bir baş ağrısını temsil ediyordu. Mora doğumlu ve kuşağının en önemli Ortodoks simalarından biri olan Kudüs Patriği Dositheos (1669-1707), görkemli bir Doğu Ortodoks Kilisesi tarihi yazdı ve Ortodoks entelektüel dirilişini teşvik etmek amacıyla yeni bir itiraf üretmek üzere diğer liderlerle işbirliği yaptı.¹¹⁷ Dositheos, İstanbul Patriği IV. Dionisios'tan (Müslüman akrabaları dolayısıyla lakabı "Müslüman"dı) bir taslak istedi. Taslak önceki kuşaktan birkaç patriğin tavsiyeleriyle gözden geçirilip düzeltildi ve Yaş'ta yeni kurulmuş olan Ortodoks matbaasında basıldı. *Confession of Dositheos* olarak bilinen eser 1680'de Kudüs Ruhani Meclisince onaylandı.

Kudüs'ün Hristiyan mabetleri arasında en önemli ikisi Kutsal Kabir Kilisesi ve Beytlehem'deki Nativitas [İsa'nın Doğumu] Kilisesiydi. Rum Ortodoks Kilisesi, Sultan IV. Mehmed döneminde (1648-1687) amansız çabalarının sonucunda bu iki mabedi haclıların da öncesinden beri yüzyıllardır elinde tutan Fransiskan-

¹¹⁵ Astrid Meier, "Bathing as a Translocal Phenomenon? Bathhouses in the Arab Provinces of the Ottoman Empire," Ergin, ed., *Bathing Culture*, s. 169-97, s. 184-86.

¹¹⁶ Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 85-89.

¹¹⁷ Papadopoulos, *Studies and Documents*, s. 154-56.

lerden zor yoluyla almıştı.¹¹⁸ Nativitas Kilisesini Müslümanlarca ziyaret edilen bazı bölümleri dahil yenilemeye karar verdiler. Sonuçta, İsa Peygamber'in kutsal doğum yeri idi ve Müslümanlar onyıllardır tefekkür, ibadet ve günlük işler nedeniyle burada bir araya geliyordu. Ancak bu Müslüman hacılardan kimileri maraza çıkarıp mabedin Hristiyan yöneticilerinden, başka yerlerde alışılmış olduğu üzere bir vakfın desteklediği –dükkân, kalacak yer ve benzeri gibi– kapsamlı bir hizmet talep etti.

Binanın planlı olarak yeniden tasarlanması artık Hristiyanlar için Müslümanları başlarından savmanın bir aracı haline gelmişti. İstanbul'daki divan, başvuru üzerine Hristiyanların kutsal yerler üzerindeki haklarına tartışmasız bir destekle cevap verdi. Müftü bununla da yetinmeyip, mabedi ziyaret ettikleri için Müslüman hacıları azarlamayı göze aldı. Nativitas Kilisesinin İsa'nın doğum yeri olarak özgünlüğü kesin değildi. Sabırlı bir şekilde tüm bu yakınmalara kulak veren Kudüs Kadısı, bölgenin onarımına nezaret edecek ve onarımların şeriata uygun olarak yapılmasını gözetecek bir teftiş heyeti oluşturdu. Sonuçta, Rum Ortodoksları "Osmanlı fethinden beri varolanlardan daha görkemli bir ibadethane" yarattı ve Müslümanları başından savdı. Osmanlı yönetimi, bu durumu binanın dış cephesinin değiştirilmemesi ve inşaaatı konu alandaki İslam hâkimiyetinin teyit edilmesi nedeniyle şeriata uygunluğun en azından görüntüde muhafaza edildiği düşüncesiyle bir emriva-ki olarak kabullendi.¹¹⁹ Aslında Osmanlılar, Nativitas Kilisesini bütünüyle Fransa'nın Kutsal Birlik Savaşındaki tutumuna karşı olan hassasiyetlerinin bir göstergesi olarak Fransiskenlere iade etti ve Rum Ortodoks Kilisesi, Kutsal Kabir Kilisesini ancak 1760'larda geri alabildi.¹²⁰

Savaş ve Barış Yolları

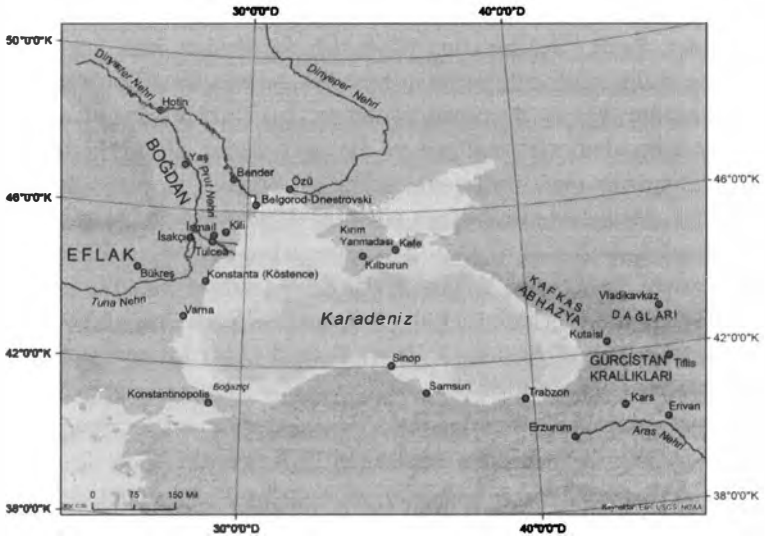
Çeyrek yüzyıldan fazla süren barış dönemi, Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı en kötü askeri yenilgiyle kesintiye uğradı. Osmanlı ordusu, özellikle de Nadir Şah'ın ölümünden (1740)

¹¹⁸ Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 105-110.

¹¹⁹ Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 71-72, 82-96, 134-137.

¹²⁰ Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 112.

sonra bazıları Müslüman bazıları ise Hristiyan hükümdarların yönetimindeki küçük krallıkların ortaya çıktığı Kafkaslar'da tamamiyle bir eylemsizlik halinde değildi. Osmanlılar çıkarlarını savunmuş, örneğin Gürcistan'daki Hristiyan İmereti Krallığı köle ticaretinin üzerine gitmeye başlayınca Kutaisi'deki iktidara kendi adayını yerleştirmek üzere müdahale etmişti.¹²¹ Ancak Osmanlılar Avrupa, Güney Asya ve Kuzey Amerika'daki güç ilişkilerini temelden yeniden biçimlendiren ve Rusya ve Prusya'nın yükselişine delalet eden Avusturya Veraset Savaşları ve Yedi Yıl Savaşına doğrudan katılımdan kaçındı. Osmanlı ordusu, Avrupa'daki muharebe alanlarına döndüğünde, 1756 sonrasının temel veçheleri olan süngü ve hafif sahra topu kullanımında görüldüğü üzere bazı bakımlardan teknoloji açığı yaşıyordu.¹²² Sultan III. Mustafa bu sorunları, özellikle de hafif sahra topuyla ilgili olanı, Fransız uzmanların yardımıyla çözmeye çalıştı.¹²³ Fakat sorunlar daha da derinleşti.

Harita 5.1: Karadeniz kıyıları. Çizim: Jason Von Horn ve Caitlin Strikwerda.

¹²¹ *Suny, Making of the Georgian Nation*, s. 57-58.

¹²² Aksan, *Ottoman Wars*, s. 130-35.

123 **Aksan, "Breaking the Spell."**

Osmanlıları tekrar muharebeye çeken Rusya oldu. İki ana kaygı nedeni vardı: Rusya'nın Kazak bölgelerini istikrarlı bir şekilde ilhakı ve bozkırdaki sınır bölgelerini tahkimatı ve Polonya-Litvanya Birliği üzerindeki Rus baskısı. 1763'te sultan ve sadrazam tarafından resmi büyükelçilik göreviyle Berlin'e gönderilen Ahmed Resmi, Kral III. August'un ölümü sonrası Polonya'daki durumla ilgili vahim bir değerlendirme yapmıştı. Polonyalı Katolik soylular Ortodoks olan ve Rusya tarafından desteklenen yeni krala karşı ayaklandı ve III. Mustafa'ya yardım çağrısında bulundu. Aynı zamanda bir Kazak isyanı patlak verdi, bunu hastırmak üzere ilerleyen Rus ordusu Osmanlı sınırlarını ihlal etti. Osmanlılar durumu protesto etti ve savaş ilan etti.¹²⁴

Rusya'yla Savaş, 1768-1774

Osmanlı ordusu büyük bir savaşa acınası derecede hazırlıksızdı. Uzun barış dönemi, askere alım süreçleri ve askeri disiplin geleneklerinin yenilenmesi gerektiği anlamına geliyordu. Kırım Tatarlarının atlı birlikleri Rus mevzilerini taciz etmeye koyulurken içtima duyurusu yapıldı ve acemiler 1768-69 kışında savaş bölgesine doğru yola çıkmaya başladı. Karadeniz bölgesinden, Anadolu'dan ya da bazıları gibi Suriye gibi uzak bölgelerden geliyorlardı. Osmanlıların savunma hattı boyunca, Aşağı Dinyester, Aşağı Tuna ve Karadeniz'deki kaleler ve bunları bağlayan ambar ve ordugâhlar arasındaki ikmal güzergâhlarında onarımlar yapılması gerekiyordu. Köylüler devletin el koyma taleplerini reddetti, başkaldırdı ya da bulundukları yeri terk etti, bazı durumlarda ise ikmal maddelerinin İstanbul'dan gönderilmesi gerekti. Rus ordusu nisan ayında Dinyester'de saldırıya geçerse da Osmanlıların Hotin Kalesindeki direnişi üzerine geri çekildi, kalede karargâh askerlerinin kendi kumandanlarını öldürdüğünden haberdar değillerdi. Ruslar temmuzda Hotin'e karşı yeniden saldırıya geçti, ancak her iki tarafın yorgun düştüğü ve çevre bölgede ikmal malzemelerinin tüketildiği bir ay sonunda bir kez daha geri çekildi. Osmanlı ordusu eylülde Dinyester'e köprü kurdu ve Kamenets-Podolski'deki Rus ordugâhına saldırdı. Mağlubiyete

¹²⁴ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 138-40.

uğrayan Osmanlılar kurdukları köprü çökmeden önce ancak karşıya geçebildiler. Ruslar Hotin'e üçüncü kez saldırdığında, Osmanlılar erzaklarının tükenmesi nedeniyle kaleyi terk etmişti.¹²⁵

Firarlar nedeniyle sarsılan Osmanlı ordusu 1770'te Boğdan'da birkaç kez bozguna uğradı. Ağustosta, Tuna'nın ağız kısmına yakın Prut Nehri kıyısındaki Kartal Ovasında belki 100 bin kişilik muazzam bir Osmanlı gücü, yeniciler neredeyse tek başlarına kalıp bozguna uğrayıncaya kadar eridi gitti. Büyük top ve ikmal kolunu arkalarında bıraktılar, sonra da darmadığın vaziyette Tuna'yı geçmeye çalışırken kılıçtan geçirildiler. Nehrin üzerinde binlerce ceset yüzüyordu. Aynı sırada Mora'da köylüler arasında bir isyan patlak verdi; Doğu Akdeniz'de ise Petersburg'tan denize açılıp Britanya'da ikmal yaptıktan ve onarım gördükten sonra Cebelitarık Boğazını kullanarak gelen yirmiden fazla Rus gemisi ortaya çıktı. Filo Mora kıyısı boyunca Osmanlı kalelerine saldırırken karşılık görmedi, İzmir'in batısında Karaburun Yarımadasındaki Çeşme'de demirleyen bir Osmanlı filotillasını yok etti.¹²⁶

Her iki taraf da ateşkes ilan etti ve barış arayışına girdi. Rusların Boğdan'daki ordugâhlarında veba salgını baş göstermişti, acıklı durumdaki Osmanlı ikmal sistemi ise birliklerini kendi imkânlarıyla beslemeye çalışan borç içindeki kumandanlara kalmıştı. Ancak Rusların talepleri, Karadeniz ve İstanbul Boğazında serbest seyrüsefer, Azak Denizindeki iki kalenin daimi işgali ve Osmanlı'nın muhtemelen kabul edemeyeceği, Kırım'ın bağımsızlığı gibi talepleri içeriyordu. Ülkesindeki Pugaçov isyanı nedeniyle endişeli olan Çariçe II. Yekaterina, Osmanlıları teslim olmaya zorlamak amacıyla baskıyı artırdı. Osmanlılar 1773 yazında giderek yerel acemi ve komutanlardan oluşan kuvvetleriyle Tuna boyunca şiddetli bir savaş verdi. Tahkimatları dayansa da takatleri bir yere kadar yetebilirdi. 1774'te Dinyeper'in ağzında, Osmanlılara ait Özü'ye bakan (Ochakov) bir yarımada üzerindeki Kılburun düştü, asıl Osmanlı ordusunun Tuna'nın güneyindeki Şumnu'daki (Şumen) ordu karargâhı sarıldı. Savaşı kaybetmişlerdi.

¹²⁵ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 149-50.

¹²⁶ Aksan, *Ottoman Wars*, 151-54.

Osmanlı'nın asıl sorunları, teknolojik ya da taktik eksikliklerden¹²⁷ çok acemi alımı, içtima ve talimle ilgili sosyal süreçlerdi. Son devşirme onlarca yıl öncesinde kalmıştı – kölelik sona ermemiş olsa da Osmanlı köleler imparatorluğun Kafkaslar ve Afrika'daki çeper bölgelerinden geliyor ve yeniçeri olmuyorlardı. Yeniçeri ordusu ise kayda değer bir tarzda işlev görmüyordu. Zayıf talim, disiplinsizlik, firar ve deneyimli komutan ya da müşterek komuta eksikliği Osmanlı'nın savaş gücünü olumsuz etkiliyordu. İkmal süreçleri işlese de Osmanlı'nın savaş stratejisinden çok girişimci ve vurgunculara yarar sağlıyordu. Osmanlılar, tek başlarına gerçekleştirme umutları bulunmayan idealler uğruna seve seve savaştan Rus köylülerinin ömür boyu askerlik ve talim zorunluluğunun aksine, eskisi gibi ulaşılabilir hedeflere bağlı kalmaya devam ediyordu. Bölüşmeyi, yağmayı ve kârı vurguluyor, acemi asker alımını ise doğaçlama, yerel bazda yapıyorlardı. Osmanlı'nın sözleşmeye dayalı ilişkiler sistemi, birlikleri toplayan, erzakı, atları ve yük arabalarını tedarik eden ve açık ordugâhları işleten yerel ayana bağımsız karar alma yetkisi sağlıyordu. Osmanlı ordugâhları "çomak sokulmuş arı kovanını," cepheye ilerleyişi ve oradaki varlığı ise hâlâ teatral bir gösteriyi andırıyordu.¹²⁸

Kısacası, Osmanlıların zafiyeti büyük ölçüde geçmiş yıllarda yerel seçkinlerle derin köklere sahip güven ve ortaklık ilişkisi geliştirmesini sağlayan fazlasıyla sosyal ilişkiler kurma ve geliştirme konusundaki başarısından kaynaklanıyordu. Bu başarı, çağdaşı Safevi İran'ı ve Babür Hindistanı'nda yaşanan deneyime karşılık, 1703 ya da 1730 isyanlarında Osmanlı hanedanının devrilmemesi ve imparatorluğun çökmemesini sağlamıştı. Bu yaklaşımın zaafı ise artık kendini gösteriyordu.

Bölgesel Güç Odaklarının Yükselişi

Mali reformlar savaşın da gösterdiği gibi, yerel seçkinlerin İstanbul hükümetiyle işbirlikleri ve ona karşı meydan okumaları bağlamında Osmanlıların bütün savaş girişimlerinde nihai rol oynadığı anlamına geliyordu. İmparatorluk savaş sırasında in-

¹²⁷ Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline.'"

¹²⁸ Aksan, *Ottoman Wars*, 142-51.

san gücü ihtiyacını kendi profesyonel ordusu kadar yerel olarak toplanan gönüllü milislerle de karşılıyordu, bunun karşılığını ise İstanbul'daki hazine den gelen kaynağın yanı sıra savaş bölgesinde ve cepheye giden güzergâh üzerinde bulunan havalide vergi toplayarak ödüyordu. Saygın ayanın oluşturduğu heyetlerin desteklediği eyalet kadıları seferberlik, ikmal, lojistik ve ön tedarik hazırlığına nezaret ediyordu.¹²⁹ Saraybosnalı Molla Mustafa, günlüğünde savaş başladığında hissedilen asker ihtiyacının İstanbul'u -yeniçeri subayları ve subaşılarn savaş öncesinde kalkıştığı şişirilmiş içtima listeleri, zimmete geçirme ve her türden yolsuzluğu- nasıl sık sık affetmeye hazır hale getirdiğini anlatır. İstanbul'dan Saraybosna'da bin gönüllü ve her beş erkekten bir acemi er olmak üzere toplam 7 bin kişi toplanması emri gelmiş; bunlara Bosna eyaletinden 4 bin sipahi ve valilerin şahsi varlığı vasıtasıyla 2 bin kişi daha eklenmişti. Bunlar komşu Karadağ'a gönderilmişti.¹³⁰

Mamafih eyalet liderleri ve İstanbul arasındaki çıkar çatışması tehditlere yekpare bir tepkiyi engelliyordu. Canikli Hacı Ali Paşa, bu ikilemi örnekler. Ailesi, Karadeniz limanı Canik'in (Samsun) malikânesini elinde tutuyordu ve Kastamonu'dan Trabzon'a kadar dağlık kıyı hattındaki geniş araziler ve Amasya'dan Erzurum'a kadar uzanan iç platoda doğu-batı güzergâhı üzerindeki kontrolünü artırmıştı.¹³¹ Aile şirketi, Rusya'yla savaş sırasında birlik ve erzak toplamış ve Kırım'a deniz geçişini korumuştur. Ali Paşa, hem Kırım hem de Kafkaslar'da komutan olarak hem de memleketinde bir isyanı bastırırken gösterdiği yararlılıkla sivrilmişti. Ancak bunu yaparken iştahları da kabartmıştı. İstanbul'un Paşanın kaynaklarına olan talebi gide rek artıyordu. Sivas-Tokat bölgesindeki rakip bir aileden gelen kendisiyle ilgili şikâyetler, İstanbul'a Ali Paşayı isyancı olarak damgalama ve bir haciz işlemi başlatma konusunda bahane verdi. Bu münferit bir vaka olsaydı, hükümetin Ali Paşanın gücünü mahkûm etmekten hoşgörüyeye dönüşen tutumunu kavramak zor olabilirdi ancak gerçek şu ki, İstanbul imparatorluk

¹²⁹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 134.

¹³⁰ Filan, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, s. 78-80.

¹³¹ Şahin, "Economic Power of Anatolian Aylans."

boyunca “böyle yüzlerce mini tirana,”¹³² bel bağladığını fark etmişti. Bunlar Canikli Ali Paşa gibi, kaydıhayat şartlı iltizama dayalı ve şaşılacak derecede başarılı mali modelin hem olumlu sonucu hem de bu modelin neden olduğu talihsiz sorunlardı. Hemen hepsi de esas olarak Osmanlı hanedanına sadıktı.

Daha da tedirgin edici bir örnek Mısır’dı. Yedi Yıl Savaşından önce, Fransız Antilleri’nin kolonilerinden kahve ihracatının neden olduğu rekabet Kızıldeniz kahvesinin kârlarını azaltmıştı. Kazdağlı hanesi grubu kayıplarını eyalet beylikleri ve bunların istikrarlı zirai gelirlerine yönelerek karşıladı. Kazdağlılar bunların sürekli kontrolünün Mısır valiliğini elde tutmayı gerektirdiğini fark etse de bu makam İstanbul’daki sarayın imtiyazındaydı. Kazdağlı hanesinin reisi İbrahim, Yedi Yıl Savaşının hemen başında ölmüştü. İbrahim’in Gürcü beylerinden biri olan Bulutkapan Ali Bey, rakiplerini acımasızca bertaraf etti, Kazdağlıların mütteliklerini elinden geldiğince beyliklere sürdürdü ve sultanın kendisini vali olarak atamasını sağlamaya çalıştı.

Rusya’yla savaş başladığında Bulutkapan Ali Bey bağımsızlık peşindeymiş gibi görünüyordu. 1768-1769’da İstanbul’un valiliğe atadığı iki kişiyi azletti, Şeyh Zahir el-Ömer’le kısa ömürlü bir ittifak yarattı ve Rusya’dan destek istedi.¹³³ İstanbul’u güvenilirliği konusunda temin etmenin yollarını arayan Ali Bey, örneğin Mekke Şerifliği makamının rakip talipleri arasındaki bir anlaşmazlığı çözüp sadık bir kul rolüne soyunurken, bu olayı Haremeyn’de kendini öne çıkarmak için kullandı. İsmi cuma hutbesinde Osmanlı sultanının yanına ekleyen imamı mahcup bir tavırla önce cezalandırdı, sonra da ödüllendirdi. Rusların Osmanlı filosunu Çeşme’de yok etmesinden sonra, Suriye’nin Osmanlı valisine meydan okumak üzere güçlerini Zahir el-Ömer’le birleştirdi. 1773’te muharebe sırasında yaralanıp esir alındı. Bir hafta sonra da öldü.¹³⁴

¹³² İfade Aksan’a aittir, bkz. Aksan’s, *Ottoman Wars*, s. 218.

¹³³ Hathaway, *Arab Lands*, s. 86-87.

¹³⁴ Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 92-101.

Küçük Kaynarca Antlaşması

Yüzyıl başladığı gibi biterken Osmanlı kamuoyu savaştaki büyük bozgunla boğuşuyordu. Rusya'yla Küçük Kaynarca'da feci bir barış antlaşması imzalandı. Kırım Hanlığı, kurgu-belgesel siyasi ve beşeri özgürlüğüyle Rus hâkimiyetine girdi. 300 yıl önce Osmanlılar tarafından fethedilmiş, Cengiz'in mirasıyla derin bir şekilde onurlandırılmış bir hanedan tarafından yönetilen yarımada, Osmanlı'nın kuzeye ana ihracat limanı olarak paha biçilmez bir ticari öneme sahipti.¹³⁵ Rusların gözdesi, Petersburg'a gelip Yekaterina'yla tanışan Şahin Giray 1776'da Bahçesaray'da tahta çıkartıldı. Kırım'ın Rum, Ermeni ve Gürcü cemaatleri hem ticari uzmanlıklarından yararlanılmak hem de bağımsız Kırım Hanlığını bu gruplardan yoksun bırakmak, dolayısıyla yarımadanın ilhakını kolaylaştırmak üzere Rus çarlarınınca yerlerinden edildi. Ermeni ve Gürcülerin birçoğu, tarımsal arazilere, Rumlar ise Karadeniz ve Azak Denizi kıyısındaki yeni Rus şehirlerine yerleştirildi. Ege adalarından ve Rusların Osmanlı donanmasına saldırısına destek veren Anadolu kıyılarından Rumlar evlerini terk edip yerleşmek üzere buraya geldi.¹³⁶

Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Azak Denizi ve Karadeniz'in doğu kıyılarında hâkim bir konum elde etmişti. Don Nehrinin kaynağına 3,5 kilometreden daha az bir mesafedeki Azak kalelerinin yanı sıra Karadenize geçişi koruyan Kılburun, Kerç ve Yenikale Rusların eline geçmişti. Rusya, Kuzey Kafkaslar'da, Gürcistan ve Megrelya'daki birkaç kaleyi yerel denetime bıraktı, Büyük ve Küçük Kabartay, Tatarların onayına bağlı olarak Rus İmparatorluğuna verildi. Osmanlılar bu topraklarda köle çalıştırmaktan vazgeçti.¹³⁷ Rus tüccarlar Karadeniz'de, Boğazlardan Akdeniz'e kadar ve Tuna'da serbest seyrüsefer hakkı elde etti. İlaveten Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğunun herhan-

¹³⁵ Halil İncalcık, "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition," İncalcık, *The Middle East and the Balkans*, s. 264-306, s. 296-99

¹³⁶ Raeff, "In the Imperial Manner," Raeff, ed., *Catherine the Great*, s. 197-246.

¹³⁷ Suny, *Making of the Georgian Nation*, s. 57-58.

gi bir yerinde konsolosluk kurma hakkı tanındı, Osmanlı tüccarlara da Rus topraklarına girme izni verildi.

Rusya'nın Küçük Kaynarca'daki koşullarının ana temalarından biri, dinsel kimliğe olan takıntılarıydı. Örneğin Rusya, Osmanlı Sultanı'na "İslamın Halifesi" olarak saygı göstermeyi kabul etmişti. Bu, görünüşte muhtemelen ortaçağ İslami tarihinden alınmış bir dinsel yetke unvanıydı. Ancak varolan koşullarda Osmanlı İslamıyla ilgili bir şey olmaktan çok, Osmanlı Hristiyanları karşısında kendi vizyonlarıyla ilgili çok daha fazla şey söyleyen bir Rus uydurmasıydı. Bir başka örnek olarak, her iki taraftan savaş mahkûmlarına eve dönüş hakkı veren madde, Rus esareti altında Hristiyanlığı kabul edenler ya da Osmanlı esareti altında İslamı kabul edenler için bir istisna uyguluyordu.¹³⁸ Osmanlı başkentindeki yeni Rus temsilcisi, Müslüman olmak isterse engellenmeyecekti, ancak böyle bir kararı sarhoşken vermişse, kendisine ayılması için süre tanınması gerekiyordu. Eğer bir suç işlediyse Osmanlı kanunlarına göre yargılanacaktı. Ve yine Osmanlı hükümeti Hristiyan dini ve kiliselerini korumaya zorunlu tutulmuş, bu konuda Rus ordusunun çekileceği bölgeler olarak Tuna Voyvodalıkları ve Ege adaları özellikle vurgulanmıştı. Kudüs'e gidecek Rus hacılara engel olunmayacaktı. Beyoğlu'nda Osmanlı koruması altında bir "Rus-Rum" kilisesi planlanıyordu (bu hiçbir zaman gerçekleşmedi). Bu hükümler, daha II. Yekaterina'nın kendisinden başlayarak Küçük Kaynarca Antlaşmasının İmparatorluk Rusya'sını Osmanlı İmparatorluğundaki bütün Ortodoks Hristiyanların koruyucusuna dönüştürdüğü iddiasını destekleyecek şekilde tahrif edilmiştir.¹³⁹

Kırım'ın kaybıyla ilgili protestolar, anlaşmanın yenilenmesini Divân-ı Hümâyûn ve Ocak 1774'te tahta çıkan Sultan I. Abdülhamid için birincil öncelik haline getirdi. Rusya'nın desteklediği Hanı zor kullanarak kovmaya kalkıştılar. Bunu başaramadıkları gibi, İstanbul, Kırım'ın bağımsızlığını açık bir şekilde

¹³⁸ Antlaşma metni için bkz. Hurewitz, *Middle East and North Africa*, s. 92-101.

¹³⁹ Davison, "Russian Skill and Turkish Imbecility," ve "Dosografa' Church," Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History*.

onaylamaya zorlandı. Daha da kötüsü, Osmanlı, Küçük Kaynarca Antlaşmasını ihlal ederek II. Yekaterina'ya kuşkusuz en başından beri Rusların amacı olan şeyi yapmak için eksiksiz bir bahane vermiş oldu. Hicri yüzyıl sona ererken, Yekaterina, Taman Yarımadasını, Doğu Karadeniz kıyısı boyunca Kuban Nehri Havzasını ve Kırım Hanlığını ilhak etti.

İşbirliği ve Ayrışma 1785-1882

13. hicri yüzyıl yeni bir savaş ve reform ihtiyacına ilişkin söylentilerin ortasında açılırken, herkes epik romans türüne yapılan yeni bir katkıyı okuyordu. Yetenekli bir genç şair, Galip adlı bir Mevlevi şeyhi *Hüsn-ü Aşk*'ta Osmanlı manevi ve edebi geleneğinin bütününe belagatli bir ünlem işareti koyuyordu.¹ Hem bir aşk hikâyesi, hem Osmanlı edebi telmih sanatının ayrıntılı bir özeti hem de içsel yaşam için rehber olarak katmanlı bir yapı sergileyen *Hüsn-ü Aşk*, aynı zamanda yeni zamanlara yönelik bir şiir kuramıydı da.

Kutu 6.1: 13. Yüzyılın Osmanlı Sultanları

- III. Selim (1789-1807)
- IV. Mustafa (1807-1808)
- II. Mahmud (1808-1839)
- I. Abdülmecid (1839-1861)
- Abdülaziz (1861-1876)
- V. Murad (1876)
- II. Abdülhamid (1876-1909)

Şeyh Galib, dostlarının bir keresinde bir edebi mecliste bir önceki yüzyılın şairi Nabi'yi nasıl yere göğe sığdıramadığını anlatıyordu. Kendisi ise karşı görüşteydi. Her şiirde elbette değerli bir şeyler bulunabilirse de Nabi'nin klasiklerin basmakalıp bir tekrarı olan eserinin ilgisini çekmediğini söylüyordu. Geçmişin sırf geçmiş olduğu için üste çıkması gerekmiyordu. "Dünya fani ahiret baki" – eğer yaş ve deneyimin bugünkü mücadeleye dair söylemesi gereken şey bundan ibarettiye, o zaman bunu gençlik ve kuvvet de yapabiliirdi.

¹ Galip, *Beauty and Love*.

Şiirin Zarureti

Arkadaşları, cüretkârlığına öfkelenedikleri Şeyh Galib'den daha iyisini yazmasını talep ettiler. O da bu meydan okumayı görünce Fuzûlî'nin klasik mesnevisi *Leyla ile Mecnun*'un yeni bir versiyonu olarak gösterilen, "Osmanlı edebiyatının en büyük eseri"-ni² ortaya çıkardı. Bu versiyonda kız kahraman Hüsn, delikanlı Aşk'ın peşinden gidiyordu."³ Büyüklerinin kendilerini beşikteyken sözlediği, "güzel huyların hepsi onda olan bir kabileye" doğmuş, birbirlerine mahkûm çift, Molla Cünun'un sınıfında tanışır. Hoşruba'nın ayırdığı Hüsn ve Aşk, Mana Mesiresi'nde bir çöpçatan bulur. Başlık parası, Aşk'ı aşikâr bir şekilde Benliğinin yok oluşuna götüren bir dizi hayat sınavını temsil eder. Şaşkınlık ve çaresizlik içindeki Aşk bir serapla sevişir, ancak sonunda şefkatle böyle olmadığını keşfeder. Galib'in Miraç Gece-siyle ilgili anlatımında önceden delalet edilen can alıcı sahnede (Sürprizbozan Uyarısı!) Aşk, sonunda Diyar-ı Kalb'in harikula-de sahnesine varır. Şaşkınlık içindeki Aşk'a, Hüsn'ün bir taht odasında beklediği köşke giden gümüşle döşeli yol boyunca "ak libas giymiş bir alay" eşlik eder.

Fuzûlî'nin *Leyla ile Mecnun*'ununkine paralel bir keskin acı-yı yansıtan Şeyh Galib'in *Hüsn-ü Aşk*'ı, haz ve mizahla dolup taşar. Ve her şiir, aynı zamanda şiirin doğası üzerine bir öner-meyse, Galib'in mesnevisi her daim yenilenebilir ilahi esini ha-yata geçiren şeyin insan emeği olduğu görüşünü işler.⁴ "Sözün bolluğuna nihayet olmaz," diye yazmıştır Galib.⁵ Sırf geçmişli-ğin örnekler üzerinden esin vermesi değildir bu. Bilakis, geçmiş ve bugünün sanatı aynı yaratıcı kaynaktan akar.

Şeyh Galib'in önermesi sanatın ötesine taşıyordu. Sürekli değişen insanlık durumunu anlamanın yeni yollarını keşfet-mekle ilgiliydi. Kuran'ın nazımındaki ustalık şiirin sesini bas-tırmıyordu, onun biricikliği daha fazla şiirle kanıtlanmalıydı. Aynı şekilde, Tanrı'nın içkin yaratıcılığının değeri tam olarak ancak insanın sürekli yaratıcı çabasıyla kavranabilirdi.

² Victoria Holbrook'un ifadesi; Galip, *Beauty and Love*, ix.

³ Galip, *Beauty and Love*, xiv.

⁴ Galip, *Beauty and Love*, xviii-xx.

⁵ Galip, *Beauty and Love*, beyit 780, s. 77.

Kutu 6.2: Şeyh Galib'den Şiirin Zarureti Üzerine

Şeyh Galib, bu bölümde Kuran'ın buna benzer bir şiirsellik ortaya koyan kuşku-
culara karşı ünlü meydan okumasının kesintisiz insan yaratıcılığına ilahi bir lütuf
olduğunu ileri sürüyor.

Dutmuşdı zamân-ı câhiliyyet
Âlemleri da'vî-i fesâhet
Bâzâr-ı Ukâz olurdu tanzîm
Eş'ârın ederdi halk takdîm
Tîğ ile zebân ederdi da'vâ
Hem-pâ idi irticâle gavgâ
Vaktâ ki Hudâ-yı Hayy ü zî-şân
Kur'ân'ı cihâna kıldı ihsân
İ'câz ile cem' olup fesâhet
Verdi füsahâ-yı kavme dehşet
Âciz kala tâ o kavm-i güm-râh
Teklîf-i nazîre etdi Allâh
El-ân yine kâim ü be-câdır
İ'câz-ı kelâm-ı Hayy ü Kâdir
Ger kalmasa şimdi fark u temyîz
Bî-fâidedir o emr-i ta'cîz
Ger şi'r ü fesâhet olsa nâ-yâb
Kur'ân'ın olur bu fazlî güm-yâb
Ger kalmasa şâir-i sūhan-dân
Bürhân-ı Hudâ bulurdu noksân
Ta'cîz için etdi gerçi me'mûr
Bî-kudret olur mı sarf-ı makdûr
Bürhân ile hasmım etdim iskât
Kur'ân ile tab'im etdim isbât

* Şeyh Galib, *Hüs-n-ü Aşk*, Muhammet Nur Doğan, ed., T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 3136, Kültür Eserleri, 19. ty., erişim: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10711,seyhgalibhusnuaskmuhammetnurdoganpdf.pdf?>

Günümüz Türkçesiyle: Her yıl Ukâz pazarı kurulurdu / Orda halk şiirlerini okurdu; Kılıç ile dil davacı olurdu / İrticalin ardından kavga gelirdi; Ne vakit ki o şanı yüce Tanrı / Kur'ân'ını cihana ihsan kıldı; Özlü söz ile düzgün söz buluştu / Güzel söz söyleyenler dehşete düştü; O şaşkın kavim acze düşsün diye / Tanrı davet etti bir nazireye; Hâlâ yerinde durmaktadır izi / Kudretli ve canlı kelamın özü; İyiyi kötüden ayırmak olmasa / Âciz bırakma işi getirmez fayda; Şayet şiir ve güzel söz kalmasa / Noksan olurdu Hakk'ın kanıtı da; Gerçi acze düşürmek içindi bu / Lâkin güç sarf etmek güçsüz olur mu; Kanıt ile hasmın ağzını kapattım / Kendimi Kur'ân ile ispat ettim (Şeyh Galip, *Hüs-n-ü Aşk*, Ahmet Necdet, çev., Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000) –çn.

Modern zamanlara, bir Rum İmparatorluğunun yeniden doğuşuna ilişkin hem Osmanlı'nın dostları hem de düşmanları arasında kulaktan kulağa dolaşan tasavvurlarla başlayan yeni yüzyıla yönelik bir mesajdı bu. Böylesine destansı bir şey Rumlara emanet edilecek değildi ya! Çariçe II. Yekaterina, 1787 ilkbaharında, Karadeniz sınır ülkelerinin planlı paylaşımında müttefiki olan Habsburg İmparatoru II. Joseph'le birlikte Kırım'ı dolaşmak üzere Dinyester Nehrinden yola çıktı. Belki de yeni torunu Konstantin'i düşünerek "Bizans'a Giden Yol" ibareli bir zafer takının altından geçiyordu.⁶ Küçük Kaynarca'nın serbest ticarete verdiği onay, Boğazlardan Rus sevkiyatına veriyor ve Rus tüccarlarına imparatorluğun İstanbul haricinde kalan her yerindeki Osmanlı satın alıcı ve emtialarına erişim imkânı sağlıyordu. Avusturya, Fransa, İngiltere ve Prusya'yla yapılan antlaşma uyarınca transit geçiş ve ithalat-ihracat vergileri düşse de serbest ticaret tarafsız değildi. Varolan Osmanlı ticaret ağları zayıflamıştı, yeni koşullar ise yabancı tüccarların Osmanlı berathılarını destekliyordu. Bunlar özellikle Rus sevkiyatını taşıyan Osmanlı Ortodoks Hristiyanlardı.⁷ Ürkütücü Rusya varlığının kapısına dayandığı yeni Gürcü krallığı Kartli-Kaheti'nin Hristiyan kralı, vârisini onaylaması için II. Yekaterina'ya başvurmak zorunda kalmıştı. Bu durum Vladikavkaz'a Ruslara ait bir kale, Tiflis'e ise bir karargâh ve bu ikisini Daryal Geçidi üzerinden birbirine bağlayan yeni bir yolu beraberinde getirdi. İran'dan gelecek herhangi bir ciddi karşı tehdidin yokluğunda Rusya'nın Aras Nehrine ilerlemesini durdurabilecek pek az engel görünüyordu. Osmanlıların arabuluculuk başvuruları cevapsız kaldı ve ardından savaş geldi. Yeniçerilerin Kılburun'u almayı başaramamaları üzerine, savaşın akıbeti Tuna'daki İsakçı, Tulcea ve İsmail'den Dinyester'in kuzeyindeki Bender'e ve Karadeniz'deki Kili, Akkerman ve Özü'de bir yay çizen kalelerden oluşan Osmanlı savunmasına kalmıştı. Hotin, birleşik Avusturya ve Rus kuvvetlerince ele geçirildi, Avusturya Yaş'ı işgal etti, Özü ise Ruslar tarafından alındı.

Nisan 1789'da I. Abdülhamid'in ardından tahta çıkan Sultan III. Selim'in tavsiyeleri göz ardı edip savaşa devam etmesi

⁶ Stavrianos, *Balkans since 1453*, s. 192-94.

⁷ Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchant," s. 283-91.

talihsiz sonuçlar verdi. Avusturya Belgrad'ı ele geçirdi ve Eflak'ın tamamını işgal etti, Rusya ise Akkerman ve Bender'i aldı ve Osmanlı ordusunu Boğdan'da mağlup etti. Osmanlı ordusu, II. Joseph'in Yekaterina'yla ilişkisini koparıp anlaşmadan çekilmesi nedeniyle Belgrad'ı geri alsa da, İsmail'in Osmanlı birliğinin son adamına kadar kılıçtan geçirildiği kanlı bir muharebe sonunda Ruslar tarafından alınması üzerine savaş kaybedildi.⁸ Yaş Antlaşmasıyla (Ocak 1792), Kırım'daki Rus hâkimiyeti ve Karadeniz kıyılarında daimi bir Rus varlığı onaylanmış oldu. Osmanlıların aşikâr zayıflığı, rakiplerince hararetle bir ilgi, paydaşlarınca ise giderek artan bir kaygıyla izleniyordu.

Şeyh Galib'in *Hüsn-ü Aşk*'ı, Osmanlı toplumu ve siyasi ahval üzerine kısır görüşlü bir yorum olarak kavranamaz. Ancak insanların yeni sorunlara yeni çözümler getirme konusunda sahip olduğu içkin yeteneğe bir güven ifadesi olarak, Sultan III. Selim ve onun manevi akıl hocasını aynı görüşte birleştirdi.

Nizam-ı Cedid ve Hoşnutsuzlar

Osmanlı'nın askeri zaafalarını ele almaya kararlı olan III. Selim ve danışmanları gerçekçi bir değerlendirmede bulundu. Osmanlı'nın birliklerini çok sayıda yerel üsten çekmesi, o âna kadar kimi belirgin zaafılar yaratmıştı. Çeşitli birliklerin sorumlulukları birbiriyle çakışıyordu, karşılıklı ilişkileri yeterince tanımlanmamıştı ve müşterek komuta eksikliği vardı. Acemi alımı ve ikmale yönelik önemli yetki ayan, özel muhafızları ve milislerinin elindeydi.⁹ Kapıkulu birlikleri arasında bile fiili sayıları ve varsayılan faaliyetleri konusunda bir kafa karışıklığı hüküm sürüyordu. Selim, "Allahım! Bu nasıl bir iştir? Beni tıraş eden berberlerden ikisi topçu ocağı mensubu olduğunu söylüyor!" diye patlamıştı.¹⁰ Disiplinsizlik ve pazarlığa tabi telafi kültürü belli ki askerlerden komutanlara ve tedarikçilere kadar herkesi sarmıştı. Petro ve Yekaterina'nın, yerleşik askeri ve mali çıkar gruplarını zamanla ve belli bir maliyet pahasına bastırdığı Rusya vakası

* Bugün Belgorod-Dnestrovski -çn.

⁸ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 160-67.

⁹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 181-84.

¹⁰ Alıntı için bkz. Aksan, *Ottoman Wars*, s. 184.

bu konuda uygun bir kıyaslama sunuyordu.¹¹ Kendisinden önceki Abdülhamid gibi, Selim ve yardımcıları da Fransa'dan tavsiye istedi. İstanbul'un Avrupa tarzında, modern teknolojiye sahip toplara ve küçük, yoğun eğitim görmüş ve hızla konuşlandırılacak yüksek becerili piyade birliklerine ihtiyacı vardı. Yeniçeri birliklerinin bu işlevi yerine getiremeyeceği açıktı.

Sarayın kişisel kontrol uygulama, özelleştirmeyi sınırlama ve Rusların meydan okumasına karşılık vermek amacıyla tüm iç kaynakları bir araya getirme hedefleri, iki güçlü grupla çatışıyordu. Biri varlıklı taşra ayanları diğeri ise geniş Osmanlı hanesinin silahlı güçleriydi. Araları açık olsa da iki kesim de halihazırdaki Osmanlı hükümet modeline yatırım yapmıştı.¹² Saray, Küçük Kaynarca'nın savaş tazminatının toparlanmasında seçtiği modelin ima ettiği üzere iki taraftan da memnun değildi. Önemli vergi kaynaklarının yıllık tahmini gelir payları (*esham*) fon toplamak amacıyla satılıyordu. Devlet tahvillerinin bir tür öncüsü olan bu payların¹³ sosyal hissedar tabanını genişletmek gibi olumlu bir etkisi de vardı.

Yerel ayanlar, kendilerini İstanbul'un insan gücü, mal ve vergi toplama gibi alanlarda hizmet sağlayıcı birer partneri olarak gördüğü için imparatorluk başkentinden çıkan bu tür reform girişimlerine içerliyordu. İstanbul'la daha önce çatışan Samsun Canıklıların yanı sıra muhtemelen diğerleri de tabii ki İstanbul'daki Osmanlı hanedanının nezaret ettiği, ancak kendilerinin yerel nüfuzunu da kabul eden bir Osmanlı siyasi ve ekonomik birliği fikrini göz önünde bulundurmaya başlamıştı.¹⁴ İstanbul'un dikkatini Karadeniz'de yoğunlaştırması nedeniyle hemen her yerdeki koşullar yerel halkı sorunlarını kendilerinin çözmesine itiyordu. Bu bazen sadece, kasaba ve köy ayanlarının İstanbul'un savaşlarında doğrudan askeri konuşlandırma bölgeleri haricinde kendi varlıklarını koruma rolü oynadıkları anlamına geliyordu. Ancak hem içeride hem de dışarıda üretim, tüketim ve ticaret piyasaları, en iyi yerel olarak yönetilen ol-

¹¹ Ağoston, "Military Transformation."

¹² Bu konuya ilişkin görüşler için bkz. Tilly, "War Making and State Making."

¹³ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, bkz. "Esham" (Mehmet Genç).

¹⁴ Salzman, *Tocqueville in the Ottoman Empire*.

dukça özellikli koşullar altında sürekli bir gelişim halindeydi.¹⁵ İstanbul'la ilişkiler, önceliklerdeki farklılıklar ve artan karşılıklı güvensizlik nedeniyle gerginleşiyordu. İleri gelenler, belirli bölgelerde şahsi tımarlar geliştiriyordu. Genellikle *ayanlar* olarak adlandırılan bu güçlü aktörlerin, bölgesel eşraf hanelerinde kökleri vardı ve evrilen yerel ağları agresif bir şekilde yönlendiriyorlardı. Hatırı sayılır servetlere de sahip olmuşlardı. Tek bir bey ya da ailenin mali kontrolü tekeline almadığı yerlerde rekabet rakip aileler arasında geliyordu. İltizamın dört bir yanda harekete geçirdiği mali potansiyel, bölgesel olarak sayısız çeşitlilikte ilgili küçük kredi ve yerli üretim biçimini besliyordu.

İmtiyazlı konumu ve sahip olduğu ticari ağların gücü, daimi orduyu artan saltanat nüfuzunun ikinci zorlu hasmı haline getirmişti. Selim, bu kurumun gücünü azaltmak için orduyu idari işlevlerden ayırmaya, rütbe hiyerarşilerini sadeleştirmeye ve acemi alımını düzene koymaya girişti. Yeniçeri kadroları kırpıldı ve kışlaları yeniden tasarlandı. Günün gereklerine göre yenilenen silahlar ve mühimmat dağıtıldı. Vakitli maaş ödeme taahhütlerinde bulunuldu. Ancak hak ve imtiyazlar konusundaki dirençli savunmaları ve geçirimsiz, manevi lonca benzeri örgütlenmeleri yeniçerileri reforma kapalıymış gibi gösteriyordu.¹⁶ Kamuoyunun kapıkulu ocaklarına karşı olan tutumunda sınıfsal hınç ve kıskançlığı, bu birliklerin manevi bağlarına yönelik bağnazlıktan ayırmak kolay değildi. Beraberinde, reform söylemi bazen fark edilebilir biçimde Sünni tonlara bürünüyordu,¹⁷ ancak Sünniler de kendi aralarında bölünmüş durumdaydı. Selim'in manevi rehberi ve 1790'dan sonra Galata'daki mevlevi dergâhının şeyhi olan Şeyh Galib gibi ilerlemeci Müslümanlar reformu destekliyordu. Ancak tüm sufiler hatta tüm Mevleviler ilerlemeci değildi – Konya'daki ana Mevlevi dergâhı karşı tarafta yer alıyordu. Sünnilerin refleks olarak verdiği bir bidat tepkisi, sofuca bir kültürel şovenizm olarak belirebildiği gibi fazlasıyla dünyevi mali özçıklarına da kılıf sağlayabiliyordu.

¹⁵ Bu tema için bkz. Doumani, *Rediscovering Palestine*.

¹⁶ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 192-95.

¹⁷ Abu-Manneh, *Studies on Islam*, s. 1-12.

Selim'in alametifarikası *Nizam-ı Cedid* programı, esas olarak sarayın yönetimi altında yeni bir ordunun yanı sıra yeni bir teknik denizcilik okulu, bir ordu mühendislik okulu, Avrupalı subaylar, Avrupa seviyesinde eğitim ve üniformalar ve ayrı bir mali kaynak sağlayıcı birim olarak *İrad-ı Cedid*'i öngörüyordu. *İrad-ı Cedid*, Haremeyn mukataaları, el konulmuş iltizamlar ve işlevsiz kalan tımarların gelirlerinden tahsis edilen fonları alıyordu. İnsan gücü, erkekleri Anadolu eyaletindeki vali ve komutanlarca toplanan Türk Müslüman köylerinden geliyordu. Manevi hayal, ordu şeyhi olarak atanan Şeyh Galib tarafından yönetilecekti. Yeni düzen, askerliklerini kırsal kesimi yağmalama yetkisi olarak gören bir erkekler güruhu ve bunları kontrol etmekten aciz komutanların varlığında ilk başlarda pek de ümit verici görünmüyordu. Durumu en iyi bilen taşra ayanları sürecin dışında bırakılmıştı.¹⁸ I. Napoléon' istilacı bir Fransız ordusunun başında Mısır'a çıktığında ve Şeyh Galib, henüz 42 yaşındayken tüberkülozdan öldüğünde, reform neresinden bakılırsa bakılsın henüz emekleme çağındaydı.

Fransız işgali Osmanlı sarayını şoka uğratmıştı. Fransa kısmen Osmanlı sultanlarıyla yaptığı antlaşmaların, ülkeye Doğu Akdeniz'de rekabetçi avantajlar sağlaması nedeniyle denizasıra ticaretini Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) sonrasında yeniden inşa etmişti. Fransızların lüks malları Mısır Memluk hanelerinde bir pazar bulmuştu, Mısır'ın tarımı ise buna pirinç ve buğday ihracatı ile karşılık veriyordu. Fransız tüccarlar konsolosluk koruması sayesinde bu ülkeye ait imtiyazlardan yararlanan bir Osmanlı Hristiyan beratlı tüccar ağı kurmuştu.¹⁹ Osmanlı hükümetinin Fransa ve bir Fransız askeri danışmanlar ekibiyle olan yakın ilişkileri, önceki yüzyılın Fransız Devrimi gibi inişli çıkışlı gelişmelerinden zarar görmemişti. Ancak Fransa, Napoléon'un Habsburgları Kuzey İtalya'da yenmesinden sonra, aniden İon Adalarını ele geçirdi; Napoléon, 1798 yazında Nil Deltasına çıktı, İskenderiye'yi aldı ve Kahire'yi işgal etti. İşgalin geçici olmak gibi bir niyeti yoktu: Fransa, Süveyş Kışağı

¹⁸ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 180-213.

^{*} Napoléon Bonaparte -çn.

¹⁹ Gran, *Islamic Roots*, s. 6-11.

boyunca bir kanal açmak üzere bir mühendisler ordusu, Mısır eski eserlerini incelemek üzere bir arkeologlar ordusu ve Britanyalıları Kızıldeniz'den sürmek ve savaşı Sina Çölünden Filistin'e taşımak üzere bir askeri ordu gönderdi.²⁰ Ancak Akka'da Sayda Valisi Ahmed Cezzar Paşanın yönetimi altındaki Osmanlı savunması, hem İstanbul ve Britanya'nın deniz desteği hem de Sultan Selim'in gönderdiği ve Nizam-ı Cedid askerlerinden oluşan bir birliğin yardımıyla direndi. Fransızlar Suriye'den çıktı ve İon Adalarından sürüldü. Osmanlı birlikleri Nil Deltasını yeniden ele geçirdi, Fransızlar Ağustos 1801'de teslim oldu.²¹

Yerel Güç Odakları

Napoléon'un kısa süreli işgali Mısır'daki yönetim ağını yok etmiş, Osmanlı ayanlarını sarsmış ve etkileri Osmanlı'nın Kafkaslar ve Arabistan'daki komşularına yansımıştı. İran'da iktidarı ele alan Kaçar Türkmeni hadım aşiret reisi Ağa Muhammed Han, Kafkaslar'da İran hâkimiyetini kurmaya girişti. Çariçe II. Katerina'nın ölümü Rusların karşılık vermesini geciktirse de, Çar I. Aleksandr, Fransa Mısır'ı terk eder etmez Gürcü krallıklarını ilhak etti, Eçmiadzin'deki Ermeni patrikhanesi için gösterdiği adayın tanınmasını istedi²² ve Dağıstan'ı Rus koruması altına aldı. Erivan ve Gence hanları gibi birkaç Müslüman yönetici direndi.²³ Mısır olayları, Orta Arabistan'da Suudi-Vehhabi koalisyonunun ekmeğine yağ sürmüştü. Orduları Kerbela'ya saldırdı, İmam Hüseyin Caminin kubbesini yok etti ve hazinesini yağmaladı²⁴ (Bu hazineye Timurlenk bile dokunmamıştı). 1803 ilkbaharında Mekke'yi yağmalarken gözleri Kızıldeniz'deki değerli nakliye işi ve hac zenginliklerindeydi. Osmanlıların ortodoksisini küçümseyen Vehhabiler, mezarlar, kümbetler ve yasacı İslamcı görüşlerinde karşılığı bulunmayan başka ne varsa hepsini yakıp yıktı. Osmanlı Şam valisi Yahudi ve Hıristiyanlara kıyafet zorunluluğu getirip hac sırasında alkolü, müziği,

²⁰ Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, s. 155-63.

²¹ Shaw, *Between Old and New*, s. 257-58.

²² Atkin, *Russia and Iran*, s. 46-65.

²³ Atkin, *Russia and Iran*, s. 66-90.

²⁴ Vassiliev, *History of Saudi Arabia*, s. 96-98.

fahişeleri ve tıraşı yasaklayarak Vehhabilerin taleplerini yerine getirmeye çalışsa da bu çabası işe yaramadı. Vehhabiler buna rağmen hac kervanını Mekke'den geri döndürdü.²⁵

Mısır'da, Fransız çıkarması eyalet maliye ve siyasetindeki Kazdağlı kilidini kırmış ve kapıyı ardına kadar vahşi rekabete açmıştı. İstanbul, sultan adına doğrudan kontrolünü almak üzere Mısır'a yeni vali Hüsrev Paşanın yönetiminde birlikler gönderdi.²⁶ Ancak Mısır'da işgal sonrası karmaşada şaşırtıcı bir şekilde en güçlü figür olarak ortaya çıkan kişi, alt rütbeli bir subay ve Osmanlı ordusundaki 300 kişilik Arnavut birliğinin komutan yardımcısı Mehmed Ali'ydi. Fransızlar Mısır'ı terk ettikten sonra Arnavut birliği ayaklandı ve Hüsrev Paşayı devirdi. Mısır'ın siyasal ve sosyal bileşimine yabancı olan Kavalalı Mehmed Ali, Arnavutları yumuşattı, Hüsrev Paşayı İstanbul'a gönderdi, 1805'te de vali olarak atanarak ödüllendirildi. Mehmed Ali Paşanın Hedefi Sultan Selim'in Nizam-ı Cedid'ini kopyalamak ve Mısır'ı bir Osmanlı eyalet modeli dönüştürmekti.²⁷ Bu ise Memluk aile şirketlerini ve bu şirketlerin, Yukarı Mısır'daki savaşı başlatan ve şimdi geri döndüklerinde mülklerine el konulduğunu ve mevkilerinin sıradan Mısırlı Müslümanlara ve Kıpti Hristiyanlara verildiğini gören milislerini sindirmesi anlamına geliyordu.

Kısa süreli Fransız istilası, İstanbul'un bütün taşra yetkilileriyle olan ilişkilerini de gerginleştirmişti. Bunların en güçlülerinden biri Tepedelenli Ali Paşaydı. Önde gelen bir Arnavut Bektaşî aileye mensup olan Ali Paşa, Osmanlı'daki hizmetine 1770'lerde dağ geçitlerini, Adriyatik'in iç kesimlerinden ve Yanya'dan Üsküp, Niş ve Belgrad'a giden karayollarını koruyan yerel paramiliter çetelerde bir subay olarak başlamıştı. Ali Paşa derbentler başbuğu (1787) olarak atandıktan sonra birkaç yıl içinde önemli bir ordu komutanlığına terfi etti. Güvenlik görevi, kendisine arazi varlıklarını genişletme ve Yanya bölgesindeki tarımsal iltizamları devralmayı sağladı. Mora'da Arnavut kabile güçleri ve Yunan isyancıları etkili bir şekilde birbirine düşürdü.

²⁵ Vassiliev, *History of Saudi Arabia*, s. 98-105.

²⁶ Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 84; Shaw, *Between Old and New*, s. 271-82.

²⁷ Fahmy, *All the Pasha's Men*.

İstanbul'da Nizam-ı Cedid doğduğunda Tepedelenli kesinlikle Rumeli'deki en güçlü kişiydi. İstanbul'u, Yanya ve Tırhala valiliklerini kendisine vermeye neredeyse mecbur bıraktı. Nüfuzu, Yanya'dan Tırhala'ya, Ohri Gölünden Korinthos Denizine kadar muazzam genişlikte bir alana yayıldı. Muhtemelen çok az Türkçe bilen Ali Paşa, Orta Yunanistan ve Mora'daki tebaasının büyük çoğunluğunun dili olan Demotikos'u²⁸ sarayının dili yapmıştı.²⁹ Varlıklı Rum hamiler okullar kurmuş, Tuna Voyvodalıklarının kültürel Osmanlı Rum dirilişi ise Ali Paşanın Yanya'sında ikinci bir yuva bulmuştu.

I. Napoléon'un işgali sonrasında Ali Paşanın İstanbul'la ilişkileri III. Selim'le yapacağı işbirliğinin şekline bağımlı hale gelmişti.²⁹ Ali Paşanın gözü, Fransa'nın aldığı ve Adriyatik ticareti ve gelirleri³⁰ bakımından kilit önem taşıyan İon adaları ve anakara limanlarındaydı. Paşa anakara limanları ve adaların, Osmanlıların Fransızlara karşı elde ettiği zafere verdiği katkının ödülü olarak valiliğine ekleneceği beklentisi içindeydi. Osmanlılar bunun yerine hem Osmanlı birlikleri hem tam da Mora'da kendisine karşı hoşnutsuz Yunanlara destek veren aynı Rus birliklerince korunan "Yedi Ada Cumhuriyeti" adlı bağımsız cumhuriyetle işbirliği yapınca öfkeden deliye döndü.

Osman Pazvandoğlu, Ali Paşanın Tuna Vadisindeki muadiliydi.³¹ Pazvandoğlu'nun 'Tızla'dan varlıklı bir Bosnalı Müslüman toprak ağası olan babası kıdemli bir yeniçeri komutanıydı. Belgrad'ın Tuna'ya doğru doğusunda kalan Vidin'de bir miktar arazisi bulunan ailenin İstanbullu yetkililerle fevri bir ilişkisi vardı. Babası 1788'de idam edilince, Pazvandoğlu Arnavutluk'a kaçtı. Burada yeniçeri kimliğini kullanarak Avusturya'ya karşı Osmanlılara hizmet edecek bir milis kuvveti topladı. Bu, babasının Vidin'de hükümetle cizye sözleşmesi bulunan arazisini tekrar geri alabilmesini sağladı. Eflak'a düzenlediği akınlar Yaş Antlaşmasının koşullarını ihlal etse de Vidin'i idaresiyle takdini kazandığı Hristiyan ve Müslüman ayanlardan imzalarını

* Çağdaş Yunanca konuşma dili. Demotiki ya da Romeiki olarak da bilinir –çn.

²⁸ Fleming, *Muslim Bonaparte*, s. 63-69.

²⁹ Fleming, *Muslim Bonaparte*, s. 36-44.

³⁰ Skiotis, "From Bandit to Pasha."

³¹ Zens, "Pazvandoğlu Osman Paşa."

taşıyan bir destek mektubu aldı. Pazvandoğlu, sonraki on beş yıl boyunca Doğu Tuna ve zengin Krayina vadisini yönetirken zirai potansiyelini artırdı ve Avusturya'yla güçlü bir ticaret yürüttü. Ana üssü Vidin, Osmanlı Müslüman kültürünün anlamını Pazvandoğlu'nun cömert vakıf külliyesi ve bayındırlık hizmetlerinde bulan taşraya ait bir ifadesi haline geldi.³²

Resim 6.1: Vidin'de Pazvandoğlu Osman Caminin alışılmamış, mahmuz biçimindeki minaresi. Pazvandoğlu Osman külliyesinin cami ve kütüphanesi 2000'lerin başlarında restore edildi. Fotoğraf Milena Methodieva'nın izniyle yayımlanmıştır.

³² Aksan, *Ottoman Wars*, s. 219-24.

III. Selim'in reformlarına kararlı bir şekilde muhalefet eden Pazvandoğlu, Belgrad Kalesinin komutanı ve Rumeli valisinin şahsında İstanbul'un sürekli husumetine maruz kaldı. Selim, Pazvandoğlu'nu haklamak üzere Küçük Hüseyin Paşanın kumandasında imparatorluğun her tarafından, Tepedelenli Ali Paşa gibi Osmanlılara karşı iyi niyetlerini göstermek isteyen rakip yerel güç odaklarına ait birliklerin de eklendiği bir ordu topladı. Pazvandoğlu'nun yeniçeri müttetikleri, ordusunda Hristiyan paralı askerlere yer vermesi nedeniyle sultana küskün olan yerel müftünün de desteğiyle Aralık 1801'de Belgrad'ı ele geçirdi. Pazvandoğlu, en nihayet İstanbul'a sadık Müslümanlar, silahlandırılmış köylüler ve bunların Hristiyan ve Müslüman subaylarından oluşan ve Sırp Ortodoks eşraftan Karayorgi Petroviç'in liderlik ettiği bir ittifak tarafından dize getirildi. Pazvandoğlu, Osmanlı'ya hizmet etmeye devam etse de 1806'da Rusya'ya karşı bir komuta görevinde görmezden gelindi ve Ocak 1807'de öldü.

Alemdar Mustafa Paşa ve Sened-i İttifak

Fransız işgalinin etkisinden İstanbul'un kendisi de kaçamamış olabilirdi. Sultan III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i Edirne'ye genişletme planlarını açıklaması üzerine neredeyse iç savaş patlıyordu. Sarayda karşı görüşler belirtilse de Selim, Rusya'yı hâlâ en büyük tehdit olarak görüyor ve Fransız desteğinden medet umuyordu. Selim, Napoléon'un Austerlitz'deki zaferinden sonra, Rusya'nın kukla gospodarlarını Tuna Voyvodalıklarından sürdü ve 1806 yazında Edirne'de zorunlu askerliği başlatmak üzere bu şehre bir Nizam-ı Cedid kuvveti gönderdi. Trakyalı yerel güç odağı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, sultanı fikrinden geri dönmeye zorladı. Karışıklık Rusya'nın voyvodalıkları işgal ettiği ve İstanbul'u abluka altına aldığı sonraki birkaç ay boyunca devam etti. Yeniçeriler Boğaziçi'ndeki bir hisarda bir Nizam-ı Cedid subayını katledince, Selim durumun kontrolünü kaybetti. Göstericiler başkentin sokaklarını doldururken Selim 29 Mayıs 1807'de tahttan azledildi ve saraya kapatıldı. Yerine IV. Mustafa geçti. Yeniçeri isyancılar sadrazamı ve birkaç subayı öldürdü ve Nizam-ı Cedid'i dağıtmaya koyuldu.

Nizam-ı Cedid'e karşı olsun ya da olmasın çoğu ayan imparatorluğun yeniçerilerce kontrolünün bir parçası olmak istemiyordu. Biri, Trakya'da Tirsinikli'den komutayı devralan yetenekli gazi Alemdar (ya da Bayraktar) Mustafa Paşa, Nizam-ı Cedid'i bu ihtimali önlemek için tek araç olarak görmeye başlamıştı. İstanbul'a ilerledi, tekrar düzeni sağladı, ancak IV. Mustafa kendisini sadrazam yapmayı reddedince hiddetle yenilgiyi kabullendi ve III. Selim'in birkaç kararlı taraftarının eşliğinde Rusçuk'taki karargâhına döndü. 1808 yazında İstanbul'un uluslararası konumu kötüleşti. Rusya ve Fransa, Tilsit Antlaşmasını imzaladı, Karayorgi'nin ayaklanması Bosna'ya yayıldı. Alemdar Mustafa Paşa, bu kez IV. Mustafa'yı devirmek ve Selim'i tahta geri döndürmek üzere tekrar İstanbul'a ilerledi. Ancak birlikleri sarayın kapılarını açana kadar Mustafa'nın adamları Selim'i yakaladı ve haremde katletti. Selim'in küçük kardeşi Şehzade Mahmud, saraydaki köle kadınlardan biri muhtemel katillerine sıcak köz yağdırırken sarayın çatısına ancak kaçabilmişti. Daha sonra Alemdar Mustafa Paşa tarafından Sultan II. Mahmud olarak alelacele tahta oturtuldu.³³

Artık veziri azam olan Alemdar Mustafa Paşa, darbe sonrasında önde gelen devlet adamları ve ayanlardan oluşturduğu bir meclis topladı. Meclis, İstanbul'da bir araya geldi ve *Sened-i İttifak* adlı bir belge imzalandı. Bu belgenin koşullarına göre, sultan Osmanlı'nın eyalet yönetimi modelini yeniden onaylayacaktı; ayanlar imparatorluk hazinesine gereken payı vermeyi taahhüt edecekti; ayanlar kendilerini iyi yönetime ve hem imparatorluğun hem de bir isyan durumunda sarayın savunması için asker toplamaya hasredecekti ve veziri azam, sultanın yardımcısı olarak imparatorluğun kanunlarının uygulanmasına nezaret edecekti. Sened-i İttifak, esas olarak ayanlar ve sadrazam arasında yeniçeriler ve kapıkulu sipahilerine karşı, "sultanın onaylamaya davet edildiği" bir ittifaktı.³⁴

³³ Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, s. 35.

³⁴ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 261-65, alıntı s. 262'de.

Kutu 6.3: Meçhul Osmanlı'nın Astrolojik Hülyaları, 1809

Sultan II. Mahmud'un fırtınalı tahta çıkışının ertesi yılı birisi olayların anlamı üzerine kafa yormuş ve alakasız bir kanunnamenin arka kapak içindeki son sayfasına

Handwritten manuscript page (Resim 6.2) showing astrological calculations and predictions. The text is written in Ottoman Turkish script. The page includes a large circular diagram (likely a horoscope or astrological chart) on the right side, with various numbers and names written around it. The text is organized into columns, with some headings in bold or larger script. The page is numbered 2361 in the top right corner.

Resim 6.2: Esad Efendinin el yazmasının son sayfası 2361, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul.

Kutu 6.3: devam

Osmanlı tarihinde meydana gelen olaylar ve önemli tarihleri not etmişti. Bu kişi, el yazmasının sahibi ve birkaç yıl sonra bir kütüphane kurup bu kitabı da kişisel koleksiyonuna ait diğer birkaç bin kitapla birlikte aynı kütüphaneye bağışlayan sahaf Esad Efendi olabilir. Artık her kimse, Osmanlıların bazı erken dönem fetihleri ve sultanların tahta çıkışlarıyla birlikte özellikle Satürn ve Jüpiter olmak üzere bazı gezegen kavuşumlarının listesini yapmıştı. Bu kavuşumlar kabaca her yirmi yılda bir meydana gelir, Zodyak'ın bütünü boyunca yavaş örüntülerle döngü yapar ve geleneksel hesaplamalara göre nihai olarak her 960 yılda büyük bir kavuşumu yeniden başlatırlar. Söz konusu döngüler büyük siyasi değişimlere işaret eder. Bu sırada, örüntü Zodyak'ın geleneksel olarak –bu notların yazarınca 200 yıl gibi daha tam bir sayı kullanılmış olsa da– her 240 yılda bir gerçekleşen yeni bir “üçlenme”-sine girdiğinde, yine büyük siyasi altüst oluşlarla ilişkili dört orta kavuşum oluşur. Anonim yazar, bu türden bir orta kavuşumun Osmanlı hanedanının ortaya çıkış yılı olarak tarihlediği 687’de (MS 1288) gerçekleştiğini, bir sonraki kavuşumun ise 1287’de (MS 1870-1871) meydana geleceğini belirtiyordu.^a

* Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi –çn.

^a Bu metni anlamama yardım eden Cornell Fleischer ve Tunç Şen’e teşekkür borçluyum.

Alemdar Mustafa Paşa, hemen yeni bir ordu hazırlamaya başladı. *Sekban-ı Cedid* adlı birlikler Selim’in üstünkörü kılık değiştirmiş Nizam-ı Cedid’inin geri dönüşüydü, hatta birlikler aynı kışlalara yerleştirilmişti. İşin içyüzünü anlayan yeniçeriler 14 Kasım 1808’de, Ramazan’ın son akşamındaki iftar yemeğinde kazan kaldırdı. Alemdar Mustafa Paşa, ertesi gün sadrazam konağındaki şüpheli bir patlamada muhafızları ve yüzlerce yeniçeriyle birlikte öldü. Sultan Mahmud, Osmanlı’nın kendisi haricinde hayatta olan tek erkek mensubu IV. Mustafa’yı alelacele boğdurttu, bir yeniçeri güruhunun saraya saldırdığı sırada Sened-i İttifak’ın imza sahiplerini desteğe davet etti. Topyekûn bir muharebe başladı. Donanma, Haliç’ten yeniçeri kışlalarını bombaladı. Çıkan yangında İstanbul’un eski şehir kesiminin geniş bir bölümü yanarken binlerce insan öldü. Olay sona erdiğinde yeniçeriler teslim olsa da *Sekban-ı Cedid* dağıtıldı. Hükümet yanlısı düzensiz sivil güçler, Nizam-ı Cedid ve Sened-i İttifak adına savaşan çok sayıda asker ve ayancı katletti.

Tahtını güvenceye alan Mahmud, Rusların Tuna Voyvodalıklarından çekilmesini sağladı ve savaşa son veren Bükreş Antlaşmasını imzaladı (1812).

Eski Düzenin Parçalanması

Sultan II. Mahmud, uzun süren saltanatının geri kalan kısmı boyunca fiilen zaten hükümsüz bir belge olan Sened-i İttifak'ın fikren gömülmesi için uğraştı ve Osmanlı'nın modern zamanlara yönelik saltanat siyasasını yeniden yaratmak için çabaladı. Bunun doğrudan maliyeti Mısır valisiyle ilişkilerin bozulması ve Osmanlı Müslüman toplumundaki yarılmaydı. Mahmud işlevsel ittifakının –saray, ulema, uluslararası sermaye ve bunun popüler İslama ilişkin içgüdüsel temel bilgisi– uzun vadede yaşayabilirliği konusunda nahif davranmış olabilir. Yine de Mahmud'a göre alternatifler kısıtlıydı ve uluslararası mali sistemlerin yıkıcı etkisi giderek evrilmişti.

Mehmed Ali, Vehhabiler ve Haremeyn

Nizam-ı Cedid'in İstanbul'da geri tepmesi, Kavalalı Mehmed Ali Paşa için öğreticiydi. Kendisi de Mısır'da Memluklerin ayan haneleri ve kendi Arnavut birliklerinden gelen sürekli muhalefet dolayısıyla benzer bir durumla karşı karşıyaydı. Mehmed Ali Paşa, Vehhabilere karşı Sultan II. Mahmud'la birlikte yapacağı bir müşterek saldırıyı kullanarak her ikisine de acımasızca karşılık verdi. Hicaz'a uzanan hac güzergâhı boyunca kaleler hazır hale getirildi ve hızlı bir gemi inşa projesi sonunda Süveyş'te onlarca gemi üretildi. Kavalalı Mart 1811'de Mısır mali aristokrasisinin liderlerini seferi başlatmak üzere Kahire Kale-sinde düzenlenen törene davet etti. Davetliler dar girişten saraya doğru kortej halinde ilerlerken Mehmed Ali Paşanın Arnavut birlikleri ateş açtı ve 400'den fazla kişiyi öldürdü. İki gün süren kanlı tasfiye sonucunda sadece Kahire'de binden fazla hane reisi yakalanıp katledildi, evlerinin altı üstüne getirildi, eşleri ve kızlarına tecavüz edildi. Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Nil'in kaynağına doğru ilerleyen en büyük oğlu İbrahim Paşa burada yüzlerce kişiyi daha yakalayıp katletti.

Daha sonra İbrahim Paşa kumandasında Vehhabilere karşı savaş başlatıldı. İbrahim Paşa, toy Suudi-Vehhabi krallığını ezip Emir Abdullah bin Suud'u ele geçirirken Arap ittifakındaki çatlaklardan yararlandı.³⁵ Üç Vehhabi lideri önce Kahire'ye sonra İstanbul'a götürüldü, halka teşhir edildi ve kafaları kesildi. Abdullah'ın infazı Ayasofya'nın önündeki Atmeydanı'nda gerçekleştirildi. Cesetler teşhir edildikten sonra denize atıldı. Dört bir yandan tebrik yağdı.³⁶ Hicaz yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmişti; Kahire ve Mısır'dan yola çıkan hac kervanları eskiden olduğu gibi Mekke'ye ulaştı; kahve ticareti ve Hint Okyanusu ticaretinin zenginlikleri yeniden Kahire ve Şam'a akmaya başladı. Tesadüfün yardımıyla, belki de önceden tasarlanmış olarak, hastalık, aşırı sıcağa bağlı ölümler ve savaş alanındaki kayıpları Kavalalı Mehmed Ali Paşanın belalı Arnavutlarını kırıp geçirdi. Kendisini iktidara getirmelerine ve dayandığı desteğin çekirdek gücünü oluşturmalarına karşın Kavalalı Mehmed Ali Paşa kamuya zararlı bulduğu Arnavutları safdışı bırakıp yeni, disiplinli bir ordu kurmaya kararlıydı. Bunun için ilk olarak Sudanlı köleleri ve zamanla da askere alınan Mısırlı köylüleri kullandı.³⁷

Kavalalı Mehmed Ali Paşadan feyzalan Sultan Mahmud, daha düşük seviyeli ayanlara karşı başlattığı bir paralel operasyona girişti. Komutan, yeniçeri birlikleriyle olan bağlantılarına rağmen sultanın saygısını kazanmış olan Halet Efendiydi. 1810'da Irak'a gönderilen Halet Efendi, ustaca bir ittifak oluşturup Bağdat'ın güç odağı Küçük Süleyman Paşayı azletti ve Mezopotamya'nın yeniden İstanbul'un kontrolü altına girmesini sağladı. Bu başarısını birkaç önemsiz beye karşı da tekrarladıktan sonra 1820'de Tepedelenli Ali Paşayı devirmekle görevlendirildi. Sultanın bakış açısına göre Tepedelenli 1806-1812'deki savaşta değerli katkılarda bulunmuşsa da Britanya ve Fransa'ya karşı çerçevesi İstanbul'da çizilen politikadan bağımsız diplomatik yaklaşımlarda bulunması fazla kaçmıştı. Ali Paşanın unvanları alındı ve Halet Efendi tarafından Yanya Gölünde bir adaya kısıtıldı. 1822'de öldü.

³⁵ Vassiliev, *History of Saudi Arabia*, s. 140-47.

³⁶ Vassiliev, *History of Saudi Arabia*, s. 155.

³⁷ Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 76-111.

Rum İsyanı

Ali Paşanın Rum derebeyliğinin devrildiğini gören sıradan halk, Ocak 1821'de Tanrı'dan ve sultandan diğer Rum kalesi Tuna Voyvodalıklarındaki Fenerli tacizinin sona erdirilmesini niyaz ediyordu. Voyvodalıkların halkı 1768'den beri üç savaş görmüş, bunların sonuncusunda vahşi bir deneyime maruz kalmıştı.³⁸ Todor Vladimirescu adlı kısmen başarılı bir toprak sahibinin liderliğindeki isyancılar, geçtikleri yerleri yakıp yıkarak Bükreş'e ilerledi. Bu haber üzerine bir yerli Fenerli'nin Rusya'da eğitim görmekte olan oğlu, Aleksandros İpsilanti harekete geçti. İpsilanti ve adamlarının Romanyalı köylü devrimcilerle hiçbir ortak yanları yoktu. Fener yönetimini değil devirmek, Bizans'ın romantik bir dirilişiyle ötesine bile geçmek istiyorlardı. Bu konuda çarın desteğini almışlardı. Çar Aleksandr'ın kurmay heyetine herhangi bir askeri deneyimi olmaksızın atanan eski bir gospodarin oğlu olan İpsilanti, merkezi Kırım'da bulunan *Filiki Heterya* (Dostluk Cemiyeti) adlı gizli bir Rum idealist hareketinin lideriydi. Cemiyetin bütün Osmanlı Rum dünyasında, hatta Konstantinopolis'teki Kilise hiyerarşisinde dahi üyeleri vardı.³⁹ İpsilanti ve adamları fırsatı kaçırmadıkları umuduyla Prut Nehrini geçip genel bir ayaklanmayı teşvik etti. Rum Hıristiyanlardan oluşan çeteler Bükreş'e ilerlerken Müslümanları kıyıma uğrattı.

Karşılık vermek üzere yeniçeri birlikleri gönderildi. Yeniçeriler kuzeye ilerlerken altta kalmamak için Boğaziçi boyunca sıralanan varlıklı Rum köylerini yağmaladı. Voyvodalıklara vardıklarında, İpsilanti dağ yollarından Erdel'e kaçtı (çar tarafından kabul edilmeyince yakalandı ve bir Avusturya hapishanesinde öldü). Fener çeteleri Vladimirescu'yu ele geçirdi ve işkenceyle öldürdü. İstanbul'da yeniçeri muhafızlar, Patrik Gregorios'u Paskalya ayininden sonra yakaladı ve patrikhanenin kapısına astı.⁴⁰ Patriğin cesedi daha sonra sefil durumdaki bir grup Yahudi tarafından sokaklarda sürüklenip denize atıldı. Patrik isyanın liderlerinden birinin eski dostu olmasına

³⁸ Jelavich, *History of the Balkans*, c. 1, s. 204-14.

³⁹ Runciman, *Great Church in Captivity*, s. 398-400.

⁴⁰ Brewer, *Greek War of Independence*, s. 103-6.

rağmen İpsilanti taraftarı değildi, buna zorlandığında da arkadaşını ihbar etmişti. Ne var ki Rum isyanı yayılıyordu, sultana karşı bir suikast planı ortaya çıkarıldı ve Gregorios günah keçisi haline geldi.

Voyvodalıklarda, Mora ve Ege adalarında Müslümanlara karşı yöneltilen şiddet, İstanbul, İzmir ve diğer büyük şehirlerde Hristiyanlara karşı kalkışmalarla rastlaşmış ve intikam döngüleri Osmanlıların beklentilerini aşıkâr hale getirmişti. Kargaşanın yerel hedefleri vardı ve belirgin bir eşgüdümüne sahip değildi; hedef, ister Ege'de bir nakliyat kodamanı isterse Rum dağlarından bir köy ağası olsun, Tepedelenli Ali Paşanın Yanyalı ajanları ya da İstanbul'daki Osmanlı hükümeti arasında ayırım yapmaksızın her türlü dış müdahaleye muhalefet eden ayanlardı. Yeni bir tür hükümlerlik modeli geliştiren Sultan Mahmud, eyaletlere yaptığı gezilerde vatandaşlarla cömertçe etkileşime giriyor, buna karşın birçok Osmanlı'nın karakteristik tutumunu da paylaşıyordu. Rum isyanı, Müslümanların hükmetmeye olan doğal yatkınlığına alışkın olan Mahmud'u gerçekten çok şaşırtmıştı.⁴¹ Döneminin birçok hükümdarı gibi o da temsilci meclislere kuşkuyla yaklaşıyordu – Yunan hükümeti miymiş bu? "Ağza alınmayacak bir saçmalık," diyordu.⁴²

Rum isyanlarını, Tepedelenli Ali Paşayı yıkan Halet Efendi bile durduramadı. Sultan, Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşaya başvurdu ve Mısır ordusunun kullanımı karşılığında Kıbrıs, Girit ve Mora valiliğini teklif etti. Kavalalı teklifi kabul etti ve İbrahim Paşanın yönetimi altındaki disiplinli birlikler isyanı ilk olarak Girit'te bastırdı. 1825 Şubatında Mora'ya çıktılar ve yavaş yavaş düzeni sağladılar. Yunan anakarasındaki Mesolongi, bir yıl süren bir kuşatmadan sonra, Atina ise Ağustos 1826'da düştü. Sadece Naupli ve Korinthos isyancıların elinde kaldı.⁴³ İstanbul'da yeni bir patrik, görünüşe göre başarısız olan Rum isyanına katılan herkes için af talep etti.⁴⁴

⁴¹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 356-61.

⁴² Alıntı için bkz. Aksan, *Ottoman Wars*, s. 343.

⁴³ Mükemmel bir özet için bkz. Aksan, *Ottoman Wars*, s. 288-305.

⁴⁴ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 297.

Yeniçerilerin Sonu

1826 itibarıyla Mısır, Arnavutluk, Yunanistan anakarası, Girit, Kıbrıs ve Hicaz'ın Kavalalı Mehmed Ali Paşanın valiliği altında birleşmesi oldukça mümkün görünüyordu. Sultanın önerisine göre, Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'un her ikisinde de var olduğu "Avrupa" ve "Asya" bölgelerine değil, İstanbul'daki sultanın hükmettiği bir Karadeniz bölgesi ve Mısır'dan Kavalalı Mehmed Ali Paşanın yönettiği bir Akdeniz bölgesi arasında bölünebilirdi.

Bu sonucu birkaç etken engelledi. Biri yabancı müdahaleydi. Rum isyanının hayal gücünü ateşlediği yurtdışında, Osmanlı Müslümanların kötü yönettiği varsayılıyor ve Bizans'ın değil Perikles Atina'sının dirtilmesine ilişkin düşler görülüyordu. İngilizce konuşulan dünyada girift durumun bütünü bir şekilde Yunanistan'ın Yeniden Doğuşuna indirgenebilir nitelikteydi. En ünlüsü Lord Byron' olmak üzere gönüllüler gelmeye başlamış, diğer yüzlerce "Filhelen"e Byron Tugayı lakabı takılmıştı. George Finlay adlı bir İskoç, ilk dönemlerinin tarihini yazdığı hareketin hayallerini ve hunharlıklarını anlatmıştır. İlk Amerikalı gönüllü George Jarvis'in tuttuğu günlük ise birkaç yıl sonra Argos'taki ölümünden sonra bulunmuştur. Büyük idealler uğruna değil, ganimet ve köle için savaşan ve kendilerini bir köle parasına satan Rum gönüllülerle yaşadığı muharabe deneyimi Jarvis'i hayal kırıklığına uğratmıştı.⁴⁵ Mısırlı birlikler Mora'yı düşmandan temizlerken Aralık 1825'te Rusya tahtına çıkan Çar I. Nikolay, Tuna Voyvodalıklarında bağıra çağıra önceki statü-koya dönülmesini talep etti, Rusya ve İngiltere ise müzakereye ısrar ediyordu. II. Mahmud, durumu Avrupa diplomasisinin standart diliyle protesto etti – bu isyancılar meşru bir hükümrana karşıydı, o zaman nasıl olur da Osmanlı'nın iç meselesi sayılmazdı?⁴⁶

Ancak, dış müdahaleden daha önemlisi, ne Mehmed Ali Paşa, ne de II. Sultan Mahmud imparatorluğu bölmekten yanaydı. Mehmed Ali Paşa yaşlandıkça Mısır sınırlarının ötesine erişim konu-

* George Gordon Byron, 6. Baron Byron. Romantik dönem İngiliz şairi ve hiciv ustası –çn.

⁴⁵ Arnakis, ed., *Americans in the Greek Revolution*, s. 192-93.

⁴⁶ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 298-99.

sunda kişisel olarak kararsızlık duyuyor, Osmanlı sultanlarının prestijine meydan okumak istemiyordu ve kendi mütevazı kökenlerinin bilincindeydi. Ailesinin, başarısının ödülllerinden yararlanmasını istese de Osmanlı hükümlerine karşı bir isyancının mirasını bırakmak istemiyordu. Sultan Mahmud ise Osmanlı İmparatorluğunu bir ortakla paylaşma niyeti şöyle dursun, kişisel yetkesi önündeki engelleri acımasızca bertaraf etti.⁴⁷ Sabık infazcısı Halet Efendiyi öldürttü ve onun Yahudi sarrafını hapsedtirip işkenceden geçirdikten sonra hatırı sayılır büyüklükteki varlıklarını ele geçirdi.⁴⁸ Daha önce Alemdar Mustafa Paşanın maiyetinde bulunan Galib Paşa sadrazam oldu ve uygun bir şeyhülislam göreve getirildi. Sultan daha sonra dikkatini yeniçerilere yöneltti. Mülâyim birini arayan sultan, üç yılda yedi yeniçeri ağası atayıp görevden aldı.⁴⁹ Uygun birini bulamayınca, saldırdı.

Galib Paşa, Mayıs 1826'da şeyhülislamın makamındaki bir toplantıda doğrudan yeniçerilerin lağvedildiğini duyurdu. Bu örgütün askerlerinden yeni bir sınıf yaratılacaktı. Böyle bir hamle bir süre için tartışılmıştı. Saray olayın senaryosunun I. Petro'nun Streltsi'ye karşı verdiği mücadeleye benzerliğini çoktan fark etmişti. Osmanlı askeriyesi önceki yüzyılda Rusya'da yürütülen reformun sonuçlarını birinci elden hissetmiş, Mahmud ve danışmanları ise reformu yakından incelemişti – örneğin Baştercüman Yakovaki Efendi, 1813'te Jean Henri Castéra'nın Rusya Çariçesi üzerine popüler *Histoire de Catherine II: Impératrice de Russie*'sini Osmanlıcaya çevirmişti.⁵⁰ Yeniçerilerin, veziri azamın duyurusundan iki hafta sonraki maaş gününde hazine eski esame kâğıtlarını kabul etmedi. Bir çatışma patlak verdi, birlikler barikat kurarak kendilerini kışlalara kapattı. Mahmud yoğun top ateşine tuttuğu kışlaları içindekilerle birlikte yakıp kül etti.

⁴⁷ Bu yaklaşımla ilgili bilgi için bkz. Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff."

⁴⁸ Reed, "Destruction of the Janissaries," s. 40-61, 332-33.

⁴⁹ Reed, "Destruction of the Janissaries," s. 39-49.

* Rusya'da çarın korunmasını sağlamak amacıyla 16. yüzyıl ortalarında kurulan ve yaklaşık 100 yıl Rus ordusunun ana bölümünü oluşturan askeri birlikler –çn.

† Tevârih-i Caterine (Katerine Tarihi) –çn.

⁵⁰ Strauss, "Millet and the Ottoman Language," s. 200-3.

Resim 6.3: İstanbul'da itfaiyeciler, yaklaşık 1875, fotoğraf, Abdullah Bira-derler. Yeniçerilerin Mayıs 1826'da lağvedilmesinden sonra yan birimleri de kapatıldı ve görevleri başka kurumlara devredildi. İstanbul'da itfaiye faaliyetleri Ermeni Patrikhanesince devralındı. Kurum, yazın sonu gelmeden önce de muhtemelen eski yeniçerilerin kundaklaması olan⁵¹ büyük bir yangında amansız bir sınavla karşı karşıya kaldı. Yangın sonrasında, yanıp kül olan eski ahşap yangın kulesinin yerini şehrin en yüksek noktasında, Ermeni saray mimarı Kirkor Balyan tarafından yapılan kâgir yangın kulesi aldı. Fotoğraf, Art Resource, New York'un izniyle kullanılmıştır.

Ardından Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Memlukleri kovalayışını bile geride bırakan amansız bir tasfiye geldi. Kurulan özel mahkemeler İstanbul'da hayatta kalan yeniçeri olup olmadığını soruşturuyordu. Kimi sadık adamlar yeni birliklerde, özellikle topçu birliklerinde tutuldu. Yeniçeri tabiri bile lağvedildi. Mahmud'un yeniçerilerin yerini almak üzere kurduğu ordu, köle ve esir almak, vücut parçaları toplamak (kulak, burun) ve para için değil, yüksek idealleri için savaşılan medeni, modern bir orduydü. İsmi haricinde Nizam-ı Cedid gibi görünüyordu – ancak isim önemliydi. Selim'in Nizam-ı Cedid'i modern, devrimci, hatta belki yabancı olanın değerine atıfta bulunuyordu. Mah-

⁵¹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 324.

mud'un ordusu ise *Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*'ydi (Muhammed'in Eğitimli Muzaffer Ordusu).⁵²

Bektaşilere Zulüm

Yeniçerilere saldırı, hükümetin olanca gücünü Osmanlı toplumunun güçlü bir mali kesimi ve saltanat siyasasına karşı en iyi örgütlenmiş muhalefet odağıyla karşı karşıya getirmişti. Yeni ordunun isminin akla getireceği gibi, dinsel çatışma bu saldırının fitratında vardı. Yaygın kanaate göre yeniçeri, Bektaşiyile aynı anlama geldiği için, yeniçeri "kışkırtıcılığı" da analojik olarak Bektaşî "aykırılığıyla" bir tutuluyordu. Kimi yeniçerilerin kollarına haç dövmesi yaptırdığı rivayet ediliyordu; önyargılılar için Bektaşîlerin kılık değiştirmiş Kâfirler olduğunun yeterli kanıtıydı bu.⁵³ Birkaç yıl önce, sufi tarikatlarına yönelik genel reformlarla ilgili buyruklar yayımlanmıştı – şeyh atamalarının merkezi olarak tescil edilmesi ve şeyhülislamın da atama sürecine müdahil olması, atamalarda bağış ya da rüşvetin önüne geçilmesi; her tarikatın idari merkezinin, kurucunun türbesinin bulunduğu tekkede tesis edilmesi ve her tekkenin yeni kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin denetimi altına girmesi gerekiyordu.⁵⁴ Şimdikinin ise reformla bir ilgisi yoktu. Bütün Bektaşilik tarikatı yasaklandı, bütün kol ve cemaatleri, bütün tekkeleri kapatıldı. Tarikatın mülk ve varlıklarına Hazine-i Âmire tarafından el konuldu. Tekkeler eğer altmış yıldan daha az bir yaşa sahipse yıkıldı, eskiler ise Sünni cami ya da tekkelerine dönüştürüldü. Birkaç Bektaşî *babası* idam edildi, geri kalanı ise Sünni şeyhlerden normal İslam eğitimi almaya mahkûm edildi. Yerel imamlara Bektaşîleri tespit edip ihbar etmeleri tembih edildi. Yeraltına sürülen Bektaşî grupları gizlice ya da bazen merhametli Sünni muhafızlar başka yöne bakarken eski tekkelerinde toplanıyorlardı.⁵⁵

İnançlararası uzlaşma Rum isyanıyla birlikte darbe almıştı. Sünni takvası artık açıkça vatanperverlikle hemhal olmuştu ve ılımlı sufizm de işin içindeydi. Şam'da sıkı sıkıya dışlayıcı bir şeyhin yaydığı katı Nakşibendi tarikatının bile söz hakkı vardı.

⁵² Aksan'ın çevirisi, *Ottoman Wars*, s. 341, n. 39.

⁵³ Reed, "Destruction of the Janissaries," s. 245.

⁵⁴ Kara, *Metinlerle*, s. 274-76.

⁵⁵ Küçük, *Role of the Bektâshîs*, s. 40-44.

İstanbul'da yüzyıl boyunca kurulan elli küsur yeni tekke Nakşibendi ve benzeri tarikatlara aitti. Hacı Bektaş'ın pirevi bir Nakşibendi şeyhine devredilmişti. Mevleviler ayrıcalıklı statülerini kaybetmedi. III. Selim, Şeyh Galib'e yakındı; II. Mahmud, Yenikapı'daki Mevlevi dergâhıyla bağlantısını devam ettiriyordu⁵⁶ ve yeni Mevlevi dergâhları kuruluyordu.⁵⁷ Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal de bilahare Konya'da Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin türbesindeki büyük bir caminin yenilenmesine maddi destek sağlamıştır. Sünniler gayretkeşliklerini sergilemeye heves ettiği sürece Mahmud kamu desteğine güvenebilirdi. Osmanlı Sünnileri canlandırılmış bir saltanat siyasasına biatlarını beyan ediyor olsalar da bunu güçlü bir yerli Osmanlı ticari sınıfının yatırım sermayesinin zorla elinden alınışına göz yumarak yapıyorlardı.

İstanbul ve Kahire

Mahmud, Osmanlı Sünni Müslüman toplumunun canlandırılmasına hizmet ettiği sürece reformun destekleyicisi olan toplumsal ruh halini iyi okumuştur. Ancak askeri hazırlıklılığını ölçememişti. Yapılan hatalar Britanya, Fransa ve Rusya'nın Mora'yı eleştirilerin hedefindeki Rum isyancılar adına ablukaya aldığı feci bir karşılaşmaya sürükledi. Navarin Körfezinde demirli birleşik Türk ve Mısır donanmaları, Ekim 1827'de sulara gömüldü.⁵⁸ Adından gelen savaşta Rusya, Kafkaslar'da Kars ve Erzurum'u, Karadeniz'de ise Varna ve Silistre'yi aldı. Osmanlılar Edirne'nin kuşatılmasına meydan vermemek amacıyla teslim oldu. Barış antlaşmasında sadece Yunanistan değil, Sırbistan'ın bağımsızlığı da neredeyse garanti altına alındı. Sultan, Tuna Voyvodalıklarının gospodarlarını hâlâ atayabiliyor olsa da içişlerine ciddi anlamda müdahil olma yetkisini yitirmişti. Kars ve Erzurum Osmanlı hâkimiyetine geri döndü, ancak Rusya, Gürcistan ve Doğu Ermenistan'ı ilhak etti. Karadeniz serbest ticarete açıldı ve gemiler Boğazlardan engelsiz olarak geçmeye başladı. Osmanlı hükümeti dev bir tazminat ödedi.

⁵⁶ Kara, *Metinlerle*, s. 276-79.

⁵⁷ Gölpinarlı, üçte ikisi Anadolu'da olmak üzere 90 dergâh sıralamıştır.

⁵⁸ Anderson, *Eastern Question*, s. 67-69.

Resim 6.4: Kahire Kalesi ve Mehmed Ali Paşa Cami; ön planda Memluk dönemine ait anıtmezarlar yer alıyor. Kongre Kütüphanesi Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-USZ62- 104856.

Osmanlı'nın mağlubiyeti sultan ve Mısır valisinin arasını açmıştı. İstanbul'dan sonra imparatorluğun en büyük şehri ve ticari, entelektüel ve kültürel merkez olarak tek rakibi olan Kahire, görünüm olarak hiçbir zaman Kavalalı Mehmet Ali Paşanın yönetiminde olduğundan daha fazla Osmanlı olmamıştı. Kavalalı, çok az Mısır Arapçası konuşabilen bir Arnavut Osmanlı'ydı. Kahire Kalesindeki camisi Osmanlı'nın görsel yalınlığının bir ifadesi olarak şehrin üzerinde yükseliyordu. Mamafih, II. Mahmud'un bütün eyaletleri merkezi nezaret altına alma gayreti Kavalalı'nın Mısır'daki paralel hedefiyle çelişiyordu.⁵⁹ Mehmed Ali, II. Mahmud'un askeri reformunun model aldığı şahsiyetlerden biri olsa da aynı zamanda bertaraf edilmesi bu reformun ana hedeflerinden biri olan güç odaklarından biriydi de. Mehmed Ali Paşa, İstanbul'un yardım ihtiyacına cevap verse de birliklerini İstanbul'un hizmetine vermenin beyhudeliği hissi onu

⁵⁹ Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 38-55.

sultanla daha ileri işbirliği fikrinden soğutmuştu. Mısır ve Osmanlı donanmasının neredeyse tamamı, Mehmed Ali Paşanın, Mahmud'un Rum isyancılarına karşı hiç düşünmeden destek olarak gönderdikten sonra İskenderiye tersanelerinde yeniden teçhiz ettirdiği donanması, Navarin Körfezinin dibini boylamıştı. Ve Mehmet Ali Paşa, her şeyin altında Mahmud'un Rumların bağımsızlığını kaale bile almamasının yattığına inanıyordu. Yaşanan bozgun, oğlu İbrahim'in bakış açısına yaklaştırmıştı onu: Osmanlı İmparatorluğuyla tam bir kopuş gerekliydi.⁶⁰ Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1831 yazında Suriye üzerinde hak iddia etti, İbrahim Paşa işgal etti. Şam, Filistin'in büyük kasabalarının çoğu ve Akka dışında Lübnan teslim oldu. Kuşatmaya alınan Akka, çoğunlukla Anadolu acemi askerlerden oluşan destek gücü başarısız olunca Mayıs 1832'de düştü. Suriye'nin fethi tamamlandı, İbrahim Paşa sonbaharda Adana'da karargâh kurdu ve İstanbul'a zeytin dalı uzattı. Mahmud Britanya'nın yardımına başvurdu ve harekete geçti. İbrahim Paşanın ordusu Gülek Boğazını geçti ve Sultan Mahmud'un birliklerini aralıkta Konya'da karlı ve sisli bir havada mağlup etti. İbrahim Paşa, Ocak 1833'ün sonu itibarıyla Kütahya'daydı. Britanya'dan beklediği desteği alamayan Mahmud çaresizlik içinde Rusya'ya başvurdu. Başkent halkının şaşkınlıktan donakalmasına neden olacak şekilde 14 bin Rus askeri Boğaza çıktı. İmzalanan antlaşmayla, Mısır, İstanbul'a yıllık bir vergi ödedi,⁶¹ Sultan ise Kavalalı Mehmed Ali Paşayı Mısır, Hicaz ve Girit valisi, İbrahim Paşayı da Akka, Şam, Trablusşam ve Halep'in valisi ve Adana'nın mültEZİMİ olarak tanımak zorunda kaldı.⁶² İbrahim Paşa, olaylı bir on yıl boyunca Suriye'yi işgal etti. İstanbul'un reformlarının aslında hiç ulaşamadığı halk, Kahire'nin reformlarını, konu özellikle de vergilendirme ve zorunlu askerlik olunca hoş karşılamamıştı.⁶³

İstanbul Suriye'yi 1841'de geri alsa da Kahire ve İstanbul arasındaki ihtilaf Osmanlı İmparatorluğunu kalıcı olarak ikiye böldü. Kavalalı Mehmed Ali ve oğlu İbrahim 1848-1849'da ay-

⁶⁰ Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 55-60.

⁶¹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 363-74.

⁶² Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 38-75.

⁶³ Krämer, *History of Palestine*, s. 63-70.

lar içinde peş peşe öldü, Mısır'ın yönetimi ise sonrasında Mehmed Ali Paşanın ailesine geçti. II. Mahmud'un ömrü (1867'den sonra hidiv unvanıyla) kalıtsal Mısır hükümlarlığını yöneten son güçlü Osmanlı eyalet yöneticileri silsilesini görmeye vefa etmedi. Mahmud ve Mehmed Ali'nin hanedanlarının kaderi yine de mali olarak hatta evlilik yoluyla birbirine dolanmıştı. Mahmud'un torunu Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal ile Kavalalı Mehmet Ali Paşanın torunu Hidiv İsmail Paşanın annesi Hoşyar, kardeşti.

Ceberut Devlet

Osmanlı, 3 Kasım 1839'da Tanzimat adıyla yeni bir dizi reformu törenle başlattı. Reformlar III. Selim ve II. Mahmud'un merkezileştirme hamlelerini devam ettirse de daha kapsamlıydı ve hafifçe farklı bir destek yapılandırmasını akla getiriyordu. Resmi ferman Topkapı Sarayının bahçesi Gülhane'de davetli erkâna okundu. Sultan Abdülhamid gibi, açıklamayı hazırlayan devlet adamı Mustafa Reşid Paşa da Osmanlı toplumunun yeni bir döneme girişe hazırlıklı olduğundan emindi.

Tanzimat Ağları

Selim'in Nizam-ı Cedid'i sultanı korumaya yönelik bir orduya indirgenebilecekken, *Gülhane Hattı Hümayunu*'ndaki bir ibareye binaen bilindiği adıyla *Tanzimat-ı Hayriyye*, Osmanlı toplumuna yönelik kontrollü bir dönüşüm programı vasıtasıyla hanedanın devamlılığını sağlamaya çalışıyordu.⁶⁴ Ayrıca İngiltere'yle bir yıl öncesinde imzalanan ticaret anlaşmasının ardından, Osmanlı devletini geliştirmekte olan Atlantik ticari sistemi içinde daha uygun bir şekilde konumlandırmayı hedefliyordu. Mahmud'un hükümlarlığının ikinci yarısında beliren az çok özerk devlet, daha büyük bir resmiyet kazandı. Üç kol biçimlenmişti: Genellikle sadrazamın makamının adıyla Babıâli olarak bilinen bürokrasi (*Kalemiye*); Seraskerin başkanlık ettiği askerî işler (*Seyfiye*) ve artık daha genel olarak Şeyhülislam olarak anılan başmüftünün yönetimi altındaki dinsel işler (*İlmiye*).

⁶⁴ Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 55-171.

Sultan tarafından atanan sadrazam (*Başvekil* unvanıyla tanınlanmıştı) işlevine göre örgütlenen bakanlıkları yöneten bakanlara başkanlık ediyordu. İzleyen yıllarda ordu, bahriye, dışişleri, maliye, din ve adliye alanlarında ayrı bakanlıklar oluşturuldu. Danışman niteliğindeki uzman ve memur heyetleri bakanlıklara hizmet ediyor ve hükümet faaliyetinin ticaret, kamusal, imar, vakıflar, sufi şeyhler ve eğitim gibi veçhelerini idare ediyordu. Üyeleri ve yetki alanı bakımından *Meclis-i Vükela*'yla çakışan *Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye* adlı danışma meclisi, sultana kanun tavsiyesinde bulunuyordu. Yanı sıra yeni bir sivil bürokrasi gelişti.⁶⁵ Resmi olarak tanınan dinsel cemaatler olarak, bir *milletler* ağı bağlamında inançlararası ilişkiler bile düşünülmüştü.

Yönetişim ağlarına bu yoğunlaşma, birkaç on yıl boyunca Tanzimatın simgesi oldu. Hiyerarşiler ve yetki silsilesi tekrar tekrar lağvediliyor ve yeniden yaratılıyor, sık sık yeni kanunlar çıkarılıyordu. Yeni hükümet organları beliriyor, işlevleri değiştiriliyor, ortadan kayboluyor sonra da yeniden ortaya çıkıyorlardı. Bunun birbiriyle alakalı iki nedeni vardı: İlki, 500 yıldan fazla bir zamanda oluşan, varolan Osmanlı yönetim sisteminin neredeyse inanılmaz çetrefilliği, ikincisi ise Osmanlı siyasi hamilik kültürünün derinliği. Bu siyasi kültürün sık sık yozlaşma kanalı olarak eleştirilen katıksız azmi ve değişime karşı olan direnci ayrıca güçlü bağlara da işaret ediyor. Bu, eski hükümet yapı ve organlarının ne kadar demode ve alakasız kalmış olurlarsa olsunlar yok edilmelerinin güçlüğünü kanıtlıyordu. Örneğin işlevleri bakımından artık tamamıyla *Meclis-i Vükela*'nın gölgesinde kalan eski imparatorluk meclisi Divân-ı Hümayun yine de önemli kişilere iltimas ve fon aktarmanın bir yolu olarak hâlâ varlığını sürdürüyordu. Neredeyse yeni devlet daireleri ve nezaretler bile kaynağı nazırların makamları olan hamilikle işliyordu. Bu durum, Osmanlı hükümetine III. Selim yönetiminde girip Mehmed Ali Paşadan önceki son Mısır valisi olarak görev yapan, Mehmed Ali Paşanın amansız hasmı haline gelen, sonra da 100 yaşını görüp ondan daha fazla yaşayan ve Kırım Savaşına tanıklık eden Hüsrev Paşa akla getirildiğinde kaçınılmazmış gibi görünüyor.

⁶⁵ Findley, *Bureaucratic Reform*.

Neredeyse Gülhane merasimi sona erer ermez, reforma destek verilmesinde birleşen ittifakta çatlaklar ortaya çıktı. Hüsrev Paşa gibi birkaç kişi, aslında karşı olmasalar da kendilerini tehdit ettiği ya da kişisel olarak kontrol edemeyecekleri durumlar da değişimi engelliyorlardı.⁶⁶ Bu tip bireysel muhalefetin yanı sıra birbirleriyle bağlantılı hedef ve yöntem meseleleriyle ilgili büyük yarılmalar meydana gelmişti. Saray ve esas olarak başvekillik makamı ve hükümet merkezini temsil eden "Babıâli," dönüşüme önderlik etme yetkisi konusunda çatışıyordu. Evlilik ya da kölelik gibi mahremiyet ilişkileri, Osmanlı yetkililerinin öteden beri saltanat hanesinin kadınları vasıtasıyla sarayla bağ kurmalarını sağlasa da yeni ağlar devlet makamları için belirli bir özerklik ima ediyordu. İkinci mesele süreçle ilgiliydi: reformlar merkezi denetimin güçlendirilmesiyle mi işleyecekti, yoksa keyfi yetkiyi sınırlandırmaları mı bekleniyordu? Gülhane Hattı Hümayununun hukukun egemenliği anlayışı ve mülk ve kişisel itibara saygısı, idam ve müsaderelerin sonunu ima ediyordu. Amme hukukunun temeli olarak şeriata atıfta bulunulması –bu, örneğin Sened-i İttifak'ta yoktu– bu kez üçüncü bir meseleyi, hedefin güçlendirilmiş bir *İslami* toplum mu, yoksa toplumsal kimlikleri göz önüne alınmaksızın bütün vatandaşların eşit olduğu bir *Osmanlı* toplumu mu olduğu sorusunu gündeme getiriyordu.

Reform hareketinin sultanları ve sivil liderleri, kamuoyunun desteğini sağlamak için kullanabilecekleri bütün araçları kullandı. Bu, bir dereceye kadar, açık bir şekilde Sünni olduğu intibasını uyandıran bir Osmanlı Müslüman dilinin konuşulması anlamına geliyordu. Yeniçeri birliklerini ortadan kaldıran ferman, Sultan Mahmud'a sadece İslamın Padişahı olarak değil *Emirü'l-mü'minin* (Müminlerin Emiri) olarak atıfta bulunuyordu. Bu, Kavalalı Mehmed Ali Paşa veya Müslüman Hindistan'ın Britanyalı hükümlerleri gibi herhangi bir rakip için söz konusu olmayan özel bir halifelik unvanıydı. Şehzade Abdülmecid'in Kuran'ı ezberleyişi şerefine bir halk şenliği vardı.⁶⁷ Abdülmecid

⁶⁶ Bu konuda yararlandığım, 2 Mart 2009'da New York Üniversitesinde yapılan bir sempozyumda sunulan yayımlanmamış bildiri için bkz. Virginia H. Aksan, "Hüsrev Pasha: The Man Behind Mahmud II's Reforms."

⁶⁷ Abu-Manneh, *Studies on Islam*, s. 53-55, 71.

Suriye geri alındıktan sonra Ayasofya'nın yanı sıra Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'yı yeniletti, Mescid-i Nebevi'yi tadilattan geçirtti ve Mekke'de yeni bir kütüphane inşa ettirdi. Bu arada II. Mahmud, redingot ve fes giymiş halde I. Petro'nun Romantik bir rakibi olarak portresini yaptırmıştı; Abdülmecid, Batı Avrupa başkentlerine benzeri görülmemiş resmi ziyaretler yapıyordu ve sultanlar imparatorluk topraklarını ve hem yerüstü hem de yeraltında içerdiklerini gerek bu toprakların antik geçmişini gerekse organik bütünlüğünü ortaya koymak amacıyla kullanıyordu.

İmparatorluğun sıradan sakinleri reform hareketiyle ilk olarak mültezim ve talim çavuşu vasıtasıyla karşılaştı. Yetişkin erkeklere yönelik bir kısmı nüfus tahriri (1829-1831), sosyolojik analiz için değil, vergilendirme ve zorunlu askerliğe yönelik olarak yapıldı. Tahrir, II. Mahmud'un Mehmed Ali Paşayla hesaplaşma anında, yeni kurulan Ceride Nezareti tarafından askeri liderlerin yoğun veri katkısıyla gerçekleştirilmişti.⁶⁸ Tahrir Müslümanları, (Ortodoks Hristiyanlara atıfla) "Rea-ya"yı, Ermenileri, Yahudileri ve Çingeneleri sınıflıyordu. Hristiyanlar ödeme kabiliyetlerine göre -üç grup: yüksek, orta ve düşük- Müslümanlar ise askerlik hizmetlerine uygunluklarına göre sınıflandı. Müslüman erkeklerin zorunlu askerlik hizmeti, sözde eyalet bazında kontenjana, fiiliyatta ise daha çok yerlerini almakta oldukları yerel güç odakları gibi davranan hükümet yetkililerinin zorlamasına göre yürüyordu. Hükümet tahminleri bile firar oranlarını kabaca dörtte bir seviyesinde gösteriyordu. Sınırın kendi tarafında İbrahim Paşanın daha iyi bir başarısı yoktu.⁶⁹ İtaat; fiziki ceza, daimi teftiş ve itaatin erdemi ve inancın savunulmasında cihadın değerine ilişkin sert uyarılarla sağlandı.⁷⁰ Bir Osmanlı yedek ordusu, yetersiz donanımı ve eğitimine rağmen taşrada imparatorluk hizmet standartlarını öğretmeye başladı.⁷¹ Köy delikanlıları bundan her durumda nefret ediyor ve ne yapıp edip direniyor, kendilerini sakatlamayı bile göze alıyordu.

⁶⁸ Karpas, *Ottoman Population*, s. 18-24.

⁶⁹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 370.

⁷⁰ Fahmy, *All the Pasha's Men*, s. 112-277.

⁷¹ Aksan, *Ottoman Wars*, s. 380-83.

Mali Kaynak Arayışı

Tanzimat devletinin yumuşak karnı mali olarak desteklenme ihtiyacıydı.⁷² Bürokrasi öteden beri yeterli mali kaynağı bulamıyordu, bu nedenle de hedeflerine göre yeterli personel sayısına sahip değildi. Yanı sıra bir gayrimeşru ekonomi gelişmişti.⁷³ Örneğin vergi tahsilatının büyük oranda özelleştirilmesinden oluşan geleneksel iltizam, tam bir satış, hediye verme ve hak sahibi yapma kültürüne evrilmişti ve sosyal hamilik ve iltimas dağıtımının ana aracıydı. Önceki 150 yıl boyunca gördüğümüz gibi, iltizam Osmanlı toplumunun önemli kesimlerine şahsi tahhüd getirmiş, *esham* gibi ilk tahvil benzeri araçlar ise bunu yaygınlaştırmıştı. İltizamın popüleritesi anlaşılabilir ve dezavantajlı yanı herkesçe görülebilir olmasına rağmen devlet hak sahiplerini değişim ihtiyacı konusunda ikna etmekte zorluk yaşamıştı. Tersine, doğrudan devlet vergilendirmesi düzensiz, istikrarsız ve eşitsizdi. Devlet çok büyük bir yüzdenin sabit masraflara –mültezimlere, araçlara, müteahhitlere ve hane şirketlerinin patronlarına komisyonlar– gitmesi nedeniyle müşterek projelerin gelirlerini ya da ivmesini artırmak için çaba yapıyordu. Bu arada bu sınıf ve daha cılız vergi mükellefleri arasındaki servet uçurumu büyüyordu. Sonuç olarak devlet bütçelerinin esası, bunları tarımsal üretimin iniş çıkışlarına karşı kırılğan bir konumda bırakan daha az kârlı tarımsal gelirlerdi. Osmanlı'nın gelişmekte olan "serbest ticaret" ticari sistemine nüfuzu, Amerika Birleşik Devletleri (1830) ve Britanya (1838) gibi ticaret partnerleriyle ikili antlaşmalarla derinleşse de bunun devlet aygıtına nasıl bir fayda getirdiği belirsizdi, maliyeti ise örneğin gümrük tarifelerine getirdiği sınırlamalarla zaman zaman belirgin hale geliyordu.⁷⁴

Sonuç, Tanzimat devleti için giderek büyüyen bir bütçe açığı oldu. Bu açık ilk on yılda topluca "Galata Sarrafları"⁷⁵ olarak bilinen oldukça sınırlı sayıda Osmanlı Yahudi, Rum ve Ermeni Hristiyan ailenin oluşturduğu önde gelen özel kredi verenlerden

⁷² Clay, *Gold for the Sultan*, s. 16-17.

⁷³ Blumi, "Thwarting the Ottoman Empire," s. 273.

⁷⁴ Clay, *Gold for the Sultan*, s. 17.

⁷⁵ Clay, *Gold for the Sultan*, s. 18-20.

alınan borçlarla yurtiçi kredi vasıtasıyla desteklendi. Bu aileler, Orta ve Batı Avrupalı mali kurumlarla olan güçlü bağlantıları nedeniyle yabancı borç verenler arasında Osmanlı hükümetine karşı dolaylı olarak kâr amaçlı aracılar olarak rol oynuyordu. Ermeni Düzyan ailesi, II. Mahmud 1820'lerde sarayda baş mali danışmanlığa yükselen bir başka Ermeni olan Kazaz Artin'i atayana kadar Osmanlı darphanesini idare etmişti.⁷⁶ Bu kaynaklar, III. Selim'in saltanatının başlangıcı (1789) ile II. Mahmud'un saltanatının sonu (1839) arasında geçen 50 yılda reel olarak yaklaşık üçe katlanan devlet harcamalarının karşısında yine de yetersizdi.⁷⁷ Mahmut başka manevra arayışındaydı. Önce Tanzimat makamlarınca tedarikçilere yönelik olarak çıkarılan, sonra yarı yasal ödeme aracına dönüştürülen bir faizli kâğıt para' denedi.⁷⁸ Varlıklı Osmanlıların mülklerinin müsaderesine giderek daha fazla başvuruluyor ve bu giderek daha fazla rahatsızlık yaratıyordu.⁷⁹ Ayrıca Kazaz'ın hem bir gelir üreticisi hem de Rusya'ya ödenen savaş tazminatlarına karşı planlı bir enflasyonel önlem olarak nezaret ettiği eski gözde para taşıdığı vardı. Tağşişe ana muhalefet kaynağını bertaraf eden yeniçeri tasfiyesinden sonra kuruşun gümüş içeriği dört yılda %79 düşürüldü. Kuruş 1844'ten sonra 1828 öncesi değerinin %40'ı seviyesinde dengelendi.⁸⁰ 1840'ların sonu itibarıyla bir imparatorluk bankasının yanı sıra uluslararası borç olasılığından söz edilmeye başlanmıştı.

Ortodoks ve Katolik

Kudüs'te Ortodoks ve Katolik Hristiyanlar arasında yaşanan çekişme hem olabildiğince yerel hem de uluslararası mali ve siyasi ağlara adamakıllı gömülmüş Tanzimatın yaşadığı çıkmazın

* Darphane-i Amire –çn.

⁷⁶ Pamuk, *Monetary History*, s. 200-4.

⁷⁷ Pamuk, *Monetary History*, s. 189, referans verilen kaynak, Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986.

[†] Kaime. 1830-1914 arasında çıkarılan Osmanlı devlet tahvilleri ve banknotlarına verilen ad. Kaime-i mutebere, evrak-ı nakdiye ve sehim kaimesi olarak da bilinir –çn.

⁷⁸ Pamuk, *Monetary History*, s. 210-13.

⁷⁹ Barbir, "One Mark of Ottomanism."

⁸⁰ Pamuk, *Monetary History*, s. 193-200.

mikrokozmosu haline gelmişti. İbrahim Paşanın 1841'de çekilmesinden sonra Osmanlı hâkimiyetine dönüş, karşısında Suriye ve Filistin'de Mısır'ın merkezileştirici otokratını İstanbul'un-kiyle değış tokuş etme niyetinde olmayan Müslüman ve Hıristiyan yerel ayanları bulmuştu. Bunlar, yerel inisiyatifi ifade edecek fırsatlar arıyorlardı. Çekingen girişimleri Fransa, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nden Protestan misyonerler ve 1808'de yanıp kül olan Kutsal Kabir Kilisesinin yeniden inşasına binlerce ruble katkıda bulunan Rus Ortodoks hacılarca desteklendi. Diplomatlar kendilerine İbrahim Paşa sonrasının istikrarsız ortamında sağlamlaştırılmış görünen roller biçiyorlardı.⁸¹ Kudüs Ortodoks Patriğinin –kendisi aslında 1200 kilometre uzakta, Boğaziçi'ne bakan bir konakta yaşayan bir Rum aristokratıydı– 1843'te ölmesi üzerine Kudüs'teki yerel seçmenler her zaman yaptıkları gibi Konstantinopolis'in seçimini sorgusuz sualsiz kabul etmek yerine kendi adaylarını desteklediler. Ortodoksların yükselen sesi Roma'nın dikkatinden kaçmadı. Papa IX. Pius, haçlı seferlerinden beri ilk kez bir Kudüs Katolik Patriği atama konusunda Osmanlı hükümetiyle anlaşmaya vardı. Bu hamleye, 1847'de Nativitas Kilisesinin üzerindeki Beytlehem Yıldızının bir Ortodoks ayini sırasında kaybolması neden olmuştu.⁸² Katolikler, Ortodoksları yıldızı çalmakla suçlamış ve çıkan hengâmede rahipler birbirlerine şamdanlar ve haçlarla saldırmıştı.⁸³ Sonuçta, Fransa sultandan Katolikler için kutsal olan yerlere öncelik veren 1740 tarihli bir antlaşmanın gereğini yerine getirmesini talep etti.

Osmanlı Hariciye Nazırı Fuad Paşa, bu meydan okumaya karşılık verdi. Olayı Osmanlı devletinin kaygılarını göz önüne alarak ustalıkla yönetti. Sadece aylar önce, Çar I. Nikolay, Rus birliklerini Macar ve Polonya devriminin bastırılmasında genç Habsburg İmparatoru Franz Joseph'in emrine vermişti. Rusya-Avusturya yakınlaşması Paris'te olduğu gibi İstanbul'da da birçok kaygıyı beraberinde getirmişti. Aralarında isyanın liderleri Lajos Kossuth ve Józef Bem'in de bulunduğu binlerce

⁸¹ Makdisi, *Culture of Sectarianism*.

⁸² Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi."

⁸³ Temperley, *England and the Near East*, s. 281-86.

mülteci Osmanlı İmparatorluğuna kaçmış, Osmanlı hükümeti ise iadelerine yönelik talepleri geri çevirmişti. Üstüne üstlük, biri Katolik soylu Jelačić, diğeri ise Karadağ'daki Ortodoks Piskopos-Prens Danilo'nun liderliğindeki iki Slav isyanı, Osmanlı Bosna Hersek'te Tanzimat önlemlerinin bunalttığı köylüleri ayartıyordu.⁸⁴ I. Napoléon Kudüs'ü Rusya ve Avusturya'nın arasını açmak için kullanabilir ve Avrupa'daki Fransa karşıtı güç dengesini değiştirebilirdi;⁸⁵ ancak Fuad Paşaya göre Kudüs konusunda Osmanlı ve Fransa arasında varılacak bir mutabakat, Fransızlardan Avrupalı bankerlerle bir ilk görüşme için gereken desteği sağlayabilirdi.

Fransa'nın desteklediği Katolik talepleriyle Rusların desteklediği Ortodoks talepleri görünüşte uyumsuz olduğuna göre, en azından Fuad Paşa için Kudüs'teki ibadethane anlaşmazlığıyla ilgili mantıklı çözüm müşterek erişimdi. Paşa, Fransızların notasına karşılık, Osmanlı İmparatorluğunun antlaşmaların gereğini kesinlikle yerine getirse de kutsal yerlerin fazlasıyla uzun bir geçmişe dayanan tarihlerinin yıllar boyunca bütün Hristiyan tarikatlarına yönelik birçok fermanın çıkarıldığı ve deklarasyonda bulunulduğu anlamına geldiğini belirten zeki bir cevap tasarladı. Meşru haklara verilecek herhangi bir cevabın, kayıtların yansız bir kurul tarafından eksiksiz bir şekilde incelenmesini beklemesi gerekiyordu. Fuad Paşanın Osmanlı'nın imtiyazlarını savunması, Osmanlı Müslümanlarının gönlünü okşamıştı. Osmanlı hükümeti söz konusu kurulu atadı. Kurulun yaptığı araştırma, Ortodokslara Osmanlı hükümetince yüzyıllardır verilen fermanların (yirmi) Katoliklere verilen ferman sayısını (on yedi) fazlasıyla aştığı ve en eski fermanın Ortodoksların lehine olduğunu gösteriyordu. Buna rağmen Katolik talepleri de savunulabilir nitelikteydi. Komisyon, her iki tarafın haklarının yazılı hale getirilmesi ve Katoliklerin Nativitas Kilisesinin "anahtarlarını" alması gerektiğini tavsiye etti. Gerçek kazanım, doğal olarak bu sonuncusu olmuştu.

⁸⁴ Rich, *Why the Crimean War?*, 25-27.

⁸⁵ Rich, *Why the Crimean War?* s. 18-22.

Kudüs'ten Sivastopol'e

Rusların tepkisi tahmin edilebileceği gibi abartılıydı. Çarın elçisi Aleksandr Sergeyeviç Menşikov, 28 Şubat 1853'te geniş maiyetiyle İstanbul'a geldi. Menşikov'un amirane tavrı karşısında duygular karıştı – Fenerli aristokrasisi, onların karşısında Rum alt ruhban sınıfı, bunların karşısında da asıl Yunanistan'daki vatanseverler. Ancak Menşikov'u "müdafilere ve kurtarıcılara" olarak selamlayan "muazzam ve coşkulu Ortodoks Hristiyan kitlelerini"⁸⁶ gören Osmanlı Müslümanlar ve yabancı gözlemcilerin⁸⁷ nazarında bu farklılıklar ortadan kalktı. Menşikov, Osmanlı Ortodoks Hristiyanların Ruslar tarafından Rusya'nın "kadim" hakları uyarınca korunmasının resmi olarak kabul edilmesini talep ediyordu. Rus-Osmanlı antlaşmalarının bu özel yorumunun bu antlaşmaların fiili içerikleriyle benzerlik taşıyor olması, çar ve onun söz konusu antlaşmaları okumayan dışişleri bakanının gözünden kaçmıştı.⁸⁸ Bu yorumun fiilen Rusya'nın halihazırda aldığı konum olması ise Osmanlı nüfusunun yaklaşık üçte biri üzerinde Rus hâkimiyetini onaylamakla aynı kapıya çıkacağı için anlaşmanın basitçe mümkün olmadığı anlamına geliyordu.

Bütün taraflar savaştan kaçınma konusundaki isteklerini ifade etmesine rağmen dinsel popülizm, savaşı herkes için geri durulması zor bir hale getirmişti.⁸⁹ Osmanlı temsilcileri Paris'te 23 yıl vadeli, %6 faiz seviyesinde ve %2 komisyonlu 50 milyon franklık bir borç anlaşması yaptı. Sultan Abdülmecid koşulları önce kerhen kabul etse de daha sonra temerrüde düşme korkusuyla sözleşmeyi reddetti; ancak 20 milyon franklık tahvil çoktan satılmıştı bile. Özellikle sultanın savurgan saray harcamaları konsundaki ünü göz önüne alındığında, Avrupalı yatırımcıların tepkisi tahmin edilebilir. Böylece Osmanlı Müslüman kitleler devletin destekleyecek mali kaynağı hiçbir şekilde bulamadığı bir savaş için çılgın atarken, bıkkın Osmanlı dev-

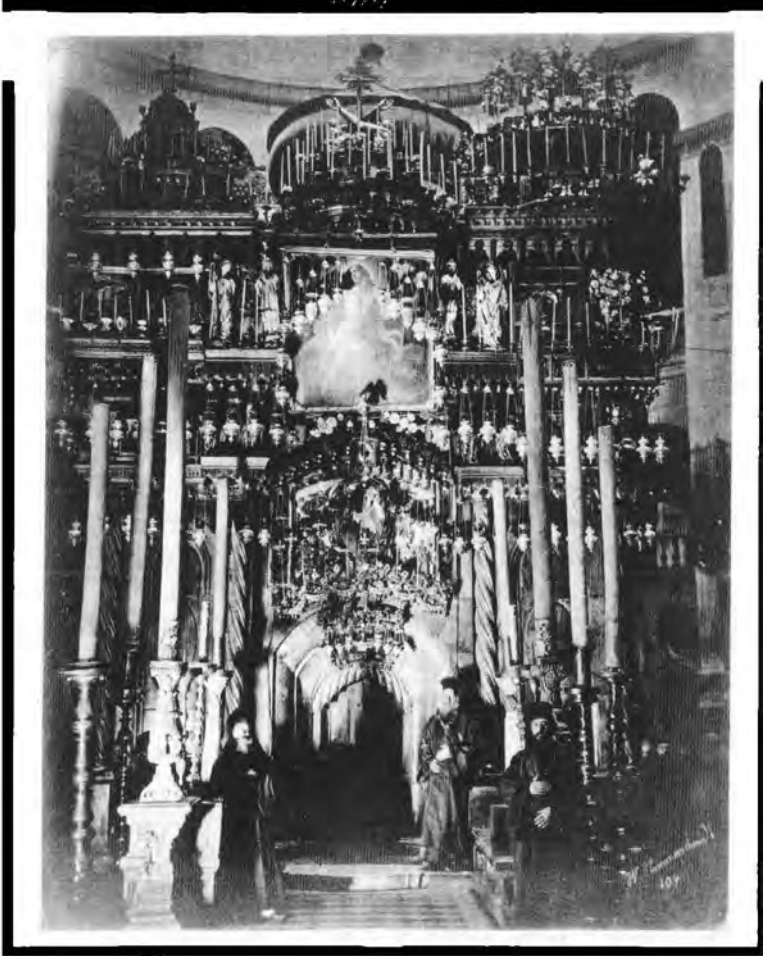
⁸⁶ Andrei Zaiachkovski tarafından Rus raporlarından derlenmiştir; Rich, *Why the Crimean War?*, s. 41.

⁸⁷ Saab, *Origins of the Crimean Alliance*, s. 30-31.

⁸⁸ Saab, *Origins of the Crimean Alliance*, s. 27.

⁸⁹ Temperley, *England and the Near East*, s. 281.

let adamları Küçük Kaynarca'dan üç çeyrek yüzyıl sonra hâlâ Kırım'a özlem duyan nahif ve "küstah" Osmanlı kamuoyundan yakınıyordu.⁹⁰

Resim 6.5: Kutsal Kabir Kilisesinin iç bölümü, Kudüs, 1858-1859. Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-USZ62-104809.

⁹⁰ Badem, *Ottoman Crimean War*, s. 84-95.

Rus birlikleri Temmuz 1853'te Voyvodalıklara ilerledi, Britanyalılar ve Fransızlar ise Çanakkale Boğazının dışında savaş gemileriyle bir güç gösterisine girişti. Ardından bir dizi diplomatik hamle geldi. İstanbul'da Rusların Osmanlı Hristiyanları üzerindeki hamilik taleplerine taviz verilmeyecekti; kriz yükselirken, hükümet Osmanlı Hristiyan ve Yahudilere haklarına saygı duyulacağı yönünde güvence verdi.⁹¹ Osmanlıların topladığı genişletilmiş bir genel mecliste, üst komuta mensupları Osmanlı kuvvetlerinin aslında Ruslarla boy ölçüşemeyeceğini, ancak bir süreliğine pekâlâ yavaşlatabileceğini düşündüklerini itiraf etti.⁹² Ulema üyeleri savaşa mali kaynak bulma sorununu hararetle bir şekilde sona erdirdi, bu kaynağı yağmayla karşılayacaklardı! Reşid Paşa, kendini Hristiyanların güvenilir mütefikler olabileceği fikrini savunmak zorunda kalırken buldu. Hristiyanların hepsi aynı değildi, tıpkı ikisi de Müslüman olan Osmanlılar ve İran gibi onların da kendi aralarında anlaşmazlıklar vardı.⁹³

Müzakereler devam ederken bile şiddete doğru kayış durdurulamaz görünüyordu; Osmanlılar, Ekim 1853'te savaş ilan etti ve Tuna'da saldırıya geçti. Osmanlı donanmasının kasım sonlarında Karadeniz'e çıkışı, bir Rus saldırısını kışkırttı. Osmanlı filosuyla birlikte Karadeniz kıyısındaki Sinop'un büyük bölümü yok edildi ve 4 bin kişi hayatını kaybetti. Kafkaslar'da da yenilen Osmanlı orduları Kars'a çekilirken, Gürcülerin Osmanlılara karşı her ne sempatisi varsa, Gürcü kız ve oğlanların Batum'da karargâh kuran Osmanlı askerlerince köle olarak gönderilmesiyle birlikte o da sona erdi.⁹⁴

Britanya ve Fransa, korkunç bir kıştan sonra Mart 1854'te Osmanlı tarafına katıldı. Kars'taki Osmanlı karargâhının yarısı soğuk, açlık, yetersiz hijyen ve hastalıktan öldü. Lider kadronun bir mali skandala karıştığı ortaya çıktı. Yeni komutan martta Kars'a ulaştığında hâlâ hayatta olan 17 bin askerin 11 bini hastanedeydi.⁹⁵ Göze girme derdindeki bir valinin gönderdiği

⁹¹ Badem, *Ottoman Crimean War*, s. 80-81.

⁹² Badem, *Ottoman Crimean War*, s. 86.

⁹³ Badem, *Ottoman Crimean War*, s. 96.

⁹⁴ Badem, *Ottoman Crimean War*, s. 154-55.

⁹⁵ Badem, *Ottoman Crimean War*, s. 194-95.

Tunus birlikleri Osmanlılara katıldı.⁹⁶ Ağustosta İngiliz General Fenwick Williams, Kars'ın savunmasını devraldı ve karargâh altı ay süren bir Rus kuşatmasına karşı koydu. "Yiğit ordu," kuşatmanın sonuna doğru ekmeğini açlık çeken şehirlilerle paylaştı. Destek gelmeyince Kasım 1855'te yenik düştü.⁹⁷ Başka yerlerde sonuç farklıydı. Avusturya ve Rusya birlikleri Voyvodalıklarda birbirlerine girince Fransızların umudu gerçekleşti.⁹⁸ Müttefikler Eylül 1854'te Kırım'a çıktı, Alma Nehrinde bir Rus kuvvetini mağlup etti ve Sivastopol'ü kuşattı. Bu kuşatma, sert 1854-1855 kışı ve ardından gelen ilkbahar ve yaz ayları boyunca Ruslar teslim olana kadar yaklaşık bir yıl sürdü. Mart 1856'da Paris'te ulaşılan barış, herkesin Osmanlı'nın hükümrانlığı ve toprak bütünlüğüne saygı göstermesini gerektiriyordu.

Kaynaşma

Zafer, Fransa ve Britanya ile yapılan ittifakı haklı çıkarıyor ve gelişmekte olan Atlantik dünya sistemi ve Osmanlı toplumunun bu sistemin liberal eğilimleriyle aynı seviyeye getirilmesinden yana saf tutanların konumunu güçlendiriyordu. Devlet ve eyalet salnameleri ve devlet destekli gazeteler sosyal gelişme rekorları müjdeliyor ve daha özgür kamusal ifade imkânı için yer açıyordu.⁹⁹ Ancak büyüme düz bir hat izlemiyordu.

Yeni ferman ve yönetim ağlarının kümülatif ağırlığı bürokratik devletin etkisini derinleştiriyordu. Yasama ve yargı otoritesi ayrılmıştı (sırasıyla *Şurâ-yı Devlet* ve *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye*). Mali iltizam modeli ve taşra ayanlarının yerleşik iktidarında gedik açmak amacıyla yeni bir Arazi Kanunnamesi (1858) ve Vilayet Nizamnamesi (1864) başlatıldı. Yine de aralarında sadrazamlık ve dışişleri bakanlığı görevlerini yirmi yıl boyunca tekellerine alan Tanzimatın ikinci kuşağının en güçlü iki şahsiyeti Fuad Paşa ve Âli Paşa, hamilik kültürü ve bu kültürün kişisel kindarlığını beslemişlerdir. Meşrutiyet hoşnutsuzlarda kök

⁹⁶ Abun-Nasr, *History of the Maghrib*, s. 260.

⁹⁷ Coates, ed., *Siege of Kars*, s. 186, 182.

⁹⁸ Rich, *Why the Crimean War?*, s. 188-93.

⁹⁹ Bkz. Michael Ursinus ve Horst Unbehaun'un hazırladığı bölümler, Pistor-Hatam, ed., *Amtsblatt*.

salıyordu,¹⁰⁰ bunun mânidar bir örneği Tuna Voyvodalıklarıydı. Eflak ve Boğdan 1859'da aynı gospodarı seçti ve bir parlamen-toyla birlikte aynı anayasayı kabul etti.

Tanzimata sadakat

Eğer devlet, Tanzimatın planlarında tarafsız bir alan idiyse İslamın yeri belirsizdi.¹⁰¹ Sultan Abdülmecid, 1856 kışının sonlarında, Paris'teki barış konferansından hemen önce dinsel eşitlikle ilgili bir ferman^{*} yayımladı. Bunun tam olarak ne anlama geldiği belirsizdi. Yeni bir kanunlaştırma (*mecelle*), şeriatı Osmanlı hukukunun esası kılmasına rağmen bu da oldukça muğlak ve niyet muhtemelen kültürel mirasın teyidiydi. Mecelle'nin asli yazarı, devlet hizmetine geçen ulema kökenli Cevdet Paşa, İslamı belgenin dışında tutmayı tercih etmişti. Savaştan sonra yürürlüğe konulan cezai ve ticari kanunlar, sadece Fransız yasalarına dayandığı için değil, bütün çıkış noktası Kırım uyuşmazlığı ve Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya'yla yapılan ticari antlaşmalar olduğu için esas olarak sekülerdi.¹⁰² Mecelle ulemanın değil, *Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye*'nin yönetimi altındaki seküler mahkemelerde asıl şeklini aldı. Sürecin bütünü, devletin ihtiyaçlarına göre şekillendi.

Bu, Tanzimat kültürünün hedeflerinin çeşitli yorumları arasındaki çatallanmayı hızlandırdı. Tanzimat, güdümlü gelişime mi, hukukun egemenliğine mi hizmet ediyordu? Eğer hukukun egemenliğiye, bir *İslami* toplum mu yoksa dini hesaba katmayan bir *Osmanlı* toplumu mu olacaktı? Ve bu yolda merkezi kontrol artırılmalı mıydı? Yoksa sınırlandırılmalı mıydı? 1856 Fermanı, Osmanlı çoğulculuğunun Paris'in önceden sahiplenilmesine ve Osmanlı'da dinsel özgürlüğün gündem dışında tutulmasına ayarlanmış açık bir onayıydı. Ancak ferman Osmanlı Arap eyaletlerindeki kentsel huzursuzluğun da ortasına düşmüştü. Müslüman zanaatkârlar, esnaf ve memurlar, Avrupa'yla uzun mesafeli ticaretten servet kazanan çoğunluğu Hristiyan

¹⁰⁰ Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 10-80.

¹⁰¹ Deringil, *Conversion and Apostasy*, s. 1-24.

^{*} Islahat Fermanı -çn.

¹⁰² Berkes, *Development of Secularism in Turkey*, s. 160-72.

tüccarlara dış biliyordu.¹⁰³ Kırım Savaşından önce ve sonraki birkaç yılda Halep, Musul, Nablus, Cidde, Şam ve Lübnan gibi birçok yerde Müslüman-Hristiyan şiddeti alevlenmişti.¹⁰⁴ 1856 Fermanının toplumsal eşitliği, *millet* –dinsel cemaat– söylemini kullanarak bir Osmanlı dinsel mozayigini dillendirirken, dinsel farklılığın sınırlarına resmiyet kazandırıyor, sadece İslama karşı değil, yabancılarla aynı kefeye konulan Osmanlı Hristiyanlarına karşı husumete¹⁰⁵ de katkıda bulunuyordu. Yurtdışından destek alan misyoner Protestanlık, mezheplerini yayma faaliyetleri vasıtasıyla Osmanlı Ermeni ve Ortodoks cemaatleri arasında Osmanlı Müslüman toplumundan çok daha fazla uzlaşma sağlıyordu.¹⁰⁶

Hiçbir şey, duyguları din değiştirmekten daha fazla kabartmıyordu. İhtida ya da bu noktada ender görülen irtida gerçekleştiğinde olağanüstü sert tepkilere neden oluyordu. Bir örnek, 1876 Mayıs'ında Selanik'te patlak veren bir olaydı. Üsküp'ten trenle gelen bir Bulgar genç kadın istasyondaki jandarmalara kendisini İslama geçebilmesi için yetkililere götürmeleri konusunda yalvarmıştı. Olaya tanık olan bir Yahudi matbaacı, "Jandarmalar daha birkaç adım atmıştı ki geleceğinden haberli bir grup Rum delikanlı kadını kollarından tuttukları gibi, peçesini ve Osmanlı tarzı mantosunu ortalık yerde çıkarıp bir arabaya bindirdiler," diye bildiriyordu. Yakındaki kahvehanelerde çeyrek yıl ortası bahar bayramı Hıdrellez'i kutlayan insanlar olayın bütününe tanık olmuştu, ertesi sabah Saatli Camide toplanan bir kalabalık, kadının ne istiyorsa ona yapmasına izin verilmesini talep etti. Kadını yakalayan Rumlarla irtibatta olan Fransız ve Alman konsoloslar camiye gitti. Olağandışı tehlikeyi hissederek Osmanlı valisi, konsoloslara kızı kendi sorumluluğuna vermeleri için dil döktü. Konsoloslar kadını saklandığı yerden çıkaramayınca bir kargaşa patlak verdi ve iki konsolos da linç edildi.¹⁰⁷

¹⁰³ İslamoğlu-İnan, "Introduction," İslamoğlu-İnan, ed., *The Ottoman Empire*.

¹⁰⁴ Masters, "1850 Events in Aleppo;" Rafeq, "New Light on the 1860 Riots."

¹⁰⁵ Masters, *Christians and Jews*, s. 130-68.

¹⁰⁶ Makdisi, *Artillery of Heaven*.

¹⁰⁷ Ed. Rodrigue ve Stein, *A Jewish Voice from Ottoman Solonica*, s. 122-27.

Ortodoks Slavlar arasında Sırbistan Prensi Mihailo Obrenović, 1860'ların diğer ulusal birlik hareketlerine paralel olarak Slav birliğinin faaliyetlerini koordine ediyordu.¹⁰⁸ Kendilerini bir romantik kefaret anlatısının olay örgüsü içinde yaşıyormuş gibi gören kimi Slav rahip ve entelektüeller, Türk hâkimiyeti dönemi-ni boyun eğmenin Karanlık Çağı olarak bir kenara fırlatıp Stefan Duşan ve Osmanlı öncesinin diğer tarihsel simalarını idealleştiriyordu. Kadim Slav krallığı gerçek karakterine geri döndürülüyordu ve bu yeni, modern çağda güzel bir dirilişi yaşayacaktı. İhtida bu anlamda bir ihanetti. Peki o zaman etiyile kemiğiyle gerçek Müslüman Slavların varlığı nasıl açıklanmalıydı? Bosna'da yaygın bir görüş, bunların ortaçağın sapkın Bogomilcilerin' soyundan geldiklerini ileri sürüyordu. Bir başka görüş, ortaçağ soylularının sınıf imtiyazlarını ellerinde tutmak amacıyla Hristiyanlığa geçtiği yolundaydı.¹⁰⁹ Özellikle tehlikeli bir görüş, ihtidanın zorla dayatılmış olduğuydu – bu konuyla ilgili malum kanıt, Bulgaristan'da bulunan 200 yıllık bir Slavca dinsel metnin son sayfasında aniden "keşfedilmişti." Sözde kanıtı yayıncılardan başka kimse görmemişti ve Bulgar Eksarhhanesinin kuruluşuyla ilgili bir kavganın orta yerine rastlayan zamanlama göz önüne alındığında, sadece bu belgenin değil zoraki ihtida meselesinin bütünü, "fazlasıyla muhtemel olarak yükselen milliyetçi ruhun amacı doğrultusunda uydurulmuştu."¹¹⁰

1820'lerin Rum isyanını hatırlayan birçok Bulgar Hristiyan, cemaatlerinin çıkarlarının Konstantinopolis'teki ekümenik patrik tarafından nasıl kullanıldığını esefle ifade etmişti. 1856 Islahat Fermanı, söz konusu cemaati ayrı bir ulusal Bulgar Kilisesi beklentisi içine girmeye teşvik etti. İstanbul'daki Bulgar cemaati 1860'ın Paskalya Pazarında Ekümenik Patrik yerine Os-

¹⁰⁸ Anderson, *Eastern Question*, s. 164-67.

* Bogomilcilik: 10 ile 15. yüzyıllar arasında Balkanlar'da gelişen düalist bir mezhep. Bogomilciler, Hz. İsa'nın doğumundaki kutsallığı, insan suretinde cisimleşmesini, vaftizi, kilise ayinlerini ve rütbelerini inkâr ediyor ve evlenmeyi ancak istek üzerine bozulabilmesi şartıyla hoş görüyordu –çn.

¹⁰⁹ Malcolm, *Bosnia*, s. 63-64.

¹¹⁰ Quoting Minkov, *Conversion to Islam*, s. 77, 80. Ayrıca bkz. Hupchick, *Bulgarians in the Seventeenth Century*, s. 63-65.

manlı Sultanının adına dua okudu. Patrikhanenin sonraki on yıl boyunca uzlaştırma çabaları Bulgarları tatmin etmeyi başaramadı. Sultan Abdülaziz, 1870'te yayımlanan bir fermanla Bulgar Ortodokslarına on yedi bölgesel piskoposluğa sahip bağımsız bir kilise ve ileride genişleme fırsatı sağladı.¹¹¹ Bu, sadece Bulgar ve Yunan Ortodoks Hristiyanları arasında kalmayan yoğun bir husumete neden oldu.

İrk ve Kölelik

Aynı dönemde Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı çoğulculuğuna ilişkin ayrıntılı aktarımlar vardır. Bunlardan biri, Sultan Abdülmecid'in sarayında büyümüş Leyla Hanımefendi' adlı bir kadın tarafından yazılmış bir hatıratır. Hatıratı ilk kez bir gazete tarafından tefrika edildiği 1925'te yayımlandığında, Osmanlı etnik mozaigine ait anılar tamamıyla farklı tınılar yayıyordu. Leyla Hanımefendinin anılarına, imparatorluğun şiddetli sonuyla birlikte yanıp kül olan bir kültüre duyulan bir hüznün eşlik ediyordu. Leyla Hanımefendi, "imparatorluğun, her biri kendi şivesi ve hasletleri, karakteristikleri ve gelenekleriyle bütün ırklarının karikatürlerinden" hoşnut bir Osmanlı toplumundan sevgiyle bahsediyordu. Saf ama iyi yürekli Türkler ve "gururlu ve namuslu" Rumeli Türkleri; "bir şeyden memnun kalmadıklarında bütün dünyayı doğramaktan başka birşey konuşmayan dehşetengiz Arnavutlar;" yine de sevecenlikle ikna edilebilen mantıksız Kürtler; "gururlu ve paragöz Araplar, kurnaz ve ödleik Yahudiler;" "İmalı Ermeniler; akla hayale gelebilecek her türlü ticarete bulaşan Rumlar;" Bulgar çobanlar ve bastonunu sallayan vurdumduymaz Avrupalılar vardı. Popüler dramalarda bütün karakterler sıklıkla kostümünü sahne aralarında değişen tek bir aktör tarafından oynanıyordu. Osmanlı'nın Afrikalılara karşı toplumsal önyargılarını tasvir eden Leyla Hanımefendi, bu tavrı "Bizden sadece derilerinin rengiyle ayrılan diğer insanoğullarını düşünmeden yargılamanın haksızlık olduğu" gerekçesiyle protesto ediyordu.¹¹²

¹¹¹ Stavrianos, *Balkans since 1453*, s. 371-75.

* Besteci ve şair Leyla Saz -çn.

¹¹² Saz, *Imperial Harem*, s. 139-40, 177.

Leyla, Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra bir Osmanlı devlet yetkilisiyle evlenmiş ve ona birkaç eyalet görevi sırasında eşlik etmişti. Kocasını Bağdat valiliğine atanınca ayrılmışlar, Leyla Hanımefendi İstanbul'un yüksek sosyetesinin tadını çıkarmak üzere şehirde kalmıştı. Kendi ebeveynlerinin yaşadıkları nedeniyle, sığınmacıların, kölelerin ve kendisinden daha az tahvilli diğerlerinin üzücü durumuna derin bir sempatiyle yaklaşıyordu. Leyla'nın babası İsmail Paşa, Ege adalarından birinde doğmuş Rum kökenli biriydi. İzmir pazarında bir Yahudi cerrah köle olarak satılmış, İstanbul'da ve Paris'te tıp eğitimi almıştı. Saltanat cerrahı olmuş ve Şehzade Abdülmecid'in sünnetini gerçekleştirmişti. Daha sonra ticaret bakanı olarak 1851'deki Büyük Sergide Osmanlı pavyonuna nezaret etmişti.¹¹³ Leyla'nın annesi Nefise, Osmanlı İmparatorluğuna diğer binlerce Müslüman Tatar gibi savaşla birlikte gelen bir Kırım Tatarıydı.

Rusya, savaşı izleyen on yılda Kafkaslar'ı fethedip yerli Müslüman nüfusu ya Rus İmparatorluğunda başka bir yere yerleştirerek ya da bunu reddetmeleri halinde sınır dışı edip topraklarını Kazaklara ya da Ruslara vererek cebren tahliye etti.¹¹⁴ Ruslara ilk olarak Dağıstan Hanlığı ve Çeçenistan, daha sonra da Abhazya boyun eğdi. Sığınmacılar Rumeli ve Anadolu'da yeniden iskân edilmek üzere gemilerle Osmanlı yerleşimleri Konstanta, Varna, Samsun, Trabzon ve başka yerlere taşındı.¹¹⁵ Hastalık, özellikle çiçek hastalığı ve tifüs, gemilerden liman şehirlerine sıçradı. Osmanlı hükümeti 1860'ta 500 bin ile 1 milyon arasındaki bu insan seliyle başa çıkabilmek amacıyla Tanzimatı tipik olarak yansıtan bir çözüm geliştirdi ve yeni bir Muhacirin Komisyonu kuruldu.¹¹⁶

Sığınmacı krizi, Osmanlı'nın kölelikle ilgili çelişkilerini vurguluyordu. Kafkaslar'dan birçok aristokrat Müslüman toprak sahibi, kölelerini kendileriyle birlikte getirmişti.¹¹⁷ Bunlar, Osmanlı'nın elit toplum kesimine halihazırda entegre olmuş bin-

* Sırrı Paşa (1844-1895) -çn.

¹¹³ Saz, *Imperial Harem*, s. 21.

¹¹⁴ Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar*.

¹¹⁵ McCarthy, *Death and Exile*, s. 32-40.

¹¹⁶ Shaw, "Resettlement of Refugees."

¹¹⁷ Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 177-84.

lerce Kafkas kökenli hane mensubu köleden farklı olarak yok-sul, toprağa bağlı kölelerdi. Bir köle azat programı, sahiplere yönelik arazi bağışı şeklinde bir tazminat eşliğinde uygulamaya konulsa da sorunların çözülmesi uzun yıllar aldı. Köleliğin lağvedilmesi fikri daha önce Britanya'yla Gülhane Hattı Hümayunundan hemen sonra yapılan görüşmelerde gündeme gelmişti. Abdülmecid, Nuruosmaniye Caminin Kapalıçarşı girişine komşu büyük İstanbul köle pazarını 1847'de kapatmış ve Basra Körfezi üzerinden köle ithalatını yasaklamıştı. Bununla birlikte özel köle satışlarının yanı sıra köle ticareti de diğer giriş limanlarında devam ediyordu.¹¹⁸ Savaş sırasında Kafkaslar'da yaşanan fiyasko, Osmanlı hükümetini Gürcistan'da köle ticaretini yasaklamaya yöneltti, Afrikalı köle ticareti ise savaştan hemen sonra yasaklandı.¹¹⁹ Köleliğin kökünün tamamen kurutulması ise her iki durumda da farklı bir konuydu. 1860'larda Mısır'da pamuk üretimi ve ihracatında yaşanan patlama Avrupa köle ticaretini beslemeye devam ediyordu¹²⁰ ve Çerkes kadın köleler güzellikleriyle seçkin hanelerde hâlâ fazlasıyla ilgi görüyordu, en büyük münferit satın alıcı ise aslında Osmanlı sarayıydı. Yasadışı olması nedeniyle ticaretin her aşamasında gizlilik hâkimdi. Afrikalı köleler, diye yazıyordu Leyla, "Afrika'nın derinliklerinde kalpsiz ya da acımasız insanlarca yakalanıyor." Kızlar evlerde hizmetçi olmaya mahkûmdu.¹²¹ Kısırlaştırılmış erkeklere Osmanlı dünyasının dört bir yanındaki hanelerde hadım olarak değer veriliyordu. Bunlar, "sık kullanılmayan yollar-dan sahillere götürülüyor," Arap köle tacirlerine satılıyor, kâr amacıyla tekrar satılıyor ve üst sınıf hanelere satılmak üzere naklediliyorlardı. Çerkes köleler de "ayrıca acınacak durum-daydı," ancak Leyla'nın tecrübelerine göre Çerkesler, daha ücra toplumlardan gelen Afrikalılara göre genel kültür bakımından

¹¹⁸ Toledano, *Ottoman Slave Trade*, s. 95-108.

¹¹⁹ Toledano, *Ottoman Slave Trade*, s. 135-38.

¹²⁰ Kenneth Cuno, "Demography, Household Formation, and Marriage in Three Egyptian Villages during the Mid-Nineteenth Century," ed. Affi vd, *Sociétés Rurales Ottomanes*, s. 105-17, s. 109'da, atıfta bulunulan kaynak Gabriel Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, 1969, s. 171.

¹²¹ Toledano, *Ottoman Slave Trade*, s. 115-23, 184-86.

daha bilgiliydi. Afrikalı kızlar, bir kez satın alındıklarında yedi yıl, Çerkezler dokuz yıl hizmet ediyorlar daha sonra devam etmeye ya da yasal olarak serbest kalmaya karar verebiliyorlardı. Leyla Hanımefendi, "1860'larda büyük Çerkez göçü döneminde" çocuklarını beslemekten âciz birçok muhtaç ailenin "onları hiç fiyatına sattığını" hatırlıyordu.¹²² Güzel kızlar özellikle satın alınıyor, bir Osmanlı üstsınıf hayat tarzı içinde yetiştiriliyor ve yeniden Osmanlı sarayına ya da fazlasıyla seçkin diğer Osmanlı soylu ailelerine satılıyordu.

Müzik ve Edebiyat

Leyla Hanımefendinin anekdotları yine de diğer tanıklıklar gibi, yüzyılın ilk yarısındaki uzun çatışma döneminden sonra cesaret verici bir kültürel iyileşmeye işaret ediyordu. Yeni, özerk Rum ve Slav krallığının varlığına rağmen, genişçe bir Osmanlı Hristiyanları grubu, Osmanlı'nın kozmopolitanizmini bağımsız Yunanistan'daki avam, taşralı kültürüne tercih ediyordu. Bu grup, çokkültürlü ve çokdilli bir imparatorluğun Osmanlı mozağının birbirinden farklı halklarının geleceğini daha iyi bir şekilde güvenceye aldığına inanıyordu. Bütün bunların bir sonucu olarak, bu en büyük Müslüman-Hristiyan uyumsuzluğunun yüzyılı aynı zamanda sanatçılar, yazarlar, yayımcılar, bilim insanları, eğitimciler ve diğerlerinin oluşturduğu bir kuşağın, "Osmanlı"yı çoğulcu anlamda imparatorluğun halkları anlamına gelecek şekilde bilinçli olarak yeniden tanımlaması itibarıyla en büyük Müslüman-Hristiyan uyumunu da üretmişti. Başlangıçtaki ürkek toplumlararası temaslar ise çeviriler ve müşterek deneyimler vasıtasıyla giderek güven kazanıyordu.

Örneğin müzik ve okuma. Osmanlı klasik müziği olarak bilinen tür, birkaç kuşak boyunca Osmanlı Hristiyan, Yahudi ve Müslümanların (özellikle Mevlevi) ortak yaratımıydı.¹²³ Saray yol gösterici rolünü sürdürüyordu. Leyla Hanımefendinin hatıratı, Kırım Savaşından sonra gençliğini geçirdiği Boğaziçi'nde-

¹²² Saz, *Imperial Harem*, s. 59.

¹²³ Feldman, *Music of the Ottoman Court*, s. 93-99; Kerovpyan ve Yılmaz, *Klasik Osmanlı Müziği*, s. 27-53.

ki Çırağan Sarayında canlı bir müzikal hayatı tasvir ediyordu. Haftada birkaç kez konser ve bale gösterileri vardı. Bu, müzik faaliyetinin sarayla sınırlandığı anlamına da gelmiyordu. Seksen kadından oluşan harem orkestrası bayram ve diğer şenliklerde konser veriyordu (Erkeklerden oluşan saray orkestrası kadar iyiler, diyordu Leyla Hanımefendi). Hem Osmanlı hem de Avrupa'dan eserlerin yer aldığı bir repertuvarları vardı. Leyla da usta bir piyanistti. Ayrıca şehirde kalabalıkları eğlendiren, genç erkekler ve Ermeni ve Yahudi kızlardan oluşan dans gruplarından söz ediyordu.¹²⁴

İstanbul'da gayri-litürjik ibadet mekânlarında icra edilen gelişmekte olan müzik kültürü, dinsel cemaatler içinde sekülerleştirici eğilimleri geliştiriyor ve ikinci kuşak Tanzimatın değerlerini ifade ediyordu. Bu dönemin duygusal güç ve yeniden yönlendirilmiş yaratıcı enerjiler anlamında en çarpıcı kurbanı muhtemelen lirik şiirdi. Ama hemen de değil: Leyla'nın babası kızına hâlâ klasik Osmanlı şairlerini ezberletiyordu.

Örüntüler edebiyatta da güçlüydü. Osmanlıcanın ortak dil olması gerektiği konusunda herkes aynı fikirde görünüyordu. Rumca, Bulgarca, Ermenice, Fransızca, İngilizce, Yahudi İspanyolcası (Ladino) eserlerin tümünün yolu Türkçeden geçiyordu. Osmanlı edebiyatında bir akım oluşturacak kadar fazla sayıda usta çevirmen ve onların elinden çıkan ustalıkla çeviri vardı. Mamefih Osmanlı toplumunda kültürel melezlenmenin yanı sıra Yunan rönesansına dair bir şeyler kök salıyordu. İstanbul'da Fenerli siyasi kilidinin kırılmasıyla birlikte kapı farklı bir Osmanlı Rumları kuşağına açılmıştı. Osmanlı devlet memurları Avrupa dillerinde, özellikle de Fransızca eğitimi görme ihtiyacı duyuyordu; yaygın olarak Avrupa dillerini bilen kentli Rum ve Ermeni Hristiyanlar sıklıkla Osmanlıca bilmiyordu. Çok sayıda temel dil seti, sözlükler, gramer ve okuma kitapları üretiliyordu. Yeniden Helenleştirme büyük şehirlerin dışında, Hristiyanların anadilinin Türkçe olduğu birçok küçük kasabada da kök salıyordu; örneğin Yunan ve Ermeni alfabesiyle yazılan Karamanlı Türkçesi ve Ermeni harfleriyle yazılan Armeno-Türkçe.

¹²⁴ *Saz, Imperial Harem*, s. 47-55; 127-45.

Kutu 6.4: Teodor Kasap

Osmanlı edebiyatının önde gelen simalarından biri Teodor Kasap'tı. Kayserili bir Karaman Rumu olan Kasap, çevirmen, yayıncı ve kapsayıcı, kozmopolit bir Osmanlı kültürünün sözünü sakınmaz savunucusuydu. Fransa'da Alexandre Dumas'ın yakın çevresinde birkaç yıl geçirmişti. Fransa-Prusya Savaşının (1870) patlak vermesiyle birlikte Türkiye'ye dönen Kasap, aynı yıl Dumas'ın *Monte Kristo Kontu*'nun Türkçe çevirisini yayımladı.^a Romanın yitim ve özleme dair modern anlatısı Osmanlı halkının hayal gücünü cezbedti. Daha geç döneme ait bir yazar, "gözlüklü dedelerimiz, ninelerimiz kış gecelerinde haftalar ve aylar boyu ondan başlarını kaldıramamıştı,"^b diye hatırlıyordu. Roman, Kasap'ın dergisi *Diyojen*'de tefrika halinde yayımlandı.

Resim 6.6: Diyojen. *Diyojen*'in bu künyesi yayının ilk on bir ayında kullanılmıştı. Sinoplu Diyojen ünlü fıçasından "Gölge etme, başka ihsan istemem," diyor.

^a Johann Strauss, "Notes on the First Satirical Journals in the Ottoman Empire," Pistor- Hatam, ed., *Amtsblatt*, s. 121-38.

^b Ismail Habib, alıntı için bkz. Strauss, "The *Millets* and the Ottoman Language," s. 239.

Kutu 6.4: devam

Güncel siyaset ve sosyal sorunlarla ilgili hicve yoğunlaşan *Diyojen*, önce Fransızca haftalık bir dergi olarak başlamış, sonra Rumca ve nihayet Osmanlıca olarak yayımlanmıştı. Kırım Savaşı sonrasında rekabetçi eleştiri ortamında İstanbul ve diğer kentsel merkezlerde büyük ilgi görmüştü. 1873'te hükümet emriyle kapatıldığında haftada üç kez yayımlanıyordu. Kasap, diğer yayıncılık projelerine devam etmişti. Kasap'ın gazetesi *İstiklâl*, 1875-1878'in tahripkâr savaş yılları boyunca bile cesurca "Ebna-yi Vatan ki Cism-i Vahiddir Siyaseten Taksim Kabul Etmez" ibaresiyle yayımlandı.

* Hamdi Özdiş, "Teodor Kasab ve İstikbâl Gazetesine Dair Notlar," *Kebikeç* Dergisi, Sayı 10, Yıl 2005, s. 6-7 –çn.

1830'larda II. Mahmud'un İstanbul'u ve Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Kahire'sinde matbaaların ortaya çıkmasından sonra belli bir zaman alsa da, 1850'ler itibarıyla okuryazar halk büyük ölçüde kitaplara geçiş yapmıştı.¹²⁵ Kitap satıcılarının envanterleri, liman şehirleri İstanbul, Kahire, Beyrut, İzmir ve Selanik'te Osmanlıca, Rumca, Ermenice; Kahire ve Beyrut'ta ise Arapça olmak üzere birkaç dilde yaşanan bir yayıncılık patlamasına işaret ediyor; Selanik ayrıca Yahudi İspanyolcasının da merkeziydi. Bütün bu dillerde gazeteler ortaya çıkmıştı. Roman ve oyun gibi yeni edebiyat türlerinin yanı sıra, klasik dinsel edebiyat, kahramanlık destanları ve tarih gibi türler de yaygınlık kazanmıştı. Eski nasihatname türü bile kitapçılarda boy gösteriyordu – bunların kanun savunusu, şeriat hukukuna ilişkin tartışmalar bağlamında seküler bir hukuki temele benzeşimleri akla getiriyordu.¹²⁶

Hristiyanlar ve Müslümanlar, misyonu edebiyat ve bilim alanında öğretici materyalleri seçmek, tercüme etmek ve yayımlamak olan dirayetli seküler resmi kuruluş *Encümen-i Daniş* (1851-1862) gibi seçkin akademik birliklerde kaynaşıyordu.¹²⁷ Kurulun Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşan karışık üye yapısı Osmanlı memur sınıfının bir "kim kimdir"i gibi okunuyor. Bir başkası, *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*, ilk Osmanlıca akade-

¹²⁵ Strauss, "Who Read What?" s. 40-41.

¹²⁶ Howard, "Genre and Myth," ed. Aksan ve Goffman, *Early Modern Ottomans*, s. 142.

¹²⁷ İhsanoğlu, "Genesis of Learned Societies," s. 168-70.

mik dergiyi yayımlamıştı. Daha başarılı ve daha uzun ömürlü Rumca yayımlanan emsali, İstanbul'da birkaç ay içinde kurulan *Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi*'ydi.¹²⁸ Resmi hükümet gazetesi bile hem Türkçe hem de Rumca yayımlanıyordu. Son bir istisnai vaka: Bir Müslüman medresesinde eğitim görmüş Osmanlı Rum Hristiyan Fotyadi Bey, 1867'de kurulan seçkin devlet okulu *Mekteb-i Sultani*'nin' müdürü olmuş ve Yanyalı bir Arnavut'la birlikte bir Osmanlıca-Rumca sözlük hazırlamıştı.

Önümüzdeki Geçmiş

Belki de tanzimatın ikinci kuşağındaki açık tutum değişikliğinin özü zamana yönelik yenilenmiş tutumda görülebilirdi.¹²⁹ Takvimin bizzat kendisi reforma uğratılmış ya da daha doğru bir deyişle 1670'lerdeki reformdan beri kullanımda olan mali takvim bütün devlet işleri için resmi takvim olarak benimsenmişti. Bu, yılların Hz. Muhammed'in hicretinden itibaren sayılması haricinde imparatorluğun esas olarak Jülyen güneş takvimi kullandığı anlamına geliyordu.¹³⁰ Ancak konu sadece matematikle ilgili değildi. Lirik şiirin kültürel prestiji ortadan kalkıp terazi yavaş yavaş müzik ve diğer formlara doğru meylettikçe duygusal boşluğu anlatılar dolduruyordu.

Anlatıyla karşılaştırıldığında şiir tasavvufi yaşantının edebi çıkış kapısıydı. Gücü yitim, özlem ve acının iç dünyasını ifade etme kabiliyetinden geliyordu. Bu yitimi, Leyla Hanımefendinin anekdotal hatıratı da yakalıyor, ancak farklı şekilde tanımlıyordu – tekrar yaşanamayacak deneyimlere, geçen zamana, gençliğe, büyüdüklerinde kendi çocuklarının gençliğine duyulan bir nostaljiydi bu. Oysa hem kurgu hem de tarihsel anlatılar zamanı dizimliyor ve okuru olay örgüsünün çözüme ulaştırılacağı geleceğe doğru itiyordu. *Monte Kristo Kontu* gibi romanların popüleritesi, Osmanlı okurların bu türden çözüme duyulan modern açlığı paylaştığına fazlasıyla işaret ediyor.

¹²⁸ Strauss, "The Millets and the Ottoman Language," s. 218-27.

* Ellinikos Filologikos Syllogos Konstantinupoleos –çn.

* 1923'ten sonra Galatasaray Lisesi –çn.

¹²⁹ Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery," s. 327.

¹³⁰ Bose, "Ottoman Fiscal Calendar."

Zaman deneyimiyle ilgili bu çekişmede, tarih bütünleyici disiplin olarak ortaya çıkmış ve süreç içinde devletin toplumun örgütlenmesindeki imtiyazlı rolüne paralel bir konum elde etmişti. Vakanüvis Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi, kozmopolit bir entelektüeldi. Bir Bektaşî olan ve Boğaziçi kıyısındaki bir yalıda yapılan kültürel toplantılara rehberlik eden Şanizade sadece Türkçe, Arapça ve Farsçada değil, Latince, Yunanca, İtalyanca ve Fransızca gibi birçok dildeki akademik gelişmelere aşinaydı.¹³¹ Halefleri Ahmed Cevdet Paşa ve Lütî Efendi çok ciltli tarihsel eserlerinde,¹³² devlet arşivlerinin –kadim *devlet* sözcüğü, artık karizmatik bireysel otoriteden ziyade devlet kurumunun kendisi anlamına geliyordu– içeriklerini anlatmak sanki tarihin kendisiymiş gibi resmi belgelere yer vermişlerdir.¹³³ Bu eserlerin yanı sıra, yeni bir tür dünya tarihi de ortaya çıkmıştı. Bazıları İngilizce ve Fransızca kitapların tercümeleri olsa da birkaç Osmanlı yazar devletin teşvikiyle özgün eserler yazmıştı.¹³⁴ İngilizce ve Fransızca versiyonlarında olduğu gibi bu anlatıların da anakarakteri *Medeniyet*’ti. Medeniyet antikçağda doğmuş, olgunluk çağında klasik görkeme ulaşmış, daha sonra din ve barbarlığın ortaçağına batmış, buradan modernite sayesinde kurtulmuştu. Olay örgüsü, sekülerlik ve modern Avrupa’nın emperyal projelerini ussallaştıracak şekilde işliyordu. Kimi Osmanlı yazarlar içinse medeniyet İslam anlamına geliyordu, böylece tarih, Hz. Muhammed’in hicretinden önce ve sonra olmak üzere iki çağa ayrılıyordu. Diğerleri üç parçalı antikçağ-ortaçağ-modern çağ düzenini kabul ediyor ve ortaçağın ne zaman bitip yakınçağın ne zaman başladığıyla ilgili tartışmalara giriyordu.¹³⁵ Epey standart bir Osmanlı uyarlamasından, antikçağ İslamın yükselişiyle sona eriyordu; Osmanlıların

¹³¹ Akyurt, “Şanizâde Tarihi,” Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 229-31.

¹³² Şeref, “Evrak-ı Atika,” s. 9-19.

¹³³ Nikos Sigalas, “Des histoires des Sultans a l’histoire de l’état: un enquête sur le temps de pouvoir Ottoman (XVIe-XVIIIe siècles),” ed. Georgeon ve Hitzel, *Les Ottomans et le temps*, s. 99-127.

¹³⁴ Bu konuda yararlandığım kaynak için bkz. Nakıp, “Osmanlı Devleti’nde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler,” s. 19-44.

¹³⁵ Johan Strauss, “Kurûn-ı vustâ: la découverte du ‘moyen âge’ par les ottomans,” ed. Georgeon ve Hitzel, *Les Ottomans et le temps*, s. 205-40.

Konstantinopolis'i fethiyle de ortaçağ sona eriyor ve modernite başlıyordu.¹³⁶ Yeni devlet okullarında tarih derslerinde okutulan bu kitaplar zımni olarak Osmanlı İmparatorluğunun, Medeniyeti bünyesinde cisimleştirdiği savını işliyordu.

Bu kültürel birikimin Avrupalı komşularca gıptayla bakılan maddi kalıntıları, giderek artan bir şekilde yakın imparatorluk denetimine giren eyaletlerde göz önündeki harabelerde yatıyordu. Mustafa Reşid, Gülhane Hattı Hümayunundan sonra çok geçmeden ilk dönem sadrazamlık görevini devralır almaz saray sınırları içinde imparatorluğa ait bir eski eserler deposu oluşturmuştu. Osmanlı halkının öteden beri harabeler arasında yaşadığı bir yerde, Osmanlı hükümeti şimdi eyalet yetkililerinden yetki alanlarındaki eski eserleri katalog haline getirip İstanbul'a bildirmelerini istiyordu. Yeni Hazine-i Evrak gibi, eski eserler deposu da eyalet hazineleri için rehin sandığı ve imparatorluğun bunlar üzerindeki kontrolünün ifadesi haline geldi. Depo Sultan Abdülaziz'in Avrupa turu sonrasında halka kapalı, ancak saltanat ailesi, devlet memurları ve kalburüstü ziyaretçilere açık bir müze haline getirildi. *Müze-i Hümayun*, Avrupa müzeleri gibi dünyayı kucaklamıyor ya da insan ruhunu ifade etmiyor veya güzel sanatları tanımlamıyorsa da yeni imparatorluk kimliğini bir araya getiriyor, koruyor ve bağrına basıyordu.¹³⁷

Fermanların uzun süredir el yazmalarının ihracatını yasaklamasına karşın, yeni bir eski eserler kanunu' (1870) tarihi eserleri ve arkeolojiyi de koruyordu.¹³⁸ Osmanlı yetkililerinin Fransız ve Britanyalı şahıslara gayri resmi yerel antlaşmalarla tarihsel eserleri ihraç etme izni verdiği birkaç örnek bulunsa da iki etken, merkezi hükümeti müdahaleye ikna etmişti. Biri, halen şaşırtıcı miktarda materyalin Osmanlı toprakları dışına gönderilmiş olmasıydı; diğeri ise hazine arayan arkeologların, Parthenon Mermerlerinin Elgin Lordu tarafından kaçırılmasından onyıllar sonra bile devam eden arsızlığıydı.¹³⁹ Kazı için ge-

¹³⁶ Nakip, "Osmanlı Devleti'nde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler," s. 53-99.

¹³⁷ Shaw, *Possessors and Possessed*.

* Âsâr-ı Atika Nizamnamesi -çn.

¹³⁸ Shaw, *Possessors and Possessed*, s. 83-107.

¹³⁹ Ousterhout, "Bestride the Very Peak of Heaven," s. 320-24.

reken tek şey izindi, ancak bazıları bunu istemeye bile tenezzül etmiyordu. İlk eski eser nizamnamesinin daha cömert koşulları, kazı ekiplerine çıkardıklarının yarısını kendilerine ayırmalarına izin verse de Heinrich Schliemann, Troya'da bulduğu ne varsa gizlice sınırın öteki tarafına kaçırması, ancak zorda kalınca maddi tazminat ödemişti. Carl Humann, Pergamon'u yağmalamış, Zeus Sunağını Berlin'e göndermişti.¹⁴⁰ Belli ki eski eserlere olan tutkunun ardında masum entelektüel meraktan çok daha fazlası yatıyordu.¹⁴¹ Geçmiş aparma yarışı bir emperyalist rekabet türüydü. Osmanlıların tarihsel eserlerini korumayı bece-remediği ithamları, Avrupa'nın Osmanlı'nın "kötü yönetildiği"-ne ilişkin kendine yontan varsayımlarıyla paralellik gösteriyordu. Geçmişin mülkiyeti, onun meşru vârisleri olma iddialarına hak kazandırıyordu.¹⁴²

Mustafa Reşid Paşa, tarihsel el sanatı eserleri deposunun oluşturulduğu aynı yıl, *Hazine-i Evrak* adlı merkezi bir Osmanlı arşivi kurmuştu. 1850 itibarıyla arşiv hazırды ve bir müdür ve personeliyle birlikte sadaret ve bünyesindeki Meclis-i Vâlâ'nın kayıtlarına yönelik bir bellek olarak hizmet veriyordu. Şehirdeki çeşitli mekân ve depolarda korunan eski evrak buraya transfer edildi.¹⁴³ Hazine-i Evrak, diğer devlet makamları ve nihai olara-keyalet merkezlerindeki arşivler için bir model olarak hizmet görmüştür.¹⁴⁴

1290'lardaki Çöküş

Osmanlı toplumunun bu kozmopolit pusulaya göre yeniden konumlandırılması, imparatorluğun Avrupalı kredi verenlere olan borçluluğundan ayrılamaz. İmparatorluk, ömrünü tamamlamış sayılmazsa da kesinlikle ödünç alınmış mali kaynaklara bağımlı olarak yaşıyordu. Çöküş 1290'larda (yani 1873-1882'de), 13. hicri yüzyılın son on yılında geldi.

¹⁴⁰ Shaw, *Possessors and Possessed*, s. 74-75, 108-9.

¹⁴¹ Eldem, "From Blissful Indifference," ed. Bahrani, Çelik ve Eldem, *Scramble for the Past*, s. 281-329.

¹⁴² Jockey, "Venus de Milo," ed. Bahrani, Çelik ve Eldem, *Scramble for the Past*, s. 237-55.

¹⁴³ Elker, "Mustafa Reşid Paşa," s. 182-89.

¹⁴⁴ Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi," s. 63-71.

Kutu 6.5: Tarihsel Dilbilim

Türkler, Macarlar ve Finlerin akrabalıkları ve bu ırkların Hunlar ve Moğollar'dan gelme ihtimali üzerinde muazzam bir modern ilgi vardı. Ruslarca Poltava Muharebesinde (1709) ele geçirilen İsveçli subay Philip Johan von Strahlenberg, Orta Asya'daki uzun esaret yıllarında Türk ve Moğol lehçeleri arasındaki benzerlikleri fark etmişti. 1840'larda Sibirya'da saha çalışması yapan Matthias Alexander Castrén adlı bir Fin, Türkler ve Moğollar arasında bir genetik ilişki bulunduğu varsayımını geliştirmişti. Eski klasiklerin yeniden keşfi yeni kavrayışlar getiriyordu. Hive Hanı (1643-1663) Ebu'l-Gazi Bahadır'ın *Şecere-i Terâkime'si* (*Türkmenlerin Soyağacı*), daha sonra eğitim bakanlığına getirilecek olan Ahmed Vefik tarafından Osmanlıca'ya çevrilmiş ve 1864'te İstanbul'da basılmıştı. 1849'da İstanbul'a kaçan ve ihtida eden Polonyalı mülteci Mustafa Celeddin, *Şecere-i Terâkime'yi Eski ve Modern Türkler* adlı kitabında (1870'te *Les Turcs anciens et modernes* adıyla Fransa'da yayımlandı) kullanarak, Türk ve Latinlerin akraba olduğunu savundu; bu belki Kuzeybatı Avrupalı okurları etkilemiş olabilecek hayal ürünü nevinden bir bağlantıydı. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*'ü (bkz. Kutu 1.3) I. Dünya Savaşında bulunmuş ve daha sonra yayımlanmıştı.

Osmanlı'nın Borcu

Sultan Abdülmecid, 1852'de Fransızlarla yapılan kredi anlaşmasından caymış olmasına rağmen, Osmanlı devleti, Kırım Savaşının başlangıcıyla birlikte seçeneklerini tüketmişti. Savaşın ortaya çıkardığı maliyet, sultanı Osmanlı'yı teminat olarak gösterip ilk kez yabancı borç almanın ima ettiği egemenlik kaybı korkusunu aşmaya zorluyordu. İlk borçların teminatı Mısır'dan gelen yıllık vergiyle sağlandı. Devlet yurtiçi borcunu düşük faizle ödünç alınan kaynaklarla ödeyebiliyor ve ilave krediyi cezbedebiliyordu. Bu sırada bizzat Mısır hükümeti de Avrupa piyasalarında borçlanmıştı. Osmanlı devleti sonraki yıllarda yeniden borçlanırken, teminat olarak kullandığı kaynak, özellikli, yüksek derecede nakde çevrilebilir gelirlerdi: İstanbul ve İzmir'in gümrük gelirleri.¹⁴⁵

Bu değerli varlıklar zamanla tükendi ve daha fazla yabancı kredinin genel gelirlere bağlanmasına neden oldu. Krediyeye erişilebilirlik bu haliyle kredi verenlerin Osmanlı devleti muhasebesinin güvenilir olduğuna ikna edilmesine bağlıydı ki, bu da

¹⁴⁵ Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 25-28.

oldukça sorunlu bir görev olarak Avrupa bankacılık kurumlarının onayını alabilecek bir devlet bütçesi hazırlanması gerektiği anlamına geliyordu.¹⁴⁶ Osmanlı bütçeleri eyalet mali raporlarının ham malzemelerden oluşturuluyordu, ancak eyaletler bu raporlarda şişirilen masraflar ve düşük gösterilen gelirlere gerekçe bulmakta zorluk çekmiyordu. Devletin nakit sıkıntısı, efektif değerlerinin sıklıkla pazarlığa tabi olması nedeniyle alttan zorunlu borçlanmalara karşılık gelen ve *havale* olarak adlandırılan yazılı emirlerle kapatılıyordu. Bir başka sorun, devlet ve saray bütçeleri arasındaki bariyerlerin geçirgenliği ve sultanların harcamaları karşısında ciddi bir sınırlamanın bulunmamasıydı. Hem Abdülmecid (1839-1861) hem de Abdülaziz (1861-1876) büyük müsrifler olarak ünlenmişlerdir. Örneğin Abdülaziz, Batı Avrupa'yı ilk kez ziyaret eden bir Osmanlı sultanı olarak savurgan tutumuyla kitleleri şaşkına çevirmişti. Abdülaziz, Mısır'a bile seyahat etmişti. Boğaziçi kıyısında, yaşlanan Topkapı'ya zorunlu bir alternatif olarak inşa edilen Dolmabahçe Sarayı, iade ziyaretinde bulunan yabancı kral ve ricalin ağırlanması için kullanılan kalburüstü bir mekândı ancak fazla masraflıydı. Sultan Boğazın daha ilerisinde ve kuzeyindeki yeni bir sarayda, Beşiktaş'taki Çırağan Sarayında yaşıyordu. Kuşkucular, Osmanlı bütçelerini en iyimser görüşle "tahminler" olarak tanımlıyordu.

Osmanlılar geliştirmekte olan Atlantik dünyası ekonomisinde sadece borçlanıcı değil, önemli bir ticaret ortağıydı da. Osmanlı'nın Batı Avrupa'yla ticareti 1830 sonrası serbest ticaret anlaşmalarıyla 1873'e kadar yıllık %5'in üzerinde olmak üzere çarpıcı bir şekilde yükselmişti. Suriye kıyıları, Batı Anadolu ve Kuzey Yunanistan büyümede başı çekiyordu. Osmanlı'nın ticaretinin %70'i artık Orta ve Batı Avrupa'yla; Büyük Britanya, Osmanlı'nın en büyük münferit ticari partneri olarak hem ihracat hem de ithalatta Fransa'yı geride bırakıyordu. Hacim dış ticaretteki dalgalanmaların Osmanlı toplumunu güçlü bir şekilde etkilemesine yetecek kadar büyüktü. Örneğin Amerikan İç Savaşı sonrasında piyasayı Amerikan atlantik ötesi buğday ihracatı istila etmiş, dünya buğday fiyatları çökmüş, Osmanlı'nın buğday ihracatı önemli ölçüde düşmüştü. Serbest ticaret

¹⁴⁶ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 27-31.

anlaşmaları korumacı gümrük tarifelerini yasaklıyordu.¹⁴⁷

1863'te potansiyel kredi verenlere güvence vermek amacıyla *Bank-ı Osmanî-i Şahane* adıyla bir Osmanlı merkez bankası kuruldu. Banka taşıdığı ada rağmen Osmanlı girişimi değil, bir İngiliz-Fransız ortaklığıydı. Hazine hesaplarını işletiyor, belirlenmiş gelirleri biriktiriyordu ve döviz rezervlerine mukabil kâğıt para basma tekeline sahipti. Osmanlı'nın borçlanması 1865'ten sonra keskin bir şekilde yükseldi. Devlet harcamaları mali kaynak arayışında, yabancı sermaye ise aynı anda Avrupa'yı kasıp kavuran spekülâtif çöşkünün parçası olarak yatırım fırsatlarının peşindeydi.¹⁴⁸ Ulusal birlik dalgası İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'da, hatta iç savaş sonrası Amerika'da kentsel inşaat ve demiryollarında bir mali balon üretmişti. Avrupa sermayesi Osmanlı İmparatorluğunun kredi riskini değerlendirmek için yarışlıyordu. 1870-1871'de Fransa ve Almanya arasındaki savaş Fransa'yı aniden dünya piyasalarından çekilmeye zorlamış, hem de Almanya ve Avusturya'daki inşaat patlamasına tutuşabilir mali yakıt boca etmişti. Kendilerine aşırı güvenen yatırımcılar borçlanıcıların gerçekçi geri ödeme kapasitelerinin çok üzerinde borç veriyordu.

Ardından Viyana sermaye piyasası Mayıs 1873'te çöktü ve panik başladı.¹⁴⁹ Londra ve New York ilk sarsıntıyı savuşturdu, ancak riske aşırı açık Britanya bankaları, tam Fransa'nın devre dışı, fonların ise en revaçta olduğu bir zamanda yabancı menkul kıymetlere yatırıma frene bastı. Kıtanın bütününde mali piyasalar çöktü. Kredi kaynakları bir gecede kurudu.

Çöküşün etkisi, hiçbir yerde Osmanlı İmparatorluğunda olduğundan daha yıkıcı değildi. Uzun süreli kuraklığı izleyen 1873 sonbaharında İç Anadolu ve Bosna'da buğday hasadı yapılamadı. O kış 100 binden fazla insan can verdi ve İç Anadolu'daki besi hayvanlarının %40'ı telef oldu.¹⁵⁰ Bölge boyunca mültezimler devlete olan mali yükümlülüklerini yerine getiremedi.¹⁵¹

¹⁴⁷ Pamuk, "Ottoman Empire in the 'Great Depression'"

¹⁴⁸ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 31-46; Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 32-35.

¹⁴⁹ McCartney, "Crisis of 1873," s. 85-86, 94-97.

¹⁵⁰ Kuniholm, "Archaeological Evidence."

¹⁵¹ Ianeva, "Financing the State?" s. 222-23.

Kutu 6.6: Anadolu Eyaletindeki Etnik ve Dinsel Çeşitlilik

Resim 6.7: Geniş bir Ortodoks Hristiyanları toplumu anadili olarak Türkçe konuşuyor ancak bu dili Yunan alfabesiyle yazıyordu. Bu resim Alaşehir'de bulunan, Vasilöğlu Dimit Efendi adlı bir erkeğin mezar taşı üzerine, söz konusu Karamanlî lehçesinde yazılan kitabenin bir parçasını gösteriyor.^a Fotoğraf, Ümit Yoldaş ve Orhan Sezener'in izniyle yayımlanmıştır.

Resim 6.8: Bergama'da bulunan Osmanlıca ve İbranice bir kitabe. 1295'e (MS 1878) tarihlenen kitabe, saygın bir tüccar olan Moreno'nun mali olarak desteklediği bina renovasyonlarıyla ilgili bir tür ithaf nişanı özelliği taşıyor. İbranice metin, Süleyman'ın Meselleri 5: 16-18'i alıntılıyor, *Pınarların sokakları, Akarsuların meydanlarını sulamalı? Çeşmen bereketli olsun ve gençken evlendiğin kadınla mutlu ol. Kitabeye, Sinyor Hayim Moşe namı diğer Öğretmenimiz* Korkidi, Tanrı ona güç, kuvvet versin. Sene Seni bereketlendirsin 363* [MS 1868] diye sona eriyor.^b

^a Evangelia Balta ve Orhan Sezener'e metni anlamama yardımcı oldukları için teşekkür ederim.

^{*} Moreno, İbranicede "öğretmenimiz" anlamına geliyor ve lakap olarak da kullanılıyor –çn.

^b İbranice metni okuma konusunda Katja Vehlow ve Frans van Liere'ye şükran borçluyum.

Yoğun olarak sürekli mali kaynağa muhtaç Osmanlı hükümeti talepler karşısında boyun eğdi ve Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin denetimi altında bir bütçe komisyonu atadı. Bu bir miktar zaman ve yeni borçlar sağladı. Harcamaların çoğu, askeri giderlere tahsis ediliyordu. Kimi kazanımlara rastlansa da bunlar düzensizdi ve en çok becerikli idarecilerin yönetimi altındaki hedef eyaletlerde görülüyordu. Örneğin Midhat Paşa, vilayet reformu nizamnamesinin pilot uygulamasını artık Rusçuk, Vidin, Sofya, Tırnova, Dobruca'daki Tulcea ve Niş'i kapsayan tamamıyla yenilenmiş Tuna Vilayetinde yapmıştı. Burası, Kırım Savaşı antlaşmasının muazzam değişikliklere yol açtığı bir bölgeydi.¹⁵² İbrahim Paşanın Mısır idaresinin 1841'de çekilmesinden beri bir şekilde kaotik bir yapı sergileyen Kilikya'da ise *Fırka-i Islahiye* adıyla oluşturulan bir kuvvet, düzeni bir sivil vali ve Deriş Paşanın kumandasındaki birliklerle sağladı.¹⁵³

Bosna İsyanı

Bosna'da buğday kıtlığı sonrasında kamu düzeni bozulmuştu. Mevkileri ve karışık dinsel yapıları nedeniyle Bosna ve Hersek vilayetleri her an patlamaya hazır çekişmelerin odağında yer alıyordu. 1870-1871 vilayet salnamesinin rakamlarına göre Bosna'nın nüfusu, kabaca %50 Müslüman, %36 Ortodoks, %13 Katolik, %1 gayri Müslim Çingene ve az sayıda Yahudiden oluşuyordu.¹⁵⁴ Vilayet reformu nizamnamesini uygulayan saygın Osmanlı valisi 1869'da, Slav birliğinin yılmaz savunucusu Sırbistan Prensi Mihailo Obrenović ise bir önceki yıl ölmüştü. Bunların cesareti ve siyasi iradesinin bulunmadığı bir ortamda sosyal ilişkiler kötüye gidiyordu. Ortodoks keşişler, Mostar ve Banja Luka'daki seminerlerde dar görüşlü bir Slav Hristiyan şovenizmi vaaz ederken Saraybosna'nın ortasında gösterişli bir yeni Ortodoks katedrali yükseliyordu. Çanları müezzinlerin seslerini bastırma tehdidi yayıyor, çan kulesinin şehirdeki en yüksek minarenin de boyunu aşacağı kaygısı ise endişeli imamların öfkesini daha da büyü-

¹⁵² Karpas, *Ottoman Population*, s. 24.

¹⁵³ Çomu, *Exchange of Populations and Adana 1830-1927*, s. 26-29.

¹⁵⁴ McCarthy, "Ottoman Bosnia," ed. Pinson, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, s. 58-60.

tüyordu. Yerel demagojiye pervasız dış müdahale eşlik ediyordu. Rus bağışçılar katedrale para dökerken, Avusturyalı rahibeler bir manastır, Amerikalı misyoneler ise bir ilkokul yaptırdı.¹⁵⁵ Hırvat destekçiler ve Viyana'daki Bosnalı Katolik mültecilerin cesaretlendirdiği İmparator Franz Joseph, 1875 baharında Avusturyalıların konuya olan ilgisinin aşikâr bir ispatı olarak Bosna-Hersek'e bir ziyaret gerçekleştirdi.¹⁵⁶

1875 yazında toprak sahiplerine karşı köylü şiddeti patlak verdi. Buğday ürün vermeyince aç bilaç insanlar vergi ödemekten kurtulmak için dağlara kaçarken, ikisi Müslüman biri Hristiyan, mali baskı altındaki üç toprak sahibi ise sorunun üzerine gitmeye çalışmıştı. Ancak bu vahim insani sorun gerilimli bir siyasi bağlamda oluşuyordu ve ayaklanma uzadıkça çatışmanın etnik ve dinsel boyutları belirginleşiyordu; ne yabancı müdahale ne de Osmanlı'nın vereceği tavizler sorunu çözebilirdi.

İflas

Ekim 1875'te, sadrazam Osmanlı devletinin borcu üzerindeki faiz ödemelerinin yarısını yerine getireceğini duyurdu. Ödemeler geçmişte de iki kez aksatılmış¹⁵⁷ (1866 ve 1871'de) olmasına rağmen, bu vakada kötü zamanlama ve duyurunun biçimi –hükümetin borcun yeniden yapılandırılması konusunda herhangi bir müzakere başlatma çabasına girmeksizin, İstanbul gazetelelerinde yayımladığı bir açıklama– hem Osmanlı kamuoyunu hem de Rusların planlarını hisseden Avrupalı kredi verenleri öfkeliendirdi.¹⁵⁸ İkili monarşi Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun dışişleri bakanı Kont Gyula Andr ssy, Bosna uyuşmazlığıyla ilgili gönüllü aracılık çabalarında başı çekiyordu. Bu çabalar, İstanbul'un mali reform ve eyaletlerde arazilerin yeniden dağıtılması koşullarını kabul etmesine rağmen sonuçsuz kaldı. Osmanlı'nın varolan koşullardaki zayıflığı, Katolik Habsburg'un müdahalesiyle bozmuş olan Slav Ortodoks Hristiyanların azmini pekiştirmiş görünüyor. Şiddetin orta yerinde korku içinde-

¹⁵⁵ Malcolm, *Bosnia*, s. 129-31.

¹⁵⁶ Stavrianos, *Balkans since 1453*, s. 399.

¹⁵⁷ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 77.

¹⁵⁸ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 78-80.

ki Hıristiyan köylüler ise propagandaya elverişli hale gelmişti. Müslüman köylerine saldırılar her şeyi durultması beklenen yabancı müdahalesiyle aynı zamana denk düştü. Osmanlı'nın Ekim 1875'teki kısmi temerrüdünü Nisan 1876'da topyekûn temerrüd izledi. Tam da aynı zamanda Mısır'ın düştüğü kısmi temerrüd üzerine bu vilayetin kamu borcu Avrupalıların oluşturduğu bir mali konsorsiyumun gözetimi altına girdi. Tunus'ta benzer bir düzenleme halihazırda yapılmıştı.¹⁵⁹

Mayıs 1876'da Orta Bulgaristan'da üç şehirde yapılan ihtilal yanlısı gösterilerde Türklere saldıran kalabalıklar bin kişiyi öldürdü. Osmanlı birlikleri ve Müslüman köylerden toplanan gönüllüler acımasızca karşılık verdi. Osmanlıların rakamlarına göre, 3100 Hıristiyan ve 400 Müslüman öldü; Britanya konsolosu ölü sayısını 12 bin olarak kaydetti; Amerikan kaynakları ise bu rakamı 15 bine çıkardı. İstanbul'da mayıs sonunda Sultan Abdülaziz bir darbeyle tahtan indirildi. Bir haftadan kısa bir süre sonra kendi canına kıydı. Abdülaziz'in intiharıyla ruhsal dengesi bozulan, liberal Osmanlı meşrutiyetçilerin umutlarını bağladığı halefi V. Murad görevini icra edecek durumda değildi. İstanbul hükümeti, Murad'ın tahtı kardeşi II. Abdülhamid'e bıraktığı ağustosun son gününe kadar geçen süre içinde felce uğramıştı. Araya denk gelen haftalarda hem Sırbistan hem de Karadağ savaş ilan etmişti.

Rus-Osmanlı Savaşı

Osmanlı ordularının nispeten hızlı zaferi ve İstanbul'da yakında açıklanacak olan bir anayasaya ilişkin haberler Fransa ve Britanya'da, Rusya'da olduğundan daha farklı algılanmıştı. Britanya'da Evanjelik Hıristiyanlar, Bulgar Hıristiyanlara karşı uygulanan şiddet konusunda kıyameti kopardı. William Ewart Gladstone, Benjamin Disraeli'nin 'Türklerle ittifakına, Eylül 1876'da yayımlanan *Bulgarian Horrors and the Question of the East*' adlı broşürde ateş püskürdü.¹⁶⁰ "Hindistan'ın ılımlı Müslümanlarının"

¹⁵⁹ Abun-Nasr, *History of the Maghrib*, s. 268-75.

* İngiliz devlet adamı ve romancı -çn.

¹ Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu -çn.

¹⁶⁰ Anderson, *Eastern Question*, s. 184.

diye yazdı Goldstone ya da "Suriye'nin şövalye ruhlu Selahaddin'lerinin" veya "İspanya'nın kültürlü Mağribilerinin" aksine, Türkler, "Avrupa'ya ilk girdikleri kara günden bu yana insanlığın tek büyük insan karşısı numunesi"ydi. Paris ve Londra'daki ılımlı kesimler, yokluğunda Rusya'nın kesinlikle Balkanlar'ı istila edeceği ve borç tahvillerini elinde bulunduranların her şeyi kaybedeceği Osmanlı İmparatorluğuna gerçekçi bir alternatif görmüyordu. Rusya aslında askeri müdahale tehdidi savuruyordu. Konstantinopolis'te düzenlenen uluslararası bir konferans, savaşı engellemeyi başaramadı; Osmanlı hükümetine başkanlık eden, konferansın başladığı gün yürürlüğe giren anayasanın" yazarı Sadrazam Midhat Paşa, ödün vermeyi reddetmişti.¹⁶¹

Savaş sadece yedi ay sürdü ve Rusların zaferiyle sona erdi, ancak insan kaybı Kırım Savaşıyla eşitti. Rusya, Haziran 1877'de Tuna ve Kafkaslar'da Karadeniz'in her iki yakasını da işgal etti. Kasımda Kafkaslar'da düzenlediği bir taarruzla Kars'ı aldı ve Erzurum'u kuşattı. Osmanlı'nın Tuna düzlüğündeki Plevne Kalesi, beş ay dayandıktan sonra aralıkta teslim oldu. Osmanlılar Ocak 1878'de Edirne'nin düşmesi üzerine ateşkese razı oldu. Savaşın sonu itibarıyla Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun yarısından fazlası yerinde değildi – 250 bini ölmüş, 1 miyondan fazlası ise diğer Osmanlı topraklarına sürülmüştü. Bosna-Hersek'in Müslüman nüfusu da %30'dan fazla, eyaletin Sırp Ortodoks nüfusu ise %7 düşmüştü.¹⁶²

Rusya Ayastefanos Antlaşmasına ağır bir savaş tazminatı koydu ve Bosna-Hersek'e özerklik sağladı. Sırbistan ve Karadağ'a, savaşı kaybetmelerine rağmen toprak verilerek bağımsızlık kazandırıldı. Rus birliklerine topraklarından geçme izni tanıyan (Birleşik Tuna Voyvodalıkları olarak bilinen) Romanya, Güney Besarabya karşılığında, Dobruca'yı aldı. Rusya, Karadeniz'de Batum'un yanı sıra Kars'ı da elinde tuttu. En kaygı verici gelişme olarak, muazzam, özerk bir Bulgaristan aniden haritada Arnavutluk'tan Karadeniz'e kadar yayılmış ve Ege Denizine bir çıkış elde etmişti.

* Kânün-ı Esâsî, 23 Aralık 1876.

¹⁶¹ Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 172-82.

¹⁶² McCarthy, *Ottoman Peoples*, s. 47-48.

Bu olağanüstü kötü koşulları, özellikle de Rusya hâkimiyeti için fazla göstermelik bir araç olarak Büyük Bulgaristan'ı ve Ayastefanos'un Osmanlı borcuyla¹⁶³ ilgili topyekûn sessizliğini gören diğer Avrupalı güçler müdahale etti ve güç tehdidi kullanarak acil revizyon istedi. Haziran 1878'deki Berlin Kongresinde yeni bir antlaşma yazıldı. Antlaşmaya taraf olarak Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu katıldı. Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ gözlemci gönderdi. Berlin Antlaşmasında Büyük Bulgaristan parçalandı ve hacim olarak fazlasıyla küçültüldü. Osmanlıların onaylanacağı bir prens tarafından yönetilecek ve Osmanlı İmparatorluğuna vergi ödeyecekti; özerk olacak, kendi kendini yönetecek ancak Rus birlikleri bulundurulacaktı. Makedonya Osmanlı İmparatorluğuna geri verildi, Doğu Rumeli ise özerk bir Osmanlı eyaleti haline getirildi. Kars ve Batum ve Güney Besarabya Rusya'nın elinde kaldı. Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın tam bağımsızlığı tanındı, ancak Sırbistan ve Karadağ'ın toprak kazanımları azaltıldı. Berlin'de Osmanlı'nın borç ödemesi, Rusya'ya yapacakları savaş tazminatı ödemesinden önceye alındı ve yeni bağımsız devletlere bu borçtan nispi bir pay tahsis edildi. Nihayet Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i işgal etti ve idareyi ele aldı. Aynı bir Kıbrıs Konvansiyonu'nda, Britanya, hem Rus saldırısına karşı destek vaadi hem de bir vergi ödemesi karşılığında Kıbrıs Adasında sultan adına asker bulundurma ve adayı yönetme hakkı elde etti.

Geriye Osmanlı'nın temerrüd sorununun halledilmesi kalmıştı. Bileşik anapara, 250 milyon sterlinle Osmanlı'nın 1873 hisse piyasası çöküşü dönemindeki yıllık hazine gelirlerinin on katından fazla bir miktarı buluyordu. Borcun parçalarının birbirinden çok farklı koşulları içermesi nedeniyle borç servisinin eşgüdümü çetrefilliydi. Bir parçası doğrudan İngiltere merkez bankası Bank of England'a yatırılan Mısır vergisiyle teminatlandırılmışken, bir başka parça genel hazine gelirleriyle teminatlandırılmış ve birkaç kredi verene birden borçlanılmıştı. Tahvil sahipleri arasındaki bu eşgüdüm eksikliği, Galata sarraflarının sürece yeniden katılımıyla birlikte, Osmanlı hüküme-

¹⁶³ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 83-84.

tinin savaştan sonra da krediye erişimini mümkün kılan etken oldu.¹⁶⁴

Antlaşma 13. hicri yüzyılın son yılının ilk ayında (Aralık 1881) Muharrem Kararnamesiyle duyuruldu. Antlaşma anapara-yı 100 milyon sterlinin altına, faiz bakayasını bu miktarın %10'una düşürüyordu. Osmanlı'nın bazı gelirleri, ödenene kadar bu borca karşılık olarak tahsis edildi. Bunlar, devlet tütün inhisarı, tuz inhisarı ve alkol vergisi ve imparatorlukta geliştirilmekte olan bağımsız posta hizmetlerine¹⁶⁵ hinaen damga resmi, balıkçılık vergisi, belirli eyaletlerin ipek vergisi, Bulgarların zorunlu vergi ödemesi, yeni Doğu Rumeli eyaletinin gelirleri ve Kıbrıs'ın gelir fazlasını içeriyordu.¹⁶⁶ Bunları yönetmek üzere *Düÿûn-ı Umûmiye* adıyla yeni bir kurum yaratıldı.

¹⁶⁴ Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 41-54.

¹⁶⁵ Shaw and Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 228-29.

¹⁶⁶ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 90-107.

Dağılma, 1882-1924

Olgunluğa ulaştığında sorumluluğu hicri 1290'lı on yıl (1873-1882) kuşağının yüklendiği Osmanlı İmparatorluğu, kendi ev-beveynlerininkinden bile şaşırtıcı bir şekilde farklı bir imparatorluktu. Balkanlar ve Kafkaslar'daki savaşlar ve toprak kayıplarından kaçan Müslümanların kitlesel göçü, imparatorluğun nüfus dengesinde sismik bir değişimi beraberinde getirmişti. Yenilgiler gibi borç da imparatorluğu yeniden şekillendirmişti. 14. hicri yüzyılın başlangıcı –imparatorluğun var oluşunun son ve daha sonra ortaya çıkacağı gibi kısmi yüzyılı– kaygı ve karışık umutlar getirdi.

Kutu 7.1: 14. Hicri Yüzyılın Osmanlı Sultanları

II. Abdülhamid 1876-1909

V. Mehmed, Reşad 1909-1918

VI. Mehmed, Vahideddin 1918-1922

Osmanlı anayasası (*Kânûn-ı Esâsî*) kendi hükümlerinin iro-nik bir icrasıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından askıya alınsa da, zamanla sultanın bu hükümleri uygulayacağına dair açık niyeti bulunmamasına rağmen sırf varlığıyla daha açık bir si-yasi kültüre ilişkin umut yarattı. Abdülhamid birçok yönden ileri görüşlü ve kamusal takvası sayesinde Sünnilerin bidatla ilgili geçmişten gelen tedirginliğini yatıştırabilecek biriydi. An-cak eğlenceye ilişkin eski kuşkular varlığını seküler kılıf içinde hâlâ sürdürüyordu. Dolayısıyla rejimin kontrolsüz uluslararası sömürgeci kapitalizme gözü kapalı entegrasyonu, usandırıcı İslam savunuculuğu, paranoyak bilgi yönetimi ve karşılıklı sap-lantılı ithamlarla birlikte var oluyordu. Osmanlı Müslümanları, müdahaleci hükümetlerince taciz edildiklerini hissediyor, gayri

Müslimler ise hem bu duyguyu hem de rejimin kötü niyetli dinsel şovenizmini yaşıyordu. Kimse gerçekten hoşnut değildi, belki Düyûn-ı Umûmiye'nin idarecileri haricinde. Yatırıma yönelik öngörüler umut verici görünüyordu.

Mamafih, Osmanlı'nın Hicri 1290'lar kuşağı sonunda hem imparatorluklarını geri kalmış olarak tanımlayan hem de bu tanımını imparatorluğu bağımsızlığından etmenin mazereti olarak kullanan bir uluslararası düzene katılmayı reddetti. Suikastçının Habsburg Arşidükü Franz Ferdinand ve Kontes Sophie Chotek'i 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da öldüren ve yaz sonu itibarıyla Avrupa'nın büyük bölümünü savaşa sokan olaylar zincirini başlatan mermileri, daha sonra I. Dünya Savaşı olarak anılacak olan çatışmanın ilk habercisi değildi sadece. Halihazırda devam eden ve Osmanlı'nın Dağılma Savaşı olarak adlandırılması daha uygun kaçabilecek daha büyük bir çatışma bağlamında yapılan misilleme atışlarıydı. Bu savaş 1914'te değil, altı yıl önce, 1908 yazında başlamış, ilk silahlar ise yabancılarca değil inisiyatifi ellerine almaya çalışan alt rütbeli subaylarca ateşlenmişti. Osmanlı Dağılma Savaşı, I. Dünya Savaşını sona erdiren mütarekenin epey sonrasına, Ağustos 1923'te imzalanan Lozan Antlaşmasına kadar devam etti. İçinde bulundukları koşulların radikalleştirdiği, bu son Osmanlı kuşağının vatanperver Jön Türkler'i kendi hükümetlerini devirdi, imparatorluğun kontrolünü eline geçirdi ve nihai yıkımına doğru yönlendirdi. Osmanlı generallerin önderliğinde Osmanlı ordusundan artakalanlardan oluşturulan *Kuva-yi Milliye*, İtilaf güçlerini pazarlık masasına oturmaya zorlarken, sultan imparatorluktan kaçtı. Saltanattan kalan son iz de meclisin artık sultan bile değil, sadece halife unvanı taşıyan II. Abdülmecid'i azlettiği ve sürgüne gönderdiği Mart 1924'te yok oldu.

Abdülhamid Dönemi

Bu epik olayların arka planı önceki on yıllara uzanıyordu. Sultan II. Abdülhamid, ismi bütün bir döneme damgasını vuran Osmanlı sultanlarından biriydi. Abdülhamid'in tahttaki 33 yılını sadece önceki üç sultan –Orhan (1327-1361), Süleyman (1520-1366) ve IV. Mehmed (1648-1687)– aşmıştı. Abdülhamid, modern

bürokrasi ve iletişim teknolojileri, özellikle de telgraf ve demir-yolları sayesinde atalarının hiçbirinin olamadığı bir otokrata dönüşmüştü.

Abdülhamid, Tanzimatın hedefleriyle ilgili tartışmaları, Osmanlı İslami toplumunun kalkınmasının merkezi olarak yönlendirilmesi lehine nihai olarak sona erdirdi. Kendisine II. Mahmud'u örnek almış, bunu da "Şimdi anlıyorum ki Cenab-ı Hakk'ın muhafazasını bana tevdi ettiği akvamı, kuvvetten başka hiçbir şeyle yürütmek kabil olmayacak" sözleriyle beyan etmişti.¹ Kânûn-ı Esâsî'nin yazarını, yine Kânûn-ı Esâsî'nin hükümlerini kullanarak yürürlüğe girdikten sadece dört ay sonra sürgüne gönderdi, Kânûn-ı Esâsî'nin kendisini ise aynı metinde öngörülen kriterleri kullanarak askıya aldı. Meclis-i Mebusan, iki oturum sonrasında Şubat 1877'de kapatıldı. Abdülhamid kontrolü elinde tutmayı seviyordu ve saplantılı ruh halini doyumsuz bir sadakat talebi tamamlıyordu. Bir iç güvenlik gücü olarak kurulan jandarma teşkilatı, askeri idareye değil, Dahiliye Nezaretine bağlanmıştı. Hem ücretli hem de gönüllü bir hafiye ağı, her türden sıradan olaya ilişkin dalkavukça raporlar gönderiyordu. Sarayda sonradan sultanın kişisel okuma zevki için ayrılmış bu tür 20 binden fazla rapor bulunmuştur. Ancak Osmanlı'nın politikasını ve hükümet icraatını tek başına Abdülhamid'in aşırılıkları belirlemiyordu. Siyasa, daha çok kanunları bu her yana nüfuz eden şüphe kültürünün ortasında şevkle uygulatan, çoğu Rumeli ve Anadolu'dan² yerli Müslüman pederşahi devlet memurlarınca yazılıyor ve yasalaştırılıyordu.

Rus Çarı II. Aleksandr'ın Mart 1881'de Rus anarşistlerinin düzenlediği bir suikastla katledilmesi dikkatinden kaçacak gibi değilse de, Abdülhamid'in paranoyası bu tür bir dış tahrike ihtiyaç duymamış gibi görünüyor. Saray kadınlarınca yazılan ve 1940-1950'lerin İstanbul gazetelerinde yayımlanan hatıratlarda sultanın kişiliğiyle ilgili iki bakış açısı ortaya çıkıyor. Kızı Ayşe'ye göre, Sultan Abdülhamid ciddi ve çok çalışkan, adanmış ve dindar, içine kapanık bir münzeviydi. Haftalık cuma selamlı-

¹ Alıntı, bkz. Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 22.

² Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery," s. 337-38 ve her yerde.

ğına giderken bindiği faytonun kapısından kendisine gülerken gördüğü kızına, annesinin henüz çok küçük olduğu yolundaki itirazlarını reddederek peçe giydirmişti. Aile, babanın kullandığı tek kolonyayı kullanıyordu. Sultan gece uyumaya çekildiğinde, rahatsız edilmemesi için bütün saray sessizliğe bürünüyordu.³ Abdülhamid'le ilgili bir başka imge, 1876'da tahtta sadece üç ay kalan, "üç sultanlı yıl"ın ikinci hükümdarı Sultan V. Murad'ın sarayında düşük mertebeli bir hanım olan Filizten'in hatıratında ortaya çıkar. Murad, selefi Abdülaziz'in intiharı nedeniyle zihinsel olarak yıkılmış görünüyordu. Murad iyileştiğinde azledilmiş ve taht kardeşi Abdülhamid'e geçmişti. Murad sonraki 28 yılı 1904'teki ölümüne kadar Çırağan Sarayına kapatılmış olarak geçirdi. Murad'dan, muhafızları aşırıp da kamuoyuna ulaşan tek bir haber bile olmamıştı.⁴ Abdülhamid, kendisini hiç ziyaret etmemişti.

Osmanlı'da Nüfus Sayımı

Kesin veri arayışındaki Abdülhamid yönetimi, yeni İslami hicri yüzyılın ilk on yılında kapsamlı bir nüfus sayımı gerçekleştirdi.⁵ Rus-Türk savaşındaki (1877-1878) toprak kayıpları öncesinde vilayet salnamelerine dayanan tahminler Osmanlı nüfusunu yaklaşık 29 milyon civarında bir seviyeye yerleştiriyordu ve bu toplam, Osmanlı yöneticilerince bile kolaylık amacıyla Afrika hariç tutulup "Avrupa" (%50,8) ve "Asya" (%49,2) olarak adlandırılan bölgeler arasında eşit olarak bölünüyordu.⁶ Ayastefanos ve Berlin'de, gerek Büyük Bulgaristan için gerekçe ileri süren Rus yetkilileri, gerekse Yunan ve Ermeni patrikhaneleri toprak taleplerini uydurma nüfus rakamlarıyla desteklemişti.⁷ Durumdan tedirgin olan Osmanlı yetkilileri, Osmanlı vatandaşlarının kaza kaza sayımının hem bundan sonra gelecek başka diplomatik saldırılara karşı bir savunma hem de vergilendirme ve asker alımında

³ Brookes, çev., *The Concubine, the Princess, and the Teacher*, s. 136-40, 154-55.

⁴ Brookes, çev., *The Concubine, the Princess, and the Teacher*, s. 57-90.

⁵ Karpat, *Ottoman Population*, s. 30-33.

⁶ Karpat, *Ottoman Population*, s. 117, tablo I.6.

⁷ Karpat, *Ottoman Population*, s. 26-30.

kolaylaştırıcı olarak devletin hedeflerine hizmet edeceğine karar verdi. Kayıtlar her hanedeki kişi sayısı, isim, doğum yılı ve hane reislerinin fiziksel tanımı ve askerlik hizmetine uygunluklarının ayrıntılarını listeliyordu (Müslümanlar ve gayri Müslimlerin eşitliğini öngören 1856 Islahat Fermanı, böylelikle askerlik hizmetinde de eşitlik öngörse de, gayri Müslimler muafiyet karşılığında bir ödeme yapmaya devam ediyordu).⁸ Kadınlar ilk kez sayıma konu oldu. Kimlik belgeleri basıldı.

Tamamlanması iki yıl alan nüfus sayımı yaklaşık 17,4 milyonluk bir toplam rakama ulaşmıştı, bunların yaklaşık üçte ikisi Müslümandı. Eksik sayımlarla –göçebe aşiretleri tam rakamlarını saklamıştı; Kosova’daki İpek ve Prizren sancaklarında çok az kadına ulaşılmıştı; Bağdat, Basra ve Musul’da sayım tamamlanamamıştı– ilgili düzeltmeler bütün imparatorlukta 20,4 milyonluk bir tahmini toplam nüfusa işaret ediyor.⁹ Ancak toplam rakamlar tablonun sadece bir bölümünü yansıtıyor. Sayım Türkçe, Kürtçe, Arapça, Arnavutça, Bulgarca, Sırpça ya da başka herhangi bir dili konuşan insanları ayrı olarak değerlendirmemişti. Ve kayıtlar Rum, Ermeni ve Katolik Hristiyanları ayrı tutsa da Müslüman gruplar arasında bir farklılaştırmaya gitmemişti. Hem Osmanlı Avrupa’sı hem de Osmanlı Asya’sının nüfus yapısı oldukça karışıktı. Halihazırda imparatorluğun daha küçük kısmını oluşturmalarına karşın Avrupa’da çoğunluk olan Rum ve Slav Hristiyanlar arasında büyük Müslüman gruplar vardı; aynı şekilde, Osmanlı Müslümanları arasında bölgelere göre büyük farklılık göstermek üzere geniş Hristiyan grupları yaşıyordu.

Osmanlı nüfusu, esas olarak Rusya toprakları ve bağımsız Balkan ülkelerinden aldığı göçe bağlı olarak artık giderek artan bir ölçüde Müslümandı. Osmanlı’da 1905-1906’da yapılan ikinci nüfus sayımı, bu eğilimi belgelemiştir. İlki gibi bu sayımı da en azından kısmen, özellikle Makedonya üzerindeki uluslararası ihtilaf olmak üzere siyasi kaygılar teşvik etmişti.¹⁰ Göçmenlerin çoğu Anadolu’ya yerleşiyordu. Selanik ve İzmir’deki şişkin rakamlar imalat sanayindeki istihdamı da ima ediyordu.

⁸ Zürcher, “Ottoman Conscription System in Theory and Practice,” Zürcher, ed., *Arming the State*, s. 79-94.

⁹ Karpat, *Ottoman Population*, s. 34, 151.

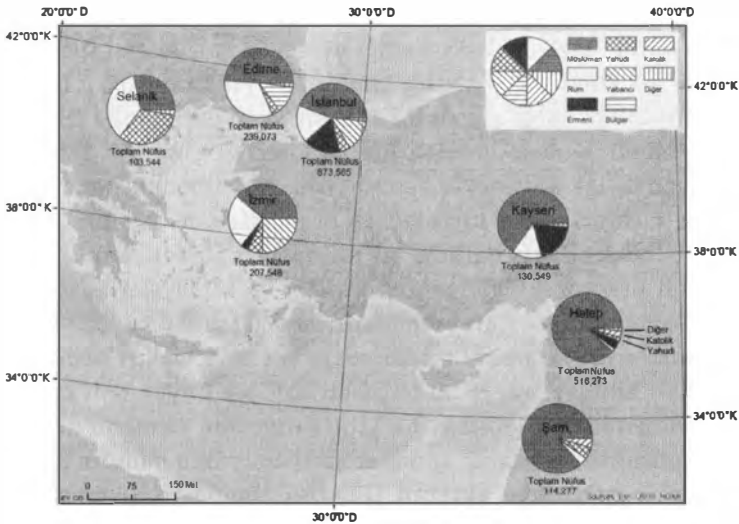
¹⁰ Karpat, *Ottoman Population*, s. 162-69.

Kutu 7.2: Osmanlı'da Nüfus Sayımı

Osmanlı'da milletler, gerek Avrupa gerekse Asya'da bölgesel olarak geniş ölçüde değişkenlik gösteren örüntülerle birbirine karışmıştı.^a

Bazı örnekler vermek gerekirse: Avrupa'da, Yanya'nın %75'inden fazlası Rum, sadece %20'den biraz fazlası ise Müslümandı. Kosova'nın %56,8'i Müslüman, %38,1'i Bulgardı. Edirne vilayetinde %52'lik bir Müslüman çoğunluk olsa da %30 civarında Rum ve %12 civarında Bulgar bulunuyordu. Ege Adalarında bile Müslüman azınlık nüfusun %10,4'ünü oluşturuyordu.

Asya'da Bursa vilayetinin %84'ü Müslüman, hemen hemen %10'u Ermeni, geri kalanın çoğunluğu ise Rumdu. Aydın vilayeti, İzmir'de dahil olmak üzere, %80 Müslüman ve %14 Rum'du. Samsun, Müslümanlar (%49,4) ve Rumlar (%48,7) arasında hemen hemen eşit olarak bölünüyordu. Van, Ermeni çoğunluğun olduğu tek vilayetti (%52) ve Van merkez ilçenin %65'i Ermeniydi; ancak diğer birçok şehirde de yüksek oranda Ermeni azınlıklar vardı: Bitlis'te %40'ın üzerinde, Elazığ'da %27, Erzurum'da %25, Diyarbakır'da %17. Kilikya'nın ana şehri Adana'nın %13,6'sı Ermeniydi. Kudüs ve Yafa ve çevre bölgeleri içeren Kudüs Sancağının %85'i Müslüman, %7'si Rum ve sadece %3,5'i Yahudiydi.

Harita 7.1: Osmanlı şehirlerinde nüfus sayımı. Çizim: Jason Van Horn ve Caitlin Strikwerda.

^a Rakamlar için bkz. Karpas, *Ottoman Population*, s. 122-51.

Osmanlı Kalkınması

Abdülhamid döneminin tamamı boyunca kalkınmayı hem olumlu hem de olumsuz anlamda, birbiriyle ilişkili iki unsur olarak Düyûn-ı Umûmiye ve kapitülasyonlar şekillendirdi. Uluslararası mali konsorsiyum Düyûn-ı Umûmiye, Osmanlı ekonomisinin önemli bir bölümünü kontrol ediyordu ve kurumun siyasi ve askeri destekçileri karar süreçlerinde Osmanlı'nın egemenliği üzerinde açık muhtemel sonuçlar içeren hukuki avantajlara sahipti. Bu durum, sultan ve hükümetin güçsüz ya da yetersiz olduğu değil, sadece gerek eylemlerinin gerekse bunlara olan muhalefetin her zaman uluslararası bir mali ve siyasi bağlam içerdiği anlamına geliyor. II. Abdülhamid hükümeti, Tanzimatın devletlileri gibi modernite yönlü küresel gelişmenin hem kaçınılmaz hem de gerekli olduğu temel önermesini kabul ettiği için kendi hâkimiyet alanında küresel sömürgeciliğe kafa tutacak uygun koşulları hiçbir zaman bulamadı. Osmanlı hükümeti, uluslararası mali rejime muhalefet etmek şöyle dursun, ona katılmıştı, ondan fayda sağlıyordu ve Osmanlı'nın kalkınmasına ilişkin kendi vizyonunu geliştirmek üzere onu kullanmaya çalışıyordu. Bazen rahatsız edici derecede katı İslami terimlerle dile getirilen bir Osmanlı kimliğini¹¹ yansıtmaya rağmen, sömürgeciliğe karşı sınırlı bir fiili direncin bulunduğu Osmanlı hükümeti, sadece araçlar, hız ve liderliği kimin üstleneceği konusunda laf üretmekle yetiniyordu. Abdülhamid döneminin devlet memurlarının birçoğunun özgeçmişinde Düyûn-ı Umûmiye bünyesinde ifa edilmiş bir memuriyet görevi vardı.

Kapitülasyonlar yabancı şirketleri ve himayelerindeki berath Osmanlı tüccarları vergilendirmeden muaf tutuyor, yabancı şirketlerin çalışmayı tercih ettiği kesim olmaları nedeniyle Osmanlı'nın gayri Müslim nüfuslarının çok büyük bölümünün mali otoriteden kaçınmasına izin veriyordu. Osmanlı'nın belirli gelirlerini bir kredi verenler konsorsiyumu namına Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye aktaran Düyûn-ı Umûmiye, Osmanlı'nın ana borcunu zamana yayarak tamamen ödedi ve fazlasıyla iyileştirilmiş koşullarda yabancı krediyi kolaylaştırdı.¹² Osmanlı

¹¹ Deringil, *Well-Protected Domains*.

¹² Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 86, grafik 3.5.

Maliye Nezaretinden daha geniş bir personele sahip Düyûn-ı Umûmiye, 1903-1904'te toplam hazine gelirlerinden %13'lük pay alıyordu; 1911 itibarıyla bu rakam %17'ydi.¹³ Bu çarpıcı rakamlar Osmanlı'nın egemenlik kaybını ortaya koysa da durum daha da kötü olabiliirdi – Mısır'da Avrupalı kredi verenler bütün varlıklara el koymuştu. Benzer bir sonuç Fransız işgali altındaki Cezayir ve Tunus'ta ortaya çıkmıştı. 1882'de bir askeri isyan sonucu ortaya çıkan huzursuzluğu birlik çıkarmak için bahane olarak kullanan Britanya, Süveyş Kanalı'nı ele geçirdi ve ülkeyi işgal etti. İstanbul'da, bütün dertlerine rağmen Londra ya da Paris tarafından tayin edilmiş bir yüksek komiser henüz yoktu.

Osmanlı İmparatorluğunda yabancı yatırımların önemli bir parçası, liman tesisleri ve demiryolu inşaatına gidiyordu.¹⁴ Abdülhamid'in saltanatının sonu itibarıyla birkaç demiryolu hattı işliyordu. 1890'da İstanbul Boğazında, Topkapı Sarayının dış duvarlarına yakın kıyı bölgesinde inşa edilen Sirkeci istasyonunu İstanbul'u Selanik ve Manastır'a ve Orient Express'in (Şark Ekspresi) güzergâhı üzerinden Avusturya-Macaristan başkentleri Budapeşte ve Viyana'ya ve en nihayet Paris'e bağlıyordu. Boğazın Asya tarafında, Sirkeci'nin karşısına düşen genişletilmiş Haydarpaşa istasyonundan çıkan bir başka hat Ankara'ya gidiyordu. 1909 itibarıyla ayrı hatlar, nehir vadilerini izleyerek iç kesimlere giden uzantılarıyla İzmir ve Kasaba'yı ve Akdeniz'e ulaşan uzantılarıyla Şam ve Hama'yı birbirine bağlıyordu.¹⁵

Demiryolu inşaat şirketleri ve Düyûn-ı Umûmiye arasındaki müşterek çıkarlar, Osmanlı karar verme süreçlerinin bağımsızlığını tehlikeye atıyordu.¹⁶ Büyüme vardı. Düyûn-ı Umûmiye'nin tuz inhisarını kontrolü, zeytincilik ve balıkçılık gibi ilgili sektörlerde ilerleme getirmişti; birkaç vilayette ipek gelirleri üzerindeki kontrol ise yetkililerin sektörü ipekböceği hastalıklarından kurtarmalarını sağlamıştı.¹⁷ Ancak maliyetler de vardı. Demiryolları, tarımsal ürün ve hammaddeleri pazara ulaştırması

¹³ Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 104.

¹⁴ Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance*.

¹⁵ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 128.

¹⁶ Blaisdell, *European Financial Control*, s. 124-53.

¹⁷ Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 103-26.

nedeniyle Osmanlı tarımının ticarileşmesini sağlıyor, ancak bunu kapasite artışına gerek duyulmaksızın yapıyordu. Daha fazla tahıl ihraç edilse de fiili tahıl üretiminde az miktarda artış vardı. Örneğin İstanbul hâlâ un ithal ediyordu.¹⁸ Ve diğer büyük Avrupalı güçlerin tersine Osmanlı'nın demiryolları askeri ihtiyaçlar gözetilerek yapılmamıştı; tercihen ticari kârlar önde tutulmuştu. Örneğin bir seferberlik durumunda imparatorluğun sınırlarına yakın olmayan hatlar, birliklerin manevralarıyla ilgili muhtemel ihtiyaçları karşılayamayacaktı.¹⁹ Bağdat'a uzanan bir demiryolu hattıyla ilgili iddialı planlar, Osmanlı'da doğrudan kıyı kesimine bağlanmayan ilk hattı –Eskişehir ve Konya'yı birbirine bağlayan bir kısım– ortaya çıkardı.

Tütün ve pamuk da karışık sonuçlar ortaya koyuyordu. Düyûn-ı Umûmiye, pamuk tekelinde olağanüstü kâr potansiyeli taşıyan bir kaynağa sahipti –tütün, bütün Düyûn-ı Umûmiye gelirlerinin %35'i gibi okkalı bir miktara karşılık geliyordu.²⁰

Düyûn-ı Umûmiye, tütün tekeli, kârlara Düyûn-ı Umûmiye ve Osmanlı hükûmetiyle ortak olan ve kısaca Reji İdaresi olarak anılan uluslararası bir şirkete devretti. Reji İdaresi tütün ekiminden satışa, üretimin bütün veçhelerini kontrol ediyordu. Kişisel kullanım ya da komşulara satış amacıyla tütün ekimi yasaktı. Yerel Osmanlı tütün şirketleri kepenk kapatıyor ya da Nil Deltasına taşınıyordu. Lisanslı bağımsız Osmanlı tüccarların, Britanya işgali altındaki Mısır haricinde ihracat amaçlı satış yapması mümkündü. Tahmin edilebileceği gibi tütün fiyatları yükseldi, kaçakçılık arttı.²¹ Bir yandan binlerce işi yok eden Reji İdaresi, yönetim kadrosu çoğunlukla Avrupalılardan oluşsa da %90'ın üzerinde yerel olan işgücünde binlerce Osmanlı işçiyi istihdam ediyordu.²² Bu işlerin birçoğu şirketin güvenlik birimindeydi. Reji İdaresinin Osmanlı hükûmetiyle ilişkileri fırtınalıydı; hükûmet kendi çıkarlarını kollarken, şirket düşük kârlardan hükûmeti sorumlu tutuyor ve kaçakçılık konusunda-

¹⁸ Quataert, "Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey," s. 40-41.

¹⁹ Erickson, *Ordered to Die*, s. 17-19.

²⁰ Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 130-33.

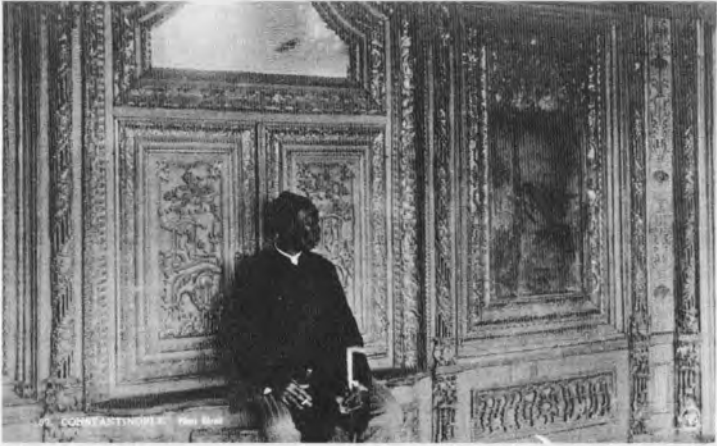
²¹ Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance*, s. 18-25.

²² Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance*, s. 16-17.

ki denetimin gevşekliğinden yakınıyordu.²³ Kitlesele protesto ve gösteriler dinsel ve toplumsal sınırları aşmıştı ve kaçakçılarla şirket güvenliğini karşı karşıya geldiği örneklerde olduğu gibi sık sık şiddete dönüşüyordu. Reji İdaresinin faaliyette olduğu 30 yılda özel milisler 20 binden fazla insan öldürdü.²⁴

Kutu 7.3: Sigara

Tütün Osmanlı'da 300 yıllık bir geçmişe sahip olsa da bu toprakların yerlisi değildi. Oysa sigara, bir Osmanlı icadı değilse de –buna ilişkin kanıtlar tam olarak kesin değil– Kırım'daki muharebe meydanlarında müttefik askerlerine ikramda bulunan Osmanlı askerlerince popüler hale getirilmişti. Daha sonra Atlantik'i aşır Amerikan İç Savaşında Kuzey ve Güneyin ordularına ulaştı. Görünüşe göre Osmanlı topraklarında erkekler, kadınlar, çocuklar, herkes sigara içiyordu. Osmanlılar, Ramazanda oruçlarını bile sigarayla açıyordu.^a

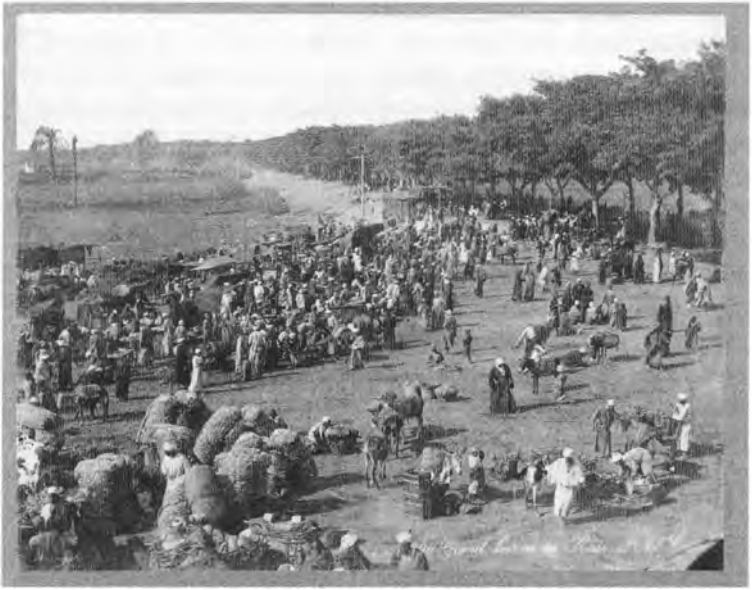
Resim 7.1: Sigaralı haremağası. Haremağası Nadir Ağa,^b Dolmabahçe Sarayında bir sigara molası sırasında, 1912 civarı. Berlin'deki Neue Photographische Gesellschaft'ın yayımladığı, aynı döneme ait bir katrpostalardan.

^a Quataert, *Social Disintegration*, s. 15.

^b Jane Hathaway'e kimlik tanımlaması için teşekkürler.

²³ Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance*, s. 25-40.

²⁴ Birdal, *Political Economy of Ottoman Public Debt*, s. 136-65.

Resim 7.2: Kahire’de Kasr el-Nil pazarında pamuk balyaları, 1860 sonrası. LC-DIG-PPMSCA-03920.

Pamuk başka bir vakaydı. Amerikan İç Savaşı, Avrupalı tekstil şirketlerini alternatif işlenmemiş pamuk kaynaklarını kapışmaya yöneltmişti. Bu durum Akdeniz’de sadece Mısır’da değil, Aydın Vilayeti ve dönüştürücü rol oynadığı Kilikya’da da bir pamuk patlamasını tetiklemişti. Patlama, Tanzimat döneminde çıkarılan ve iki veçhesi pamukla ilgili 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin hazırladığı bir zeminde gerçekleşti. Arazinin tapusunun tek başına tescili ve tapunun mültezimler, aşiret reisleri ve topraklarının başında durmayan toprak beyleri yerine çiftçilerin kendisine verilmesinde ısrar eden Arazi Kanunnamesi, sonunda iltizam sistemini tarihin derinliklerine gömüyordu.²⁵ Devlet daha önce atıl kalan ve işlenmemiş arazilerin tapularını da sattı. Böylece Aşağı Kilikya’daki araziler uluslararası piyasalara yönelik olarak artırılan tarım üretiminde büyük bir rol oynadı.²⁶

²⁵ Quataert, Ed. Faroqhi vd, *Economic and Social History*, c. 2, s. 856-61.

²⁶ Gerber, *Social Origins*, s. 84-95.

1869'da Halep'ten ayrılan ve yeni bir vilayet yapılan Kilikya (Adana vilayeti), bir sivil ve askeri idare modeline dönüştü. Ermeni girişimciler Aşağı Kilikya'nın işlenmemiş sıtma yuvası sulak alanlarını satın alıp akaçladılar ve pamuk ekmek üzere ortakçı ve işçi tuttular. Bataklık drenajı, Arazi Kanunnamesi'nin öngördüğü üzere bölgenin otlatici göçebelerine yönelik bir iskân programıyla bir arada yürütüldü.²⁷ 1878'de Osmanlı İmparatorluğundan ihraç edilen işlenmemiş pamuğun %60'ından fazlası Adana menşeliydi.²⁸ Mayıs 1884'te Adana ve Mersin Limanı arasında bir demiryolu hattı bando eşliğinde, Türkçe ve "hazır bulunan diğer milliyetlerin dillerinde" edilen tören duaları ve valinin modern gelişmeyi öven nutkuyla hizmete açıldı.²⁹ Müslüman göçmen dalgası –Kırım Savaşı sonrası Nogay Türkleri; Abhazlar ve Çerkezler, 1875 sonrası ise Orta Balkanlar'dan Slavlar– Adana'nın demografik yapısını değiştirmişti.³⁰ Bazı Ermeni tüccar ve toprak sahipleri fazlasıyla zenginleşirken, pamuk patlaması Türk emekçi sınıfı üzerinde çok daha mütevazı bir etki yapmış ve toprak sahipleri ve göçmen nüfuslar arasındaki gerilimlere katkıda bulunmuştu.

Modern Hilafet

Abdülhamid rejimi Avrupa'nın sömürgeci düzenine çarnaçar katılırken, kendisine özgü bir dünya yaratmıştı. Osmanlı sultanı Afro-Avrasya'nın tamamında birkaç Müslüman hükümdardan biriydi. Resmi tören erbabı Abdülhamid cuma namazlarını (*selamlık*) haftalık bir tören alayı haline getirmiş ve saltanatının 25. yılı ve hanedanın 600. yıldönümü için bu tür törenler düzenlemişti. Halifeliği bir gurur kaynağı ve Müslümanların siyasi emellerinin önemli bir simgesi haline getirmişti. Osmanlı imparatorluk projesi, böylelikle Avrupa sömürgeciliğine bir tür Osmanlı Müslümanları dayanışmasıyla meydan okurken, bir yandan da onun modernleştirici kabuller yelpazesini bütünüyle

²⁷ Toksöz, *Nomads, Migrants, and Cotton*, s. 65-73.

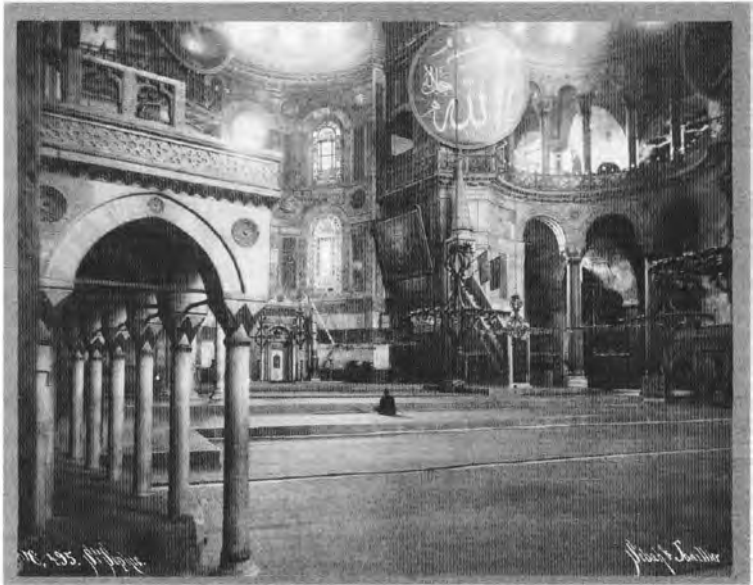
²⁸ Çomu, *Exchange of Populations and Adana 1830-1927*, s. 40, tablo II.

²⁹ *The Mersina, Tarsus and Adana Railway*, s. 3.

³⁰ Çomu, *Exchange of Populations and Adana 1830-1927*, s. 36-69.

benimsiyordu.³¹ Abdülhamid'in kültürel politikaları yoğun sömürgeci etkiye karşı durmuş ve Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen kitlesel Müslüman muhacir akınının yarattığı kaygı ve öfkeyi yönlendirmiştir.

Abdülhamid'in dinibütün sekülerizmi eğitim alanında bir sınavla karşı karşıya kaldı. 1290'lı hicri onyılın krizi, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesini yavanlaştırmıştı. Şam gibi vakalar öne çıktı. İddialı Vali Midhat Paşanın yönetimi altında, birkaç Suriye şehrinde yerel liderliğin inisiyatifinde olan eğitim

Resim 7.3: Ayasofya'da tek başına dua eden bir adam. Saray fotoğrafçıları imparatorluğun kamusal imgesinin şekillenmesine yardımcı oluyordu. Bu rolü ilk başta, Abdullah Biraderler olarak tanınan ve İstanbul'da onlarca yıl stüdyo işletip İskenderiye ve Kahire'de de şubeler açan üç Ermeni kardeş üstlenmişti. Şirket 1900'de Sébah & Joaillier'ye satıldı. Abdullah Biraderlerin fotoğrafları, basit bina ve sıradan insan görüntüleriyle Avrupalıların imparatorluğa ilişkin egzotik imgelemlerini tekzip ediyordu. Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-DIG-ppmsca-03672.

³¹ Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery."

cemiyetleri peyda oldu.³² Ancak eğitim reformu esas itibarıyla yeni yüzyılın katı gerçeklikleri içinde gerçekleşti. Abdülhamid'in etkili programı daha önce olduğu gibi sadece askeri ve tıbbi akademileri değil, genel temel eğitimi hedefliyordu. Program, hem mali hem de İstanbul ve vilayetler arasındaki büyük mesafelerle ilgili zorluklar ve gerek Müslüman gerekse gayri Müslim aileler arasında programın sekülerliğine ilişkin heyecan eksikliğiyle ilgili güçlüklerle karşılaştı. Yerel girdiye önem verilmiyor değilse de ortak müfredat, günlük ders programı ve öğrencilerin giyeceği üniformalarda imparatorluğun damgası hissediliyordu. Mimari, kasabalarda faydacılıktan bir tür Osmanlı tarihçiliğine kadar değişen bir yelpazede Tanzimatçı modernist yorumlar ortaya koydu.³³ Ancak köhne medrese sistemini reformdan geçirme girişimleri başarısız oldu. Medrese öğrencileri ve müderrislerin üzerine titrediği askerlik muafiyetlerine meydan okumanın taşıdığı büyük siyasi risk nedeniyle, medreseler müfredat ve vizyon reformlarının büyük ölçüde dışında kalmıştı.³⁴

Gayri Müslimler arasında okulda eğitim tipik olarak dinsel cemaatler arasında yaygındı. Kimi daha seküler görüşlü aileler devlet okullarını kullanıyor, ancak varlıklı aileler, Müslümanlar gibi çocuklarını sıklıkla eğitim için yurtdışına gönderiyordu. Yabancı misyoner okulları Hristiyan ailelerce kullanılan bir başka seçenek sunuyordu.³⁵ Amerikan Protestan okullarının pedagojik modeli daha 1830'larda Osmanlı hükümetinin ilgisini çekmişti.³⁶ Kırım Savaşı sonrasında çok sayıda Amerikalı, Orta Anadolu, Büyük Suriye ve Kafkaslar'a yerleşmiş, okullar, hastaneler ve önce Malta'da sonra İstanbul'da ve Beyrut'ta birer matbaa kurmuşlardı. Tanzimat yetkilileri, Rusların Osmanlı Rumları ve Ermeniler arasındaki itibarını dengeleyici bir unsur olarak Amerikalılara değer veriyordu. Boğaziçi'nde Rum köyü Bebek'teki Amerikan ilahiyat okulu ve kolejinin kurucusu Cy-

³² Cioeta, "Islamic Benevolent Societies."

³³ Fortna, *Imperial Classroom*, s. 139-45.

³⁴ Bein, "Politics, Military Conscription."

³⁵ Evered, *Empire and Education*, s. 2.

³⁶ Berkes, *Development of Secularism in Turkey*, s. 99-120.

rus Hamlin, Sultan Abdülaziz tarafından şahsen ağırlandı.³⁷ Ne var ki Amerikan okulları sayısındaki aşırı artış, niyetleri konusunda kaygıları artırmış ve bu okulların izne bağlanması ve müfredatlarının denetlenmesi için girişimlerde bulunulmuştu.³⁸ 1910 tarihli bir misyoner tahriri 92 misyon istasyonu ve 500 uç istasyon ve bunlarda görev yapan 600 yabancı personel belgelemişti. Çoğu Hristiyan Ermeni ve Rum 40 binden fazla öğrenci, 549 ilkokula yazılmıştı. 11 kolej ise diğer 1700 öğrenciyi kaydetmişti.³⁹ Misyonerler Osmanlıların cehaletini kendi nedenlerine göre abartma eğiliminde ve irtidad meselesi konusunda kaygılı olsa da,⁴⁰ misyonerliklerin tutumu bir yanda Osmanlı Müslüman toplumuna ilişkin derin bir kavrayıştan diğer yanda katıksız cehalet ve bağnazlığa uzanan geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Osmanlı Hristiyanları hükümetin bu okulların gözetimi konusundaki kaygısını paylaşıyordu.⁴¹ Osmanlı Yahudileri arasında benzer bir hamle, 1860'ta kurulan Fransız örgütü Alliance Israélite Universelle [Evrensel Yahudi İttifakı] tarafından mali olarak desteklendi. Ermeniler ve Rumlar arasındaki Amerikan okulları gibi, Alliance okulları da Osmanlı İmparatorluğunda kendi cemaat özelliklerini temel alan modernleşmiş bir Yahudi toplumu hayal ediyordu.⁴²

Modern Zamanlar

Osmanlıların modernist çelişkileri arkeolog, ressam ve devlet memuru Osman Hamdi'nin kişiliğinde vücut buluyordu.⁴³ Osman Hamdi, ailesi tarafından gönderildiği ve imparatorluğu bir medenileşme misyonu olarak özümsemişti. Paris'i sevmişti. Bir sadrazamın oğlu olarak idari kariyerine Bağdat'ta yete-

³⁷ Akgün, "Turkish Image."

³⁸ Deringil, *Well-Protected Domains*, s. 104-7, 125-32.

³⁹ Richter, *History of Protestant Missions*, s. 420-21.

⁴⁰ Karpas, "Reinterpreting Ottoman History;" Strauss, "Who Read What?" s. 52-53.

⁴¹ Deringil, *Well-Protected Domains*, s. 104-7.

⁴² Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews*.

⁴³ Eldem, "An Ottoman Archaeologist Caught between Two Worlds: Osman Hamdi Bey (1842-1910)," Shankland, ed., *Archaeology, Anthropology, and Heritage*, c. 1, s. 121-49.

nekli Midhat Paşanın yönetimi altında başlama şansına sahip olmuştı. Birkaç farklı memuriyetten sonra Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin müdürü olarak atandığı çifte görev, Osman Hamdi'nin hayatının temel misyonu haline geldi. Osmanlı yöneticileri Osman Hamdi seçimiyle kültür ve emperyalizm arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde anladıklarını gösteriyordu. Osman Hamdi, 1888'den 1910'daki ölümüne kadar üyesi olduğu Düyûn-ı Umûmiye'de en uzun süre görev yapan Osmanlı temsilcisi oldu. Bu kurumdaki konumunu, Osmanlı'nın arkeolojik varlıkları konusunda Avrupa hükümetleri ve akademisyenlerin anlayacakları bir dilde koruyucu hukuki politikaları yürürlüğe koymak üzere kullandı ve bu çabaları 1884 tarihli *Âsâr-ı Atika Nizamnamesi*'yle zirveye ulaştı.⁴⁴ Yine de muhteris arkeologlar doğrudan sultana başvurarak ya da Selanik ve Halep gibi yerlerdeki konsolosluk makamlarını kullanarak kendisini aradan çıkarabiliyordu. Osmanlı yetkililer de sistemin bir parçası haline getirilebiliyordu ve Osman Hamdi'nin kendisi de bu şakşaklıktan azade değildi.⁴⁵ Yine de Parthenon Frizlerini 1800'de İngiltere'ye havale eden bir Lord Elgin ya da 1874'te Troya'dan "Priamos'un Hazinesi"ni kaçıran bir Heinrich Schliemann'ın benzerleri ortaya çıkmadı.

Osman Hamdi'nin iletişim ağı ve diplomasisi ve güçlü sosyal becerileri meslektaşları ve rakiplerinin desteğini kazandı ve hem arkeolojik araştırma süreci ve hem de bu sürecin ürünleri tedricen yeniden Osmanlı başkentine yönlendirildi. Osman Hamdi, eski eserler ve tarihin korunması konusunda giderek artan kamusal farkındalığın ve Osmanlı ve İslami geçmişin değerine ilişkin bir katalizör haline geldi.⁴⁶ Bu çalışma, 1909'da kurulan *Tarih-i Osmani Encümeni*'nde devam etti. Osman Hamdi'nin belki de en büyük başarısı, 1887'de Sayda'da ortaya çıkarılan "İskender Lahdi"ydi. Büyük İskender'in Perslerle çarpışma ve arslan avlarından kabartma sahnelerin yer aldığı ve olağanüstü iyi korunmuş beyaz mermer lahit, ilk başta İskender'in kendisine ait olarak tanımlandı. Osmanlı sultanlarının

⁴⁴ Eldem, "An Ottoman Archaeologist."

⁴⁵ Eldem, "An Ottoman Archaeologist," s. 135-37.

⁴⁶ Çelik, "Defining Empire's Patrimony," ed. Bahrani, Çelik ve Eldem, *Scramble for the Past*, s. 466-69.

bir zamanlar epik nazımla kutlanan İskender mirası, artık Müze-i Hümayun'un en değerli varlığıydı. Burada, Mısır'dan gaspedilip British Museum'a yerleştirilen ve yaygın olarak İskender'e ait olduğu düşünülen bir başka lahitle rekabet edebilirdi.

Resim 7.4: Osman Hamdi'nin *İki Müzisyen Kız* adlı resmi. Abdullah Bıraderler gibi, Osman Hamdi'nin sanatı da incelikli bir şekilde Oryantalist klişelere karşı çıkıyordu.⁴⁷ Halen Pera Müzesi koleksiyonunda bulunan ve Gérôme'un resimlerini hatırlatan bu yağlıboya tabloda halılar ve arabesk parmaklık gibi oryantalist göndermeler var. Ancak dekor tanıdık (Bursa'da Yeşil Cami); peçesiz kadın müzisyenler ise tamamıyla giyimli, kendinden emin sanatçıları tasvir ediyor. New York'taki Art Resource'un izniyle kullanılmıştır.

⁴⁷ Woodward, "Between Orientalist Clichés," s. 164-65.

II. Abdülhamid'e Muhalefet

Abdülhamit'in baskıcı güvenlik teşkilatı, sansür ve hafiye ağı imparatorluk içinde hoşnutsuzluğun ifade edilmesini güçleştirmişti.⁴⁸ Tıbbiye, hukuk mektebi, harbiye ve bazı yüksekokullardaki öğrenciler arasında liberal fikirler dolaşıyordu. Gizli gruplar oluşturuyorlar, bu polisin dikkatini çekiyor ve sorguya çağırıyorlardı. Hristiyanlar arasında da muhalif gruplar oluşturuluyordu. Kilise liderliği zan altındaydı, 1891'de Ermeni patriklik meclisi kapatıldı.⁴⁹ İmparatorluğun dışında, muhalif gruplar toplanabiliyor, tartışabiliyor, Paris, Cenevre, İngiliz işgali altındaki Mısır ve İskenderiye ve Beyrut'ta gazete ve dinsel risaleler yayımlayabiliyorlardı.⁵⁰ 1890'ların ortalarında nihai olarak *İttihat ve Terakki Cemiyeti* olarak adlandırılan bağlantısız teşkilat, Osmanlı muhalefetine büyük çapta değişik felsefi duruşlara sahip farklı unsurlarının, altında birbirleriyle hedefler hakkında konuşabileceği bir şemsiye olarak işlev görüyordu. Harekete ayrıca Avrupa çevrelerinde kolektif olarak atfedilen "Jön Türkler" ismi yanıltıcıydı.⁵¹ Birbirinden farklı gruplar Abdülhamid'i devirmek dışında pek az ortak noktayı paylaşıyordu.

Muhalefet, imparatorlukta yoğun bir Ermeni karşıtı şiddet döneminde resmi olarak örgütlendi. Şiddet Ağustos 1894'te Van Gölü yakınındaki Sason'da ilk olarak sıradan bir vergi tartışması nedeniyle patlak verdi. Muhalif Ermeni grup Hınçak'ın üyeleri Osmanlı valisine saldırdı. Düzenli birliklerin yanı sıra aşiret esasına göre örgütlenmiş jandarma destek kuvveti Hamidiye Alaylarının da dahil edilmesi üzerine olay bir katliama dönüştü. Hınçak'ın bir yıl sonra İstanbul'da Avrupalıları müdahaleye kışkırtmak üzere düzenlediği gösteri yüzlerce Ermeninin ölümüyle sonuçlandı. Osmanlı yetkililerinin teşvik ettiği bir planlı katliam Trabzon ve diğer yerlere yayıldı. Yağmanın cazibesine kapılan sıradan Müslüman Osmanlılar da olayda rol almıştı. Johannes Lepsius adlı bir Alman misyonerin tahminlerine göre 88 bin Ermeni öldü. Lepsius, katliamların din-

⁴⁸ Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word," s. 20-27.

⁴⁹ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 64.

⁵⁰ Khuri-Makdisi, *Eastern Mediterranean*.

⁵¹ Hanioglu, *Young Turks in Opposition*.

sel değil siyasi olduğunu düşünüyordu.⁵² 1896'da seçilen yeni patriğin, sultanın dalkavuğu olduğu kanısı hâkimdi.⁵³ O yılın sonlarında Taşnaktsutyun (Ermeni İhtilal İttifakı), Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin İstanbul'daki genel merkezini 150 rehineyle birlikte işgal edip binayı havaya uçurma tehdidinde bulundu. Fransızlar müdahale etti ve suçlular cezadan kurtuldu. Buna rağmen yeniden başlayan şiddet olaylarında 6 bin kadar Ermeni öldürüldü.⁵⁴ Abdülhamid, Ermenilerin özerkliğine ilişkin önerileri reddederken, hem Berlin Kongresinden sonra Bulgaristan'a bağlanan⁵⁵ Doğu Rumeli hem de bir temsilci meclis ve Hristiyan valinin atanmasının ardından Yunanistan'la birlik ilan edilip bu birliğin Yunan kuvvetlerince desteklendiği Girit vakalarına atıfta bulundu. Osmanlı ordusu kısa süreli savaşı kazansa da Girit'e Avrupa tarafından atanan bir yüksek komiserin yönetimi altında özerklik tanınmış, daha sonra ise bu komiserin sürpriz bir şekilde Yunanistan Prensi Georgios olduğu ortaya çıkmıştı.⁵⁶

Osmanlı muhalefetine Şubat 1902'de Paris'te yaptığı bir toplantıda çeşitli hizipler ortaya çıktı – meşrutiyetçiler, materialistler, anarşistler ve diğerleri. En çok ihtilaf yaratan mesele, Osmanlı'nın içişlerine yönelik ve genellikle Ermenilerin özerkliğiyle ilgili tutumlarla ilişkilendirilen yabancı müdahalesinden yana ya da ona karşı olunup olunmadığıydı.⁵⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti, sonraki birkaç yıl boyunca sessiz kaldı, ancak Rus-Japon savaşının ve 1905'teki Rus Devriminin Osmanlı muhalifler üzerindeki etkisi abartıya yer bırakmayacak kadar büyüktü.⁵⁸ Osmanlı gözlemciler yalnız değildi. Esinlenmiş devrimciler İran'da Kaçar hanedanını devirdi ve ülkeye ilk anayasasını getirdi. Britanya'nın işgali altındaki Kahire'de, Abdullah Cevdet, etrafta dolaşan uçuk bir dedikodu vasıtasıyla Müslüman olduğunu duyduğu Japon imparatorunu –daha akli başında birileri

⁵² Melson, *Revolution and Genocide*, s. 46-49, 52.

⁵³ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 65.

⁵⁴ Bloxham, *Great Game*, s. 51-57.

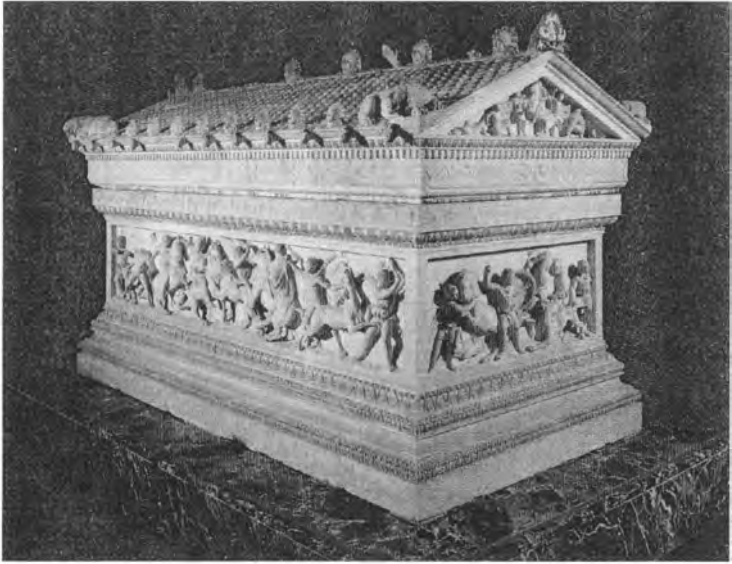
⁵⁵ Melson, *Revolution and Genocide*, s. 59-64.

⁵⁶ Shaw and Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 206-7.

⁵⁷ Hanioglu, *Young Turks in Opposition*, s. 180-99.

⁵⁸ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 474.

kendisine halifenin doğal olarak bir Türk olması gerektiğini hatırlatana kadar!– halife yapmaya kalktı!⁵⁹

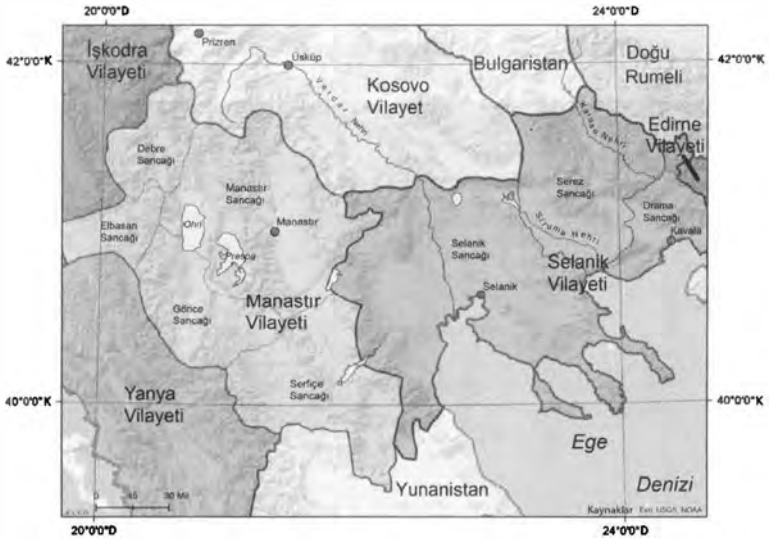

Resim 7.5: İskender Lahdi. Güncel bir fotoğraf. New York'taki Art Resource'un izniyle kullanılmıştır.

Abdülhamid hükümeti, mantar gibi çoğalan gizli cemiyet ve ihtilalci gruplardan bihaber değildi. 50 yıl sonra hatıratını yayımlayan Ahmed Bedevî Kuran adlı bir iştirakçi, 1905'te sultanın hayatına kasteden birden fazla başarısız komplo hatırlıyordu.⁶⁰ Şehzade Yusuf İzzeddin'in (taht için ikinci sıradaydı) özel doktoru Bahaeddin Şakir, gizli bir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olduğu keşfedildikten sonra Paris'e kaçtı. Paris'e, tam Rus-Japon savaşının sona erdiği ve Kont Witte'nin Rus anayasasını ilan ettiği Eylül 1905'te ulaştı. Doktor Şakir, Osmanlı muhalif gruplarını imparatorluğun hem içi hem de dışındaki bir hücreler ağıyla bağlantılandırırken, Ermeni ihtilalcilerle hayati bir taktik ittifak kurdu. İkinci Osmanlı muhalefet kongresinin Aralık 1907'de organize edilmesini sağladı.

⁵⁹ Hanioglu, *Preparations for a Revolution*, s. 71.

⁶⁰ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 398-99.

Harita 7.2: Osmanlı Makedonyası. Jâson Van Horn ve Caitlin Strikwerda tarafından çağdaş bir Osmanlı haritasından yararlanılarak çizilmiştir.

Jön Türk İhtilali

Osmanlı ihtilali Makedonya’da başladı. “Makedonya” üç vilayetten oluşuyordu: Manastır, Kosova ve Selanik. Toplu olarak üç vilayette Müslümandan çok Hristiyan var olsa da Rum, Bulgar ve Ortodoks Hristiyan Sırp lar din ve dile bağlı sınırlarla keskin bir şekilde bölünüyordu. Müslümanlar (1906 nüfus sayımında %45) bir çokluk oluştursa da tek bir cemaat değildi.⁶¹ Bu demografik veriler, Makedonya’nın Berlin Kongresinin (1878) ardından Bulgar, Sırp ve Yunan ihtiraslarının, Osmanlı hasedinin ve Büyük Güçler arasındaki çekişmelerin hedefi olduğu anlamına geliyordu. Makedonya’nın kendi içinde dinsel farklılıklar, işgücü ve toprağa oranla ikincil önem arz ediyordu. Reji İdaresinin yerel bütün şirketlerini kepenk kapatmak zorunda bırakması ve işçilerin Reji İdaresiyle işten ayrılmak arasında seçim yapmak zorunda kalması üzerine militan işçi hareketleri kök salmaya başladı.⁶² 1894’te Selanik’i Manastır’a bağlayan bir demiryolu

⁶¹ Karpas, *Ottoman Population*, s. 166.

⁶² Khuri-Makdisi, *Eastern Mediterranean*, s. 154-56.

hattı açıldı, 1903'te ise Selanik'te liman tesislerindeki geliştirmeler tamamlandı. Bir arazi istimlak dalgası dışarıya kitlesel göçü teşvik etti. Konsolosluk kayıtlarına göre, sadece 1906'nın ilk yarısında Amerika Birleşik Devletleri'ne giren Makedonyalı sayısı 15 bini bulmuştu.⁶³

Sorunların çözümüne ilişkin bolca uluslararası öneri vardı, sultan ise durumu beceriksiz bir şekilde ele alıyordu. Vilayetler en radikal Osmanlı ihtilalci gruplardan bazılarında ev sahipliği yapıyordu. Makedonya'nın bağımsızlığına yönelik bir hareket şekillenirken, bir yandan da Yunan, Bulgar ve Sırp hükümetlerince desteklenen ihtilalci örgütler Makedonya'yı ilhak etmek istiyordu. Britanya, Berlin Kongresi döneminde ortaya attığı bir planla, Makedonya'ya Osmanlı birliklerinin tasfiyesi ve yeni vilayet sınırlarının belirlenmesinden sonra Hristiyan bir valinin yönetimi altında özerklik öngörmüştü. Avusturya ve Rusya, uluslararası mali gözetim ve Avusturya ve Osmanlıların müşterek olarak oluşturacağı bir barış gücü eşliğinde mütevazı reformlar öneriyordu. Abdülhamid bu plana onay verse de uygulamayla ilgili müzakerelerde mesafe katedilemedi. 1903'ten sonra bir dizi vahim saldırı gerçekleşti. Bunlar, Amerikalı bir misyonerin kamuoyunda büyük yankı yapan kaçırılma ve fidye karşılığında serbest bırakılması olayı, bir bombalama furysası ve Sırp kral Aleksandar Obrenović'in suikastı gibi olaylardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 baharında Makedonya'da birkaç suikast gerçekleştirdi. İngiliz konsolosluk kaynakları bir noktada siyasi suikastların her ay yaklaşık 100 can aldığını tahmin etmişti.⁶⁴

1907'de imparatorluğun dört bir yanında meydana gelen bir kuraklık, Sivas, Kayseri ve Erzurum'da ekmek isyanları,⁶⁵ cami ve kiliselerden başlatılan ciddi yağmur duası alaylarının oluşturduğu bir arka planda, Britanya Kralı Edward, Haziran 1908'de Reval'de Çar II. Nikolay'la buluştu. Ortalıkta Osmanlıları Makedonya'yı bırakmaya zorlayacakları yolunda dediko-

⁶³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği," ed. Okyar ve İnalçık, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 351-82, 361-62.

⁶⁴ *The Other Balkan Wars*, s. 32.

⁶⁵ Quataert, "Economic Climate of the Young Turk Revolution."

* Bugünkü Tallinn -çn.

dular dolaşıyordu. Osmanlı subayları harekete geçti. Resneli Niyazi Bey (Ahmed Niyazi), Enver Paşa (İsmail Enver) ve diğerleri birlikleriyle dağa çıktı ve gönüllü kuvvet toplamaya başladı. Biri, sultan hesabına çalıştığı bilinen bir casus olan Selanik karargâh komutanını öldürmeye çalıştı. Saray tarafından durumun kontrolünü ele almak üzere gönderilen Şemsi Paşa postanenin önünde güpegündüz faytona binerken İttihat ve Terakkici bir ihtilalci tarafından vurularak öldürüldü.⁶⁶ İsyan yayıldı, daha fazla ölümlü saldırı meydana geldi, isyancılar iki hafta içinde vilayetin kontrolünü ele geçirdi. Müzakere tekliflerini reddettiler ve İstanbul'a ilerleyeceklerini ilan ettiler. Sultan ödün vermeye zorlandı. Kânûn-ı Esâsî, 24 Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe girdi.⁶⁷ Eğer Osmanlı'nın Dağılma Savaşında atılan bir ilk kurşun varsa, o kurşun Şemsi Paşanın 7 Temmuz 1908'de Manastır'daki suikasta kurban edilmesi idi.⁶⁸ 600 yıllık bir imparatorluk parçalanıyor ve imparatorluğun çeşitli halkları, Türkler, Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Araplar, Güney Slavlar ve arzularını ihtilalin yönlendirdiği diğerleri şimdi onun mirasının denetimini eline almak için kıyasıya bir savaş veriyordu.

Uluslararası tepki gecikmedi. Bulgaristan bağımsızlık ilan etti. Yunanistan Girit'i ilhak etti. İstanbul'un bunları oldubitti olarak kabul etmesinin dışında fazla bir seçeneği yoktu. Ancak Bosna-Hersek'te durum biraz farklıydı. Hukuken hâlâ Osmanlı topraklarında olduğu için yeni bir Osmanlı parlamentosu, 30 yıllık Avusturya işgalini hükümsüz kılabilirdi.⁶⁹ Önce davranan Viyana ilhak ilan etti. Tam da aynı gece, Sırp Dışişleri Bakanı ve diğer öfkeli yetkililer, propaganda, kültürel etkinlikler ve vilayetleri karıştırmaya yönelik daha az masum faaliyetlere mali destek sağlamak için plan geliştirmek üzere Belgrad'da bir araya gelmişti. Franz Ferdinand'ı öldüren Gavrilo Princip, kendisi ve suç ortakları Güney Slav idealistlerine eğitim ve para sağlandığını doğruladı.⁷⁰

⁶⁶ Hanioglu, *Preparations for a Revolution*, s. 268.

* 21 Aralık 1918'e kadar devam eden İkinci Meşrutiyet döneminin başlangıcı –çn.

⁶⁷ Hanioglu, *Preparations for a Revolution*, s. 261-71.

⁶⁸ Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*, s. 464.

⁶⁹ Fay, *Origins*, c. 1, s. 373-74.

⁷⁰ Fay, *Origins*, c. 2, s. 80-84.

İstanbul'da imparatorluğu korumak isteyen isyancı subaylar bu doğrultuda somut planlar yapmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, örgütlü bir siyasi parti değildi. Güttükleri şey ideolojiden çok muhalif bir harbiyeli ve devlet memurları kuşağının müşterek bakış açısıydı. Grup olarak anti-klerik, materyalist, sekülerleştiriciydiler. Gidişata yön vermek istiyorlardı ancak fikirlerini bağdaştırma ve tutarlı bir vizyonu ifade etme konusunda Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve diğerleri gibi entelektüellere bel bağlamışlardı. Yine de dikkatlerini yöneltmelerini gerektiren acil sorunlar vardı. İhtilale eşlik eden grevler, ihtilalin başarısını mümkün kılan temel sosyal hınçları da açığa vurmuştu. Sarayın Temmuz 1908'deki isyanı bastırmak üzere Selanik'e gitme emri verdiği birlikler, gecikmiş ödemeleri nedeniyle İzmir'den hareket etmeyi reddetti.⁷¹ O yaz ve sonbaharda imparatorluğu bir grev dalgası sardı. Haliç-Adalar vapuru güzergâhında çalışan işçiler Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulmasından sadece günler sonra gecikmiş maaşları nedeniyle greve gitti.

Grevler eylül ayında imparatorluğun neredeyse bütün demiryolu sistemini kapattı. İşçiler daha iyi ücret ve –daha kısa çalışma saatleri ve daha emniyetli iş alanları gibi– daha iyi çalışma koşulları istiyordu; sınıf bilinçleri ve örgütlülükleri ise yetersizdi. Kendilerini koruyacak çalışma yasaları ya da grev fonlarının yokluğunda daha fazla dayanamazlardı. Şirketler işçileri işe geri döndürmek için zor kullanıyor ya da işten çıkarıyor ve yerine başkalarını alıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendilerini destekleyeceğine dair umutları hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı. İmparatorluk uluslararası kapitalist ağlara, İttihat ve Terakki'nin bir meydan okumaya girişecek desteği bulamayacağı kadar sıkı bir şekilde bağlıydı.⁷²

Karşıdevrim

Osmanlı ihtilalciler arasındaki çekişmeler Nisan 1909'da İstanbul sokaklarına döküldü. Aralık 1908'de Abdülhamid tarafından Çırağan Sarayında törenle açılan Meclis-i Mebusan'ın ilk birkaç ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti resmen bir parti olarak örgüt-

⁷¹ Hanioglu, *Preparations for a Revolution*, s. 269.

⁷² Ayrıntılar için bkz. Karakışla, "1908 Strike Wave."

Resim 7.6: Adana'nın Hıristiyan mahallesinde bir sokak, Haziran 1909. Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LOC-DIG-ggbain-50065.

lendi. "İttihatçılara" ulusal ekonomi politikası ve dinin kamusal hayattaki rolüyle ilgili muhalefet giderek daha yüksek sesle dile getiriliyor, serbestiyet kazanmış basın ise hiciv için bolca malzeme buluyordu.⁷³ İttihat ve Terakkî'de birçokları sekülerci olarak tanınıyordu; bazıları ateist, bazıları Bektaşî, bazıları ise Mason'du.⁷⁴ Nisan 1909'da (Rumi takvime göre 31 Mart) İstanbul'da Sultanahmet Meydanında Mevlid Kandiline denk getirilen bir miting şiddet olaylarına dönüştü. *İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti* adlı bir grup "şeriat" sloganları attı. Demokrasinin tehdit altına girmesi üzerine askeri birlikler ihtilali savunmak için başkent dışında pozisyon aldı. Makedonya'daki ordunun komutanı ve İttihat ve Terakki müttefiki Mahmud Şevket Paşa, sıkıyönetim ilan etti. Meclis-i Mebusan, şiddet olaylarıyla açık bir bağlantısı olmamasına rağmen Abdülhamid'i azletti ve yerine İttihatçılarla gizli bir mutabakatı bulunan Sultan V. Mehmed'i ya da diğer adıyla Mehmed Reşad'ı geçirdi.⁷⁵ *Kânûn-ı Esâs*'de değişiklik yapı-

⁷³ Brummett, *Image and Imperialism*, s. 15, 132-47.

⁷⁴ Küçük, *Role of the Bektashis*.

⁷⁵ Hanioglu, *Preparations for a Revolution*, s. 261.

larak sultanın statüsü meşruti monark haline getirildi, toplantı özgürlüğü ve grev hakkı sınırlandı ve gayri Müslimlerin askerlikten muafiyetine son verildi.

Şiddet başkentle sınırlı kalmadı. Ermeni karşıtı bağnazlığın var olduğu, İttihat karşıtı siyasetin ise yaygın taraftar bulduğu Adana'da 31 Mart olayıyla ilgili olarak gelen ilk haberler İttihat ve Terakki yönetiminin devrildiği yönündeydi. Planlı bir Ermeni ayaklanmasına ilişkin maksatlı bir dedikodu yayıldı.⁷⁶ Bir Ermeni marangozun, kendisine saldıran Türk eşkıyaları nefsimüdafaa amacıyla öldürmesinden sonra, saldırganların cenaze törenleri çığırından çıktı ve arbedeye dönüştü. Olaylara birinci elden tanıklık eden (daha sonra erken dönem Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili saygın bir tarih kitabı yazmıştır) Amerikalı Herbert Adams Gibbons, Ermeni tüccarları dükkânlarını kapatıp evlerine koşarken görmüştü.⁷⁷ Adana'da derinde yatan toplumsal ve dinsel gerilimler dehşet verici bir şiddete evrildi. Gibbons ve bir misyoner arkadaşı, bir güruhun iki Ermeniye gözlerinin önünde öldürülüşünü görmüştü. "Şehrin her tarafında sürekli ve kesintisiz silah sesleri ve katliamlarla" giderek şiddetlenen çatışma iki gün boyunca devam etti. Yakın köylerden Müslümanlar şehre akın etti ve gözü dönmüş Müslüman ulemanın tahrikiyle dalaşa katıldı. Kilikya boyunca, nefretle dolmuş Müslümanlar Ermeni komşularına saldırdı. Gibbons, 250 Türk gönüllünün Tarsus trenine el koyduğunu ve buradaki Ermeni mahallesini yok ettiğini bildiriyordu. Katliamı sona erdirmek üzere gönderilen birlikler tersine katliama ortak oldu.⁷⁸ Tahminen 25 bin Ermeni, 1850 Türk öldü.⁷⁹

İhtilal karşıtı bağnaz vaizler, softalar ve sufiler, meclisi şoka uğratmıştı. Katliamlar liberal Osmanlılar ve onların gayri Müslim müttefiklerinin sesini kısımış, savunmaya geçirmiş ve İttihat ve Terakki'nin dengesini merkez komitesindeki radikal sekülerler lehine değiştirmişti. Yarı resmi *Cemiyet-i Sufiyye* kuruldu, şeyhülislam da cemiyette fahri başkan olarak bulunuyordu.

⁷⁶ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 74-81.

⁷⁷ *New York Times*, 28 Nisan 1909.

⁷⁸ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 83-93.

⁷⁹ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 93-94.

* Merkez-i Umumi -çn.

Cemiyet, bir tarih kitabı yayımladı ve ilim dünyasının yaydığı dinginliğin herkesi akliselime davet edeceği umuduyla genel bir sufizm kütüphanesi oluşturmaya başladı.⁸⁰ Ancak mecliste bazıları tekkelerin tamamıyla kapatılmasını istiyordu. Bir mebus, derviş ve softalara karşı cihad çağrısında bulunulması gerektiğini söyledi, şimdiye kadar İslam ve Kuran'dan uzaklaşmışlardı. Celal Nuri İleri, *Târîh-i Tedenniyât-ı Osmâniyye (Osmanlı'nın Gerilemesinin Tarihi)* adlı kitabında, incitici bir üslupla, "Türk edebiyatının Mecnun'u ve delisi Fuzûlî, Arap edebiyatının İbn Arabî, Fars edebiyatının ise Hafız'dı" diye yazdı. Ona göre, Tasavvuf kitapları, "Medresede dolaşan, dişlerini zihinlerimize geçiren vampirler gibi"ydi.⁸¹

İttihad-ı Anasır

Sultan Mehmed Reşad'ın, Haziran 1911'de Makedonya ve Arnavutluk'a Osmanlı'nın sosyal çeşitliliğini desteklemek amacıyla yaptığı iyi niyet gezisi kamuoyunda büyük yankı uyandırdı.⁸² Yol boyunca kendisini alaylar karşıladı, adına koyunlar kurban edildi ve dualar edildi. Halka açık etkinliklerde etnik ve dinsel mutabakata vurgu yapılarak İttihatçıların çeşitli Osmanlı toplumları üzerinden ortak amaçları tarif etmek için kullandığı "İttihad-ı Anasır" şiarına saltanat desteği verildi.

İttihad-ı Anasır, karşıdevrim sonrasında İttihad ve Terakki'nin radikallerinin elinde toplum mühendisliği gibi görünüyordu. Partinin Merkez-i Umumisi, hicri 1290'larda, 1873-1882'in krizli onyılında doğmuş insanlarca yönetiliyordu; bunlar, gençliğe ve onun büyük değişiklikler yapma misyonuna güvenen genç insanlardı. Önemli isimler Enver Paşa (d. 1881) ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa (d. 1874), Sosyolog Ziya Gökalp (d. 1876), Tatar göçmeni tarihçi Yusuf Akçura (d. 1876, Ulyanosk), Celal Nuri İleri'di (d. 1881); 1869 Azerbaycan doğumlu Ahmet Ağaoğlu (namıdiğer Agayev) biraz daha yaşlıydı. Bazıları bizzat

⁸⁰ Kara, *Metinlerle*, s. 314-25.

⁸¹ Kara, *Metinlerle*, s. 315-16.

⁸² Ayrıntılar için bkz. Zürcher, "Kosovo Revisited."

* Unsurların Birliği. Osmanlıcılık düşüncesinin dayandırıldığı esas -çn.

etnik temizliğin kurbanı olmuştu.⁸³ Hem Müslüman takvasını hakir görebiliyor hem de gayri Müslimlere duyarsız olabiliyorlardı. Gerek İslami gerekse seküler Osmanlıcı ideallerin modern bir devlette sosyal uyum inşa etme kapasitesinden kuşku duyuyorlardı.⁸⁴ Standart eğitim hedefleri Türkçe dilinin ve Osmanlıca yazının kullanımını içeriyordu. Osmanlı siyasi yelpazesi üzerinde paylaşılan pervasızca kapitülasyon eleştirisi, parti çevrelerinde liberallerce lanetlenen devletçi ulusal ekonomi politikalarının savunulması olarak algılanabiliyordu. Parti kongrelerinde yapılan homojen bir “milli” topluma ilişkin müzakereler, işbirliği umutlarını –Kilikya’daki şiddet olaylarından sonra bile– korusan gayri Türk ve gayri Müslim üyeleri uzaklaştırmıştı.

Sultanın yaptığı gezide ise vurgu uyum görüntüleri ve sembolleri üzerineydi. Sultan Selanik’te bir sema törenine katılırken ihtilalin kahramanlarından Arnavut Resneli Niyazi Bey onurlandırıldı ve şehre tarihsel girişi yeniden canlandırıldı. Arnavut isyancılar toplu sadakat yemininden sonra affedildi. Kosova’da doğrudan Sırp saltanat ailesinin soyundan gelen biri sultana saygılarını sundu. Priştine’de Sırp Ortodoks ilahiyat okulunun korosu konser verdi. Köprülü’de tren istasyonunda ezbere şiir okuyan bir Müslüman kız taltif edildi, konuşma yapan bir Bulgar kıza ise masrafları tamamıyla saltanat tarafından karşılanmak üzere eğitim vaat edildi.

Sultanın maiyetine katılanlardan biri, Bitlis yakınlarından karizmatik genç vaiz Said Nursi’ydi.⁸⁵ 31 Mart olayından sonra İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin üyesi olarak hapsedilmiş ancak divanîharp tarafından aklanmıştı. Aslında Nursi’nin modernist kültürel fikirleri İttihad ve Terakki’nin erişmeye çalıştığı şeyi büyük ölçüde destekliyordu. Memleketi Kürdistan’ın ekonomik ve sosyal kalkınması için bir odak noktası olarak geliştirdiği bir doğu üniversitesi fikri Arnavut Müslümanlar arasında yankı uyandırdı, rengârenk Kürt giysisi ise çokkültürlü imparatorluk turunun temasına uyuyordu.⁸⁶ Turda sultana eş-

⁸³ Zürcher, “The Young Turks.”

⁸⁴ Shaw and Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 301-4.

* Bugün Veles –çn.

⁸⁵ Vahide, *Islam in Modern Turkey*.

⁸⁶ Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 101-4.

lik etme daveti, Şam'da kadim Emeviye Caminde o bahar başlarında verdiği dokunaklı bir vaaz sonrasında gelmişti. Nursi, "Altı Kelime" başlıklı vaazında, dinsel umuttan söz ederken Kur'an'daki bir ayetten alıntılıdığı *Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin* (39:53)⁸⁷ ibaresini kullanıyordu. Nursi, Arapça konuşan cemaati "İslamiyet milliyetinin kale-i kudsiyesinin nöbetdarları" olarak Türklerle saf tutmaya çağırdı. İndirgemeci modernist bir metaforla İslami toplumu hepsi de bir ürün üretmek üzere bir araya getirilmiş çok çarklı bir fabrikaya benzetti.⁸⁸ Gururlu ve iddialı Nursi tartışmadan besleniyor ve iktidara yakınlığın tadını çıkarıyordu. Osmanlı İslam cemaatinin sorunlarını teşhis etme konusundaki kabiliyetine inanıyordu. Ancak siyasete mesafeli duruyordu. Şam hutbesinin sonunda, "Hiçbir siyasetin haddi değil ki İslamiyet'i kendine alet etsin,"⁸⁹ diye hatırlattı. Saltanat turu sonrasında başkentte kalmayıp, eski bir medrese binasında üniversite kurma rüyasını geliştirmeye başlamak için topladığı mali kaynakla birlikte Van'a döndü.

"Yabancı Bir Nüfusun Topyekûn İmhası"

Balkanlara saltanat ziyaretinden üç ay sonra, 1911 Eylülü sonlarında İtalya, Trablusşam'a birlik çıkardı. Bu dönemden Yunan birliklerinin on bir yıl sonra İzmir'den tahliye edilmesine kadar geçen süre içinde Osmanlı İmparatorluğu neredeyse kesintisiz biçimde savaştaydı. İtalya, Libya'da savaşırken bir yandan da Çanakkale Boğazını koruyan iki kaleyi bombaladı ve Oniki Ada'yı işgal etti. Yemen'de İttihat ve Terakki yönetimine karşı bir isyan baş gösterdi,⁸⁹ Arnavutluk'ta ise bir ihtilal patlak verdi. 9 Ağustos 1912'de Gelibolu Yarımadası ve Kuzey Marmara kıyılarını bir deprem vurdu. Osmanlı basını 1100'den fazla kişinin öldüğünü bildirirken, bir hükümet raporuna göre 29 bin kişi evsiz kalmış, 100'den fazla köyde konut ve diğer binaların %60'ı

* Zümer, 39: 53 –çn.

⁸⁷ Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 94-99.

⁸⁸ Alıntı için bkz. Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 99.

⁸⁹ Blumi, "Thwarting the Ottoman Empire," s. 267-73.

[†] Mürefte-Şarköy Depremi –çn.

yıkılmıştı.⁹⁰ O sonbaharda Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ı içeren bir ittifakın başında Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan etti; Osmanlı toplumu da herkesçe malum fay hatları boyunca parçalandı.

Bu şartlar altında sivil demokratik yönetim, varlığı hissediliyorsa da cılız bir şekilde işlev görüyordu. Kendilerine *Halaskâr Zabitan* (Kurtarıcı Subaylar) adını veren bir grup, İttihat ve Terakki kabinesini devirdi ve iki yıldır toplanmayan Meclis-i Mebusan'ı dağıttı. Halaskâr Zabitan, İtalya'yla barış yapmaya çabalarırken Kuzey Afrika çölündeki birlikleri Makedonya ve Trakya'ya kaydırıldı. Aldığı bir dizi seri mağlubiyet sonrasında Osmanlı ordusunun direnci kırıldı. Ekim sonlarında Üsküp yakınlarında Sırlara, Edirne'nin doğusunda Kırkkilise [Kırklareli] ve Lüleburgaz'da ise Bulgarlara boyun eğdiler.⁹¹ Müslüman halk, henüz hafızalarda tazeliğini koruyan 1875-1878'in dehşetiyle Selanik'e doğru kaçmaya başladı,⁹² ancak Selanik de kasım ayında Yunanistan'a boyun eğdi. İstanbul'a yaklaşık 60 kilometre mesafedeki Çatalca'da Osmanlı savunması dayanırken, kolera ve dizanteri birlikleri kırıp geçiriyordu. Şehir sakinleri top atışlarının sesini duyabiliyordu.⁹³

İmzalanan mütareke sonrasında Osmanlı Avrupa'sından geriye Edirne, Yanya ve İşkodra dışında pek az yer kalmıştı ve bu üç yerleşim de kuşatma altındaydı. Halaskâr Zabitan'ın Edirne'nin bölünmesini teklif ettiğine inanamayan Enver Paşa ve diğer birkaçı bir hükümet toplantısını bastı,⁹⁴ sadrazamı vurarak öldürdü, yerine ise Mahmud Şevket Paşayı geçirdi. Savaşı yeni-

⁹⁰ Washington'a gönderilen Amerikan konsolosluk raporları, Osmanlı basınında yayımlanan resmi raporların çevriyazılarını içeriyordu. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (Türkiye'nin İçişleriyle İlgili Dışişleri Bakanlığı Kayıtları) 1910-1929, RG 59, National Archives (Ulusal Arşivler), Washington, DC, DS 867.48/0-150. Yayımlanmamış lisans tezindeki bu araştırma için Josh Speyers'a teşekkürlerimi sunarım.

⁹¹ Erickson, *Defeat in Detail*.

⁹² Pallis, "Racial Migrations," s. 317.

⁹³ Hall, *Balkan Wars*, s. 35-36.

⁹⁴ Babıâli Baskını. İttihat ve Terakki Fırkası önde gelenlerinin 23 Ocak 1913'te Babıâli'yi basarak iktidara el koymalarıyla sonuçlanan hükümet darbesi -çn.

den başlattıktan sonra Yanya ve İşkodra'yı hemen kaybettiler; Edirne mart sonunda Bulgarların eline geçti, Mahmud Şevket Paşa ise başarısız bir karşı darbe girişimi sırasında öldürüldü. Temmuz 1913'teki kısa ama kanlı II. Balkan Savaşında eski müttefikler birbirine saldırırken, Osmanlı Bulgaristan'a karşı birleşen diğer safa katıldı. Edirne kurtarıldı. Enver Paşa, ancak bu türden koşulların yaratabileceği bir şöhret kazandı ve Edirne "fatih" olarak sivrildi.

Carnegie Raporu

Edirne Osmanlı kontrolüne döndükten sonra *Le Jeune-Turc*,^{*} Bulgar işgali sırasında yaşanan mezalime ilişkin aktarımlar yayımladı. Yeni gelişmekte olan uluslararası barış ve silahsızlanma hareketinin öncülerinden Carnegie Barış Vakfı, konuyu soruşturmak üzere bir heyet tayin etti. Heyet üyeleri, II. Balkan Savaşının sona ermesinden hemen sonra, yaz sonlarında geldi. İhtilafı incelemek üzere yaklaşık bir ay harcadılar.

1914 başlarında yayımlanan Carnegie Raporu, ölçüsüz barbarlığı, savaş mahkûmlarına uygunsuz muameleyi ve sivil halka karşı işlenen mezalimi cesur bir şekilde ifşa ediyordu.⁹⁴ Vakıf, Osmanlıların Edirne ve Trakya'nın başka yerlerindeki Bulgar mezalimine ilişkin raporlarını doğruluyordu.⁹⁵ Bulgar ordusu başarılı olan kuşatma sonrasında Edirne'ye girdiğinde halkı ıhlıktan bir deri bir kemik kalmış şekilde bulmuştu. Tunca'da bir adada sıkışıp kalan mahkûmlar ot ve ağaç kabuklarıyla besleniyordu. Birçok Rum, Ermeni ve Yahudi şehir sakini şehri yağmalayan Bulgar askerlerine katılırken, Türk nüfus "sakin bir vakar" içinde ve misilleme korkusuyla "tek bir sözcük bile etmeden ne var ne yoksa alıp götürmelerine izin vermişti." Destansı istisnalar da vardı. Bulgar Binbaşı Mitov elinden geldiği yerlerde yağmayı durdurmuştu.⁹⁶ Cesur bir Yahudi, bir Bulgar askerinin savunmasız bir Türk esiri öldürmesini engellemeye çalışmıştı.

* İstanbul'da 1908'den 1918'e kadar Fransızca olarak yayımlanan gazete. Editörleri arasında Celal Nuri İleri de vardı -çn.

⁹⁴ *The Other Balkan Wars*.

⁹⁵ *The Other Balkan Wars*, s. 109-35.

⁹⁶ *The Other Balkan Wars*, s. 111-15.

Bulgarlar dört ay sonra Osmanlı ordusu yaklaşırken alelacele trenle kaçtı. Osmanlı ordusu henüz ortaya çıkmadan önce Bulgar birlikleri geri dönmüş, kapı kapı dolaşıp aralarından seçtikleri şehir sakinlerini dörtlü gruplar halinde birbirine bağlayıp Meriç Nehrinde boğmuşlardı.

Heyet üyeleri bunların “münferit ve tesadüfi olaylar olmadığına, ülkelerin kullandığı yöntemleri temsil ettiğine” dikkat çekti.⁹⁷ Raporları, bu savaşın tek başına orduların değil ülkelerin savaşı olduğunu ve bu ülkelerin halklarınca açıldığını bildiriyordu. “Bu silahlı çatışmaların, açık ya da örtülü, açıkça tasarlanmış ya da belli belirsiz hissedilmiş olsun,” diye yazdılar, “her zaman ve her yerde aynı olan amacı, kendilerine yabancı bir halkın topyekûn imhasıdır.”⁹⁸ Hiçbir taraf kendini sınırlamamış, hiçbir tarafa acınmamıştı. Yok olmanın eşiğindeki halkların çoğunluğu, yaklaşan tehlikeyi sezerek kitleler halinde kaçıyor; “Türklerin Hıristiyanlardan, Bulgarların Yunanlar ve Türklerden, Yunanlar ve Türklerin Bulgarlardan, Arnavutların Sırplardan kaçtığı... gerçek bir toplu göç”tü bu.⁹⁹ Geride kim kaldıysa zorunlu din değiştirme veya “terör yoluyla asimilasyon”a maruz kaldı.¹⁰⁰ *London Times* Müslümanların cebren vafiz edilmesine ilişkin tanıklıkları yayımladı.¹⁰¹

Makedonya’da, ikinci savaş sırasında, Yunan resmi yetkililer Bulgar ordusunun kuşatması altındayken Serez’in Bulgar sakinlerini katletti. Bulgarlar şehri ele geçirince Yunanları kıyıma uğrattı ve şehri yakıp yıktı. Yunanistan Kralı intikam amacıyla kişisel olarak Bulgar köylerinin bütünüyle yok edilmesi emrini verdi.¹⁰² Yunan kuvvetleri Ustrumca (Strumica) bölgesinde sistematik olarak 160’ın üzerinde köyü yaktı. Kilis şehrinde 1846 konut, 600’ün üzerinde bina ve 5 değirmen dahil 4725 bina harap edildi. Yunanlar, buradan Bulgar sınırına kadar kabaca 160 kilometrelik mesafe içinde bulunan 80’in üzerindeki köyün tümünü yakıp yıktı. Carnegie Raporunda yayımlanan Yunan savaş

⁹⁷ *The Other Balkan Wars*, s. 126.

⁹⁸ *The Other Balkan Wars*, s. 148.

⁹⁹ *The Other Balkan Wars*, s. 149, s. 154-55.

¹⁰⁰ *The Other Balkan Wars*, s. 165.

¹⁰¹ *The Other Balkan Wars*, s. 155.

¹⁰² *The Other Balkan Wars*, Ek C, s. 310-11.

posterleri, yüzlerinde eğlenir bir ifadeyle göz oyup benzeri diğer hunharlıklarda bulunan Yunan askerlerini gösteriyordu. Yunan askerlere ait 25 mektupluk bir koleksiyonda Bulgarlardan daha gaddar olmakla böbürleniliyordu. "Buradaki bütün köyler yakıldığı ve bütün sakinleri kaçtığı için" diye belirtiyordu biri, "sana yazmak için kâğıt bulamıyorum. Bütün köylerini yaktık, şimdi de bir Allah'ın kuluna rast gelemiyoruz." Bir başkası ise "Burada öyle şeyler oluyor ki İsa'dan beri görülmemiştir... Bunun sonunda nereye varacağını Tanrı bilir,"¹⁰³ diye yazmıştı.

Sırplar ve Türkler "genel duruma istisna oluşturmuyordu." Çağdaş sosyalist basında yayımlanan beyanlar Carnegie heyetince doğrulanıyordu. Barbarlık göğüs göğüse cereyan etmişti, tercih edilen silahlar ise tabanca kabzası, süngü ve tüfek dipçiydi. Kimileri kesilmiş organları ağızlarına tıktırılmış, kimileri şişe geçirilip kızartılmış halde, derileri soyulmuş, gözleri oyulup kulakları ve burunları kesilmiş cesetler bulunmuştu.¹⁰⁴ Subaylar emirlerindeki askerleri teşvik etmişti. Osmanlı hizmetindeki bir Hristiyan Arap, bir arkadaşına, "Yüzbaşılarının *açık ifadesinin* önce yakıp yıkmak sonra bütün erkekleri, daha sonra da bütün kadınları öldürmek olduğunu... ve kendisine verilen emirleri şahsen yerine getirdiğini," anlatmıştı. O da diğerlerinin yaptığını yapmıştı.¹⁰⁵ Heyet, "mutlak bir katiyetle," amacın halkların askeri yetkililer tarafından "sistematik bir planın icrası" dahilinde topyekûn imhası olduğu sonucuna vardı.¹⁰⁶ Türkler, Temmuz 1913'te Tekfurdağ'ını (Tekirdağ) yeniden ele geçirdiğinde, gönüllüler ve geri dönen Türk nüfus, şehri kendilerine geri teslim eden Bulgar temsilcisini katletti, şehri yağmaladı, 300'e yakın kişiyi öldürdü ve hayatta kalanlardan haraç aldı. Geri dönen Türk kuvvetleri Malkara yakınlarında onlarca Ermeni'yi katletti, evlerini yağmaladı ve ateşe verdi. Ermenilere ait dükkânlarda gizlenen mühimmat patlayınca yangın yayıldı. Ertesi gün, "pazaryerinde katledilen insanların cesetleri kilise avlusunda istiflenmişti."¹⁰⁷

¹⁰³ *The Other Balkan Wars*, Ek C, s. 307-14.

¹⁰⁴ *The Other Balkan Wars*, s. 137-47.

¹⁰⁵ *The Other Balkan Wars*, s. 127, 134; özgün kaynakta vurgu.

¹⁰⁶ *The Other Balkan Wars*, s. 130.

¹⁰⁷ *The Other Balkan Wars*, s. 128-30 ve Ek C, s. 348-49.

Balkan Savaşları deneyimi İttihat ve Terakki liderliği içindeki aşırılıkçı seslere avantaj sağladı.¹⁰⁸ "Avrupa'daki Türkiye," sınırları Edirne'de, Meriç ve Tunca'yla belirlenen Doğu Trakya'ya indirgenmişti. Sadece Makedonya kaybedilmemiş, Osmanlı'nın yeniden iskân süreçlerine, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'dan gelen yarım milyondan fazla mülteci nedeniyle aşırı yük binmişti. Balkan komşularla bir nüfus mübadelesine ilişkin müzakereler başlarken, İstanbul'daki Rus büyükelçiliği Britanya, Fransız, Alman ve Avusturya temsilcilerine doğu vilayetlerinde reform önerisi getirdi. Osmanlı hükümeti bu müzakerelerin dışında tutulsa da karşı önerilerde bulundu. Şubat 1914'te herhangi bir şekilde uygulama niyeti olmaksızın imzaladığı nihai antlaşmaya göre, Ermenilerin anlamlı bir nüfus oluşturdukları altı Doğu vilayeti her biri değişikliklere nezaret edecek iki Avrupalı müfettişin yönetimi altında iki yeni bölge halinde yeniden düzenlenecekti. Osmanlı hükümeti, antlaşmayı tamamen imparatorluktan geri kalan sınırlı varlığı parçalaması için Rusya'ya yapılan bir davet olarak görüyordu.¹⁰⁹ Talat Paşa tarafından yönetilen İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi, buna 1914'ün ilk yarısında ulusal bir Osmanlı Müslüman ekonomisine ilişkin planlarla karşılık verdi. Rum ve Ermeni tüccarlara yönelik bir gözdağı ve boykot kampanyası Marmara Bölgesinde 160 binden fazla Hristiyanı imparatorluğu terk etmeye zorladı. Belalı Arnavut göçmenler doğuya yerleştirilmek üzere mimlenirken,¹¹⁰ İttihat ve Terakki Fırkası liderleri arasında Anadolu'yu Hristiyan, Rum ve Ermenilerden homojenleştirme, "temizleme" konuşmaları yapılmaya başlanmıştı.¹¹¹

I. Dünya Savaşı

Balkan Savaşlarının tükettiği Osmanlı ordusu 1914'te başka bir büyük savaş kaldıracabilecek durumda değildi. II. Balkan Savaşından sonra bir Alman askeri misyonunun yakından ka-

¹⁰⁸ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 141-52.

* 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması -çn.

¹⁰⁹ Lewy, *Armenian Massacres*, s. 37-39.

¹¹⁰ Gingeras, *Sorrowful Shores*, s. 38-41.

¹¹¹ Akçam, *The Young Turks' Crime*.

tılımıyla başlatılan yoğun revizyon tamamlanmamıştı.¹¹² Enver Paşanın 1914 yazında Saraybosna sonrası saldırgan tutumuna aralarında savaşa dair mütevazı hedefler güden ve yabancı müdahalesinden kaçınma umudunda olan Sadrazam Said Halim Paşanın da bulunduğu diğer İttihat ve Terakki üyeleri muhalefet ediyordu.¹¹³ Almanlarla ittifak konusunda özellikle Enver Paşa kaynaklı saldırgan manipölasyon Osmanlı'yı Kasım 1914'te savaşa soktu. Osmanlı hükümeti Ermeni reformu antlaşmasını reddetti, Batılı güçlerle yaptığı kapitölasyon antlaşmalarını feshetti ve borç ödemelerini askıya aldı. Osmanlı ayrıca resmi olarak "cihad" ilan etti. 1914-1918'deki I. Dünya Savaşında silahlı kuvvetlerde 800 bin Osmanlı erkek hizmet altındaydı, Anadolu'daki Türk köylerinden gelenler en savaşçı askerlerdi. Araplar önemli ama daha az güvenilir; Müslümanlar gibi 1909'dan beri zorunlu askerliğe tabi olan Hristiyan Rum ve Ermeniler çoğunlukla destek görevlerinde, ulaşım ve istihkâm birliklerinde hizmet veriyordu.¹¹⁴ Ancak İttihat ve Terakki'nin yüksek rütbeli askerleri zayıf kararlar alıyordu. Mezopotamya'nın fazla hafif savunması Britanya kuvvetlerinin savaşın ilanından sonra günler içinde Basra'yı ele geçirmelerine neden olmuştu. Ordu yorgunluk ve yetersiz sayısına rağmen Kafkaslar ve Süveyş Kanalında yeni cepheler açtı. Her ikisi de fena halde başarısız oldu. Cemal Paşa ve ordusu, savaşı Suriye ve Filistin'in kaygı verici işgali içinde geçirdi. Arap asiler Hicaz'da isyan etti ve Britanyalılarla işbirliğine gitti. Savaş sonrasında kurulacak bir Arap krallığıyla ilgili vaatler, General Allenby'nin ilerleyişinin Osmanlı ordularını 1917 sonbaharında Suriye'den sürmesinden sonra Britanya'nın ikiyüzlülüğü nedeniyle suya düştü. Öte yandan, Osmanlı orduları 1915 baharında Çanakkale Boğazında İstanbul'u ele geçirmeyi ve Osmanlı İmparatorluğunu savaşın dışına çıkarmayı planlayan devasa bir İngiliz işgalini püskürttü. Çanakkale Boğazında savaş, İttihat ve Terakki liderliğini binlerce Yunan, Ermeni ve Arnavut'u bölgeden Anadolu'nun içlerine sürmeye yöneltti.¹¹⁵ İngilizler, saldırıları Gelibolu Yarı-

¹¹² Erickson, *Ordered to Die*, s. 9-12.

¹¹³ Erickson, *Ordered to Die*, s. 25-37.

¹¹⁴ Zürcher, *The Young Turk Legacy*, s. 167-87.

¹¹⁵ Gingeras, *Sorrowful Shores*, s. 43-46.

madası üzerindeki sağlam Osmanlı savunma hatlarının önünde kesilince Irak cephesini yeniden açtı ve Bağdat'a doğru ilerledi. Osmanlı savunması bir kez daha dayandı ve Britanya ordusunu 1915 sonlarında Kutü'l-Amare Muharebesinde bozguna uğrattı.

Ermeni Soykırımı

Ancak hiçbir şey iki Balkan savaşının kitlesel imha ve fiziki yıkım şablonunun Doğu Anadolu ve Güney Kafkaslar'da eşi benzeri görülmemiş bir insani felaket şeklinde sahnelendiği olayla kıyaslanamazdı.¹¹⁶ Ağustos 1914'te Batı Cephesinde savaş halinin başlamasıyla birlikte, Osmanlı ve Rusların Kafkaslar'da Ermeniler ve Müslüman halk arasındaki propaganda çalışmaları da bir süredir işlerlik kazanmıştı. Genel olarak halk tabakaları arasında pek coşku olmasa da milis örgütleri savaşa hazırlanıyordu.¹¹⁷ Kuzeybatı Anadolu'da Osmanlı Rumlarının müsadere ve tehciri devam ederken, İttihat ve Terakki'nin artık resmi olarak *Teşkilat-ı Mahsusa* adı altında örgütlenen karanlık ve bağlantısız paramiliter grupları da Doğu Anadolu'da Ermenileri tahliye edip katlediyor ve mülklerine el koyuyordu. Başlangıçtaki Ermeni kazanımları aralık ayında Enver Paşanın yönettiği büyük seferle geri alınmıştı. Lojistik zaafılar, kış koşulları, yetersiz iletişim ve Ermeni gönüllü birliklerinin geciktirici manevralarına bağlı olarak taarruzu koordine edemeyen Osmanlı gücü Sarıkamış'ta durdu.¹¹⁸ Felaket Osmanlı ordusuna çöktü. Çeşitli zayıat raporlarına göre yaklaşık 50 bin kişi muharebe sırasında ölmüş ya da yaralanmıştı, 7 bin kadar esir Ruslarca Sibirya'daki kamplara götürülmüş, birkaç bin kişi ise tifüs ya da soğuk havaya kurban olmuştu.¹¹⁹

Osmanlı'nın yenilgisi Ermeni direnişini canlandırdı. "Müslümanların müşterek Rus-Ermeni kuvvetlerince, Hristiyanların ise Osmanlı kuvvetlerince ayırım gözetilmeden katliyle" birlikte bir Rus karşı saldırısı başladı.¹²⁰ Talat Paşa İstanbul'da bütün

¹¹⁶ Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 103.

¹¹⁷ Bloxham, *Great Game*, s. 72-75.

¹¹⁸ Erickson, *Ordered to Die*, s. 52-62.

¹¹⁹ Erickson, *Ordered to Die*, s. 60-61.

¹²⁰ Alıntı için bkz. Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 66.

Ermeni güvenlik personeli ve hükümet yetkililerinin ihraç edilmesi emrini verdi.¹²¹ Osmanlı birlikleri Ermenileri firarlara misilleme olarak ve Ruslara yardım ettikleri gerekçesiyle katletti. Van vilayetinin valisi Cevdet Bey, "aşırı, rastgele, kinci şiddete karşı her türden sorun belirtisini" cezalandırdı.¹²² Cevdet Bey, eski bir valinin oğlu olarak Van'da büyümüştü ve Enver Paşanın kayınbiraderiydi.¹²³ Rus birlikleri Van vilayetinin doğusunda ilerlerken, 1600 kilometre batıda İngiliz kuvvetleri eşzamanlı olarak Çanakkale Boğazına saldırıyordu. Rus kuvvetlerine yenilen Cevdet Bey, Ruslarla gizlice işbirliği yaptıklarına ikna olduğu bölgedeki Ermeni köylerine saldırdı. Van'da, sonbahardan beri Ermeni paramiliter grupların hazırlıklarının merkezi olan Ermeni mahallesinde, Cevdet Beyin beklenen saldırısına karşı siperler kazılmıştı. Cevdet Bey 20 Nisanda kuşatmaya geçti.¹²⁴ Beş gün sonra itilaf devletleri Gelibolu'ya çıktı.

24 Nisan 1915'te İstanbul'dan Ermeni komitelerinin kapatılması ve liderlerinin tutuklanması,¹²⁵ evraka el konulması ve "halihazırda bulundukları yerlerdeki mevcudiyetleri tehlikeli olarak addedilen Ermenilerin kaçmalarına meydan verilmeden vilayet ve ilçelerdeki emniyetli yerlerde toplanması" emri gönderildi.¹²⁶ Aslında tehcirler, İngilizlerin Yunan kuvvetleriyle eşzamanlı olarak İskenderun'a yapması beklenen çıkarma nedeniyle Kilikya'da halihazırda nisan ayı başlarında başlatılmıştı.¹²⁷ Osmanlı ordusuna karşı herhangi bir ihtilalci faaliyet ya da mücadeleye fiilen dahil olunup olunmadığına bakılmaksızın Yukarı Dicle-Fırat'ın her tarafında kitlesel tehcirler gerçekleştirildi. Ermeni erkek, kadın ve çocuklar kasaba ve köylerinden toplanıp konvoylar halinde ve herhangi bir hayatı idame önlemi alınmaksızın tehcir edildi. Tehcirin merkezi olarak belirlenen Halep ve Suriye'nin diğer şehirlerinde, Suriye çölündeki Fırat

¹²¹ Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 59, n. 30.

¹²² Alıntı için bkz. Bloxham, *Great Game*, s. 78.

¹²³ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 228.

¹²⁴ Bloxham, *Great Game*, s. 76-78.

¹²⁵ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 251-59.

¹²⁶ Yayımlandığı makale için bkz. Sarıay, "What Happened on April 24, 1915?"

¹²⁷ Bloxham, *Great Game*, s. 80-83.

boyunca sıralanan Deyrû'z-Zor ve diğer birkaç yerde kamplar oluşturuldu. Bu kamplar toplu kıyım, gasp, yağma ve cebri ihtida olaylarına sahne oldu.¹²⁸

Dahası, tehciire maruz bırakılan binlerce kurban bu kamplara hiç ulaşamadı. Birçoğu açlık, susuzluk ve yorgunluktan öldü. Konvoylar sık sık Türk ve Kürt çetelerin saldırılarına uğradı ve yağmalandı, toplu kıyıma maruz kaldı. Erzurum'dan başlatılan tehcir bir "cinayet, tecavüz, sakatlama, insan kaçıırma ve hırsızlık orjisi"ydi.¹²⁹ Kemah Boğazında tepelere çekilen jandarmalar savunmasız insanların üzerine ateş açıp binlerce insanı katletti. Bir görgü tanığı şöyle bildiriyordu:

Birkaç gün sonra bir temizleme operasyonu oldu: Birçok çocuk hâlâ canlı olduğu ve ölmüş ebeveynlerinin yanında yöresinde dolandığı için, bunları toparlayıp öldürsünler diye çeteler gönderildi. Binlerce çocuğu toplayıp Fırat kıyılarına götürdüler, burada ayaklarından tutup başlarını kayalara vurdular. Çocukları, daha can çekişirlerken nehre fırlatıyorlardı.¹³⁰

Diyarbakır'a Mehmed Reşid adlı yeni bir vali atanmıştı. Doğumundan bir yıl sonra Rusya'nın Kafkaslar'ı fethinden kaçan bir Çerkez ailenin oğlu olan Mehmed Reşid Bey, görülmemiş bir terör dönemi başlattı. "Vatana hıyanet" saplantısı nedeniyle bütün yerel güvenlik yetkililerini kovdu, aşırılıkçılardan oluşan bir komite kurdu ve gizli silah ve kışkırtıcı kitap avına başladı. "Firarilerin" peşine düşerek birkaç hafta içinde Diyarbakırlı yüzlerce Hristiyan eşraf ve esnafı hapse attı, burada işkenceden geçirtti ve katlettirdi. İstanbul'un 24 Nisan genelgesini zevkle uygulayıp, Hristiyan nüfusun vilayetten toplu tehciirine nezaret etti. Konvoylar Musul'a götürölme bahanesiyle Dicle üzerinden keleklerle güneye indirildi. Bir mola yerinde ailelerine mektup yazmaları istendi, daha sonra Kürt milislerce katledilip nehre atıldılar.¹³¹ Binlerce Ermeni daha bu kez Ergani madenlerinde çalıştırılma bahanesiyle yola çıkarıldıktan sonra maden geçidine inen yarlardan aşağıya atıldı.¹³² Mehmed Reşid,

¹²⁸ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 625-79.

¹²⁹ Quoting Bloxham, *Great Game*, s. 86.

¹³⁰ Quoted in Bloxham, *Great Game*, s. 87.

¹³¹ Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 72-73.

¹³² Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 78.

eylülde Talat Paşaya çektiği telgrafta 120 bin kişiyi vilayetten tehcir etmeyi başardığını bildirdi.¹³³ Katliamların büyük bölümü Kürt paramiliter güçlerce yapılmış, ancak birçoğu da yağma ihtimalinin cazibesine kapılan sıradan Osmanlı Müslümanlarınca gerçekleştirilmişti. Mehmed Reşid akıl almayacak bir şekilde, sadece Ermenileri değil, bu yönde bir emir olmadığı halde Süryani Hristiyanları da öldürdüğü gerekçesiyle eleştirilere uğradı. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin ani kayboluşuyla ilgili bir soruşturma da başlatıldı. Nesimi, Ermenilere zarar vermeyi reddetmiş, Reşid emirlere karşı çıkan diğer memurlara yaptığı gibi onu da katlettirmişti.¹³⁴

Trabzon'da reformlarla ilgili tartışmalar nedeniyle zaten yüksek olan gerilim, Rus donanmasının Kasım 1914'te şehri bombalaması üzerine karşılıklı suçlamalara dönüştü. Eşraftan bir Ermeni, Rus gemilerine işaret vermekle suçlandı. Yerel jandarma, Vali Cemal Azmi'nin emriyle Rus casuslarının yanı sıra silah ve muhtemel Ermeni asker kaçağı araması yaptı. Önde gelen Ermenilerin tehciri, Bahaeddin Şakir'in Trabzon'a yaptığı bir ziyaret sonrasında hızlandırılarak genel bir sürgün ve talana dönüştü. Ermeni çocuklar için yetimhane oluşturmaya yönelik üstünkörü bir girişim, çocukların Türk ailelere verilmesiyle sonuçlandı. Birçok yaşlı ve yatalak Ermeni zehirlenerek öldürüldü. Bahaeddin Şakir'in bizzat kontrolünde olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın Trabzon birimi, teknelere doldurduğu insanları Karadeniz'e çıkarıp boğdu.¹³⁵

Ricat ve Mütareke

Kafkaslar'daki Rus askerleri 1917 devrimlerinden sonra bölgeyi terk edip ülkelerine dönmeye başladı. Osmanlılar savaşta daha önce kaybettikleri bütün toprakları geri alabildi ve Bolşeviklerle yaptığı Brest-Litovsk Antlaşmasıyla (Mart 1918) Kars, Ardahan ve Batum'u yeniden ele geçirdiler. Alman askeri liderliği Osmanlıları sert bir şekilde Makedonya'daki Bulgaristan cephesini tahkim etmeye ve Irak ve Filistin'de sayıları

¹³³ Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 85.

¹³⁴ Üngör, *Making of Modern Turkey*, s. 79-80.

¹³⁵ Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 467-93.

yetersiz olan kuvvetlerini ikmal etmeye çağırdı. Enver Paşa ise bunun yerine 1918 yazında Balkan cephesinden çekilen binlerce Osmanlı askerini doğuya aktardı. Osmanlılar eylülde petrol zengini Bakü'yü ele geçirdi, ancak bu ganimetin elde tutulması konusunda gerçekçi umutlar çok azdı ve gerektirdiği abluka diğer öncelikleri kaçınılmaz biçimde ikinci plana atıyordu. Filistin ve Makedonya'daki cephele, günler içinde birbiri ardına çöktü. Allenby, sayısal olarak ezici üstünlüğe sahip güçleriyle Filistin'deki Osmanlı savunmasını dağıttı. Mustafa Kemal Paşanın yetersiz sayıdaki kuvveti alelacele Halçp'c geri çekildi.¹³⁶ Trakya'da Fransız General Louis Franchet d'Espèrey'in komuta ettiği birlikler Bulgaristan'ın savunmasını kırıp ansızın savaşın dışına atmış ve İstanbul'a karşı vahim bir tehdit olarak ortaya çıkmıştı.

Jön Türk hükümeti,' Amerika Birleşik Devletleri'ne barış istemek amacıyla İspanya kanalıyla yaklaşıp da bir cevap alamayınca istifa etti. Yeni bir hükümet' bu kez talebi iletmesi için Kutü'l-Amare'de esir düşmesinden beri Adalarda nezaret altında tutulan General Charles Townshend'ı kullanarak ikinci kez denedi. Müzakereler sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. İtilaf devletleri Osmanlı ordularının terhis edilmesi ve silahsızlandırılmasını dayatıyor ve liman ve demiryollarının denetimi üzerinde hak iddia ediyordu. İtilaf devletleri anlaşmayla, belgede standart Avrupa normuna göre Ermeni vilayetleri olarak atıfta bulunulan "Vilayat-ı Sitte"nin yanı sıra güvenliklerinin tehdit altında olduğunu düşündükleri yerlere serbest müdahale hakkı elde etmişti.

Osmanlı liderliği mütareke hükümlerinin birkaçı konusunda endişelense de, savaşın bitişinin getirdiği rahatlıkla kıyaslandığında bu endişeler başlangıçta önemsiz görünüyordu. Osmanlı hanedanı ayakta kalmış, sultan ve halife tahtını korumuştur.¹³⁷

¹³⁶ Esas alınan kaynak için bkz. Dyer, "Turkish Armistice of 1918" ve Shuttleworth, "Turkey, from the Armistice to Peace."

* Talat Paşa hükümeti -çn.

* Ahmed İzzet Paşa hükümeti -çn.

* Arapçada "altı il." Doğu Anadolu'daki Osmanlı vilayetleri Erzurum, Van, Mamüretü'l-Aziz, Sivas, Diyarbakır ve Bitlis'in ortak adı -çn.

¹³⁷ Zürcher, "Ottoman Empire and the Armistice of Moudros," s. 266-75.

Ancak mütareke, Osmanlı ordularının binlerce genç insanın hayatı pahasına başarılı bir şekilde savunduğu şeyi bir imzayla elden çıkarıyordu. Osmanlı delegasyonu, Boğazlar işgal edilecek olmasına rağmen işgale sadece Britanya ve Fransız birliklerinin katılacağı, İstanbul'un ise işgal edilmeyeceği konusunda garanti aldığına inanıyordu. Ancak, mütarekenin imzalanmasından iki hafta sonra 50'den fazla Müttefik gemisi Boğazlara girdi, Çanakkale Boğazındaki kaleleri işgal etti ve İstanbul Limanına demirledi. Aralarında dört de Yunan savaş gemisi vardı. Osmanlı'nın protestolarının bir yararı olmadı; 8 Aralıkta, İstanbul yabancı askeri yönetim altına girdi. Temsilcilerinin 1882'den beri Mısır'ın Britanyalı valilerine verilen "Yüksek Komiser" unvanını kullanması göz önüne alındığında İngilizlerin niyeti yeterince açık görünüyordu. Şubat ayında İstanbul'a beyaz bir atın üzerinde giren General d'Espèrey, heyecanlı bir Osmanlı Hıristiyan ve Yahudi kalabalığı tarafından karşılandı.¹³⁸ Ortalıkta Ayasofya'nın yeniden bir kiliseye dönüştürüleceğine ilişkin coşkulu rivayetler dolaşıyordu.¹³⁹

İmparatorluğun Bölüşülmesi

1919'un bahar ayları başlarında Paris'teki barış konferansından Osmanlı topraklarının Avrupalı sömürge imparatorlukları arasında dağıtılacağı haberleri sızmaya başladı. Bunların ayrintılı mülahazaları Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşmasında resmileştirildi. Koşullar şoke ediciydi. Osmanlı ordusu çoğu jandarma olmak üzere 50 bin askerle sınırlanacak ve İtilaf Devletlerine mensup komutanların yakın gözetimi altında bulunacaktı. Osmanlı donanması sıkı sıkıya denetlenecekti. Kapitülasyonlar tekrar yürürlüğe girecek, Osmanlı'nın borcunun tahsili ve Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin önemli veçheleri bir Müttefik heyetinin denetimine girecekti. Anadolu-Bağdat Demiryolu ve Kilikya'da Mersin, Tarsus ve Adana'yı bağlayan demiryolu hattı Avrupalı yatırımcıların oluşturduğu bir konsorsiyumca işletilecekti.

¹³⁸ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, 1717-18.

¹³⁹ Goldstein, "Holy Wisdom."

Osmanlı hükümeti, savaş sonrası şekillenecek siyasi mu-
tabakata temel teşkil etmek üzere Arap halkının ulusal irade-
sini destekleyeceğini vaat etmiş olmasına karşın varolan ko-
şullarda sultanla Araplar arasında anlamlı bir ilişkinin sür-
dürülmesi imkânsızdı. Filistin, Suriye ve Irak işgal altındaydı
ve birbiriyle çelişen bütün savaş dönemi antlaşmalarında tek
ortak noktaları Avrupa'nın Akdeniz'den Basra Körfezine kadar
sömürgeci denetimi olan İtilaf Devletlerinin insafına kalmıştı.
Mondros Mütarekesini Kuzey Mezopotamya'da daha mürekke-
bi kurumadan ihlal eden Britanya birlikleri, Kasım 1918'in ilk
birkaç gününde Musul'u sayıca eksik Osmanlı birliklerinden
almak üzere –Osmanlı Ordusu, mütarekeye 15 Kasımda sonra-
dan yapılan bir eklemeye, Musul'u boşaltmaya ve ağır silahla-
rını teslim etmeye zorunlu tutulmuştu– kuzeye yöneldi. Böylece
Musul da Osmanlı denetiminden çıkıyordu. Amerikan Başkanı
Woodrow Wilson'ın, bölge haklarının ne tür bir yönetim arzu
ettiğinin araştırılmasına yönelik bir müttefikler arası heyet
kurulması projesi pek ilgi görmedi. Amerika, Henry Churchill
King (Oberlin College'ın başkanı) ve sanayici Charles R. Cra-
ne'in başkanlık ettiği ve aralarında Robert College'tan Profesör
Alfred Howe Lybyer'ın da bulunduğu bir heyeti görevlendirdi.
İngiltere, heyet üyelerini ve bir yazman –barış konferansında
delege olan Arnold J. Toynbee– seçse de göndermedi. Fransızlar
ise hiçbir adım atmadı. Durumun yıldırmadığı King ve Crane,
1919 yazında saha çalışmasını yaptılar ve tamamıyla beklendi-
ği gibi, Arap nüfusun bağımsızlık istediğine ilişkin bir sonuçla
geri döndüler. Araplar yabancı mandası altında yaşamak zo-
runda kaldıkları takdirde manda yetkisinin Amerika'da olması-
nı istiyordu. King ve Crane, Ermenistan üzerinde bir Amerikan
mandasının tesis edilmesini savunsa da Kafkaslar'da fiilen bir
kamuoyu anketi yapmamışlardı. Raporun bütünü sümen altı
edildi.¹⁴⁰

1920 baharında İtilaf Devletlerinin San Remo'da imzaladı-
ğı bir anlaşma, Arap ülkelerini İngiliz ve Fransız yönetimi al-
tındaki kolonyal “mandalara” bölerken, bağımsızlık vaatlerinin

¹⁴⁰ Howard, “An American Experiment in Peace-Making.”

peşinde Britanya'nın savaş faaliyetlerine katılan ve Şam'da bağımsız yerel hükümetler oluşturmak üzere bir araya gelen Arap liderleri hayal kırıklığına uğrattı. Suriye'deki İngiliz birlikleri Fransızların lehine çekilirken, Batı Suriye şehirleri, Yukarı Fırat'taki Cizre Ovasının bir bölümüyle birlikte Suriye'nin Fransız mandası altına girdi. Lübnan Dağının her iki yanında, bir kıyı ovası, Lübnan Dağı, Bekaa Vadisi ve Cebel'üş-Şarki Sıradağlarından oluşan küçük bir bölge Fransız Lübnan Mandası olarak ayrıldı. Britanya birlikleri, Şeria Irmağında ikiye bölünen ve iki Britanya Mandası altına giren Filistin'de kaldı. İngiltere, Ürdün'ün batısında, Kasım 1917 Balfour Bildirisiyle Yahudilere bir yurt yaratma vaadini yerine getirdi. Maverai-Ürdün olarak anılan Doğu Şeria bölgesi Balfour Bildirisi'nin hükümlerinden muaf tutuluyordu. Sonunda Musul, birlikte Britanya Irak Mandasını oluşturan Bağdat ve Basra'ya iliştilirdi. Bütün bu sömürgeci düzenlemelere anında ve şiddetli yerel direnç büyük oranda denetim altına alındı ve bastırıldı. Yerli Arap liderler İç Anadolu ve Kafkaslar'da şekillenmekte olan Osmanlı direnişinin liderleriyle ittifak kurmaya çalıştı.¹⁴¹

Sevr Antlaşması, geri kalan Osmanlı topraklarının bölünmesini dayatıyordu. Doğu Trakya, İzmir ve Ege kıyıları Yunan idaresi altına sokuldu. Beş yıl içinde yapılacak bir halk oylamasıyla İzmir ve çevre bölgesinin kalıcı olarak Yunanistan Krallığına ilhak edilip edilmeyeceğine karar verilecekti. Bir Amerikan mandası altına girmesi beklenen ve kesin sınırları ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından belirlenmek üzere Karadeniz'e kıyısı olan bağımsız bir Ermenistan yaratıldı. İtalya'ya Oniki Ada, Kuzeybatı Anadolu'daki Zonguldak kömür madenleri, Antalya civarındaki Akdeniz sahili ve Konya dahil İç Anadolu'da bir "özel imtiyaz" verildi. Fransa Kilikya'da, Urfa ve Mardin'e kadar uzanan benzer bir "özel imtiyaz" aldı. Osmanlı sultanına kalan tek bölge, İstanbul şehri ve Marmara boyunca küçük komşu topraklardı.

¹⁴¹ Kayalı, *Arabs and Young Turks*, n. 193.

Kutu 7.4: Amiral Mark L. Bristol

Amerikan Yüksek Komiseri, İstanbul'a Şubat 1919'da geldi ve USS *Scorpion*'da karargâh kurdu. Gemi (*New York Times*'ın *Bridge* eki editörünün daha sonra anlattığı hikâyeye inanılacak olursa) Kıdemli Yüzbaşı, Talat Paşayı iskambil oyununda yendiği için, savaş boyunca bir nöbetçi personelle birlikte İstanbul'da demirli kalmıştı. Fotoğrafta Bristol'ün yanında görülen Amerikalı seyahat yazarı Frank G. Carpenter, İstanbul'a Ağustos 1923'te özel sekreteri Ambrose Kelly'yle birlikte gelmiş ve Halife Abdülmecid'le tanışmak için yardımını istemişti.^a

Resim 7.7: Admiral Mark Bristol (solda). Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-USZ62-131129.

^a Truscott ve Truscott, *Bridge Book*, 14-17. Referansı, Spencer Cone'ın yayımlanmamış lisans tezine borçluyum.

Osmanlı Müslümanlarının Ulusal Direnişi

Antlaşma hâlâ resmi imzayı beklemesine karşın Yunanistan, İtalya ve Fransa taleplerini yerine getirmek üzere Mayıs 1919'da harekete geçti. İtalyan birlikleri Antalya ve Bodrum'u işgal etti. Fransa, Adana ve Çukurova'nın Suriye'de kendi payına düşen varlıklarla komşu olan geri kalan kesimini işgal etti ve Ermenileri bir tür yerel milis olarak silahlandırmaya başladı. Yunan birlikleri İzmir'e çıktı ve topyekûn bir işgale başladı. Arap vilayetlerindeki deneyim, Osmanlı halkına sırf genel infialin yeterli olmadığını göstermişti. Sömürge yönetimine direnebileceği yeterince silahlı gücün kaldığı yegâne yer Kafkaslar ve Ankara'nın doğusunda kalan İç Anadolu platosundaydı. Acilen gönüllü milis çeteleri oluşturuldu ve Osmanlı ordusunun kalıntıları imparatorluğu korumak üzere yeniden toplandı.

Başkentte Kaos

Osmanlı başkentinde işler görünürde eskisi gibi devam ediyordu ancak gerçekte hiçbir şey aynı değildi. Sultanın miskin hükümeti ile Osmanlı tebaası arasında bir tür duygusal çatlak oluşmuştu. Melankolinin kuşattığı hanedan, İtilaf güçleri daha yeni imzalanmış anlaşmanın koşullarını kasten tanımıyor olsa bile varlığını sürdürmenin en emin yolunun İtilaf taleplerine itaat etmek olduğuna inanıyordu. Ne var ki savaşın yok ettiği dünyanın harabeleri arasında yaşayan vatandaşlar giderek ve değişen ölçülerde farklı türden bir akıbet hayal ediyordu.

Ateşli bir sömürgecilik karşıtı olan Amerikan yüksek komiseri Amiral Mark Bristol, muktedirleri rahatsız edecek az şey yaparken şehrin yoksullarını cezalandıran İtilaf ablukasının yararlılığını sorguladı.¹⁴² Bristol'ün gerek İngiliz gerekse Türk adamları ödemelerini altın olarak alıyordu, ancak dolaşımda gümüş ya da bakır bozukluk yoktu, sadece eprimiş küçük kâğıt banknotlar vardı.¹⁴³ Tramvaylar kasım ayından beri çalışmıyordu. Pazarlarda taze et ve balık, meyve ve sebze gibi yiyecekler

¹⁴² LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," Kont. 325-19, Bristol'den Dışişleri Bakanlığına, 12 Şubat 1919

¹⁴³ LOC, Mark Bristol Belgeleri, "War Diaries," Kutu 1, "Weekly Report," 2 Şubat 1919, s. 3.

bulunsa da pahalıydı. Romanya'nın Constanta şehri ya da İngiliz denetimindeki Bakü'den gelen petrol, Haydarpaşa İstasyonunda bir yıl önce meydana gelen büyük patlama ve İtilaf güçlerinin kendi adli komitesinin aksi yöndeki kararına rağmen Osmanlı'nın vergilerinden kaçınmak amacıyla, kaygı verici bir biçimde kıyının açığında,¹⁴⁴ işgal güçlerinin Boğazdaki yük mavnalarında tutuluyordu.¹⁴⁵

İstanbul'da bir zamanların seçkinleri, kayıpların kederini paylaşmak üzere bir araya geldi. Toplantıya katılanlardan biri, annesinin Boğazdaki Bebek'te bir evi bulunan eski Mısır hidivi Abbas Hilmi'ydi; savaşın başında zorla istifa ettirilmişti. Bir başka katılımcı, şimdiki hidiv I. Fuad'ın ilk eşi Prenses Şivekâr'dı. Eski İran şahı da Bebek'te yaşıyordu. Rıza Şah'ın Kaçar hanedanını tahttan devirmesi üzerine İran'dan Hindistan ve Mısır yoluyla kaçan oğullarından biri de eski şaha eşlik ediyordu.¹⁴⁶ Makamı Şerif Hüseyin bin Ali tarafından ele geçirilen eski Mekke emirinin iki oğlu da toplantıdaydı. Bolşevik karşıtı mağlup Rus generalleri, önce Denikin daha sonra ise Wrangel olmak üzere 1920'de İstanbul'a sığınmış, çok sayıda muhtaç, acınası durumdaki Rus soylusunu da peşlerinden sürüklemişti.

Ancak daha büyük sefaleti, Batı Avrupa'nın dört bir yanında savaşın yıkıntılarından çıkıp yaşlı başkentini yolunu tutan sıradan insanlar yaşıyordu. Şehir hem Rus iç savaşından hem de Bolşeviklerle yeni palazlanmaya başlayan Maveray-ı Kafkas Cumhuriyetinin orduları arasında, 1918 kışı ve 1919 baharı arasındaki gerçekleşen savaştan kaçan sığınmacılar için bir geçiş noktasında yer alıyordu. Mütareke sonrası hâlâ sahada olan Osmanlı birlikleri, birleşik Rus ve Ermeni kuvvetlerinden önce geri çekilirken besi hayvanları, gıda stokları ve tarımsal edevatı da beraberlerinde götürmüş, binlerce Ermeni sığınmacıyı muhtaç ve açlığa mahkûm halde bırakmıştı.¹⁴⁷ Sonraki yaz bütün Doğu Karadeniz boyunca, Van Gölüne kadar uzanan geniş

¹⁴⁴ LOC, Mark Bristol Belgeleri, Kont. 3, "War Diaries," 21 Şubat 1922, s. 1-5.

¹⁴⁵ Zürcher, *The Young Turk Legacy*, s. 183.

¹⁴⁶ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 3, "War Diaries," 25 Ağustos 1921, s. 4-5.

¹⁴⁷ "Outline of Items of Interest Bearing Upon Local Conditions" (Kont. 2392-19), LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," 13 Nisan 1919 tarihli rapor.

çaplı bir kıtlık yaşandı. İstanbul'a Constanta, Trabzon, Samsun, Batum, Odesa ve Güney Ukrayna'dan deniz ulaşımına erişimi bulunan mülteciler geldi. Müttefiklerin yardım çalışmaları bu limanlara un ve gıda maddesi sevkiyatına odaklanıyor, ikmal malzemeleri bazı durumlarda da Kuzey Irak ve Yukarı Fırat'ta Britanya'nın denetimindeki güzergâhlar üzerinden iç kesimlerdeki kasabalara ulaşıyordu. Britanya, yaz başları itibarıyla petrol zengini Bakü'nün yanı sıra Tiflis, Batum ve bu şehirleri birbirine bağlayan demiryollarını kontrol ediyordu. Fırsattan yararlanan Amiral Bristol, kendi sözcükleriyle "siyasi anarşinin parlak örnekleri olarak"¹⁴⁸ üç yeni Transkafkas cumhuriyetinin –Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan– ortaya çıktığı bölgeyi ziyaret etti.

Sığınmacılar İstanbul'a aktıkça hastalık, özellikle grip, çiçek hastalığı ve tifüs, bu arada Müttefik askerleri arasında görülen zührevi hastalıklar da her tarafa yayılmıştı.¹⁴⁹ Barış antlaşmasının taleplerini önceden tahmin eden sultanın hükümeti Anadolu'dan Rum ve Ermeni tehcirinin durdurulması emrini verdi ve bu nüfuslar üzerine veri toplamaya başladı.¹⁵⁰ Hristiyanların yanı sıra Balkanlar'dan sürülüp Constanta'dan gemiyle ulaşan ya da Rusya'daki iç savaştan Kırım limanları vasıtasıyla kaçan veya Kafkaslar'daki savaştan kaçan bir milyonun üzerinde Müslüman sığınmacı ve yurdundan edilmiş insan vardı. Sığınmacıların gözetim sorumluluğu *Aşâir ve Muhâcirin Müdürîyet-i Umumiyesi*'ne verilmiş olsa da sultan artık kendi yurdunun yegâne efendisi değildi. Bu koşullar altında ister diğerkâm, ister kendi çıkarlarını gözetiyor olsun, verdikleri emirlerin uygulanması mümkün değildi. Para yoktu. İstanbul hükümeti kendi gelir kaynaklarına erişimini kaybetmişti ve memurlarına ödeme yapmakta güçlük çekiyordu.¹⁵¹ Başkent ve Anadolu arasındaki zayıf iletişim hatları Mart 1920'deki Britanya işgaliyle tamamen

¹⁴⁸ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," Kont. 4052-19, bölümler III-IV, s. 1.

¹⁴⁹ Sıhhiye subayının raporu için bkz. LOC Bristol Belgeleri, "War Diaries," Kutu 1, 11 Şubat 1919.

¹⁵⁰ Shaw, "Resettlement of Refugees."

¹⁵¹ Shaw, "Resettlement of Refugees," s. 63, n. 25. Ayrıca bkz. LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 2, 14 Ocak 1921, bölüm 3, s. 3.

kesilmiş, Yunan ve İngiliz askeri hatlarının gerisindeki koşullara ilişkin temel malumata ulaşılmasını bile imkânsız hale getirmişti. İstanbul hükümetinin hiçbir söz sahibi olmadığı yakın Marmara bölgesinin sınırlı bölümlerinde geri dönen Rum ve Ermeni nüfusları yeniden yerleştirme girişimleri yoğun ve bazen şiddet içeren direnişle karşılaştı. Sığınmacıların arkalarında bıraktığı evleri birçok vakada Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'dan zorunlu göçe tabi tutulan ve yeni evlerini eski evleri kendilerine verilmediği sürece boşaltmaya niyeti olmayan Türk muhacirler tarafından işgal edilmişti. Geri dönen Hristiyan sığınmacılardan bazıları Müttefik güçlerin nezareti altında rahipleri tarafından silahlandırıldı. Ölümüne çatışmalar meydana geldi.¹⁵² Barış konferansına katılan rical bölgede Hristiyan devletleri tesis edilmesini değerlendirirken, devasa bir propaganda makinesinin yabancı basın ve yerel Rum ve Ermeni yayımlarında bu yeni uluslar için söylemsel altyapıyı hazırladığı tabii ki herkesin malumuydu.

Olağanüstü çetrefil durumlar kişisel kimlik ve inanç arasındaki bütün sınırları belirsizleştirmişti. Savaş binlerce dul, on binlerce yetim yaratmıştı. Bir yanda misyonerler ve yardım örgütleri arasında, diğer yanda ise İstanbul hükümeti, İtilaf hükümetleri ve mağdur nüfuslar arasında gerilimler ortaya çıkmıştı. Hristiyan kadın ve çocuklar Müslüman yardım örgütleri ve evlerindeydi; Hristiyan kadınlar Müslüman erkeklerle evlenmişti; Müslüman kadın ve çocuklar kendilerini Hristiyan yardım örgütlerinde ve evlerinde bulmuştu. Bazıları oldukları yerde kalmak istiyor, bazıları ise istemiyordu. Müslüman halk, Hristiyan yardım örgütlerinin Hristiyan sığınmacılara iltimas göstermesine içerliyor ve Hristiyan yardım faaliyetleriyle işgalci yabancı ordular arasında yakın ilişki görüyordu.¹⁵³ Amerikalı misyoner ve yardım çalışanlarını ihtiyaç sahibi Hristiyanların yanı sıra ihtiyaç sahibi Müslümanlara da yardım etmeye ikna etmek için hatırı sayılır bir zaman harcayan Amiral Bristol, Amerikalıların mütarekeden sonraki dört yılda bölgeye yardım

¹⁵² Shaw, "Resettlement of Refugees," 74-75.

¹⁵³ Shaw, "Resettlement of Refugees," 65-74.

için yaklaşık 70 milyon dolar harcadığını tahmin ediyordu.¹⁵⁴

1919 başlarında İttihatçıların savaş suçlarının yargılanmasına yönelik hazırlıklar devam ediyordu. Ermeni soykırımıyla en çok ilişkilendirilen üç İttihat ve Terakki lideri Talat, Enver ve Cemal Paşa mütareke ilan edilir edilmez bir Alman denizaltısıyla kaçmış ve Kırım'a gitmişti. Üçü de sonraki birkaç yıl içinde şiddetin kurbanı oldu. Duruşmalar Nisan 1919'da başladı. Mayıs sonu itibarıyla 67 mahkûmun Malta'ya sürüldüğünü çok az kişinin fark edebilmesinin nedeni, İzmir'in Yunan birliklerince işgaliyle ilgili haberlerin bunun sadece günler öncesinde İstanbul sokaklarına ulaşmış olmasıydı. Nümayişler haftalarca devam etti. Meclis-i Mebusan, Ocak 1920'de büyük bir görkemle açılırken sultanın nutku daha fazla reform vaat ediyordu. Çoğunluğu o dönemde örgütlenmekte olan direniş hareketine karşı güçlü duygular besleyen vekiller mecliste çok uzun süre kalmadı. Britanya birlikleri Mart 1920'de şehri yeniden işgal etti ve mebuslara yol verdi. Birçok mebus tutuklanmamayı başarıp herkesin ülkenin kaderine karar vereceğine kani olduğu direnişe katılmak üzere şehri terk etti. *Chicago Daily*'den L. E. Brown gibi gazeteciler, başkenteki aktiviteyi büyük ölçüde önemsiz buluyordu. Anadolu'ya gitmek için geçiş belgeleri almaya çalıştılar.¹⁵⁵

Direniş Savaşı

Rum Metropolit'i'nce açıkça kutsanan ve muzaffer İtilaf güçlerinin desteğini alan Yunan birlikleri, İzmir'i 15 Mayıs 1919'da işgal etti. Fransızlar, İtalyanlar ve İngilizler, Yunan yönetimiyle birlikte mutat işlerine geri döndü ve artık yerel ekonomi için ne denli tahripkâr olduklarını görebilen Yunan yüksek komiserinin protestoları arasında kapitülasyonları dayattı.¹⁵⁶ Yunan

¹⁵⁴ Örneğin İstanbul'daki ilk haftasında Robert College'daki bir toplantıyla ilgili notları için bkz. LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," 7 Şubat 1919. 70 milyon \$ rakamı için bkz. LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 4, "War Diaries," 12 Eylül 1922.

¹⁵⁵ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," 9 Nisan 1920.

¹⁵⁶ Horton'dan Stanav'a, Teslim Alınmış Rapor, MISC 1699, 31 Mayıs 1920. LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 72, dosya "Ottoman Empire, Commercial, January–December 1920."

birlikleri birkaç gün sonra Batı Anadolu'ya ilerlemeye başladı. Bu sırada Türk eşraf kaçtı, düzenli Türk birlikleri ve jandarmalar firar etti ve Rum nüfus Türklerin evlerini yağmaladı.¹⁵⁷ Üç yıl önce tehcir edilen kimi Rum ve Ermeniler sonbahardaki mütarekeden itibaren dönmeye başlamışlardı ve eski evlerini geri alıp eski hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeye çalışıyorlardı.¹⁵⁸ İzmir'in işgali ve Yunan birliklerinin iç bölgelere kararlı ilerleyişi Rum cemaatler arasında heyecan yaratmıştı. Bir ay sonra Karadeniz'in doğu ve güney kıyılarında bulunan Amiral Bristol, Trabzon'da açıktan geçen bir Yunan hücumunun "Rum halk ve özellikle de Rum piskoposlarca abartılı sevinç gösterileri ve kutlamalarla karşılandığını" bildirdi. Rum mülteciler, Rusya'dan Trabzon ve Samsun'a dönüyordu. Binlercesi daha Novorissisk'te geri dönüş için Britanya'dan izin bekliyordu.

Sarayın sadık kullarının desteğinden tamamıyla yoksun olduğu anlamına gelmese de,¹⁵⁹ Rumların eylemleri Müslüman Osmanlı nüfusu arasında büyük bir tepki uyandırmıştı. İstanbul'da Atmeydanı'ndaki bir mitingde Üsküdar Amerikan Kız Kolejinin ilk Türk mezunu ünlü roman yazarı Halide Edib, Sultanahmet Caminden kalabalığa hitap etti.¹⁶⁰ Protestocular, ABD Başkanı Wilson'ın on dört maddelik ilkelerini, hem ulusların kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili görüşleri hem de ilkelerin on ikinci maddesi olarak Osmanlı İmparatorluğunun nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bölümlerinde "egemenliğin güvence altına alınması" gereğine yaptığı özel vurgu nedeniyle övdü. Rumların haziran sonlarındaki Ramazan Bayramında bir gösteri düzenleyeceği yolunda dedikodular dolaşıyordu. Yunan birlikleri yeniden Çatalca'ya çekilmeden önce Trakya'da demir-

¹⁵⁷ Bkz. "Interallied Commission of Inquiry on the Greek Occupation of Smyrna and District," başlıklı rapor, s. 14, LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 77, ilgili dosya "Smyrna Inquiry 1919." Bu, Rapport de la Commission Interalliée d'enquête sur l'occupation Grecque de Smyrne et des territoires adjacents, başlıklı raporun daktilo edilmiş İngilizce çevirisidir, t. y., bu metin de dosyaya dahil edilmiştir.

¹⁵⁸ Gingeras, *Sorrowful Shores*, s. 52-54.

¹⁵⁹ Gingeras, *Sorrowful Shores*, s. 81-135.

¹⁶⁰ Edib, *Turkish Ordeal*, s. 20-26.

yolu hatlarını işgal etmişti ve İstanbul'un saldırıya uğrayabileceği yönünde bir korku vardı.

Her yerde peyda olmaya başlayan "milli hakların savunulmasına yönelik cemiyetlerin" sayısı yirmiyi aşmıştı. "Milli" kavramı artık gerek Türk gerekse Kürt, mütarekeyle belirlenen sınırların gerisindeki toprakların Ermeni ve Rumlara teslimine direnen Osmanlı Müslümanlarını tarif ediyordu.¹⁶¹ Bu tür örgütlerin ilki mütarekeden hemen sonra Kars'ta kurulmuştu. 1877'den beri Rus yönetimi altında olan şehir, 1918'de Osmanlılarca yeniden fethedilmişti, şimdi ise Ermenistan'ın bir parçası olması planlanıyordu. Ege ve Karadeniz kıyılarında nüfusun %80'ini oluşturan Müslümanlar daha büyük bir Yunanistan'a devrolacaklarının farkındaydı. Trabzon'un çilesi tanındıktı: Ruslarca işgal edilmiş, sonra Bolşeviklerce ele geçirilmiş ve sonunda Türkler tarafından yeniden alınmıştı. Yardım kuruluşlarının erzaklarının tükenmesiyle birlikte, "yeni tahıl ürünü hasat edilene kadar, yani gelecek iki ay boyunca daha büyük bir sıkıntı" yaşanacaktı.¹⁶²

Yunan işgalinden üç ay sonra, Eylül 1919'da İzmir bölgesini ziyaret eden müttefikler arası bir soruşturma heyeti sabahları 09.30'da bir Türk ilkokulunda toplanıyordu. Heyet üyeleri bir gün otomobille güneye, Menderes Vadisine gittiler. "Menderes köprüsünün kuzeyindeki evler yakılıp yıkılmıştı ve herhangi bir canlı belirtisi yoktu. Köprü geçilir geçilmez derme çatma çadırların altında yaşayan Türk göçmenler ve geniş keçi, koyun ve büyükbaş hayvan sürüleriyle karşılaşıldı." Aydın'a yüksek bir kayalıktan bakan heyet üyeleri, şehrin dörtte üçünün yangın nedeniyle yok olduğunu görebiliyordu. Rum veya Türk, "neredeyse yanmayan bütün evler yağmalanmıştı." Aydın'dan 300 Rum göçmenin Nazilli'de Türklerce doyurulduğunu öğrendiler ve ayrıca köyleri sadece iki gün önce Yunan birliklerince yakılan binlerce Türk sığınmacıdan biriyle görüştüler.¹⁶³

¹⁶¹ Zürcher, *The Young Turk Legacy*, s. 213-35.

* 5 Kasım 1918'de kurulan Kars İslam Şurası. 14 Kasım'da Kars Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi adlı on iki üyeli bir yerel hükümete dönüştürüldü -çn.

¹⁶² LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," Kont. 4052-19, bölümler III-IV, s. 2.

¹⁶³ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 1, "War Diaries," 7-12 Eylül 1919.

Mütareke sonrasında sahada kalan birkaç Osmanlı generali birliklerini terhis etmeyi de silahsızlandırmayı da reddetmişti. İmparatorluğun askeri varlığıyla ilgili Ekim 1918'deki vahim değerlendirmeye belki karşı çıkmamışlardı ama hükümetin mütareke koşullarını kabulüne öfke duyuyorlardı. Çanakkale Savaşındaki performansı ve Suriye ricatındaki yönetimiyle tanınan bir başka genç mirliya Mustafa Kemal saraya çağrıldı ve Anadolu'ya gidip Osmanlı ordusunun terhisi ve silahsızlandırılmasının antlaşma koşullarıyla uyumlu olarak yapılmasına nezaret etmekle görevlendirildi. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, bunun yerine Osmanlı komutanlarıyla temasa geçti ve birlikte Osmanlı kuvvetlerinden geriye kalanları birleşik bir direniş ordusuna dönüştürdüler. Elbirliğiyle, haziranda Amasya'da, temmuzda Erzurum'da, eylülde ise Sivas'ta olmak üzere önde gelen vatandaşların katıldığı üç kongre düzenlediler.

Çok geçmeden "Kuva-yı Milliye" olarak tanınan bu Osmanlı orduları Ruslara ve onların Ermeni destekçilerine karşılık verdi; Bolşeviklerle, Kızıl Ordunun Güney Ukrayna'da Denikin'in kuvvetlerine yoğunlaşmasını sağlayan bir antlaşma yaptı. Ermeni güçleri mahsullerini tarlalarda bırakıp geri çekilen Rus ordusuyla birlikte Anadolu'yu terk etti. Philadelphia merkezli *Public Ledger* gazetesinden Fullerton Waldo, Batum yakınlarında "neredeyse açıkta yaşayan ve her türden hastalık ve açlıktan ölen" yaklaşık 8 bin Rumun bulunduğu bir mülteci kampı görmüştü. Yetkililer Gürcistan sınırında bekleyen 10 bin Ermeniye Batum'daki mülteciler taşınmadığı sürece geçiş izni vermiyordu, Waldo ise Ermenistan'da 8 bin mültecinin daha Makedonya'ya aktarılmak üzere beklediğini tahmin ediyordu.¹⁶⁴ Nisan 1920'de Denikin'in kuvvetleri yenildi ve Denikin'in kendisiyle birlikte 20 bin mülteci Karadeniz'i geçip İstanbul'a çıktı. Altı ay sonra Wrangel'in Bolşeviklere karşı verdiği savaş Kırım'da son buldu ve 200 bin Rus sığınmacının bulunduğu gemiler İstanbul Limanına demir attı. Bütün Müttefik ülkelerden yardım örgütleri kriz durumuna geçti ve mültecilere barınak ve yiyecek sağlamak için çalışmaya başladı. Sirkeci'de amiralin eşi Helen Moore Bristol'un başında bulunduğu bir mutfak, kasım ayında günde 4 bin

¹⁶⁴ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 2, "War Diaries," 4 Ekim 1920, s. 1-2.

Rusa çay, sıcak kakao ve ekmek veriyordu.¹⁶⁵ Bir önceki yıl Güney Ukrayna ve Güney Volga'da hiç ekim yapılmadığı için 1921'de hasat da yapılmamıştı. Binlerce insan açlıktan öldü.

Kuva-yı Milliye'nin doğudaki zaferinden sonra Fransız ve İtalyanlar uzlaşmaya vardı ve 1920 yazında aralarında Fransızların komutası altındaki 5-6 bin Ermeninin de bulunduğu birliklerini çektiler.¹⁶⁶ Kuva-yı Milliye, yeni bir Yunan ilerlemesiyle karşılaştı. Nisan 1921'de Eskişehir'i kaybedip Ankara'daki karargâhlarına çekilseler de toparlandıktan sonra Ağustos 1921'de Sakarya Nehrinde üç hafta süren ve savaşın galibini belirleyici nitelikteki muharebeyi kazandılar.

Said Nursi'nin Dönüşü

Bitlisli karizmatik vaiz Said Nursi, diğer kayıp ruhlar arasında İstanbul'a geri döndü. Said Nursi, Sultanın 1911'deki Balkan turundan sonra, imparatorluktan sağladığı ve gözde projesi doğu üniversitesiyle ilgili çalışmayı başlatmasını sağlayacak mali kaynakla birlikte Van'a dönmüştü. 1915'teki Rus işgalinde gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katıldı. 1916'da esir düştükten sonra savaş sırasında bir yıl hapishanede kaldı. Yukarı Volga'daki bir esir kampının ıssızlığında derin bir iç dönüşüm geçirmeye başladı. Nehir kenarındaki küçük, eğreti camide hayatı ve memleketinden umudunu kesmiş bir halde "Volga Nehrinin hazin şırıltıları ve yağmurun rikkatli şıpıltıları ve rüzgârın firkatli esmesi"ni¹⁶⁷ dinleyerek uzun geceler geçirdi. İstanbul gazeteleri Nursi'nin dönüşünü Haziran 1918'de fark etse de kendisi kamusal kimliğini katlanılmaz buluyordu. Leyla gibi o da kervandan inmişti, ancak kimse bunun farkında değildi.¹⁶⁸ Niyazi Mısri'nin sözcüklerini hatırlıyordu Nursi:

¹⁶⁵ "Draft of Sketch of Mrs. Bristol's Relief Work in Constantinople (November 1920-August 1923)," LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 74, dosya "Helen Bristol Russian Refugees." Bu referansı Melanie Janssens'in yayımlanmamış lisans bitirme tezine borçluyum.

¹⁶⁶ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 2, "War Diaries," 13 Haziran 1920.

¹⁶⁷ Vahide, çev., *Flashes Collection*, s. 286-337.

* Bediüzzaman Said Nursi, Lem'alar, Yirmi Altıncı Lem'a, erişim: (<http://www.risaleinurenstitusu.org/kulliyat/lemalar/yirmi-altinci-lem-a/234>) -çn.

¹⁶⁸ Vahide, çev., *Flashes Collection*, s. 289.

Günde bir taşı bina-yı ömrümün düştü yere,
Can yatar gafil, binası oldu viran bihaber!¹⁶⁹

Yakın bir arkadaşının ihanetine uğrayan Said Nursi, büyük bir mağlubiyet ve acizlik hissi içindeydi. Yaşını hissediyordu. Elde ettiği başarıların hiçbirinin önemi yoktu, hepsi de süreksiz ve gelip geçici görünüyordu.¹⁷⁰ Eşlikçisi ve sekreteri olarak yeğeniyle birlikte Asya yakasında Boğaziçi'ne bakan bir eve geçti. Yazmayı kendisine rağmen bırakamıyordu, hatta İngilizlere karşı *Hutuvat-ı Sitte* (Altı Adım) adlı etkili bir risale kaleme aldı. Ancak duygusal ve manevi gücünün sonuna yaklaşmıştı. İstanbul bir kabristan şehirdi ve o gözünü tam da ölümün yüzüne dikmişti.¹⁷¹ Şeyhülislam, üniversite planı üzerinde çalışmasını hâlâ istiyor olsa da Said Nursi'nin birkaç yıl öncesine ait bütün akademik katiyetleri kaybolmuştu ve yalnız kalmak istiyordu.¹⁷²

Rüyasında bir meclis-i muhteşemle çevrelendiğini gördü. İslam tarihinin büyük simaları güncel gelişmelerle ilgili açıklama istiyordu.¹⁷³ Rahatlatıcıydılar, ancak yol uzun ve acılıydı. Gece-lik bir dönüşüm değildi, bilinçle hesaplaşmak zaman gerektiriyordu. Keder içinde gördü ki, insanın çektiği acıya bir çözüm yoktu, hele siyaset hiç çözüm değildi; ilim ve aktivizm de faydasız kalmıştı. Ömrünün ilk yarısını akıl vasıtasıyla hakikate ulaşmak için çabalayarak harcamıştı, şimdiyse bütün bu çabayı nafiye ediyordu. Tekrar tekrar "bıraktığını" yazdı.¹⁷⁴ Manevi klasiklere döndü. Abdülkadir Geylani'nin bir satırı onunla eğleniyordu, *Sen Darü'l-Hikmettesin; önce kalbini tedavi edecek bir tabip ara.*¹ O Said Nursi'ydi, İslamın manevi hastalığını kendisi

¹⁶⁹ Vahide, çev., *Flashes Collection*, s. 288.

¹⁷⁰ A.g.e., erişim: <http://www.risaleinurenstitusu.org/kulliyat/lemalar/yirmi-altinci-lem-a/225--çn>.

¹⁷¹ Vahide, çev., *Flashes Collection*, s. 294, 305, 310.

¹⁷² Vahide, çev., *Flashes Collection*, s. 298, 302.

¹⁷³ Vahide'nin yayımladığı mektuplar için bkz. *Islam in Modern Turkey*, s. 136-41.

¹⁷⁴ Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 157.

¹⁷⁵ Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 164, 167.

¹ Bediüzzaman Said Nursi, Mektubat, Yirmi Sekizinci Mektub, erişim: <http://www.risaleinurenstitusu.org/kulliyat/mektubat/yirmi-sekizinci-mektub/339--çn>.

teşhis etmişti, bir doktora neden ihtiyacı olsundu?¹⁷⁵ Fakat biliyordu ki bu bir gerçektir, tüm insanlar içinde doktora ihtiyacı olan kimse aslında kendisiydi. Şeyh Ahmed Sirhindi'nin vecibesini benimsedi, *Tevhid-i kible et'* – kalp ve zihnin, ruh ve aklın bütünlüklü bir manevi hayat içinde ittifakı. Fazlasıyla evrensel bir içgörüydü bu, bireyseldi ama sadece öyle de değildi, eşzamanlı olarak bütün insanlık için hem maneviyatı hem de zahir hayatı kapsayan bir tasavvurdu. Nursi ne camiden ne de geleneksel sufizmden vazgeçmiyordu. Bu yollar kural ve ritüeller sunuyordu; ancak nefis dışında kimlik ve sınırlar yaratmak üzere tasarlanmışlardı. Sonuçları yoktu, ona ne ilahi olanla özgün karşılaşmayı ne de içsel bütünlüğü sağlıyorlardı. Said Nursi, el yordamıyla yavaşça başka bir şeye, temel insani deneyimi yabancılaştıran bir modern durumun telaffuzuna¹⁷⁶ ve Kuran'ın yalın ışığının (*nur*) rehberlik ettiği tefekkürücü bir bireysel yaşantıya doğru yol alıyordu.¹⁷⁷

Nursi'nin bunalımı kişiseldi, siyasi değildi ancak kendi manevi ölümü ve kefareti ile Osmanlı İmparatorluğunun nihai bunalımı arasındaki tuhaf koşutlukları kaçırılmazdı.¹⁷⁸ Küçük risalesi *Hutuvat-ı Sitte*'nin kazandığı popülerlik hasım milliyetperver hükümetin ilgisini uyandırınca 1922 sonbaharında Ankara'ya davet edildi. Aydınlanma yerine, "birbiri içinde kendisini ihata eden dört beş ihtiyarlık karanlıkları" getirse de davete icabet etti. Şehrin eski kalesine çıktı. "O kale," diye yazdı, "tahaccür etmiş hâdisât-ı tarihiye suretinde bana göründü." Said Nursi tanık olduğu değişikliklerin kalıcı olduğunu biliyordu:

"Senenin ihtiyarlık mevsimiyle benim ihtiyarlığım, kalenin ihtiyarlığı, beşerin ihtiyarlığı, şanlı Osmanlı Devletinin ihtiyar-

¹⁷⁵ Alıntı için bkz. Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 165.

¹⁷⁶ A.g.e., erişim: <http://www.risaleinurenstitusu.org/kulliyat/mektubat/yirmi-sekizinci-mektub/340> –çn.

¹⁷⁷ Haddad, "Ghurbah as Paradigm," Abu-Rabi, ed., *Islam at the Crossroads*, s. 237-53.

¹⁷⁸ Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 157-67.

¹⁷⁹ Vahide, *Islam in Modern Turkey*, s. 108.

¹⁸⁰ Bediüzzaman Said Nursi, Lem'alar, Yirmi Altıncı Lem'a, erişim: <http://www.risaleinurenstitusu.org/kulliyat/lemalar/yirmi-altinci-lem-a/229> –çn.

lığı ve Hilâfet Saltanatının vefatı ve dünyanın ihtiyarlığı, bana gayet hazin ve rikkatli ve firkatli bir hâlet içinde, o yüksek kalede geçmiş zamanın derelerine ve gelecek zamanın dağlarına baktırdı ve baktım.”¹⁷⁹

Veda

Eylül 1922 başında nihai bir Kuva-yı Milliye saldırısı Yunan hatlarını yardı, çöküşün anılığı Yunanlıları bile şaşırılmıştı. Yunan kuvvetleri, sığınmacıları önlerine katıp yollarının üzerindeki her şeyi yakıp yıkarak İzmir’e ve kıyılara doğru çekildi. *Manchester Guardian* için görev yapan bir gazeteci olarak Yunan kuvvetlerine eşlik eden A. J. Toynbee, Yunan ordusunun “imha savaşına” tanık olmuştu.¹⁸⁰ Bursa Amerikan Kız Kolejini müdiresi Edith Parsons, “Geri çekilen Yunan ordusu küçük köylerin %80’ini, hemen hemen bütün [çiftlikleri] yaktı ve neredeyse bütün büyük olanları ise kısmen yaktı,” diye bildirdi. Bölgeden göçen yaklaşık 30 bin Türk sığınmacı muhtaç durumdaydı. Parsons, başka yerlere nakledilen Rum nüfusun tahliyesi nedeniyle yaklaşan kış aylarında barınak sorununun yaşanmayacağını yazdı. Ancak ekin ve siloların tümüyle yakılmasına bağlı olarak giyecek ve yiyeceğe acil ihtiyaç duyuluyordu.¹⁸¹ İzmir’deki Amerikan konsoloslu George Horton, İstanbul’u askeri durumun olağanüstü vahim olduğu ve İzmir’i yakma tehditlerinin “açık açık duyulduğu” yolunda uyardı. Uşak ve Ayntab [Gaziantep] halihazırda boşaltılmış ve yakılmıştı, Eskişehir’in ise aynı kaderle baş başa kalması bekleniyordu.¹⁸² Amerikan Yakındoğu Yardım Komitesinin başkanı H. C. Jaquith, karmakarışık ifadelerle dolu bir telgrafla bildirdi:

¹⁷⁹ Vahide, çev., *Flashes Collection*, s. 293.

* A.g.e., erişim: <http://www.risaleinurenstitusu.org/kulliyat/lemalar/yirmi-altinci-lem-a/229--çn>.

¹⁸⁰ Toynbee, *Western Question*.

¹⁸¹ Bristol’dan Dışişleri Bakanlığına 28 Eylül 1922, SECSTATE 223, LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 74, Dosya “Smyrna, High Commission, Messages Sent, 1922.”

¹⁸² Horton’dan Stanav’a, Konstantiniyye, 2 Eylül 1922, MISC 5475, LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 74, Dosya “Smyrna, General Situation, 1919, 1922.”

Çoğunluğu kadın çocuk yorgun bitkin göçmenler İzmir'e giden bütün yolları tıkiyor stop şehir korkunç kalabalık kıtlığa maruz kalan göçmenler barınaktan yoksun yoğun sefaletle neden oluyor açlığa bağlanabilir birçok ölüm tifüs patlak verdi ve yerel hastaneler dolup taşıyor dehşet verici ihtiyaç doktorlar hemşireler ilaçlar gıda maddeleri stop bebekler korunmalı ağlayan yalvaran kadınlar elim koşulları daha da kötüleştirdi.¹⁸³

Ardından afet geldi. İster kazaen çıkmış ister bilinçli olarak çıkarılmış olsun –her iki versiyonu da destekleyenler var– şimdi imparatorluğun yaşadığı en korkunç ve tahripkâr yangın başlamıştı. Herkes yangının Ermeni mahallesinde başladığı konusunda hemfikirdi. Güneydoğudan esen rüzgârın körüklediği büyük yangın daha da büyüdü ve eski şehir alevlere teslim oldu. Amerikalı donanma subayları, körfezdeki gemilerin güverteleri üzerinde sıcağı hissettiklerini söylüyordu. Azgın alevlerle deniz arasında rıhtımlara biriken yüz binlerce insan kendilerini amansız sıcak ve havada uçuşan kıvılcımlardan ıslatılmış halı ve battaniyelerin altına girerek koruyordu. Birkaçı suya atlamış ve limandaki gemilere yüzmüştü. Bazıları sahil boyunca sıralanan küçük teknelere doluşmaya çalışırken boğulmuştu.¹⁸⁴ Yoğun soruşturmalar sonrasında bile yangının nedeni belirlenemedi. Dört bir yanda savrulan ithamlar, kederin suretleri gibiydi.

Ekimde Mudanya'da savaşı sona erdiren bir mütareke' imzalandı. Amerikan konsolosluğu, kasımda Washington'a 262.587 mültecinin yangın nedeniyle İzmir'i terk edip Yunan Adalarına ve Yunan anakarasına gittiğini, ayrıca 20 bin kadarının da Türkler şehre girmeden önce zaten şehri terk etmiş olduğunu bildirdi. Ayrıca bir 70 bin kişi de Bursa'dan ayrılmıştı. Müslüman ve Hristiyan komşular arasında karşılıklı koruma antlaşmaları kıyı bölgelerindeki Rum şehir sakinlerinin Türk ordusu tarafından sürülmesi nedeniyle sınırlı yarar sağladı. İlaveten "Doğu Trakya'nın gayri Müslim nüfusunun tamamı" olarak yaklaşık

¹⁸³ SD 12 Eylül 1922, MISC 5446, Stanav'dan Yakın Doğu New York'a.

¹⁸⁴ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 4, "War Diaries," 17 Eylül 1922, bölüm üç; ayrıca bkz. Bristol'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Eylül 1922, SECS-TATE 207, LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 74, dosya "Smyrna, General Situation, 1919, 1922."

* Mudanya Mütarekesi, 11 Ekim 1922 –çn.

280 bin kişi Batı Trakya ve Bulgaristan'a tahliye edildi; "yol parasını ödeye[bile]n Rum ve Ermenilerin Konstantinopolis'ten ayrılışı" daimi [idi] ve bunların sayısı da yaklaşık 60 bin kişiye tekabül ediyordu. Binlerce kişi daha Trabzon, Samsun, Mersin ve Halep'ten nakledilmeyi bekliyordu. Tahmini 77 bin muhtaç Rum savaş mahkûmu hâlâ Anadolu'daydı.¹⁸⁵ Osmanlı halklarının zorunlu ayrılığının acısı, Yunanistan ve Türkiye arasında Ocak 1923'te mutabakata varılan ve o yılın sonlarında Sevr'in yerini alan Lozan Antlaşmasında onaylanan nüfus mübadelesiyle had safhaya ulaştı. Türk olmalarına, Türkçe konuşmalarına rağmen Ortodoks Hristiyan olan Karamanlılar bile sürülmüştü.

Mütarekeden iki hafta sonra Ankara'da toplanan Meclis, sultanın iki yıl önce Sevr Antlaşmasını imzalamasından beri tamamıyla öngörülebilir olduğu için hiç de şaşırtıcı olmayan bir kararla Osmanlı sultanlığını ilga etti. Meclis, işi hilafetin kaldırılmasına kadar vardırmayarak padişahın makamında kalmasına izin verdi. Ancak VI. Mehmed (Mehmed Vahideddin), 17 Kasım 1922'de habersiz biçimde İstanbul'u terk etti. Amerikan yüksek komiseri Amiral Bristol haberi şöföründen duymuş, şöförü ise o sabah General Harrington'ı sultanla birlikte Dolmabahçe'den rıhtıma götüren İngiliz yüksek komiserinin şöföründen öğrenmişti. Sultan sabah dokuz civarında yola çıkan İngiliz muhribi *Malaya*'ya bindi. Bagajı, peşinden bir Ford ambulansla getirildi.¹⁸⁶

Meclis, halifeliği Osmanlı hanedanının en yaşlı erkek mensubu olarak 24 Haziranda görkemli bir törenle tahta oturtulan II. Abdülmecid'e verdi. Osmanlı halifesi, örneğin Lozan'daki Filistin-Suriye delegasyonu ve İngiliz sömürgeciliği altında yaşayan Hint Müslümanlar için güçlü bir özerklik sembolüydü. Ne var ki makamla ilgili aşıkâr belirsizlikler vardı, halifeliğin sırf dinsel olan rolü bir aykırılık oluştuyordu. Abdülmecid, Dolmabahçe'de yaşıyordu. Her cuma günü namaz kılmak için merasim alayı eşliğinde şehirdeki farklı bir camiye gidiyordu, bu cuma selamlıkları hanedanın vakarının haftada bir tekrarlanan

¹⁸⁵ Dolbeare'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Kasım 1922, SECSTATE 361, LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 74, dosya "Smyrna, General Situation, 1919, 1922."

¹⁸⁶ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 4, "War Diaries," 17 Kasım 1922, s. 1.

hatırlatıcısıydı. Abdülmecid sultan olmak istiyor, halk da kendisine hâlâ öyleymiş gibi davranıyordu. Kendisini bir hazırun grubuna tanıttığı sırada Abdülhak Adnan Adıvar'ın Abdülmecid'e gösterdiği aşırı hürmet Amiral Bristol'ün gözünden kaçmamıştı.¹⁸⁷ Mustafa Kemal'in hilafeti bütünüyle kaldırma konusundaki kararlılığı milli meclisi ve ulusu ikiye bölen sert bir tartışmayı tetikledi.

Başkent keder ve yitimin pençesinden kaçamıyor gibi görünüyordu. Meclis Başkanvekili Rauf Orbay, 4 Mart 1924 sabahı Bristol ve eşini, amiralin boynunda çıkan çıban nedeniyle yattığı hastanede ziyaret etti. Orbay, Helen Bristol'e soğuk bir ifadeyle Mustafa Kemal'in "Türkiye'nin bütün eski eserlerini temizlemekle meşgul" olduğu esprisini yaptı. Yakında bu eserlerden fazla kalmayacaktı. Meclis, hilafetin kaldırılması yönünde oy kullandı. Ülkeyi terk etmesi için 24 saat süre tanınan Abdülmecid ve ailesi, o sabahın erken saatlerinde veda etti.

Abdülmecid'in özel sekreteri 40 yıl sonra Osmanlı hanedanının son gününün hikâyesini anlatmıştır.¹⁸⁸ Sarayı terk eden halife, personeli kucaklamış, ülkesi ve halkı için son bir kez dua etmek üzere ellerini kaldırmış ve kendisini bekleyen otomobile adım atmıştı. Abdülmecid'in yanında iki eşi; eşi ve iki küçük çocuğuyla tek oğlu Şehzade Ömer Faruk ve Abdülmecid'in on yaşındaki şaşırtıcı güzellikte bir isme sahip kızı Dürrüşehvar vardı. Şafak sökerken şehrin surlarına ulaştıklarında gökyüzünü boydan boya gri bulutlar kaplamıştı. Otomobil şehir dışında bozuk yollarda büyük bir zorlukla ilerliyor, jandarmalar çamura saplanmamaları için lastiklerin altına taş yerleştiriyordu. En sonunda öğle sonrasının erken saatlerinde Çatalca tren istasyonuna ulaştılar. İstasyon memuru hasbelkader bir Yahudiydi.

Ağlamaklı biçimde haykırarak atıldı, "Osmanlı hanedanı Türkiye Musevilerinin velinimetidir. Atalarımız İspanya'dan sürüldüklerinde, kendilerini koruyacak bir ülke aradıklarında, onları yok olmaktan kurtardılar. Devletlerinin gölgesinde tekrar can, ırz ve mal emniyetine, din ve dil hürriyetine kavuşturdular.

¹⁸⁷ LOC Mark Bristol Belgeleri, Kutu 4, "War Diaries," 3 Ocak 1923.

¹⁸⁸ Bardakçı, *Son Osmanlılar*, s. 11-17, Salih Keramet Nigâr'ın 1964 tarihli kitabından (bkz n. 1, s. 14).

Onlara bu kara günlerinde elimizden elimizden geldiği kadar yardım etmek bizim vicdan borcumuzdur.”¹⁸⁹

Resim 7.8: Saltanattan şöhrete: Prenses Dürrüşehvar; fotoğraf, Sébah and Joaillier. Geniş ailesinin birçok üyesi gibi Abdülmecid’in kızı Dürrüşehvar da bir Hint soylu hanedanına gelin gitti ve bir heyecan yarattı. 2006’da Londra’da bir Osmanlı hükümdarının son çocuğu olarak doksanın üzerinde bir yaşta öldü.¹⁹⁰ Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraf Birimi, LC-DIG-ppmsca-04929.

Ertesi günün gazeteleri bu olaydan söz eden haberler ve Osmanlı ailesinin tamamının ülkeden ayrılışıyla ilgili düzenlemelerle doluydu. Amiral Bristol yakın dostu Şehzade Ali Vasıf Efendiye veda etmek için yaveri Teğmen Wheeler’ı Sirkeci İstasyonuna göndermişti. Wheeler, istasyonda “bütün şehzade ve prensesler trenle ayrılırken” insanların veda etmek üzere toplandığı “çok acıklı bir sahne”yle karşılaşmıştı. Wheeler, istas-

¹⁸⁹ Bardakçı, *Son Osmanlılar*, s. 14, Nigâr’dan alıntı.

¹⁹⁰ Bardakçı, *Son Osmanlılar*, s. 111-13.

yonun "insanlarla dolup taşıdığını ancak içlerinden tek bir ses çıkmadığını" söylüyordu.¹⁹¹

Yine de keder ve hasretten geriye bir hoş sada kalmıştı aslında.¹⁹² 1600 kilometre doğuda derin düşünceler içindeki Said Nursi yalnız başına Van Kalesine tırmanmış, zirveden aşağıya bakıyordu. Aşağıdaki yanıp kül olmuş şehre, bir zamanlar ders verdiği, şimdi ise yerle bir olmuş medreseye ve daha önceden tanıdığı, hepsi ölmüş Hristiyan arkadaşlarının evlerine dikmişti gözlerini. Hepsi de göç sırasında ölmüş ya da "gurbette perişan olmuşlardı." Van'daki bütün Müslüman evleri de tahrip edilmişti. Kurduğu İslami üniversite meclis kararıyla kapatılmıştı. Dünya üzerine çöküyordu. "Binler gözüm olsaydı," diye yazdı, "beraber ağlayacaktı." Osmanlı İmparatorluğu ölmüştü, Van Kalesi ise onun defnedilmiş kalıntıları üzerinde bir mezar taşıydı. Keder içinde, Kuran'dan sözcükler geldi aklına, *Göklerin ve yerin hükümrânlığı yalnız O'nundur. Hem hayat verir hem öldürür. O'nun her şeye gücü yeter.* Gözünü açtığında, meyve ağaçlarının tepelerindeki meyvelerin tebessüm eder bir şekilde kendisine baktıklarını gördü. "Bize de dikkat et," diyorlardı, "Yalnız harabezâra bakıp durma."¹⁹³

¹⁹¹ LOC, Mark Bristol Belgeleri, Kont. 6, "War Diaries," 4-6 Mart 1924.

¹⁹² Davenport, "Symbol of the Archaic," s. 20.

* Hadid, 57: 2 -çn.

¹⁹³ Vahide, çev., *Flashes Collection*, 314-17.

Kaynakça

- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), 4 c., Ankara, 1998.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), 3 c., Ankara, 1996.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Ankara, 2000.
- 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), Ankara, 1995.
- Abdullah, Thabit A. J. *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*, Albany, NY, 2001.
- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz," *Journal of the American Oriental Society* 87, 1967, s. 498-512.
- "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703," *Journal of the American Oriental Society* 89, 1969, s. 467-75.
- "The Narcissism of Mustafa II (1695-1703), A Psychohistorical Study," *Studia Islamica* 40, 1974, s. 115-31.
- "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703, A Preliminary Repor," *Journal of the American Oriental Society* 94, 1974, s. 438-47.
- The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul, 1984. [1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı]
- Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, NY, 1992.
- Abu-Lughod, Janet. *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*. New York, 1989.
- Abu-Manneh, Butrus. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript." *Die Welt des Islams* 34, 1994, s. 173-03.
- Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, İstanbul, 2001.

- Abu-Rabi, Ibrahim M., ed., *Islam at the Crossroads: On the Life and Thought of Bediuzzaman Said Nursi*, Albany, NY, 2003.
- Abun-Nasr, Jamil M. *A History of the Maghrib*, 2. Basım, Cambridge, 1977.
- Ed. Afifi, Mohammad vd, *Sociétés rurales ottomanes/Ottoman Rural Societies*, Kahire, 2005.
- Agoston, Gábor, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge, 2005.
- "Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary," ed. A. C. S. Peacock, *Frontiers of the Ottoman World*, Oxford, 2009, s. 57-79.
- "Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800" *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2011, s. 281-19.
- Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, 2006.
- The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 2012.
- Akdağ, Mustafa, *Celâli İsyânları*, İstanbul, 1959.
- Akgün, Sevil. "The Turkish Image in Reports of American Missionaries," *Turkish Studies Association Bulletin* 13/2 (Sonbahar 1989), s. 91-105.
- Akın, Himmet. *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1968.
- Aksan, Virginia H. *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Leiden, 1995.
- "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830," *International History Review* 24, 2002, s. 253-77.
- Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Harlow, 2007.
- Ed. Aksan, Virginia H. ve Daniel Goffman, *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007.
- Akurgal, Ekrem, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, 10. Basım, İstanbul, 2007.
- Akyurt, Çetin, "Şani-zâde Tarihi ve Osmanlı Tarih Yazıcılığındaki Yeri," *Türk Yurdu*, s. 148-49 (Aralık 1999/Ocak 2000), 558-60.
- al-Aqhisârî, Ahmad, *Against Smoking: An Ottoman Manifesto*, Yahya Michot, ed., Leicester, 2010.

- Allen, W. E. D., *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra, 1963.
- Allouche, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin, 1983.
- Ambraseys, Nicholas, *Earthquakes in the Mediterranean and the Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity to 1900*, Cambridge, 2009.
- Ed. Amitai, Reuven ve Michal Biran, *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden ve Boston, 2005.
- Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, New York, 1966.
- Andor, Eszter ve István György Tóth, *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identity, 1400-1750*, Budapeşte, 2001.
- Andreasyan, H. D. "Eremya Çelebi'nin Yangın Tarihi," *Tarih Dergisi* 27, 1973, s. 59-84.
- "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi," *İs-mail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 45-53.
- ed. Polonyalı Simeon'un *Seyahatnâmesi 1608-1619*. İstanbul, 1964.
- Andrews, Walter, "The Tezkire-i Şu'arâ of Latifi as a Source for the Critical Evaluation of Ottoman Poetry," yayımlanmamış doktora tezi, University of Michigan, 1970.
- Poetry's Voice, Society's Song: Ottoman Lyric Poetry*, Seattle ve Londra, 1985.
- Ed. Andrews, Walter, Najaat Black ve Mehmet Kalpaklı, *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, Austin, TX, 1997.
- Angold, Michael, ed., *Cambridge History of Christianity*, c. 5. Cambridge, 2006.
- Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden, 1992.
- Arakel of Tabriz, *Book of History*, George A. Bournoutian, ed., Costa Mesa, CA, 2010.
- Arıkan, Zeki, "Osmanlı Tarih Anlayışının Evrimi," *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, İstanbul, 1991.
- Armanios, Febe ve Boğaç Ergene, "A Christian Martyr under Mamluk Justice: The Trials of Salib (d. 1512) according to Coptic and Muslim Sources," *Muslim World* 96, 2006, s. 115-44.
- Arnakis, George G, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources," *Speculum* 26, 1951, s. 104-18.
- ed. *Americans in the Greek Revolution*, Selanik, 1965.

- Artuk, İbrahim. "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara, 1980, s. 27-33.
- Ed. Ascher, Abraham, Tibor Halasi-Kun ve Béla Király, *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*, New York, 1979.
- Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân: Âşık Paşazade Tarihi*, ed. Âli Bey, İstanbul, 1332/ 1913-1914.
- Ateş, Ahmed, "Mesnevî'nin Onsekiz Beyitinin Mânası," *Fuad Köprülü Armağan*, ed. Osman Turan vd, İstanbul, 1953, s. 37-50.
- Atkin, Muriel, *Russia and Iran, 1780-1828*, Minneapolis, MN, 1980.
- Atsız, Ç. N. *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul, 1949.
- Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, c. 1, İstanbul, 1961.
- İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi (929-981=1523-1573) Bibliyografyası*, İstanbul, 1966.
- Attar, Farid ud-Din, *The Conference of the Birds*, çev. Afkham Darbandi ve Dick Davis, Londra, 1984.
- Ed. Avery, Peter, Gavin Hambly ve Charles Melville, *Cambridge History of Iran*, c. 7, Cambridge, 1991.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*, c. 1. İstanbul, 1966.
- Babayan, Kathryn, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamate Shiism," *Iranian Studies* 27, 1994, s. 135-61.
- Babinger, Franz, ed., *Die Vita (Menâqibnâme) des Schejch Bedr ed-Dîn Mahmûd, gen. Ibn Qâdî Samauna*, Leipzig, 1943.
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins: contribution à l'histoire des relations internationales dans l'orient islamique de 1514 à 1524*, İstanbul, 1987.
- Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden, 2010.
- Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Oxford, 2008.
- The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford, CA, 2010.
- Ed. Bahrani, Zainab, Zeynep Çelik ve Edhem Eldem, *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, İstanbul, 2011.
- Ed. Baldauf, Ingeborg ve Suraiya Faroqhi *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze*, Prag, 1994.

- Balivet, Michel, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans: vie du Cheikh Bedreddin le "Hallâj des Turcs" (1358/59-1416)*, İstanbul, 1995.
- Ed. Balta, Evangelia ve Matthias Kappler, *Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, Wiesbaden, 2010.
- Ed. Balta, Evangelia ve Mehmet Ölmez, *Between Religion and Language: Turkish Speaking Christians, Jews, and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, İstanbul, 2011.
- Barbir, Karl K., *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton, NJ, 1980.
- "One Mark of Ottomanism: Confiscation of Ottoman Officials' Estates," *International Journal of Turkish Studies* 13/1-2 (Sonbahar 2007), s. 135-45.
- Bardakçı, Murat, *Son Osmanlılar: Osmanlı Hanedanı'nın Sürgün ve Miras Öyküsü*, İstanbul, 2008.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, 278-386.
- "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1953-54, s. 252-329.
- Süleymaniye Cami ve İmaretî İnşaâtı*. c. 1. Ankara, 1972.
- Ed. Barkan, Ömer Lütfi ve E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1967-1970.
- Ed. Barkan, Ömer Lütfi ve Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livâsı Tahrir Defteri*, c. 1, Ankara, 1988.
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and its Historical Context*, Albany, NY, 1967.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babîâli," *Belleten* 23, 1959, s. 241-66.
- Bein, Amit, "Politics, Military Conscription and Religious Education in the Late Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 38, 2006, s. 283-301.
- Ben-Zaken, Avner, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660*, Baltimore, MD, 2010.
- Bentley, Jerry H. *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford 1993.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.

- Birdal, Murat, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, Londra ve New York, 2010.
- Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, Londra, 1937.
- Birgivi, Mehmed, *The Path of Muhammad: A Book on Islamic Morals and Ethics; and the Last Will and Testament*, çev. Tosun Bayrak, Bloomington, IN, 2005.
- Birnbaum, Eleazar, "The Questing Mind: Kâtib Chelebi, 1609-1657; A Chapter in Ottoman Intellectual History," *Corolla Torontonen-sis: Studies in Honor of Ronald Morton Smith*, ed. Emmet Rob-bins ve Stella Sandahl, Toronto, 1994, s. 133-158.
- Blackburn, Richard, ed., *Journey to the Sublime Porte: The Arabic Memoir of a Sharifian Agent's Diplomatic Mission to the Otto-man Imperial Court in the era of Suleyman the Magnificent*, Beyrut, 2005.
- Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities and Signifi-cance of the Administration of the Ottoman Public Debt*, New York, 1929.
- Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*, 2. Basım, Londra, 1636.
- Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Na-tionalism and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Ox-ford, 2005.
- Ed. Bloxham, Donald ve Tony Kushner, *The Holocaust: Critical Historical Approaches*, Manchester, 2005.
- Blumi, Isa, "Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire's New Frontiers in Yemen and Albania, 1878-1910," *Inter-national Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (Yaz 2003), s. 255-274.
- Bose, Richard B., "The Ottoman Fiscal Calendar," *Middle East Stu-dies Association Bulletin* 25/2, 1991, 157-67.
- Ed. Bosworth, C. E. vd, *The Islamic World from Classical to Modern Times*, Princeton, NJ, 1989.
- Bowman, Steven B., *The Jews of Byzantium 1204-1453*, University, AL, 1985.
- Boyar, Ebru ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman İstanbul*. Cambridge, 2010.
- Boyle, John Andrew, *History of the World-Conqueror by 'Ala al-Din 'Ata Malik Juvaini*, 2 cilt, Manchester, 1958.
- Ed. Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society*, 2 cilt, New York, 1982.

- Brewer, David, *The Greek War of Independence: The Struggle for Freedom from Ottoman Oppression and the Birth of the Modern Greek Nation*, Woodstock ve New York, 2003.
- Broadbridge, Anne F., *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge, 2008.
- Brookes, Douglas Scott, çev., *The Concubine, the Princess, and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*, Austin, TX, 2008.
- Brummett, Palmira, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994.
- , *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*, Albany, NY, 2000.
- , "Placing the Ottomans in the Mediterranean World: The Question of Notables and Households," *Osmanlı Araştırmaları/ Journal of Ottoman Studies* 36, 2010, s. 77-96.
- Bryer, Anthony, "Greek Historians on the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage," *The Writing of History in the Middle Ages*, ed. R. H. C. Davis ve J. M. Wallace-Hadrill, Oxford, 1981, s. 471-93.
- Bulut, Mehmet, *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period 1571-1699*, Hilversum, 2001.
- Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, Albany, NY, 1976.
- Buzov, Snježana, "The World of Ottoman Miscellany Mecmuas," *The Great Lakes Osmanlı Atölye Çalışmasında sunulan yayımlanmamış tebliğ*, Columbus, Ohio, Nisan 2009.
- Büyükkolancı, Mustafa, *The Life and the Monument of St. John*, çev. İnci Türkoğlu, Selçuk ve İzmir, 2001.
- Canbakal, Hülya, "Reflections on the Distribution of Wealth in Ottoman Ayntab," *Oriens* 37, 2009, s. 237-52.
- Chatty, Dawn, "Refugees, Exiles, and Other Forced Migrants in the Late Ottoman Empire," *Refugee Survey Quarterly* 32, 2013, s. 35-52.
- Chatty, Dawn ve Philip Marfleet, "Conceptual Problems in Forced Migration," *Refugee Survey Quarterly* 32, 2013, s. 1-13.
- Cioeta, Donald J., "Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875-1882," *Islamic Quarterly* 26, 1982, s. 40-55.
- Clark, Bruce, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, Cambridge, MA, 2006.
- Clark, J. T., F. H. Bacon ve R. Koldewey, *Investigations at Assos*. Cambridge, MA, 1881-83.

- Clark, Larry V., "The Altaic Languages: An Introductory Bibliography," yayımlanmamış el yazması, Indiana University, Uralic and Altaic Studies Department, 1977.
- Clausen, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.
- Clay, Christopher, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881*, Londra ve New York, 2000.
- Coates, Tim, ed., *The Siege of Kars, 1855: Defense and Capitulation Reported by General Williams*, Londra, yeniden basım, 2000.
- Cohen, Amnon, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Kudüs, 1973.
- Cook, Michael, A. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra, 1972.
- Ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Londra, 1970.
- Coşkun, Menderes, "The Most Literary Ottoman Pilgrimage Narrative: Nabi's *Tuhfetü'l- haremeyn*," *Turcica* 32, 2000, 363-88.
- Covel, John, *Early Voyages and Travels in the Levant. I.—The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600. II.—Extracts from the Diary of Dr. John Covel, 1670-1679. With Some Account of the Levant Company of Turkey Merchants*, J. Theodore Bent, ed., Londra, 1893.
- Crane, Howard, "Some Archaeological Notes on Turkish Sardis," *Muqarnas* 4, 1987, s. 43-58.
- Çelik, Zeynep, *The Remaking of İstanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Berkeley ve Los Angeles, 1993.
- Çetin, Atillâ, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi," *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul, 1985, s. 63-71.
- Çıpa, Hakkı Erdem, "Contextualizing Şeyh Bereddin: Notes on Halil b. İsmâ'il's Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin b. İsrâ'il," *Şinasi Tekin'in Anısına: Uygurlardan Osmanlı'ya*, ed. Günay Kut ve Fatma Büyükkarcı Yılmaz, İstanbul, 2005, s. 285-95.
- Çomu, Aslı Emine, *The Exchange of Populations and Adana 1830-1927*, İstanbul, 2011.
- Dağlı, Murat, "Bir Haber Şâyi Olduki: Rumor and Regicide," *Osmanlı Araştırmaları* 35, 2010, s. 137-79.
- Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, Leiden, 2004.
- Çev. Dankoff, Robert ve Sooyong Kim, *An Ottoman Traveller: Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*, Londra, 2010.

- Darling, Linda T., "Avariz Tahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman Survey Registers," *Turkish Studies Association Bulletin* 10/1, Mart 1986, s. 23-26.
- Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, 1996.
- "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context," *Studia Islamica* 91, 2000, s. 133-63.
- "Ottoman Turkish: Written Language and Scribal Practice, 13th to 20th Centuries," *Literacy in the Persianate World: Writing and the Social Order*, ed. Brian Spooner ve William L. Hanaway, Philadelphia, 2012, s. 171-195.
- Davenport, Guy, "The Symbol of the Archaic," *The Geography of the Imagination: Forty Essays by Guy Davenport*, Boston, 1997, s. 16-28.
- Dávid, Géza, "Demographische Veränderungen zur Zeit der Türkischen Herrschaft," *Acta Historica* 34 (1990 [1998]), s. 79-87.
- "Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45, 1991, s. 219-52.
- Ed. Dávid, Géza ve Pál Fodor, *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapeşte, 1994.
- Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, Leiden ve Boston, 2007.
- Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History: The Impact of the West*, Austin, TX, 1990.
- Dawson, Christopher, ed., *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, New York, 1955.
- Demetriades, Vassilis, "The Tomb of Ghazi Evrenos Bey at Yenitsa and its Inscription," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32, 1976, s. 328-32.
- Denoux, Gilles, *Urban Unrest in the Middle East: A Comparative Study of Informal Networks in Egypt, Iran, and Lebanon*, Albany, NY, 1993.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra ve New York, 1998.
- "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45, 2003, s. 311-42.

The Dervishes of Sovereignty, the Sovereignty of Dervishes: The Mevlevî Order in İstanbul, İstanbul, 2007.

Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire, Cambridge, 2012.

Dikici, A. Ezgi, "The Making of Ottoman Court Eunuchs: Origins, Recruitment Paths, Family Ties, and 'Domestic Production,'" *Archivum Ottomanicum* 30, 2013, s. 105-36.

Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, NJ, 1977.

Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley ve Los Angeles, 1995.

Duijzings, Ger, *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, New York, 2000.

Dunne, John S., *Time and Myth: A Meditation on Storytelling as an Exploration of Life and Death*, New York, 1973.

Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918," *Middle Eastern Studies* 8/2, Mayıs 1972, s. 143-78 ve 8/3, Ekim 1972, s. 313-48.

Edib, Halide, *Turkish Ordeal*, New York ve Londra, 1928.

El-Nahal, Galal H. *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis ve Chicago, 1979.

El-Rouayheb, Khaled, "Opening the Gates of Verification: The Forgotten Arab-Islamic Florescence of the 17th Century," *International Journal of Middle East Studies* 38, 2006, s. 263-81.

Ed. Eldem, Edhem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West*, Cambridge, 1999.

Elker, Salâhaddin, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği," *IV. Türk Tarih Kongresi; Kongre'ye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1946, s. 182-89.

Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye Fî Menâsıbi'l-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâsenin Menkabevî Tarihi)*, ed. İsmail E. Erünsal ve Ahmed Yaşar Ocak, Ankara, 1995.

Emecen, Feridun, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul, 2001.

Emrence, Cem, "Three Waves of Late Ottoman Historiography," *Middle East Studies Association Bulletin* 41/2 (Kış 2007), s. 137-51.

Erdem, Y. Hakan, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*, New York, 1996.

Ed. Erdoğan, M. Akif ve Ömer Bıyık, *T.T. 001/1 M. Numaralı Fatih Mehmed Devri Aydın İli Mufasssal Defteri (Metin ve İnceleme)*, İzmir, 2015.

- Ergene, Boğaç ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority," *International Journal of Middle East Studies* 40/1, Şubat 2008, s. 23-46.
- Ergin, Nina, "Who Worked in İstanbul's Hamams? Hamam Business, Identity and Chain Migration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Birinci İktisat Kongresi Tebliğler*, c. 1, ed. Rahmi Deniz Özbay vd, İstanbul, 2010, s. 599-611.
- Ergin, Nina, cd, *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, Leuven, 2011.
- Erickson, Edward J., *Defeat in Detail: The Ottoman Armies in the Balkans, 1912-1913*, New York, 2000.
- Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, New York, 2000.
- Erimtan, Can, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, Londra ve New York, 2008.
- Erünsal, İsmail, "Ottoman Foundation Libraries: Their History and Organization," *Osmanlı Araştırmaları* 30, 2007, s. 31-86.
- Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, İstanbul, 2013.
- Evered, Emine Ö., *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, Londra ve New York, 2012.
- Fagan, Brian, *The Little Ice Age: How Climate Made History 1300-1850*, New York, 2000.
- Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Kahire, 2002.
- Farooqi, Naimur Rehman, *Mughal-Ottoman Relations*, Delhi, 1989.
- Farooqi, Suraiya, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-i Konevi," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17, 1974, s. 145-72.
- Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, Londra ve New York, 1994.
- Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge, 1999.
- Fawaz, Leila Tarazi, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge, MA, 1983.
- Fay, Sidney Bradshaw, *The Origins of the World War*, 2 cilt, New York, 1929.

- Feldman, Walter, *Music of the Ottoman Court: Makam, Composition, and the Early Ottoman Instrumental Repertoire*, Berlin, 1996.
- Feridun, Ahmed, *Mecmu'a-ı Münşe'atü's-Selatin*, 2 cilt, İstanbul, 1847-48.
- Filan, Kerima, ed., *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair: Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, Saraybosna, 2012.
- Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, NJ, 1980.
- Turkey, *Islam, Nationalism and Modernity: A History, 1789-2007*, New Haven, CN, 2010.
- Fine, John, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor, MI, 2006.
- Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988.
- Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*, New York, 2005.
- Fisher, Alan, "Studies in Ottoman Slavery and Slave Trade, II: Manumission," *Journal of Turkish Studies* 4, 1980, s. 49-56.
- A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul, 1999.
- Ed. Fitzpatrick, Coeli ve Adam Hani Walker, *Muhammad in History, Thought, and Culture: An Encyclopedia of the Prophet of God*, Santa Barbara, CA, 2014.
- Fleet, Kate, ed., *Cambridge History of Turkey*, 4 cilt, Cambridge, 2006-12.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa 'Âli (1541-1600)*, Princeton, NJ, 1986.
- "Mustafa Âli's Curious Bits of Wisdom," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76, 1986, s. 103-9.
- "Shadow of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s İstanbul," *International Journal of Turkish Studies* 13/1-2 (Sonbahar 2007), s. 51-62.
- Fleming, K. E., *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*, Princeton, NJ, 1999.
- Flemming, Barbara, "The Poem in the Chronicle: The Use of Poetry in Early Ottoman Historiography," *Turcica et Islamica: Studi in Memoria di Aldo Gallotta*, c. 1., Ugo Marazzi, ed., Napoli, 2003, s. 175-84.

- Fodor, Pál, "Ottoman Policy Towards Hungary, 1520-1541," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45, 1991, s. 271-345.
- "Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizierial *Telhîs*," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 1994, s. 67-85.
- Forschungen in Ephesos*, Austrian Archaeological Institute, c. 1. Viyana, 1906.
- Forster, Edward Seymour, çev., *The Turkish Letters of Ogier Ghisclin de Busbecq Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, Oxford, 1927.
- Fortna, Benjamin C. *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, 2002.
- Foss, Clive, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine, and Turkish City*, Cambridge, 1979.
- Frangakis-Syrett, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Atina, 1992.
- Galip [Şeyh Galip], *Beauty and Love*, çev. Victoria Rowe Holbrook, New York, 2005.
- Gammer, Moshe, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Londra, 1994.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 231-91.
- "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity," *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu İnanc, Cambridge, 1987, s. 345-73.
- Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000.
- Ed. Georgeon, François ve Frédéric Hitzel, *Les Ottomans et le temps*, Leiden ve Boston, 2012.
- Gerber, Haim. *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO, 1987.
- Gibb, H. A. R., ed., *The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325-1354*, 3 cilt Cambridge, 1958-2000.
- vd, ed., *Encyclopaedia of Islam*, Yeni Basım. 13 cilt. Leiden, 1960-2009.
- Giese, Friedrich, ed., *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Breslau, 1922.

- Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford, 2009.
- Gladstone, William E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, New York ve Montreal, 1876.
- Glassner, David, ed., *Business Cycles and Depressions: An Encyclopedia*, New York ve Londra, 1997.
- Goffman, Daniel, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, WA, 1990.
- The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge, 2002.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul, 1952.
- "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler," *Türk Tarih Kurumu Belgeler V-VIII/9-12* (1968-71).
- Ed. Dankoff, Kahraman, Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 1., k. 2, 5. Basım, İstanbul, 2008.
- Goldstein, Erik, "Holy Wisdom and British Foreign Policy 1918-1922: The St. Sophia Redemption Agitation," *Byzantine and Modern Greek Studies* 15, 1991, s. 36-64.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, 1983.
- Ed. Gölpınarlı Abdülbaki ve İsmail Gungurbey, *Sınavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin Manâkıbı*, İstanbul, 1967.
- Goodblatt, Morris S., *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel De Medina*, New York, 1952.
- Goodrich, Thomas D., *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Ottoman Americana*, Wiesbaden, 1990.
- Gran, Peter, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840*, Austin, TX, 1979; yeniden basım, Kahire, 1999.
- Grant, Jonathan, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Journal of World History* 10, 1999, s. 179-201.
- Greene, Molly, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, NJ, 2000.
- Grehan, James, "Smoking and 'Early Modern' Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)," *American Historical Review* 111, 2006, s. 1352-77.

- Griswold, William J., *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983.
- Haarman, Ulrich, "Rather the Injustice of the Turks than the Righteousness of the Arabs'-Changing 'Ulama' Attitudes towards Mamluk Rule in the Late Fifteenth Century," *Studia Islamica* 68, 1989, s. 61-77.
- "The Plight of the Self-Appointed Genius-Mustafa 'Ali," *Arabica* 38, 1991, s. 73-86.
- Hadžibegić, Hamid, "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću," *Glasnik Zemajskog Muzeja u Sarajevu*, y.s. 2, 1947, s. 139-205.
- Hagen, Gottfried, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit Entstehung und Gedankenwelt von Kâtib Çelebis Ğihännümâ*, Berlin, 2003.
- "Chaos, Order, Power, and the Heroic Saint in 15th-Century Turkish Literature."
- The Turkish Studies Association Bulletin* 1/1-2, 2014, s. 91-109.
- Hall, Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra ve New York, 2000.
- Halman, Talât Sait, ed. *Yunus Emre and his Mystic Poetry*, Bloomington, IN, 1981.
- Hammer, Joseph, çev., *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century*, by Evliyâ Efendî, Londra, 1834.
- Hanioglu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford, 1995.
- Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford, 2001.
- A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 2008.
- Hanna, Nelly, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, Syracuse, NY, 1998.
- In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, NY, 2003.
- Harzig, Christiane ve Dirk Hoerder, *What is Migration History?* Malden, MA, 2009.
- Hathaway, Jane, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, Cambridge, 1997.
- Beshir Agha: Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Oxford, 2006.
- The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Harlow, England, 2008.
- Hatıplı, Mustafa, *Selanik'ten Edirne'ye İnsan Zıyanlığı: Gözyaşı, Hicran ve Büyük Mübadele*, İstanbul, 2003.

- Hattox, Ralph, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle ve Londra, 1985.
- Heyd, Uriel, "Ritual Murder Accusations in 15th and 16th Century Turkey," *Sefunot* 5, 1961, s. 137-49.
- Heywood, Colin, *Writing Ottoman History*, Burlington, VT, 2002.
- "The 1337 Bursa Inscription and its Interpreters" *Turcica* 36, 2004, s. 215-31.
- Ed. Heywood, Colin ve Colin Imber, *Studies in Ottoman History in Honor of V. L. Ménage*, İstanbul, 1994.
- Hinz, Walther, ed., *Resālā-ye Falakiyyā des 'Abdollāh ibn Moham-mad ibn Kiyā al- Māzandarānī*, Wiesbaden, 1952.
- Hirschon, Renée, ed., *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Population Exchange between Greece and Turkey*, New York, 2003.
- Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, 2. Basım, Cambridge, 1992.
- Holbrook, Victoria Rowe, *The Unreadable Shores of Love: Turkish Modernity and Mystic Romance*, Austin, TX, 1994.
- Ed. Holod, Renata ve Robert Ousterhout, *Osman Hamdi Bey ve Amerikalılar: Arkeoloji, Diplomasi, Sanat/Osman Hamdi Bey and the Americans: Archeology, Diplomacy, Art*, İstanbul, 2011.
- Holt, P. M., *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, Londra, 1966.
- Hóvári, János. "Customs Registers of Tulça (Tulcea), 1515-1517," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38, 1984, s. 115-41.
- Howard, Douglas A., "The Ottoman Timar System and its Transformation," yayımlanmamış doktora tezi, Indiana University, 1987.
- Howard, Harry N., "An American Experiment in Peace-Making: The King-Crane Commission," *Moslem World* 32, 1942, s. 122-46.
- Hupchick, Dennis P., *The Bulgarians in the Seventeenth Century: Slavic Orthodox Society and Culture under Ottoman Rule*, Jefferson, NC ve Londra, 1993.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East; A Documentary Record: 1535-1914*, Princeton, NJ, 1956.
- The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, New Haven, CN, 1975.
- Huri, Sofi, çev., *Leylâ and Mejnûn by Fuzûlî*, Londra, 1970.
- Ianeva, Svetlana, "Financing the State? Tax-Farming as a Source of

- Individual Wealth in the Nineteenth Century," *Oriens* 37, 2009, s. 209-24.
- Ibn Arabi, *The Bezels of Wisdom*, Çev. R. W. J., Austin, New York, 1980.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Genesis of Learned Societies and Professional Associations in Ottoman Turkey," *Archivum Ottomanicum* 14 (1995/96), s. 161-89.
- Imber, Colin, "The Navy of Süleyman the Magnificent," *Archivum Ottomanicum* VI, 1980, s. 211-82.
- The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul, 1990.
- Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul, 1996.
- Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh, 1997.
- The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, New York, 2002.
- The Crusade of Varna, 1443-1444*, Aldershot, 2006.
- İnal, İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, Cilt 4, İstanbul, 1982.
- İnalcık, Halil, *Hicrî 835 tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.
- "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2, 1954, s. 103-29.
- "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu" *Belleten* 23, 1959, s. 575-610.
- "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1969-70), s. 229-49.
- "A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II Regarding Djem Sultan," *Journal of Turkish Studies* 3, 1979, s. 209-23.
- "The Hub of the City: The Bedestan of İstanbul," *International Journal of Turkish Studies* 1/1 (1979-80), s. 1-17.
- Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, yeniden basım 1987.
- "İstanbul: An Islamic City," *Journal of Islamic Studies* 1, 1990, s. 1-23.
- "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax," *Osmanistik -Turkologie- Diplomatiek*, ed. Krista Fragner ve Klaus Schwarz, Berlin, 1992, s. 101-16.
- The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, IN, 1993.
- Ed. İnalcık, Halil ve Cemal Kafadar, *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul, 1993.

- İnalcık, Halil ve Rhoads Murphey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis ve Chicago, 1978.
- Ed. İnalcık, Halil ve Mevlid Oğu, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân: İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Gazavâtname*, Ankara, 1978.
- Ed. İnalcık, Halil ve Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 cilt, Cambridge, 1994.
- İpşirli, Mehmet, ed., *Tarih-i Selânikî*, 2 cilt, İstanbul, 1989.
- İsen, Mustafa, *Acıyı Bal Eylemek: Türk Edebiyatında Mersiye*, Ankara, 1993.
- Ed. İslamoğlu-İnan, Huri, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, 1987.
- Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*, 2 cilt, Cambridge, 1983.
- Jennings, Ronald C., "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: the Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16, 1973, s. 178-216.
- "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, 1975, s. 53-114.
- "Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 21, 1978, s. 225-93.
- Jersild, Austin, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917*, Montreal ve Kingston, 2002.
- Johnes, T., ed., *The Travels of Bertrandon de la Brocquiere, Counsellor and First Esquire- Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine, and His Return From Jerusalem Overland to France, During the years 1432 and 1433...* Londra, 1807.
- Jones, J. R., çev., *Nicolò Barbaro: Diary of the Siege of Constantinople*, New York, 1969.
- Joseph, John, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition*, Albany, NY, 1983.
- The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers*, Leiden, 2000.
- Kafadar, Cemal, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman

- Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century," yayımlanmamış doktora tezi, McGill University, 1986.
- "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica* 69, 1989, s. 121-50.
- Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, CA, 1995.
- "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels Without a Cause?" *International Journal of Turkish Studies* 13/1 2 (Sonbahar 2007), s. 113-34.
- Kann, Robert, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley ve Los Angeles, 1974.
- Kara, György, ed., *Between the Danube and the Caucasus: Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Budapeşte, 1987.
- Kara, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2004.
- Karahasanoglu, Selim, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul, 2012.
- Karakışla, Yavuz Selim, "The 1908 Strike Wave in the Ottoman Empire," *Turkish Studies Association Bulletin* 16/2, Eylül 1992, 153-77.
- Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Middle Period 1200-1550*, Oxford, 2006.
- Ed. Kármán, Gábor ve Luvro Kunčević, *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, 2013.
- Karpat, Kemal, "Reinterpreting Ottoman History: A Note on the Condition of Education in 1874," *International Journal of Turkish Studies* 2/2 (Kış 1981-82), s. 93-100.
- Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, WI, 1985.
- The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford, 2001.
- Kasaba, Reşat, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, Seattle ve Londra, 2009.
- Kashgari, Mahmud, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwānu Luyāt al-Turk)*. Ed. Robert Dankoff ve James B. Kelly, 3 cilt, Cambridge, MA, 1982-85.

- Kastritsis, Dimitris J., *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413*, Leiden, 2007.
- Katib Çelebi, Mustafa ibn Abdullah, *Fezleke*, 2 cilt, İstanbul, 1869-70.
- The Balance of Truth*, Geoffrey L. Lewis, çev., Londra, 1957.
- Kavânîn Risâlesi*, İstanbul, 1863-64, yeniden basım, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1979.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1997.
- Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul, 2007.
- Kennedy, Edward S. vd, *Studies in the Islamic Exact Sciences*, ed. David A. King ve Mary Helen Kennedy, Beyrut, 1983.
- Ed. Kermeli, Eugenia ve Oktay Özel, *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes': Contributions in Honour of Colin Imber*, İstanbul, 2006.
- Kerovpyan, Aram ve Altuğ Yılmaz, *Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler*, İstanbul, 2010.
- Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*. Londra ve New York, 2011.
- Khoury, Dina Rizk, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-183*, Cambridge, 1997.
- Khuri-Makdisi, Ilham, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*, Berkeley ve Los Angeles, 2010.
- Kiel, Machiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and the Value of Poll Tax Registers (Cizye defterleri) for Demographic Research," *Études Balkaniques* 4, 1990, s. 70-104.
- "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the Fifteenth-Seventeenth Century: Old Sources-New Methodology," *International Journal of Turkish Studies* 10/1-2 (Sonbahar 2004), s. 93-119.
- Köker, Ahmet Hulûsi, *Şeyh Bedreddin (1358?-1420)*, Kayseri, 1997.
- Köprülü, M. Fuad, "Osmanlı Kanunnameleri," *Millî Tettebbüler Mecmuası* 1 (1331/1912-13), s. 49-112, 305-48.
- "Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasien," *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 1 (1921-22), s. 203-22.
- "Lütfi Paşa," *Türkiyat Mecmuası* 1 (1341/1925), s. 119-50.

- Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, yeniden basım, Ankara, 1991.
- Krämer, Gudrun, *A History of Palestine from the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Isarel*, çev. Graham Harman ve Gudrun Krämer, Princeton, NJ, 2008.
- Ed. Krämer, Gudrun vd, *Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden, 2007.
- Krausmüller, Dirk, "The Rise of Hesychasm," *The Cambridge History of Christianity*, c. 5, Michael Angold, ed., Cambridge, 2006, s. 101-26.
- Kreutel, Richard, *Osmanisch-türkische Chrestomathie*, Wiesbaden, 1965, Kritovoulos, Michael, *History of Mehmed the Conqueror*, Charles T. Riggs, çev., Princeton, NJ, 1954.
- Krohn-Hansen, Christian ve Knut G. Nustard, *State Formation: Anthropological Perspectives*, Londra, 2005.
- Krstić, Tijana, "Patron of the Protestants? Sokollu Mehmed Pasha and the Global Confessional Politics of the Late Sixteenth Century," Middle East Studies Association toplantısında sunulan yayımlanmamış tebliğ, Boston, 2009.
- Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford, CA, 2011.
- Kumar, Krishan, "Nation-States as Empires, Empires as Nation-States: Two Principles, One Practice?" *Theory and Society* 39, 2010, s. 119-43.
- Kuniholm, P. I., "Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climatic Change," *Philosophical Transactions of the Royal Society*, Ser. A, 330/1615, 1990, s. 645-55.
- Kunt, Metin, "The Köprülü Years, 1656-1661," yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1971.
- "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies* 5, 1974, s. 233-39.
- The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983.
- Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri*, İstanbul, 1959.
- Kurz, Marlene, *Ways to Heaven, Gates to Hell: Fazlızade 'Ali's Struggle with the Diversity of Ottoman Islam*, Berlin, 2011.
- Kuşpınar, Bilal, "İsmâ'il Ankaravî and the Significance of his Commentary in the Mevlevî Literature," *Al-Shajarah: Journal of the Institute of Islamic Thought and Civilization* 1, 1996, s. 51-76.

- Kut, Günay ve Yılmaz Büyükkarcı, *Uygurlardan Osmanlıya: Şinasi Tekin'in Anısına*, İstanbul, 2005.
- Küçük, Hülya, *The Role of the Bektāshīs in Turkey's National Struggle*, Leiden, 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 49-99.
- Lampe, John R., *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*, 2. Basım, Cambridge, 2000.
- Lancaster, Brian L., *The Essence of Kabbalah*, Royston, 2006.
- Le Gall, Dina., *A Culture of Sufism: Naqshbandīs in the Ottoman World, 1450-1700*, Albany, NY, 2005.
- Levy, Avigdor, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 1992.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1962.
- Ed. Lewis, Bernard ve P. M. Holt, *Historians of the Middle East*, Londra, 1962.
- Ed. Lewis, Bernard ve Friedrich Niewöhner, *Religionsgespräche im Mittelalter*, Wiesbaden, 1992.
- Ed. Lewisohn, Leonard, *The Heritage of Sufism*, 2 cilt, Oxford, 1999.
- Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, Salt Lake City, UT, 2005.
- Liaou, Angeliki, "The Byzantine Empire in the Fourteenth Century," *The New Cambridge Medieval History*, c. 6, Michael Jones, ed., Cambridge, 2000, s. 816-17.
- Lindner, Rudi Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, IN, 1983.
- Explorations in Ottoman Prehistory*, Ann Arbor, MI, 2007.
- Lifchez, Raymond. E., ed., *The Dervish Lodge: Art, Architecture, and Sufism in Ottoman Turkey*, Berkeley, CA, 1992.
- Llewellyn Smith, Michael, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Ann Arbor, MI, 1973.
- Lowry, Heath, *Studies in Defterology*, İstanbul, 1992.
- The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, NY, 2003.
- Defterology Revisited: Studies On 15th and 16th Century Ottoman Society*, İstanbul, 2008.
- The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350-1450*, İstanbul, 2008.
- "The 'Soup Muslims' of the Ottoman Balkans: Was there a 'Western' and 'Eastern' Ottoman Empire?" *Journal of Ottoman Studies* 36, 2010, s. 97-133.

- Hersezkâde Ahmed Paşa: An Ottoman Statesman's Career and Pious Endowments*, İstanbul, 2011.
- Ed. Lowry, Heath ve Ralph S. Hattox, *Third Congress on the Social and Economic History of Turkey*, İstanbul, Washington, D.C. ve Paris, 1990.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Âlî Bey, ed., İstanbul, 1341/1922-23.
- Çev. MacCallum, F. Lyman, *The Mevlidi Sherif by Süleyman Chelebi*, Londra, 1943.
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York ve Londra, 1983.
- Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, NJ, 1995.
- The Ottoman Peoples and the End of Empire*, Londra, 2001.
- McCarthy, Justin vd, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City, 2006.
- McCartney, Ernest Ray, "Crisis of 1873," yayımlanmamış doktora tezi, University of Nebraska, 1935.
- McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, 1981.
- Ed. McNeill, William H. ve Marilyn Robinson Waldman, *The Islamic World*, Chicago, 1973.
- Magoulias, H., ed., *The Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina," 1341-1462*, Detroit, 1975.
- Makdisi, Ussama, "Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism and Evangelical Modernity," *American Historical Review* 102, 1997, s. 680-713.
- The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Ottoman Lebanon*, Berkeley, CA, 2000.
- Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Ithaca, NY, 2009.
- Malcolm, Noel, *Bosnia: A Short History*, New York, gözd. geçm. 1996.
- Mandaville, Jon, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 10, 1979, s. 289-308.
- Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge, 2005.

- Manning, Patrick, *Migration in World History*, 2. Basım, New York, 2013.
- Mantran, Robert, "Les Inscriptions arabes de Brousse," *Bulletin d'études orientales* 14 (1952-54), s. 87-114.
- Manz, Beatrice Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, 1989.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, NJ, 1962.
- Marfleet, Philip, "Refugees and History: Why We Must Address the Past," *Refugee Studies Quarterly* 26, 2007, s. 26-48.
- "Explorations in a Foreign Land: States, Refugees and the Problem of History," *Refugee Survey Quarterly* 32, 2013, s. 14-34.
- Massey, Douglas vd, "Theories of International Migration: A Review and Appraisal," *Population and Development Review* 19, 1993, s. 431-66.
- Masters, Bruce, "The 1850 Events in Aleppo: An Aftershock of Syria's Incorporation into the Capitalist World System," *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990), s. 3-20.
- Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge, 2001.
- Mazzaoui, Michel M., *The Origins of the Safawids: Şi'ism, Süfism, and the Ğulat*, Wiesbaden, 1972.
- Mélikoff, Irène, "Le Problème Kızılbaş," *Turcica* 6, 1975, s. 49-67.
- Melson, Robert, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago ve Londra, 1992.
- Ménage, V. L., "On the Recensions of Urju's 'History of the Ottomans,'" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30, 1967, s. 314-22.
- "The 'Annals of Murād II,'" *Bulletin of the School of Asian and African Studies* 39, 1976, s. 570-84.
- Meredith-Owens, G. M., ed., *Meşâ'ir üş-Şu'arâ or Tezkere of Âşık Çelebi*, Londra, 1971.
- Meyendorff, John, *Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, Adele Fiske, çev., Crestview, NY, 1974.
- Mihailović, Konstantine, *Memoirs of a Janissary*, Ed. Svat Soucek, Ann Arbor, MI, 1973.
- Miller, Ruth A., "Religious v. Ethnic Identity in Fourteenth-Century Bithynia: Gregory Palamas and the Case of the Chionai," *International Journal of Turkish Studies* 13, 2007, s. 27-42.

- Miller, Timothy S., "The History of John Cantacuzenus (Book IV): Text, Translation and Commentary," yayımlanmamış doktora tezi, Catholic University of America, 1975.
- Minkov, Anton, *Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden ve Boston, 2004.
- Minorsky, Vladimir, *Persia in A.D. 1478-1490: An Abridged Translation of Fadlullah b., Ruzbihan Khunji's Tarikh-i Alam-ara-yi Amini*, Londra, 1957.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, 2 cilt, Budapeşte, 1942.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700*, New Brunswick, NJ, 1999.
- Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, Londra, 2008.
- Murphey, Rhoads, ed., *Kanûn-nâme-i Sultânî li 'Azîz Efendi; Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman*, Cambridge, MA, 1985.
- Nagel, Tilman, *The History of Islamic Theology From Muhammad to the Present*, Thomas Thornton, çev., Princeton, NJ, 2000.
- Naimark, Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, MA, 2001.
- Nakıp, Tahir, "Osmanlı Devleti'nde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler," yayımlanmamış master tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Necipoğlu, Gülru, "Süleymân the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry," *Art Bulletin* 71, 1989, s. 401-27.
- Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York ve Cambridge, MA, 1991.
- "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia After Byzantium," *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, ed. Robert Mark ve Ahmet Ş. Çakmak, Cambridge, 1992, s. 195-225.
- "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Ottoman Architecture," *Muqarnas* 10, 1993, s. 169-80.
- The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, İstanbul, 2005.
- Necipoğlu, Nevra, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge, 2009.

- Neşri, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, 2 cilt, Ankara, 1949.
- Ed. Nur, Afife vd, *7 Centuries of Ottoman Architecture: "A Supra-National Heritage,"* İstanbul, t.y. [2000?].
- Ocak, Ahmet Yaşar, ed., *Sufism and Sufis in Ottoman Society*, Ankara, 2005.
- Ed. Okyar, Osman ve Halil İnalçık, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Papers Presented to the "First International Congress on the Social and Economic History of Turkey,"* Ankara, 1980.
- Oruç, Hatice, "Christian Sipahis in the Bosnian Sandjak (15th Century)," *Archivum Ottomanicum* 26, 2009, s. 5-16.
- Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine State*, Joan Hussey, çev., gözd.geçm. basım New Brunswick, NJ, 1969.
- The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Enquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*, Washington, D.C., 1993.
- Otto-Dorn, Katharina, "Die İsa Bey Moschee in Ephesus," *Kleinasien und Byzanz* 17, 1950, s. 115-31.
- Ousterhout, Robert, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture," *Muqarnas* 12, 1995, s. 48-62.
- "'Bestride the Very Peak of Heaven': The Parthenon after Antiquity," *The Parthenon from Antiquity to the Present*, Jennifer Neils, ed., Cambridge, 2005, s. 293-329.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara, 2003.
- Öztuncay, Bahattin, *Hâtıra-ı Uhuvvet: Portre Fotoğrafların Cazibesi: 1846-1950*, İstanbul, 2005.
- Hanedan ve Kamera: Osmanlı Sarayından Portreler/Dynasty and Camera: Portraits from the Ottoman Court*, İstanbul, 2010.
- Pallis, A. A., "Racial Migrations in the Balkans During the Years 1912-1924," *Geographical Journal* 66/4, Ekim 1925, s. 315-31.
- Pamuk, Şevket, "The Ottoman Empire in the 'Great Depression' of 1873-1896," *Journal of Economic History* 44, 1984, s. 107-18.
- A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2002.
- Panaite, Viorel, "Power Relationships in the Ottoman Empire: The Sultans and the Tribute-Paying Princes of Wallachia and Moldavia from the Sixteenth to the Eighteenth Century," *International Journal of Turkish Studies* 7/1-2 (Yaz 2001), s. 26-53.

- Panzac, Daniel, ed., *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, Paris, 1995.
- Papadopoulos, Theodore H., *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brüksel, 1952.
- Patrinelis, Christos, "The Exact Time of the First Attempt of the Turks to Seize the Churches and Convert the Christian People of Constantinople to Islam," *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, c. 3, Sofya, 1969, s. 567-772.
- Peçevi, İbrahim, *Tarih-i Peçevi*, 2 cilt, İstanbul, 1281-83 [1862-64], yeniden basım, İstanbul, 1980.
- Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York ve Oxford, 1993.
- Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley, Los Angeles ve Londra, 2003.
- Pekin, Müfide, ed., *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul, 2005.
- Peri, Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden, 2001.
- Petropoulos, John A., "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930," *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 1976, s. 135-60.
- Philippidas-Braat, Anna, "La Captivité de Palamas chez les Turcs: dossier et commentaire," *Travaux et Mémoires: Centre de Recherche d'Histoire et Civilization Byzantines* 7, 1979, s. 109-21.
- Philliou, Christine, "Communities on the Verge: Unravelling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance," *Comparative Studies in Society and History* 51, 2009, s. 151-81.
- Pinson, Mark, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1, 1962, s. 37-56.
- Pinson, Mark, ed., *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, 2. Basım, Cambridge, MA, 1996.
- Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, c. 1, İstanbul, 1988.
- Pistor-Hatam, Anja, ed., *Amtsblatt, Vilayet Gazetesi, und unabhängiges Journal: Die Anfänge der Presse im Nahen Osten*, Frankfurt, 2001.

- Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley ve Los Angeles, 2003.
- Politis, Linos, *A History of Modern Greek Literature*, Oxford, 1973.
- Pritsak, Omelian, "The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1, 1975, s. 211-35.
- Quataert, Donald, "The Economic Climate of the Young Turk Revolution in 1908," *Journal of Modern History* 51/3 (Eylül 1979; ek), D1147-D1161.
- "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914," *International Journal of Turkish Studies* 1/2, Eylül 1980, s. 38-55.
- Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, New York ve Londra, 1983.
- The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge, 2000.
- "Labor History and the Ottoman Empire, ca. 1700-1922." *International Labor and Working Class History* 60, 2001, s. 93-109.
- Quataert, Donald, ed., *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction*, Albany, NY, 2000.
- Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, Albany, NY, 1994.
- Raeff, Mark, ed., *Catherine the Great: A Profile*, New York, 1972.
- Rafeq, Abdul-Karim, "New Light on the 1860 Riots in Ottoman Damascus," *Die Welt des Islams* 28, 1988, s. 412-30.
- "Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria," *Journal of the American Oriental Society* 111, 1991, s. 495-511.
- "Sources of Wealth and its Social and Political Implications in Nineteenth-Century Damascus," *Oriens* 37, 2009, s. 253-69.
- "Women in the Shari'a Courts of Ottoman Damascus," *Turkish Historical Review* 3, 2012, s. 119-42.
- Redep, Jelka, "The Legend of Kosovo," *Oral Tradition* 6, 1991, s. 253-65.
- Reddy, William M., *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge, 2001.
- Reed, Howard A., "The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June, 1826," yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1953.

- Refik, Ahmet, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul, 1935.
- Reindl, Hedda, *Männer um Bâyezîd: Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bâyezîds II, (1481-1512)*, Berlin, 1983.
- Report of the American Military Mission to Armenia*, Washington, D.C., Government Printing Office, 1920.
- Repp, R. C., *The Mufti of İstanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Londra, 1986.
- Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, Cambridge, 2011.
- Rich, Norman, *Why the Crimean War? A Cautionary Tale*, New York, 1991.
- Richards, John F., *The Mughal Empire*, Cambridge, 1993.
- Richmond, Oliver P., "The Legacy of State Formation Theory for Peacebuilding and Statebuilding," *International Peacekeeping* 20, 2013, s. 299-315.
- Richter, Julius, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Londra ve Edinburgh, 1910.
- Rodrigue, Aron, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Bloomington, IN, 1990.
- Ed. Rodrigue, Aron ve Sarah Abrevaya Stein, *A Jewish Voice from Ottoman Solonica: The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*, Isaac Jerusalemi, çev., Palo Alto, Cal., 2012.
- Rogers, J. M., "Waqf and Patronage in Seljuk Anatolia: The Epigraphic Evidence," *Anatolian Studies* 26, 1976, s. 69-103.
- Rotman, Youval, *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*, Jane Marie Todd, çev., Cambridge, MA ve Londra, 2009.
- Rozen, Minna, *A History of the Jewish Community in İstanbul: The Formative Years, 1453-1566*, Leiden ve Boston, 2002.
- Rumi, Mevlana Celaleddin, *The Essential Rumi*, yeni genişletilmiş basım, Coleman Barks, çev., New York, 2004.
- The Masnavi*, 3 cilt, Jawid Mojaddedi, çev., Oxford, 2004-14.
- Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965.
- The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968.
- Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire, Containing the Maxims of the Turkish Politie, the Most Material Points of*

the Mahometan Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries, their Military Discipline, with an exact Computation of their Forces both by Land and Sea, Londra, 1668.

Saab, Ann Pottinger, *The Origins of the Crimean Alliance*, Charlottesville, VA, 1977.

Sabev, Orlin (Orhan Salih), "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making a Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-Nineteenth Centuries)," *Oriens* 37, 2009, s. 177-90.

Sahas, Daniel, "Captivity and Dialogue: Gregory Palamas (1296-1360) and the Muslims," *Greek Orthodox Theological Review* 25, 1980, s. 409-36.

"Gregory Palamas (1296-1360) on Islam," *Muslim World* 73, 1983, s. 1-21.

"The Art and Non-Art of Byzantine Polemics: Patterns of Refutation in Byzantine Anti-Islamic Literature," *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands Eighth to Eighteenth Centuries*, ed. Michael Gervers ve Ramzi Jibran Bikhazi, Toronto, 1990, s. 55-73.

Sahillioğlu, Halil, ed., *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul, 2002.

Şahin, Canay, "The Economic Power of Anatolian Ayans in the Late Eighteenth Century: The Case of the Caniklizâdes," *International Journal of Turkish Studies* 11/1 (Sonbahar 2005), s. 29-49.

Sajdi, Dana, ed., *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, Londra ve New York, 2007.

Saliba, George, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*, Cambridge, MA, 2007.

Salzmann, Ariel, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire," *Politics and Society* 21, 1993, s. 393-423.

"Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807," yayımlanmamış doktora tezi, Columbia University, 1995.

Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State, Leiden, 2003.

Sanjian, A. K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge, 1965.

Sarıнай, Yusuf, "What Happened on April 24, 1915?: The Circular of April 24, 1915 and the Arrest of Armenian Committee Members

- in İstanbul," *International Journal of Turkish Studies* 14/1-2, 2008, s. 75-101.
- Sariyannis, Marinos, "'Mob,' 'Scamps' and Rebels in Seventeenth-Century İstanbul: Some Remarks on Ottoman Social Vocabulary," *International Journal of Turkish Studies* 11/1-2 (Sonbahar 2005): s. 1-15.
- Savory, Roger, *Iran under the Safavids*, Cambridge, 1980.
- Saz, Leyla, *Imperial Harem of the Sultans: Daily Life at the Çırağan Palace during the 19th Century*, Landon Thomas, çev., İstanbul, 1994.
- Schmidt, Jan, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History, and Orientalism (1500-1923)*, 2 cilt, İstanbul, 2002.
- Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah 1626-1676*, Princeton, NJ, 1973.
- Şentürk, Ahmet Atillâ, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1999.
- Şeref, Abdurrahman, "Evrak-ı Atika ve Vesâik-i Tarihimeyiz," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 1 (Nisan 1326/April 1908), s. 9-19.
- Ed. Şeşen, Ramazan vd, *Catalogue of Manuscripts in the Köprülü Library*, 3 cilt, İstanbul, 1986.
- Setton, Kenneth M., *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991.
- Shankland, David, ed., *Archaeology, Anthropology, and Heritage in the Balkans and Anatolia: the Life and Times of F. W. Hasluck, 1878-1920*, 2 cilt, İstanbul, 2004.
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, 1971.
- The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York, 1991.
- "Resettlement of Refugees in Anatolia, 1918-1923," *Turkish Studies Association Bulletin* 22/1 (İlkbahar 1998), s. 58-90.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, Cambridge, 1977.
- Shaw, Wendy M. K., *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley ve Los Angeles, 2003.
- Shay, Mary Lucille, *The Ottoman Empire from 1720-1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili*, Urbana, IL, 1944.
- Shechter, Relli. "Market Welfare in the Early-Modern Ottoman Economy: A Historiographic Overview with Many Questions," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 48, 2005, s. 253-76.

- Shefer-Mossensohn, Miri, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions 1500-1700*, Albany, NY, 2009.
- Shenk, Robert, *America's Black Sea Fleet: The U.S. Navy Amidst War and Revolution, 1919-1923*, Annapolis, MD, 2012.
- Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal, and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden, 1984.
- Shuttleworth, D. I., "Turkey, from the Armistice to the Peace," *Journal of the Royal Central Asian Society* 11, 1924, s. 51-67.
- Silay, Kemal, ed., *History of the Kings of the Ottoman Lineage and their Holy Raid Against the Infidels*, Cambridge, MA, 2004.
- Sinan Paşa, Yusuf, *Tazarru'nâme*, A. Mertol Tulum, ed., Ankara, 2001.
- Singer, Amy, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany, NY, 2002.
- Sinor, Denis. *Studies in Medieval Inner Asia*. Aldershot, 1997.
- Skilliter, S. A., *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-158*, Oxford, 1977.
- Skotis, Dennis N., "From Bandit to Pasha: First Steps in the Rise to Power of Ali of Tepelen, 1750-1784." *International Journal of Middle East Studies* 2, 1971, s. 219-44.
- Smith, G. Rex, çev., *The History of al-Tabari*, c. 14, Albany, NY, 1994.
- Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York, 2010.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, New York, yeniden basım, 2000.
- Stavrides, Theoharis, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*, Leiden, 2001.
- Stein, Mark, *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, Londra, 2007.
- Stewart-Robinson, James, "Ottoman Biographies of Poets," *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1965, s. 57-74.
- Stoianovich, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *Journal of Economic History* 20, 1960, s. 234-313.
- Strauss, Johann, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th and 20th Centuries)," *Die Welt des Islams*, y. s. 35, 1995, s. 189-249.
- "Who Read What in the Ottoman Empire? (19th-20th Centuries)," *Middle Eastern Literatures* 6/1, Ocak 2003, s. 39-76.

- Subaşı, Turgut. "The Apostasy Question in the Context of Anglo-Ottoman Relations, 1843-44," *Middle Eastern Studies* 38/2, Nisan 2002, s. 1-34.
- Subrahmanyam, Sanjay, "Connected Histories: Notes towards a Re-configuration of Early Modern Eurasia," *Modern Asian Studies* 31, 1997, s. 735-62.
- "A Tale of Three Empires: Mughals, Ottomans, and Habsburgs in a Comparative Context," *Common Knowledge* 21, 2006, s. 66-92.
- Sugar, Peter F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle, 1977.
- Süleyman Çelebi, *Mevlid (Vesilet-ün-Necât)*, Faruk K. Timurtaş, ed., İstanbul, 1990.
- Suny, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, 2. Basım, Bloomington, IN, 1994.
- Tacitus, *The Annals of Rome*, Michael Grant, çev., Londra, 1956.
- Taeschner, Franz, "War Murad I. Grossmeister oder Mitglied des Akhibundes?" *Oriens* 6, 1953, s. 23-31.
- Tahralı, Mustafa, "A General Outline of the Influence of Ibn 'Arabi on the Ottoman Era," *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society* 26, 1999, s. 43-54.
- Tansel, Selâhattin, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul, 1966.
- Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969.
- Tapper, Nancy ve Richard Tapper, "The Birth of the Prophet: Ritual and Gender in Turkish Islam," *Man* y. s. 22, 1987, s. 69-92.
- Tekin, Şinasi, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası 'Gâziliğin Yolları' Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında," *Journal of Turkish Studies* 13, 1989, s. 139-205.
- Tekindağ, Şahabettin, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1/3, 1967, s. 34-39 ve 1/4, 1968, s. 54-59.
- "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi," *Tarih Dergisi* 17/22 (1967 [1968]), s. 53-56.
- Temperley, Harold, *England and the Near East: The Crimea*, Londra, 1936.
- Terzioğlu, Derin, "Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyâzî-i Mısri (1618-1694)," yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, 1999.
- "Man in the Image of God in the Image of the Times: Sufi Self-Narratives and the Diary of Niyâzî-i Mısri (1618-1694)," *Studia Islamica* 94, 2002, s. 139-65.

- Tezcan, Baki, "Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)," 2 cilt, yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2001. "The 1622 Military Rebellion in İstanbul: An Historiographical Journey," *International Journal of Turkish Studies* 8 (2002), s. 25-43.
- "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52, 2009, s. 460-504.
- "Some Thoughts on the Politics of Early Modern Ottoman Science," *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies* 36, 2010, s. 135-56.
- The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge, 2012.
- "Law in China or Conquest in the Americas: Competing Constructions of Political Space in the Early Modern Ottoman Empire," *Journal of World History* 24, 2013, s. 107-34.
- Thackston, Wheeler M., çev., *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor*, New York, 2002.
- Thompson, Stith, *Motif Index of Folk Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest Books, and Local Legends*, 6 cilt, Bloomington, IN, 1955-58.
- Thorndike, Lynn, "The True Place of Astrology in the History of Science" *Isis* 46, 1955, s. 273-378.
- Tietze, Andreas, "Sheykh Bālī Efendi's Report on the Followers of Sheykh Bedreddin," *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, 1988, s. 115-22.
- Tietze, Andreas, çev., *Mustafā 'Ālī's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt, Viyana, 1979-81.
- Tilly, Charles, "War Making and State Making as Organized Crime," *Bringing the State Back In*, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, Cambridge, 1985, s. 169-87.
- "Transplanted Networks," *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, Virginia McLaughlin, ed., New York, 1990, s. 79-95.
- Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle ve Londra, 1983.
- Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, New York, 1997.
- Toksöz, Meltem, *Nomads, Migrants, and Cotton: The Making of the Adana-Mersin Region, 1850-1908*, Leiden ve Boston, 2010.
- "The World of Mehmed Murad: Writing *Histoires Universelles* in Ottoman Turkish," *Osmanlı Araştırmaları* 40, 2012, s. 343-63.

- Toledano, Ehud, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression: 1840-1890*, Princeton, NJ, 1982.
- Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle ve Londra, 1998.
- Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul, 2003.
- Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*, Boston ve New York, 1922.
- Travis, Hannibal, "The Assyrian Genocide: A Tale of Oblivion and Denial," *Forgotten Genocides: Oblivion, Denial, and Memory*, René Lemarchand, ed., Philadelphia, PA, 2011, s. 123-36.
- Truscott, Alan ve Dorothy Truscott, *The New York Times Bridge Book*, New York, NY, 2002.
- Tucker, Ernest S., *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, Gainesville, FL, 2006.
- Turan, Osman, "The Ideal of World Domination Among the Medieval Turks," *Studia Islamica* 4, 1955, s. 77-90.
- İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara, 1954, yeniden basım, 1984.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988.
- Ülker, Necmi, "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interests, 1698-1740," *International Journal of Turkish Studies* 4/1 (Yaz 1987), s. 1-37.
- Uluçay, Çağatay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? [I]" *Tarih Dergisi* 9, 1954, s. 53-90.
- Unat, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1974.
- Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi 724 Rebiülevvel-1324 Mart," *Belleten* 5, 1941, 277-88.
- Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara, 1965, yeniden basım, 1984.
- Vahide, Şükran, *Islam in Modern Turkey: An Intellectual Biography of Bediuzzaman Said Nursi*, Ibrahim M. Abu-Rabi, ed., Albany, NY, 2005.
- Vahide, Şükran, çev., *The Flashes Collection by Bediuzzaman Said Nursi*, İstanbul, 1995.
- Vassiliev, Alexei, *The History of Saudi Arabia*, New York, 2000.

- Veinstein, Gilles, ed., *Süleymân the Magnificent and His Time*, Paris, 1992.
- Les Ottomans et la mort: permanences et mutations*. Leiden, 1997.
- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh to the Fifteenth Centuries*, Berkeley ve Los Angeles, 1971.
- Ed. Vucinich, Wayne S. ve Thomas Allen Emmert, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis, MN, 1991.
- Walker, Bethany, *Jordan in the Late Middle Ages: Transformation of the Mamluk Frontier*, Chicago, 2011.
- White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge, 2013.
- Williams, Caroline, *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*, Kahire ve New York, 2002.
- Williamson, Samuel R., Jr. *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, New York, 1991.
- Windfuhr, Gernot L., "Spelling the Mystery of Time," *Journal of the American Oriental Society* 110, 1990, s. 401-16.
- Wittek, Paul, "Zum Quellenproblem der ältesten osmanischen Chroniken (mit Auszügen aus Neşrî)," *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 1 (1921-22), s. 77-150.
- "Neues zu 'Ashikpaşazâde," *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 2 (1923-26), s. 147-64.
- Menteşe Beyliği: 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, O. Ş. Gökyay, çev., 3. Basım, Ankara, 1999.
- Wolper, Ethel Sarah, *Cities and Saints: Sufism and the Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, State College, PA, 2003.
- Woodhead, Christine, ed., *The Ottoman World*, New York, 2012.
- Woods, John E., *The Aqqyunlu: Clan, Federation, Empire*, gözden geçirilmiş basım, Salt Lake City, 1999.
- Woodward, Christopher, *In Ruins*, New York, 2001.
- Woodward, Michelle L., "Between Orientalist Clichés and Images of Modernization: Photographic Practice in the Late Ottoman Era," *History of Photography* 27/4 (Kış 2003), s. 363-74.
- Yerasimos, Stéfane, *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les Traditions Turques: Légendes d'Empire*, İstanbul, 1990.
- Yi, Eunjong, *Guild Dynamics in Seventeenth Century İstanbul: Fluidity and Leverage*, Leiden, 2003.

- Yılmaz, Ziya, ed., *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi: Metin ve Tahlil*, 2 cilt, Ankara, 2003.
- Yosmaoğlu, İpek K., "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913," *Turkish Studies Association Journal* 27/1-2, 2003, s. 15-49.
- Ed. Young, M. J. L., J. D. Latham ve R. B. Serjeant, *Religion, Learning, and Science in the Abbasid Period*, Cambridge, 1990.
- Young, Richard Fox, "Deus Unus or Dei Plures Sunt? The Function of Inclusivism in the Buddhist Defense of Mongol Folk Religion against William of Rubruck (1254)," *Journal of Ecumenical Studies* 26, 1989, s. 100-37.
- Zachariadou, Elizabeth, "Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)," *Südost-Forschungen* 28, 1969, s. 1-12.
- "Manuel II Palaeologus on the Strife between Bâyezîd and Kâdî Burhân al-Dîn Ahmad," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43, 1980, s. 471-81.
- "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles," *Der Islam* 60, 1983, s. 268-90.
- Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice, 1983.
- "The Oğuz Tribes: The Silence of the Byzantine Sources," *Itinéraires d'Orient: Hommages à Claude Cahen; Res Orientales*, c. VI, 1994, s. 285-89.
- Zachariadou, Elizabeth, ed., *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymnon, 1993.
- The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Rethymnon, 1996.
- Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Rethymnon, 1999.
- Zaman, Taymiya R. "Instructive Memory: An Analysis of Auto/Biographical Writing in Early Mughal India," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54, 2011, s. 677-700.
- Zandi-Sayek, Sibel, *Ottoman İzmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880*, Minneapolis, MN, 2012.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba, "Qizilbash 'Heresy' and Rebellion in Ottoman Anatolia in the Sixteenth Century," *Anatolia Moderna* 7, 1997, s. 1-15.
- Zens, Robert. "Pasvanoğlu Osman Paşa and the Paşalık of Belgrade, 1791-1807," *International Journal of Turkish Studies* 8/1-2, 2002, s. 89-104.

- Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600-1800)*, Minneapolis, MN, 1988.
- Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros," *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, ed. Hugh Cecil ve Peter H. Liddle, Londra, 1998, s. 266-75.
- "Kosovo Revisited: Sultan Reşad's Macedonian Journey of June 1911," *Middle Eastern Studies* 35, 1999, s. 26-39.
- "The Young Turks: Children of the Border Lands?" *International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (Yaz 2003), s. 275-85.
- The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Londra, 2010.
- Zürcher, Erik Jan, ed. *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, Londra ve New York, 1999.

Dizin

I. Dünya Savaşı 361, 393, 394
1856 Islahat Fermanı 338, 364

Abaza Mehmed Paşa 199
Abbas Hilmi (Hidiv) 405
Abbas, I. (Şah) 170, 188, 189, 199
Abdülaziz (Sultan) 321, 324, 339,
348, 356, 374
Abdülhamid, II. 28, 266, 297, 356,
360, 361, 366, 377
Abdülhamid, II. (Sultan) 28, 266,
297, 356, 360, 361, 366, 377
Abdülhamid, I. (Sultan) 240, 295,
300
Abdülkadir Geylani 129, 413
Abdullah Biraderler (fotoğrafçı)
28, 86, 266, 319, 372, 376
Abdülmecid, II., (Halife) 361, 417
Abdülmecid, I. (Sultan) 297
Abhazlar 219, 227, 371
Abhazya 119, 340
Abisinya 132
Açe (Sumatra) 269
Adalar (Prens Adaları) 383, 399
Adana 111, 190, 267, 269, 276,
323, 354, 365, 371, 383, 385,
400, 404, 428, 454
Aden 147
Afrika 171, 210, 269, 270, 291,
341, 363, 389
Afrika Boynuzu 270
Afro-Avrasya 45, 75, 111, 113,
122, 131, 371

Afrodisias 15, 16, 23
Afyon 212
Ağaoğlu, Ahmet 386
Ahmed III. (Sultan) 240, 248, 249,
250, 251, 252
Ahmed II. (Sultan) 239, 240
Ahmedi (şair) 26, 62
Ahmed I. (Sultan) 183, 193, 194,
201, 268
Ahmed Paşa, Hersekzade 110
Ahmed Resmi 289, 422
Akçura, Yusuf 383, 386
Akdeniz 17, 36, 46, 68, 111, 132,
136, 145, 147, 155, 177, 209,
215, 221, 224, 226, 253, 274,
277, 278, 290, 294, 304, 317,
367, 370, 401, 402
Akka 284, 305, 323
Akkerman 300, 301
Akkoyunlu sultanlığı 114
Akkoyunlu Sultanlığı 111
Akkoyunlu Türkmenleri 254
Alaşehir (Philadelphia) 33, 39,
64, 353
Aleksandr I. (Çar) 305
Aleksandr II. (Çar) 362
Alemdar Mustafa Paşa 309, 310,
312, 318
Âli, Mustafa 176, 214
Âli Paşa 335
Ali Paşa, Canikli 293

- Ali Paşa, Tepedelenli 306, 307, 309, 314, 316
- Alinyazısı 80
- Alkol 165, 204
- Alliance Israélite Universelle (Evrensel Yahudi İttifakı) 374, 449
- Almanya 128, 352, 358
- Altınordu 31, 35
- Amasya 68, 85, 94, 111, 124, 125, 155, 162, 166, 292, 411
- Amerika Birleşik Devletleri 328, 330, 336, 381, 399
- Amerikalar 131, 132
- Amerikalı 158, 317, 355, 373, 381, 385, 403, 407, 416
- Amerikalılar 59, 436
- Amerikan Arkeoloji Enstitüsü 59
- Amerikan Kız Koleji 409, 415
- Anadolu 17, 18, 22, 39, 45, 60, 63, 83, 90, 91, 93, 95, 97, 108, 111, 123, 125, 140, 143, 144, 146-148, 156, 157, 174, 184, 188, 200, 269, 270, 278, 289, 294, 304, 321, 340, 351-353, 362, 364, 373, 393, 394, 395, 399, 400, 402, 404, 406, 408, 409, 411, 417, 421, 423, 430, 453
- Anadolu Kazaskeri 156
- Andrássy, Gyula 355
- Andronikos, II. 32
- Ankara 18, 62, 63, 65, 68, 84, 85, 91, 144, 150, 182, 188, 189, 191, 199, 279, 367, 404, 412, 414, 417, 421-425, 430, 433, 437, 438, 441, 445, 446, 452, 453, 455, 456, 457
- Ankaravi 260
- Antalya 111, 124, 402, 404
- Antiokhia (Hatay), Patriği 151, 152
- Antisemitizm 162
- Arabistan 31, 122, 205, 226, 270, 305
- Aramca 152
- Arapça 27, 29, 45, 46, 51, 55, 75, 79, 99, 117, 145, 155, 178, 203, 213, 214, 215, 217, 218, 262, 263, 264, 279, 345, 347, 364, 388, 399
- Araplar 279, 339, 382, 394, 401
- Aras Nehri 300
- Archaeological Institute of America (Amerikan Arkeoloji Enstitüsü) 59
- Ardahan 398
- Ardeşir 108
- Aristoteles 17
- Arkeoloji, Arkeologlar 27, 59, 158
- Armeno-Türkçe 343
- Arnavutça 364
- Arnavutlar 227, 252, 339
- Arnavutluk 90, 227, 307, 317, 357, 386, 388
- Arşivler 389
- Artemis 55, 57, 58, 59
- Asafname (Lütfi Paşa) 176
- Âşık Paşazade 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 82, 83, 87, 88, 90, 98, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 116, 119, 123, 185, 253, 424
- Asrın Müceddidi 26, 229
- Assos 33, 59, 60, 61, 427
- Astrahan 167, 269
- Aşure Günü 121, 178, 180
- Asya 29, 31, 38, 39, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 62, 63, 64, 65, 72, 92, 114, 145, 213, 253, 288, 317, 350, 363, 364, 365, 367, 413, 456
- Ataman 27
- Athos Dağı 32, 33, 37, 55, 150, 151, 283

- Atina 33, 100, 150, 236, 316, 317, 433
 Atlantik Okyanusu 132
Atlas Minor 218, 264
 August III. (Kral) 289
 Avlonya (Valona) 155
 Avrasya 30, 31, 35, 38, 45, 46, 75, 77, 81, 88, 101, 111, 113, 122, 131, 371
 Avrupa 38, 46, 48, 49, 88, 115, 131, 145, 153, 155, 177, 196, 215, 224, 228, 232, 237, 239, 245, 247, 255, 264, 288, 302, 304, 317, 327, 331, 336, 341, 343, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 357, 361, 363, 364, 365, 371, 375, 377, 378, 389, 393, 399, 401, 405, 447
 Avrupalılar 339
 Avusturya 131, 183, 254, 258, 288, 300, 301, 307, 308, 315, 330, 331, 335, 352, 355, 358, 367, 381, 382, 393
 Avusturya-Macaristan 352, 355, 358, 367
 Avusturya Veraset Savaşları 288
 Ayasofya 100, 101, 103, 106, 142, 163, 169, 190, 201, 205, 206, 226, 314, 327, 372, 400
 Ayas Paşa (I. Süleyman'ın sadrazamı) 141
 Ayastefanos Antlaşması 357
 Ayasuluk 33, 55, 57, 58, 60, 61, 69
 Aydın 49, 67, 68, 91, 93, 174, 365, 370, 410, 422, 430
 Aydınogulları hanedanı 56
 Ayntab (Gaziantep) 114, 144, 415, 427
 Azak 38, 114, 225, 240, 242, 243, 290, 294
 Azak Denizi 38, 225, 290, 294
 Azerbaycan 111, 125, 386, 406
 Baalbek 65, 68, 142
 Baba İlyas 71, 430
 Babîâli 324, 389
 Babür 51, 131, 249, 251, 253, 275, 291
 Babür İmparatorluğu 51, 251, 253
 Babüssaade 104, 105, 195
 Bafeus (Koyunhisar), Ovası 25
 Bağdat 36, 52, 108, 111, 122, 129, 145, 183, 186, 189, 199, 200, 201, 209, 225, 227, 234, 256, 275, 276, 277, 314, 340, 364, 368, 374, 395, 400, 402
 Bahadır Şah (Babür İmparatoru) 131, 249, 250
 Bahçesaray 294
 Bakü 399, 405, 406
 Balfour Bildirisi 402
 Bali Efendi (Şeyh) 156, 160
 Balım Sultan 157
 Balkan Dağları 39, 40
 Balkan Savaşları 393
 Balkan Yarımadası 269
 Balyan, Kirkor (mimar) 319
 Banja Luka 354
 Bank-ı Osmanî-i Şahane 352, 354, 366, 378
 Barbaros Hayreddin 147
 Basra 132, 136, 269, 275, 276, 277, 341, 364, 394, 401, 402, 421
 Basra Körfezi 132, 136, 275, 277, 341, 401
 Báthory, Zsigmond (Erdel Prensi) 184
 Batum 334, 357, 358, 398, 406, 411
 Bavyera 236
 Bayezid, II. (Sultan) 63, 110, 123, 132, 149, 150, 157
 Bayezid, I. (Sultan) 26, 63

- Bebek 373, 405
 Bedeviler 271, 284
 Bedreddin (Şeyh) 67, 69, 70, 71, 80, 156, 186, 440, 454
 Behmeni Sultanlığı (Hindistan) 116
 Behram 59
 Bektaşiler 117
 Belgrad 64, 86, 112, 113, 128, 149, 190, 236, 242, 243, 254, 283, 301, 306, 307, 309, 382
 Bem, Józef 331
 Bender Abbas 275
 Bengal 253, 276
 Berlin 289, 349, 358, 363, 369, 378, 380, 381, 423, 432, 435, 437, 441, 448
 Berlin Kongresi 358, 378, 380, 381
 Besarabya 357, 358
 Beşiktaş 157, 351
 Beşir Ağa 272
 Beyrut 284, 345, 373, 377, 426, 440
 Biga 43, 59
 Biga Yarımadası 59
 Bila Hora Savaşı 196, 225
 Bilim 11, 75, 177, 215, 440
 Birgivi, Mehmed 158
 Bithynia 29, 38, 52, 91, 124, 444
 Bitlis 365, 387, 399
 Bizans 25, 29, 31, 32, 34, 38, 39, 43, 44, 48, 49, 52, 64, 67, 103, 105, 108, 151, 154, 281, 300, 315, 317
 Bizans İmparatorluğu 32, 154
 Bizanslılar 49
 Blount, Henry 221, 223
 Boğaziçi (İstanbul Boğazı) 35, 38, 64, 99, 104, 125, 195, 197, 228, 290, 309, 315, 330, 342, 347, 351, 367, 373, 413
 Boğazlar 38, 87, 400
 Boğdan 196, 228, 241, 242, 243, 280, 282, 290, 301, 336
 Bogomilciler 338
 Bosna-Hersek 258, 355, 357, 358, 382
 Bosna Nehri 112
 Börklüce 67, 69, 70, 71
 Brest-Litovsk, anlaşması 398
 Bristol, Helen Moore 411
 Bristol, Mark 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 412, 415, 416, 417, 418, 420
 Britanya 290, 305, 314, 321, 323, 328, 334, 335, 336, 341, 351, 352, 356, 358, 367, 368, 378, 381, 393, 394, 395, 400, 401, 402, 406, 408, 409
 Brown, L. E. (gazeteci) 408
 Buda 12, 86, 111, 129, 134, 154, 168, 184, 185, 234, 236
 Budapeşte 12, 367, 423, 429, 439, 445
 Buğday 355
 Bulgarca 343, 364
 Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu 356
Bulgarian Horrors and the Question of the East [Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu (Gladstone)] 356, 434
 Bulgaristan 338, 356, 357, 358, 363, 378, 382, 389, 390, 393, 399, 407, 417
 Bulgarlar 49, 284, 391
 Bursa 7, 27, 28, 29, 33, 41, 43, 51, 55, 56, 66, 72, 75, 85, 86, 88, 90, 98, 103, 108, 112, 125, 150, 155, 191, 229, 236, 247, 365, 376, 415, 416, 436
 Bükreş Antlaşması 313
 Büyük Perhiz 37, 179

- Büyük Sergi 340
 Büyük Veba Salgını 35, 147, 183
- Camiler 220
 Carnegie Barış Vakfı 390
 Castéra, Henri (tarihçi) 318
 Castrén, Matthias Alexander (dilbilimci) 350
 Cebelitarık Boğazı 290
 Celali isyanları 188, 191, 219
 Celal (Şeyh) 185
 Celile 284
 Celili ailesi, Musullu 277
 Cemal Paşa 394
 Cem (II. Mehmed'in oğlu) 115, 116, 122, 430
 Cenevre 377
 Cengiz Han 65, 108, 253
 Cenova 46, 66
 Ceride Nezareti 327
 Cevdet, Abdullah 378
 Cevdet Bey (Van Valisi) 396
 Cevdet Paşa, Ahmed 347
 Cezair-i Bahr-i Sefid 147
 Cezayir 147, 222, 367
 Cezire Ovası 145
 Cezzar Ahmed Paşa 285
 Cheb (Eger) 184
 Cidde 116, 269, 270, 274, 337
 Ciğalazade Sinan Paşa 187, 188
 Cihad 51
Cihannüma (Katib Çelebi) 218, 262, 264
 Cizye (gayri Müslimlere kafa vergisi) 244, 440
 Cluj 262
Confessio Fidei [Ortodoks İnanç Bildirisi (Kyrillos Loukaris)] 225
Confession of Dositheus (Dositheus'un İtirafı) 286
 Constanta 405, 406
- Cordovero, Moshe 155
 Copernicus 81, 217
 Copernicus sistemi 217
 Covell, John 217, 230, 428
 Culfa 279
 Cüneyd (Şeyh) 119, 121, 185
- Çanakkale Boğazı 33, 37, 38, 334, 388, 394, 396, 400
 Çanakkale Savaşı 411
 Çeçenistan 340
 Çerkezler 273, 342, 371
 Çeşme 290, 293
 Çin 132
 Çingeneler 149
 Çırağan 343, 351, 363, 384, 451
- Dağıstan 305, 340
 Dahiliye Nezareti 362
 Danilo, Piskopos 331
 Darius 17
 Darü'l Harb 239, 241
 Darü'l İslam 239, 241
 Davud Kayseri (müderres) 75
 de la Brocquière, Bertrandon 88
 Delhi 251, 276, 431
 Deli Hasan 185, 188
 Delmedigo, Joseph Solomon 216
 Demiryolları 367
 Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi 346
 Derviş, Siyahizade 215
 d'Espèrey, Louis Franchet (General) 399, 400
Devşirme 138
 Deyrû'z-Zafaran, Manastırı 152
 Deyrû'z-Zor 397
 Dilbilim 350
 Dimetoka 157
 Dimyat 274
 Din 20, 44, 424, 426
 Dindarlık 83, 264

- Dinyester Nehri 300
 Diplomatlar 330
 Diu 122, 147
 Divân-ı Hümâyûn 163, 164, 167, 168, 173, 174, 178, 202, 224, 229, 231, 248, 295, 325
Divânü Lugâti't-Türk (Kâşgarlı Mahmud) 46
 Divriği 144
 Diyarbakır 65, 127, 182, 200, 277, 278, 280, 365, 397, 399
Diyojen (Kasap) 344, 345
 Dobruca 354, 357
 Doğu Hindistan Şirketi 224, 253
 Doğu Rumeli 358, 359, 378
 Doğu Trakya 85, 393, 402, 416
 Dolmabahçe 351, 369, 417
 Donanma 114, 182, 312
 Don Nehri 294
 Dositheos (Kudüs Patriği) 286
 Dubrovnik (Ragusa) 40, 113
 Dukas (tarihçi) 26, 67, 68, 69, 93, 96, 100, 105, 106, 208
 Dulkadıroğulları Beyliği 127
 Dumas, Alexandre 344
 Duşan, Stefan (King) 34, 35, 36, 38, 39, 63, 91, 92, 338
 Duret, Noël 217
 Dürziler 284
 Dürrüşehvar (Prenses) 418, 419
Düsturu'l-amel (Katib Çelebi) 202, 218
 Düyûn-ı Umûmiye 359, 361, 366, 367, 368, 375
 East India Company (İngiliz) 224, 253
 Ebu Eyyub El-Ensari 106, 126
 Ebu Hanife 129, 160
 Ebu'l-Gazi Bahadır, Hive Hanı 350
 Ebu's-Suud 141, 142, 159, 160, 172, 243
 Eçmiadzin, Ermeni patrikhanesi 152, 305
 Edebalı (Şeyh) 74, 109
 Edebiyat 99, 342
 Edirne (Hadrianopolis, Edrine) 39, 66, 68, 69, 70, 83, 85-88, 94-98, 100, 104, 106, 109, 111, 112, 117, 124, 143, 150, 155, 156, 208, 229, 234, 235, 242, 244, 246, 249, 309, 321, 357, 365, 389, 390, 393, 434, 435
 Efes 55
 Eflak 66, 84, 228, 242, 243, 301, 307, 336
 Ege Adaları 316, 365
 Ege Denizi 17, 30, 33, 357
 Eğriboz (Evia) 114
 Ekonomi 433
 Elazığ 365
 Elizabeth I., Kraliçe 224
el-Kânûn fi't-tıbb (İbn Sina) 215
 el-Kürdi, Mahmud 216
 el-Zigetvari, İbrahim (*Nouvelle théorie des planetes*'in çevirmeni) 217
 Emeviye Cami, Şam 388
 Emir Çelebi 215
 Encümen-i Daniş 345
 Enderun Hazinesi 84
En müzecü't-Tıb 215
 en-Nablusi, Abdülgani 216
 Enver, İsmail (Paşa) 382
 Enveri (tarihçi) 107
 Epik 133, 134
 Epir 64, 90
 Erdebil 68, 71, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 190, 254
 Erdel (Transilvanya) 83, 94, 124, 129, 153, 154, 184, 196, 228, 241, 262, 280, 315

- Erivan 182, 188, 201, 218, 225, 305
 Ermenice 148, 212, 262, 343, 345
 Ermeniler 279, 339, 373, 374, 382, 394, 395, 409, 440
 Ermenistan 63, 321, 401, 402, 406, 410, 411
 Ermeni vilayetleri 399
 Erzincan 84, 85
 Erzurum 85, 165, 170, 199, 200, 292, 321, 357, 365, 381, 397, 399, 411
 Esad Efendi (sahaf) 8, 311, 312
 Eskişehir 368, 412, 415
Eski ve Modern Türkler 350
 Esrar Dede 18
 Esztergom (Estergon) 129, 236
et-Tarikatü'l-Muhammediyye (Birgivi) 158, 203
 Evliya Çelebi 127, 201, 208, 210, 211, 216, 219, 222, 252, 428, 434
 Evrenzib (Babür İmparatoru) 249, 250
 Evrenos 51, 64, 90, 91, 429
- fahişelik 49, 204
 Farsça 17, 29, 93, 107, 108, 134, 135, 216, 217, 347
 Fatih Cami, İstanbul 100, 102, 216, 226
 Fatih Sultan Mehmed (Hünkâr) Cami, Saraybosna 100, 110, 112, 113, 129, 138
 Fazlızade Ali 259
 Ferenc Dávid 153
 Feridun Ahmed 41
 Fetva 94
 Feyzullah Efendi 242
 Figani (şair) 18, 134, 140
 Filibe (Plovdiv) 85, 95
 Filistin 151, 155, 233, 282, 284, 285, 305, 323, 330, 394, 399, 401, 402, 417
- Filizten (hatırat yazarı) 363
 Finlay, George (tarihçi) 317
 Floransa Konsili 106
 Fotyadı Bey 346
 Fransa 131, 153, 169, 262, 276, 287, 300, 302, 304, 305, 307, 310, 314, 321, 330, 331, 334, 335, 344, 350, 351, 352, 356, 358, 402, 404
 Fransa Kralı Louis-Philippe 169
 Fransiskenler 286
 Fransızca 343, 345, 347, 390
 Fransız Devrimi 304
 Franz Ferdinand 361, 382
 Franz Joseph (İmparator) 330, 355
 Fuad Paşa 330, 331, 335
Fusûsu'l-Hikem 75, 78, 260
 Fuzûli (şair) 18, 19, 135, 136, 298, 386
- Galata 104, 157, 222, 260, 303, 328, 358
 Galatia 63, 66, 72, 124, 144
 Galenos 17
 Galib Paşa 318
 Galib (Şeyh) 297, 298, 299, 301, 303, 304, 321
 Gayri Müslimler (zimmiler) 148, 186, 373
 Gaza 26, 51
 Gazanfer, Ağa (kapı akağası) 141
Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehmed Han (anonim) 94, 95
 Gazel 133
 Gazi 28, 56, 74, 110, 112, 113, 350, 424, 455
 Gaziantep 114, 415
 Gazi Hüsrev Bey (II. Bayezid'in torunu) 113
 Gazze (Filistin) 127, 233, 271, 272, 284

- Gazzeli Natan 233, 235
 Gediz Nehri 33, 43
 Gelibolu 30, 33, 36-38, 64, 87, 114, 132, 226, 234, 388, 395, 396
 Genceli Nizami 135
 Germiyanogulları 45
 Gérôme, Jean Léon 376
 Gibbons, Herbert Adams 385
 Girit 33, 48, 68, 226, 228, 230, 231, 237, 243, 253, 273, 274, 316, 317, 323, 378, 382
 Gökalp, Ziya 383, 386
 Gregorios (Patrik) 33, 34, 35, 37, 50, 52, 315, 316
 Grönland, Piri Reis'in haritalarında 132
 Gucerat 122, 131, 147
 Gülek Boğazı 190, 323
 Güler, Ara 15, 16, 21, 23
 Gülhane Hattı Hümayunu 324, 326, 341, 348
 Güney Asya 288
 Güney Çin Denizi 132
 Gürcistan 119, 242, 288, 294, 321, 341, 406, 411
 Gürcüler 227, 273

 Habsburg hanedanı 131
 Hac 264, 267, 268, 271, 284
 Hacı Bektaş Veli 27, 31, 77
 Haçova 184, 187, 188, 189
 Hadis 78, 206
Hadîs-i Nev'ya da Târih-i Hind-i Garbî 223
 Hadrianopolis 30, 33, 39
 Hafız (şair) 386
 Halep 65, 68, 85, 114, 118, 119, 127, 130, 144, 148, 182, 186, 187, 189, 209, 216, 228, 229, 246, 248, 256, 267, 269, 270, 276, 278, 279, 280, 323, 337, 371, 375, 397, 399, 417
 Halet Efendi 314, 316, 318
 Haliç 99, 104, 106, 124, 140, 142, 157, 178, 195, 205, 236, 248, 256, 312, 383
 Halide Edib 409
 Halil (Orhan'ın oğlu) 36, 37
 Halil Paşa, Çandarlı 119
 Halil, Patrona 251, 252
 Halkedon (Kadıköy) Konsili 152
 Hama 65, 68, 367
 hamam 87, 89, 112, 210, 285, 286
 Hamlin, Cyrus 373
 Hamon, Moşe 162, 163
 Hamursuz Bayramı 179
 Hane 136
 Hanuka Bayramı 179, 233
 Harabeler 17, 59
 Haremeyn (Mekke ve Medine) 128, 192, 226, 267, 268, 269, 270, 271, 274, 293, 304, 313
 Harem, Osmanlı sarayında 44, 74, 128, 137, 138, 140, 143, 193, 225, 226, 339, 340, 342, 343, 427, 435, 447, 451
 Harezm 31, 269
 Hasan Paşa (Bağdat Valisi) 228, 229, 275, 276
 Haydar (Şeyh) 120
 Hayfa 284
 Hayırseverlik 45
 Hazar Denizi 31, 119, 132, 167, 250
 Hazine 84, 173, 244, 246, 348, 349, 352
 Herodot 38
 Hersekzade Ahmed Paşa 110
 Hesykhiaçılık 33, 34
 Hınçak (Ermeni muhalif grup) 377
 Hristiyan 19, 34, 39, 41-45, 48, 49, 52-55, 57, 59, 64, 66, 69, 70, 72, 80, 82, 90-92, 94, 100, 101,

- 103, 104, 109, 112, 119, 121, 138, 149-152, 154, 155, 157, 161, 162, 164, 165, 167, 172, 178, 180, 189, 199, 206, 215, 217, 219, 223, 224, 228, 230, 231, 234, 237, 240, 241, 245, 247, 248, 256, 264, 277, 279, 282-288, 295, 300, 304, 307, 309, 328, 330-332, 334, 336-338, 342, 346, 354, 355, 356, 364, 373, 374, 378, 380, 381, 383, 392-394, 397, 400, 407, 416, 417, 420
- Hıristiyanlar 22, 36, 42, 53, 148, 161, 162, 163, 179, 210, 281, 287, 327, 329, 343, 345, 356, 364, 377
- Hırvatistan 44
- Hicaz 144, 271, 278, 313, 314, 317, 323, 394
- Hicret 177, 180
- Hikmeti ilahiye 54, 55, 83
- Hilafet 371
- Hindistan 122, 131, 132, 210, 223, 224, 249, 250, 252, 253, 275, 276, 291, 326, 356, 405
- Hindukuş 251
- Hint Okyanusu 122, 131, 147, 192, 209, 269, 275, 314
- Horasan 77
- Horton, George (Amerikan konso-
losu) 415
- Hospitalier Şövalyeleri 35, 111, 116, 130
- Hotin Kalesi 196, 289
- Humann, Carl 349
- Humus 65, 68
- Hunlar 350
- Hutuvat-ı Sitte*, (Nursi) 413, 414
- Hüdavendigâr* 39, 40
- Hürremabad 250
- Hürrem (I. Süleyman'ın eşi) 136, 137, 138, 143
- Hüseyin bin Ali (İmam) 405
- Hüseyin Paşa (Küçük) 309
- Hüsn-ü Aşk*, (Şeyh Galib) 297, 298, 299, 301
- Hüsrev ile Şirin* 134
- Hüsrev Paşa 199, 200, 227, 306, 325, 326
- Irak 111, 128, 129, 152, 166, 171, 199, 275, 314, 395, 399, 401, 402, 406
- Isaac Luria 155
- Istoriја razni slovenskih narodov naipače Bolgar, Horvatov i Serbov* (Rajić) 284
- İbn Battuta 28, 29, 36, 42, 43, 45, 49, 52, 57
- İbn Sina 215
- İbn Teymiye 79, 270
- İbni Nefis 215
- İbrahim el-Kurani 216
- İbrahim, Karamanoğlu 94, 99, 114, 119
- İbrahim Lodi 131
- İbranice 155, 217, 262, 353
- İhtida 230, 234, 337, 338
- İklim 220
- İleri, Celal Nuri 386, 390
- İlhanlılar 30, 31, 46, 93, 116
- İltizam 192, 209, 275
- İngiltere 300, 317, 324, 330, 358, 375, 401, 402
- İoannis, V. 32, 34, 35
- İon Adaları 304, 305
- İpsilanti, Aleksandros 315, 316
- İran (Pers ülkesi) 30, 31, 85, 93, 111, 122, 125, 126, 166, 167, 170, 213, 219, 237, 249, 250,

- 252, 253, 254, 276, 279, 291,
300, 305, 334, 378, 405, 453
- İsa Bey Cami 55, 57, 58, 59, 60
- İsa Bey (Gazi) 55, 57, 58, 59, 60,
112, 446
- İşçi, işçiler 188, 212, 242, 251,
383
- İsfahan 249, 250, 254
- İskender 99, 107, 113, 375, 376, 379
- İskender Bey 99, 113
- İskenderiye 132, 145, 151, 155,
274, 304, 323, 372, 377
- İskender Lahdi 375, 379
- İskenderun (Alexandretta) 278,
396
- İskerletzade Aleksandros (diğer
adıyla Mavrokordatos) 282
- İşkodra 114, 389, 390
- İsmail Ağa, Tirsiniklioğlu 309
- İsmail (Orhan'ın torunu) 52
- İspanya 131, 132, 147, 150, 171,
182, 357, 399, 418
- İstanbul 11, 13, 15, 19, 27, 36,
37, 46, 78-81, 84, 95, 99, 101,
102, 104-112, 115, 124-126,
128, 129, 134, 138, 140-143,
145-152, 154-159, 164-173,
178, 180, 182-184, 187-189,
191-193, 195-197, 200, 201,
203, 205, 208, 209, 212-216,
219-221, 223-229, 232-234,
237, 241-244, 246, 248, 250-
257, 262, 263, 265, 267-272,
274-287, 289-293, 295, 299,
300, 302, 303, 305-307, 309,
310, 312-317, 319, 321-323,
330, 332, 334, 338, 340, 341,
343, 345, 346, 348, 350, 355,
356, 362, 367, 368, 372, 373,
377, 378, 382-384, 389, 390,
393, 394, 396, 397, 399, 400,
402, 403, 405-413, 415, 417,
423-425, 431, 432, 434, 439,
443, 448, 455
- İstanbul Boğazı 290, 367
- İstanbul Müftüsü (Şeyhülislam)
140, 156
- İtalya 115, 304, 352, 358, 388,
389, 402, 404
- İtalyanca 264, 347
- İttihad-ı Anasır 386
- İttihad-ı Muhammedi 384, 387
- İttihat ve Terakki Cemiyeti 377,
378, 379, 381, 383, 384
- İvan, IV. (Çar) 167, 269
- İzmir Körfezi 69
- İzmir (Smyrna) 35, 49, 69, 187,
189, 204, 224, 233, 234, 246,
248, 253, 281, 290, 316, 340,
345, 350, 364, 365, 367, 383,
388, 402, 404, 408, 409, 410,
415, 416
- İzmit (Nikomedia) 25
- İznik 27, 70
- Jaquith, H. C. (Yakındoğu Yardım
Komitesi) 415
- Jarvis, George (günlük yazarı)
317
- Jelačić, Josip 331
- Jeremias, II., Patrik 151
- Joseph, II. (İmparator) 300, 301
- Jön Türkler 361, 377
- Kabala 233
- Kabartay 294
- Kâbe 135, 180, 238, 266, 267, 268,
273
- Kadir Gecesi 178, 201
- Kadı Burhaneddin 63, 64, 82
- Kadılar 161
- Kadınlar 206, 364
- Kadızedeliler 207, 229, 230, 237,
259, 260

- Kafkas Savaşı** 166, 172
Kahire 11, 116, 128, 130, 131, 145, 146, 148, 165, 171, 172, 177, 197, 211, 213, 215, 216, 223, 246, 256, 262, 263, 267, 269, 270, 272, 274, 304, 313, 314, 321, 322, 323, 345, 370, 372, 378, 422, 434, 456
Kahve 220, 221
Kahvehaneler 220
kahve ticareti 192, 314
Kamenets-Podolski 232, 241, 289
Kantakuzenos, VI. İoannis (Bizans İmparatoru) 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 49, 54
Kantemiroğlu 281, 282
Kanun 175, 357, 360, 362, 382, 383, 385
Kânûn-ı Esâsî 357, 360, 362, 382, 383, 385
Kapadokia 63, 72, 73, 111, 144
Kapalıçarşı (bedesten) 124, 216, 251, 341
Kapitülasyonlar 366, 400
Kapsali, Moşe 154
Kapudan Paşa 147
Karaburun Yarımadası 69, 290
Karadağ 258, 292, 331, 356, 357, 358, 389, 393, 407
Karadeniz 17, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 48, 63, 64, 68, 70, 91, 111, 112, 114, 119, 136, 144, 155, 165, 167, 184, 190, 209, 228, 237, 242, 243, 247, 254, 280, 282, 288, 289, 290, 292, 294, 296, 300, 301, 302, 317, 321, 334, 357, 398, 402, 405, 409, 410, 411
Karaman 104, 121, 144, 146, 152, 156, 183, 184, 188, 199, 200, 211, 213, 246, 247, 344
Karamanlılar 417
Karamanlı Türkçesi 343
Kara Mustafa Paşa 225, 235, 236
Karayazıcı 185, 186, 187, 188
Karayip Denizi 132
Karlofça Antlaşması 241, 275, 282
Karl, XII. (İsveç Kralı) 242
Karo, Yosef 156
Karpat Havzası 241
Kars 182, 321, 334, 335, 357, 358, 398, 410, 428
Karşı-Reform 153
Kartli-Kaheti 300
Kasap, Teodor (gazeteci) 344, 345
Kastamonu 29, 39, 45, 64, 292, 431
Katerina, II. (Çariçe) 305
Katib Çelebi 205, 206, 207, 217, 218, 264, 440
Katolik Kilisesi 153
Katolikler 153, 330
Katoliklik 283
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 313, 314, 316, 317, 319, 323, 326, 345
Kavânîn-i Âl-i Osmân (Ayn Ali) 202
Kayseri 68, 72, 75, 209, 210, 211, 212, 216, 381, 438, 440
Kazan 167
Kazaz, Artin (mali danışman) 329
Kazdağlı hanesi, Mısırlı 274, 293
Kefe (Feodosia) 104, 112, 114, 124, 125, 155, 190
Keldaniler 153
Kemal Paşazade 156, 159
Kemal Reis 122
Kerbelâ 121, 305
Kerç 294
Kerim Han Zend 276
Kerkük 199
Keşfü'z-ẓunûn (Katib Çelebi) 218
Kıbrıs 35, 36, 165, 172, 182, 227, 316, 317, 358, 359

- Kıbrıs Konvansiyonu 358
 Kılburun 290, 294, 300
 Kıpti Kilisesi 152
 Kırım 35, 70, 104, 111, 114, 124,
 242, 254, 269, 289, 290, 292,
 294, 295, 296, 300, 301, 315,
 325, 333, 335, 336, 337, 339,
 340, 342, 345, 350, 354, 357,
 369, 371, 373, 406, 408, 411
 Kırım Hanlığı 114, 294, 296
 Kırım Savaşı 325, 337, 339, 342,
 345, 350, 354, 357, 371, 373
 Kırkkilise (Kırklareli) 389
 Kıtık 190
 Kızılbaş 120, 121, 123, 128, 156,
 157, 166, 444
 Kızılbaşlar 118, 122
 Kızılbaşlık 118, 157, 170, 185
 Kızıldeniz 122, 127, 144, 192, 209,
 269, 274, 293, 305
 Kızılırmak 63, 68, 85
 Kili 300
 Kilikya 111, 116, 127, 146, 187,
 190, 278, 354, 365, 370, 371,
 385, 387, 396, 400, 402
 Kimlik 364
Kitab-ı Bahriye (Piri Reis) 132,
 133, 447
 Koca Sinan Paşa 168, 182, 184
 Kolomb, Kristof 132
 Kompozisyon formu (inşa) 107
 Konstantin Mihailoviç 97
 Konstantinopolis 25, 30, 31, 32,
 33, 35-37, 38, 42-44, 52, 6-68,
 71, 85, 88, 98-107, 109, 111,
 112, 129, 151, 152, 154, 163,
 240, 243, 280, 284, 315, 330,
 338, 348, 417
 Konya 30, 68, 72, 77, 111, 114,
 119, 126, 144, 150, 157, 158,
 190, 213, 267, 303, 321, 323,
 368, 402, 431
 Korkud (II. Bayezid'in oğlu) 124,
 125, 126
 Koromandel Kıyısı 276
 Kosova 40, 41, 42, 63, 99, 112,
 284, 364, 365, 380, 387
 Kossuth, Lajos 331
 Koyunhisar 25, 27
 köleler 40, 88, 108, 149, 165, 226,
 291, 341
 kölelik 21, 49, 136, 142, 181, 291,
 326
 köle ticareti 48, 114, 167, 341
 Köprülü, Fazıl Ahmed 263
 Köprülü Kütüphanesi 263, 265
 Köprülü Mehmed Paşa 227
 Kösem, Valide Sultan 138
 Kritovulos, Mihail (Tarihçi) 38
 Kronograflar 80, 81
 Kronogramlar 99
 Kserkses 38, 163
 Ktesiphon 108
 Kuban Nehri 296
 Kudüs 69, 88, 106, 111, 127, 142,
 143, 151, 152, 161, 164, 211,
 241, 284, 285, 286, 287, 295,
 327, 329, 330, 331, 332, 333,
 365, 428
 Kudüs Sancağı 365
 Kuran 45, 50, 51, 54, 55, 75, 76,
 77, 78, 119, 154, 159, 178, 201,
 202, 206, 214, 227, 236, 260,
 262, 265, 298, 299, 326, 378,
 379, 382, 386, 388, 414, 420,
 441
 Kuran, Ahmed Bedevî (hatırat
 yazarı) 45, 50, 51, 54, 55, 75,
 76, 77, 78, 119, 154, 159, 178,
 201, 202, 206, 214, 227, 236,
 260, 262, 265, 298, 299, 326,
 378, 379, 382, 386, 388, 414,
 420, 441
 Kurban Bayramı 178

- Kurtarıcı Subaylar 389
 Kutaisi 288
 Kutsal Birlik 240, 273, 283, 287
 Kutsal Kabir Kilisesi 88, 127, 286, 287, 330, 333
 Kutû'l-Amare, Muharebesi 395, 399
 Kuva-yı Milliye 361, 411, 412, 415
 Kuyucu Murad Paşa 190
 Kuzey Afrika 269, 389
 Küçük Kaynarca, Antlaşması 294, 295, 296
 kültürel buluşmalar 220
 Kürdistan 234, 387
 Kürtçe 364
 Kürtler 278, 339, 382
 Kütahya 33, 188, 323
 Kütüphaneler 79, 136, 262, 299

 Lajos (Macar kralı) 128, 331
 Lala 93, 168, 170
 Lala Mustafa Paşa 168, 170
 Latince 215, 216, 217, 347
 Latinler 42
 Lazareviç, Stefan 45
 Lazar (Kral) 40, 41, 63
Le Jeune-Turc 390
 Leopold, I. 235, 283
 Lepsius, Johannes (misyoner) 377
 Levant Company 204, 224, 428
 Leyla Hanımefendi 339, 340, 342, 343, 346
Leyla ile Mecnun 135, 136, 298
 Libya 388
 Loncalar 212
London Times 391
 Londra 26, 352, 357, 367, 419, 423, 424, 426, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 458
 Loukaris, Kyrillos (Patrik) 225
 Lozan Antlaşması 361, 417
 Luteryenler 153
 Luther, Martin 131
 Lübnan 152, 263, 280, 323, 337, 402
 Lübnan Mandası 402
 Lybyer, Alfred Howe 401
 Lyon Konsili 32

 Macaristan 32, 38, 63, 94, 113, 128, 129, 130, 153, 171, 183, 184, 187, 188, 190, 200, 235, 280, 283, 352, 355, 358, 367
 Macarlar 49, 350
 mahkemeler 319
 Mahmud, II. (Sultan) 169, 297, 310, 311, 313, 317, 321, 322, 324, 327, 329, 345, 362
 Mahmud, I. (Sultan) 240, 252
 Mahmud, Kâşgarlı 46, 350
 Mahmud Paşa 96, 103, 109
 Mahmud Şevket Paşa 384, 390
 Makedonya 34, 39, 40, 90, 235, 358, 364, 380, 381, 384, 386, 389, 391, 393, 399, 411
 Makedonyalı Büyük İskender 107
 Malabar Kıyısı 276
 Malatya 114, 127, 144
 Maliye 84, 185, 367
 Malkara 392
 Malta 172, 373, 408
 Manastır 100, 172, 367, 380, 382
 Manastırlar 150
Manchester Guardian 415
 Manevi enerji (din) 20
 Manisa 68, 96, 97, 143
 Mansuriye Hastanesi, Kahire 215
 Manuel, II. Palelogos (İmparator) 65

- Maraş 200
 Marmara Denizi 30, 99, 104
 Marsilya 253
 Mavrokordatos, Nikolas 282
 Mecelle 336
 Meclis 283, 310, 325, 336, 349,
 362, 384, 389, 408, 417, 418
 Meclis-i Mebusan 362, 384, 389,
 408
 Meclis-i Vükela 325
 Mecmua 263
Mecmûa-i Münşeatû's-selâtin 41
 Medine 111, 128, 143, 183, 192,
 267, 269, 270, 271, 273
 Medrese 74, 76, 79, 373
 Megrelya 294
 Mehmed, I. (Sultan) 63, 66, 86
 Mehmed, II. (Fatih Sultan) 63, 84,
 96, 99, 101, 106, 107, 110, 112,
 115, 117, 146, 149, 208
 Mehmed, III. (Sultan) 181, 183,
 193
 Mehmed, IV. (Sultan) 183, 226,
 229, 230, 236, 237, 239, 286,
 361
 Mehmed, V. (Sultan) 360, 384
 Mehmed, VI. (Sultan) 360, 417
 Mekke 58, 77, 111, 124, 128, 136,
 143, 183, 192, 197, 241, 258,
 264, 266, 267, 268, 269, 270,
 271, 272, 274, 293, 305, 306,
 314, 327, 405
 Mekke Şerifi 264, 270
 melankoli 21, 233
 Melek Ahmed Paşa 222
 Melkitler 151, 279, 280
 Memlukler (Mısırlı ayanlar), 31,
 89, 116, 122
 Memluk Sultanlığı 51
Menakıbnâme 69
Menakıb u Tevârih-i Âl-i Osman
 (Aşık Paşazade) 70, 80
 Menderes Nehri 15, 33, 56
 Menşikov, Aleksandr Sergeyeviç
 332
 Meriç Muharebesi 41, 63
 Meriç Nehri 30, 33, 39, 85, 391
 Mersin 371, 400, 417, 454
 Mescid-i Nebi 273
 Mesnevi (Rumi) 78, 110, 135, 260
 Mesnevi (şiir formu) 78, 110, 135,
 260
 Mesolongi 316
 Meşrutiyet 335, 382
 Mevaliler 284
 Mevlâna Celaleddin-i Rumi 126,
 260, 321, 449
 Mevleviler 157, 303, 321
 Mevlid (Hz. Muhammed'in
 Doğumu) 179, 180, 205, 384,
 438, 453
 meyhaneler 166
 Mezopotamya 31, 275, 276, 314,
 394, 401
 Midhat Paşa 354, 357, 372, 375
 Miošić, Andrija Kašić 284
 misyonerler 153, 223, 286, 330,
 355, 407
 mizah 221
Mîzânü'l-Hakk 218
 Mizrahi, Eliya 154
 Mısır 11, 17, 31, 45, 46, 48, 51,
 111, 115, 116, 124, 127, 128,
 145, 146, 148, 152, 155, 156,
 162, 168, 171, 173, 178, 183,
 192, 195, 197, 205, 209, 210,
 215, 221, 223, 233, 234, 264,
 270, 271, 272, 273, 274, 279,
 293, 304, 305, 306, 313, 314,
 316, 317, 321, 322, 323, 324,
 325, 330, 341, 350, 351, 354,
 356, 358, 367, 368, 370, 376,
 377, 400, 405
 Modernite 11

- Moğol İmparatorluğu 50, 101, 116
- Moğollar 31, 32, 50, 85, 253, 350
- Molla Fenari (âlim) 75
- Molla Mustafa, Saraybosnalı 256, 257, 258, 259, 263, 271, 272, 292, 432
- Molla Ömer, Taliban lideri 208, 257
- Mondros Mütarekesi 399, 401
- Monte Kristo Kontu* (Dumas) 344, 346
- Mora (Peloponnesus) 113
- Moskova 151, 167, 242, 280
- Moskova Büyük Prensliği, Moskova 167, 242, 280
- Mostar 7, 109, 110, 112, 210, 211, 354
- Mostar Köprüsü 7, 211
- Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye (Muhammed'in Eğitimli Muzaffer Ordusu) 320
- Mudanya 416
- Mudanya Mütarekesi 416
- Muhammed bin Abdülvehhab 270
- Muhammed (Peygamber) 17, 21, 26, 27, 36, 53, 54, 68, 75, 83, 84, 94, 106, 118, 121, 126, 143, 158, 159, 178, 179, 180, 203, 227, 241, 251, 260, 270, 305, 346, 347
- Muhammed Şah (Babür İmparatoru) 251
- Muharrem 359
- Muharrem Kararnamesi 359
- Muhyiddin Arabi 75, 77, 78, 156, 260, 270
- Murad, IV. 183, 198, 200, 201, 205, 208, 225, 229
- Murad, V. (Sultan) 297, 356, 363
- Musa (I. Bayezid'in oğlu) 17, 66, 70, 83, 131, 200, 201
- Mustafa Âlî 176, 214
- Mustafa, I. (Sultan) 183, 198, 240, 242
- Mustafa, II. (Sultan) 239, 240, 241
- Mustafa, III. (Sultan) 240, 288, 289
- Mustafa, IV. (Sultan) 297, 309, 310, 312
- Mustafa Kemal Paşa 399
- Mustafa Paşa, Alemdar 309, 310, 312, 318
- Mustafa Reşid Paşa 324, 349, 430
- Musul 36, 127, 145, 199, 200, 276, 277, 279, 337, 364, 397, 401, 402
- Müeyyedzade 111
- mülteciler 212, 281, 406, 409, 411
- Müslüman-Hıristiyan şiddeti 337
- Müslümanlar 22, 53, 54, 74, 76, 91, 92, 100, 104, 123, 148, 157, 161, 165, 178, 208, 210, 224, 230, 251, 259, 263, 279, 286, 287, 303, 309, 327, 332, 345, 364, 365, 373, 380, 385, 387, 394, 410, 417
- Müteferrika, İbrahim 262, 264
- Müze-i Hümayun 348, 375, 376
- Müzik 213, 342
- Mytilene (Mitilini) 113
- Nabi (şair) 267, 297, 428
- Nablus 271, 284, 337, 430
- Nabukadnezar 17
- Nadir Şah (Nadir Han) 251, 254, 255, 276, 277, 287
- Naima (tarihçi) 241
- Napoleon, I. (Bonaparte) 331
- Nasihatname 176
- Nasihat'üs-Selâtin* (Âlî) 176

- Nasi, Jozef 163
 Nativitas Kilisesi (Beytlehem) 287, 330, 331
 Navarin Körfezi 321, 323
 Necd 270
 Necef 111, 129
 Neretva Nehri 112, 210
 Nesimi, Hüseyin (Lice Kaymakamı) 398
 Nesimi (şair) 117, 398
 Neşri (tarihçi) 41, 445
 Nev'i (şair) 193
 Nevruz 121, 178
New York Times 385, 403, 455
 Niccolo Barbaro 105
 Nikea (İznik) 27, 29, 30, 31, 43, 44
 Nikolay, I. (Çar) 317, 330
 Nikolay, II. (Çar) 381
 Nikomedia (İzmit) 25, 29, 30
 Nikopol (Niğbolu) 64, 155
 Nil Nehri 145, 183
 Nilüfer 44
 Niş 33, 40, 85, 254, 306, 354
 Nişancı 142
 Niyazi-i Mısri 237
 Niyazi, Resneli (Ahmed Niyazi) 382, 387
 Nizam-ı Cedid 301, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 312, 313, 319, 324
 Nogay Türkleri 371
 Nurbanu (II. Selim'in eşi) 138, 168, 193
Nuremberg Chronicle 101, 102
 Nursi, Said 387, 412, 413, 414, 420, 422, 455
 Obrenović, Mihailo (Prens) 338, 354, 381
 Ohri (Göl) 150, 284, 307
 Oniki Ada 388, 402
 Orhan (Sultan) 12, 26, 28, 29, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 70, 74, 85, 150, 353, 361, 450, 455
 Ortodoks İnanç Bildirisi 225
 Ortodoks Kilisesi 32, 43, 152, 286, 287
 Osman Hamdi 59, 374, 375, 376, 436
 Osman, III. (Sultan) 240
 Osman, II. (Sultan) 183, 195, 196, 198, 208, 237
 Osmanlı Arap toprakları 146
 Osmanlıca 108, 132, 222, 258, 262, 318, 343, 345, 346, 350, 353, 387
 Osmanlı'nın Dağılma Savaşı 361, 382
 Osman (Sultan) 220, 454
 Otranto 115
 Otuz Yıl Savaşları 196
 Ömer Faruk (şehzade) 418
 Ömer (Halife) 127, 164, 195, 196, 208, 257, 285, 293, 418, 425, 430
 Ömer Paktı 127, 164
 Özdemiroğlu Osman 170
 Özü (Ochakov) 290
 Padişah 93, 124, 208, 455
 Padova 151, 216
 Padova Üniversitesi 151, 216
 Palamas, Gregori 33, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 44, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 423, 444, 447, 450
 Pamuk 46, 47, 48, 113, 173, 210, 246, 329, 352, 370, 446
 Papa Clemens VI. (Papa) 50
 Papalık 129, 147
 Paris 130, 169, 330, 332, 335, 336, 340, 357, 367, 374, 377, 378, 379, 400, 443, 446, 456

- Parsons, Edith (Eğitimci) 415
 Pasarofça 243
 Pasarofça Antlaşması 243
 Patrik 34, 151, 283, 315, 338
 Patrik, Antiokhia (Melkit) 151, 152
 Patrikhane 150, 282
 Patrona Halil İsyanı 251
 Pazvandoğlu, Osman 307, 308
 Pazvandoğlu Osman Cami 308
 Peçevi, İbrahim (tarihçi) 185
 Peć, Slav patrikhanesi 150, 284
 Peloponnesus 113
 Pera 88, 232, 256, 376
 Pergamon (Bergama) 169, 349
 Pergamon urnaları 169
 Persler 38
 Pertevniyal 321, 324
 Petro, I. (Çar) 240, 242, 243, 250, 253, 318, 327
 Philadelphia 39, 64, 411, 429, 451, 455
 Pius, IX. (Papa) 330
 Pocock, Edward 217
 Podolya 232, 241
 Polonya 94, 190, 196, 228, 241, 289, 330
 Polonya-Litvanya Birliği 196, 228, 289
 Poltava 350
 Poltava Muharebesi 350
 Portekiz 122, 233
 Pozsony (Bratislava) 128
 Prag 86, 424
 Princip, Gavril 382
 Priştine 34, 91, 387
 Prizren 364
 Protestan Birliği 196
 Protestanlar 154
 Protestan Reformu 207
 Prusa 27, 29, 30
 Prusya 254, 288, 300, 344
 Prut Nehri 242, 290, 315
 Pugaçov isyanı 290
 Rajić, Jovan 284
 Rakka 200
 Rákóczy, II. György 228
 Ramazan 127, 178, 194, 201, 312, 369, 409, 451
 Ramla 284
 Rasathane 177, 178
Razgovor ugodni naroda slovinskoga 284
 Reaya 327
 Reji İdaresi 368, 369, 380
 Reşad 360, 385, 386, 458
 Reşid 274, 324, 334, 348, 349, 397, 398, 430
 Reşid, Mehmed (Diyarbakır Valisi) 397, 398
 Reval 381
 Revani (şair) 19
 Richelieu 217
 Rıza Şah 405
 Rodos 33, 48, 111, 115, 116, 128, 130
 Roma 15, 16, 30, 32, 33, 34, 49, 58, 106, 108, 112, 115, 116, 128, 144, 151, 153, 280, 330
 Roma İmparatorluğu 30
 Romanya 357, 358, 405
 Rum 26, 29, 30, 31, 32, 34, 42, 44, 48, 49, 53, 54, 61, 64, 67, 69, 101, 103, 104, 105, 109, 116, 144, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 156, 183, 184, 187, 199, 230, 237, 241, 243, 245, 247, 270, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 294, 295, 300, 307, 315, 316, 317, 320, 321, 323, 328, 330, 332, 337, 338, 340, 342, 343, 346, 364, 365, 373, 374, 380, 390, 393, 394,

- 406, 407, 408, 409, 410, 411, 415, 416, 417
 Rumeli Kazaskeri 111, 159
 Rumi (Mevlâna Celaleddin) 17, 31, 72, 77, 78, 79, 110, 126, 135, 157, 158, 165, 260, 321, 384, 449
 Rum isyanı 316
 Rumlar 42, 54, 103, 105, 251, 284, 294, 339, 365, 374, 382
 Rum Mehmed Paşa 103, 109
 Rusçuk 310, 354
 Rus-Osmanlı Savaşı 356
 Rusya 115, 241, 243, 250, 253, 254, 276, 281, 282, 288, 289, 292, 293, 294, 295, 300, 301, 309, 310, 315, 317, 318, 321, 323, 329, 330, 331, 332, 335, 340, 356, 357, 358, 364, 381, 393, 397, 406, 409
 Rüstem Paşa 141, 268
 Rycault, Paul 204
 Sabetay Sevi 233, 234, 235, 237, 262
 Sadrazam (veziri azam), makamı 241, 248, 357, 394
 Safad 155
 Safevi hanedanı 170
 Safevi İmparatorluğu 122
 Safeviler 71, 127, 254
 Sahraaltı 210
 Sahra komutanları 174
 Said Halim Paşa (Sadrazam) 394
 Saint Cornelius Kilisesi 61
 Saint Elias Manastırı 28
 Saint Jean Kilisesi (Efes) 57-59
 Saint Petersburg 240, 281
 Sakarya Nehri 412
 salgın hastalıklar 21, 82, 202
 Samsun (Canik) 292, 340, 365, 406, 409, 411, 417
 Sancak 90, 160, 437
 Sangarios (Sakarya) Nehri 25, 30, 412
 San Remo 401
 Saray 139, 140, 173, 200, 236, 241, 302, 318, 326, 342, 362, 372, 382
 Saraybosna 12, 112, 113, 155, 211, 223, 234, 240, 256, 257, 258, 292, 354, 361, 394
 Sardes 33, 43
 Sarıkamış 395
 Sarraflar 245
 Sayda 284, 285, 305, 375
 Schedel, Hartmann Nuremberg Chronicle 101
 Schliemann, Heinrich 349, 375
 Sébah and Joaillier (fotoğrafçı) 419
 Selanik 33, 68, 83, 150, 155, 209, 215, 233, 234, 246, 262, 279, 280, 337, 345, 364, 375, 380, 381, 382, 383, 387, 389, 424, 435
 Selaniki (tarihçi) 175
 Selim, I. (Sultan) 110, 123, 156, 164, 170, 264
 Selim, II. (Sultan) 123, 129, 141, 157, 158, 166, 168, 171, 172, 177, 268
 Selim, III. (Sultan) 297, 300, 301, 307, 309, 310, 321, 324, 325, 329
 Semerkand 66, 67, 177
 Sened-i İttifak 309, 310, 312, 313, 326
 Serbest ticaret 351
 Serez 68, 70, 150, 391
 Servet 261
 Sevr Antlaşması 400, 402, 417
 Seyahatname (Evliya Çelebi) 222
 Shkodër 114

- Sibirya 350, 395
 Sigara 369
 Sigismund (Macaristan Kralı) 63, 64
 Silistre 40, 321
 Simeon Stylites 211
 Sina Çölü 128, 305
 Sinop 39, 45, 70, 165, 228, 334
 Sirhindi, Ahmed 414
 Sis, Katolikosluğu 279
 Sivas 63, 65, 68, 85, 114, 124, 144, 150, 200, 205, 292, 381, 399, 411
 Sivasi Efendi 205
 Sivastopol 332, 335
 Sırbistan 44, 83, 113, 321, 338, 354, 356, 357, 358, 389, 393, 407
 Sırpça 364
 Sırlar 49, 284, 380, 392
 Slavca 178, 214, 258, 338
 Slavlar 34, 40, 42, 49, 157, 199, 284, 338, 371, 382
 Slavonya 283
 Sobieski, Jan 232, 236
 Sofya 12, 33, 40, 85, 95, 156, 200, 280, 354, 447
 Sokollu Mehmed Paşa 141, 150, 154
 Sophie (Kontes) 361, 456
 sözlükler 213, 343
 Sultanahmet Cami (Blue Mosque) 190, 201, 205, 219, 409
 Sur 284
 Suriye 31, 45, 111, 116, 127, 146, 151, 152, 170, 171, 183, 189, 199, 200, 234, 247, 278, 284, 289, 293, 305, 323, 327, 330, 351, 357, 372, 373, 394, 397, 401, 402, 404, 411, 417
 Süleyman Çelebi 66, 179, 180, 453, 457
 Süleyman I (Kanuni Sultan) 123, 177, 202, 229, 231, 267
 Süleyman II (Sultan), 236, 239, 240
 Süleymaniye 138, 142, 206, 311, 425
 Süleyman (Orhan'ın oğlu) 36, 37
 Süleyman Paşa, Küçük, Bağdat valisi 36, 236, 276, 314
 Sünnet 53
 Sünniler, Sünnilik 178, 303, 321
 Sürgünlerin Hasadı 131
 Süryanice 217
 Süveyş 274, 304, 313, 367, 394
 Süveyş Kanalı 367, 394
 Şah İsmail 62, 71, 122, 125-127, 129, 156, 166, 180, 186, 254
 Şahkulu 124, 125
 Şahnâme 17, 134
 Şakir, Bahaeddin 379, 398
 Şam 36, 65, 68, 127, 130, 144, 145, 148, 156, 165, 177, 189, 209, 215, 216, 258, 263, 267, 269, 270, 271, 272, 279, 280, 284, 285, 305, 314, 320, 323, 337, 367, 372, 388, 402
 Şam Defterdarı 272
 şarap 19, 133, 155, 166, 207, 230
 Şattülarap 275, 276
 şehirler 199, 209, 213
 Şehzade 93, 96, 123, 125, 166, 168, 194, 198, 310, 326, 340, 379, 418, 419
 Şemseddin İtakî 215
 Şemsi Paşa 382
 Şeria Irmağı 402
 şeriat 75, 76, 203, 268, 345, 384
 Şeyhülislam 18, 159, 196, 197, 242, 324, 413
 Şiilik 118
 Şirvan 119, 170
 Şivekâr (Prens) 405
 Şükrullah (tarihçi) 68, 107

- Şumnu (Şumen) 290
 Taberi (tarihçi), 208
 Tahmasb (Şah) 129, 166, 167
 Takiyeddin (astronom) 177
 Takvim 80
 Taman Yarımadası 296
Tarih-i Ebül-Feth (Tursun Bey) 107
 Tarih-i Osmani Encümeni 375, 451
Târîh-i Tedenniyât-ı Osmâniyye (Celâl Nuri) 386
 Tarsus 371, 385, 400
 Tasavvuf 72, 386, 439
 Tatarlar 241
 Tatra Dağları 129
Tazarruname 17
 Tebriz 31, 36, 68, 85, 108, 111, 114, 117, 122, 123, 127, 129, 130, 166, 170, 188, 190, 250, 251
 Tebrizli Arakel 190, 191
 Tekfurdağı (Tekirdağ) 392
 Tekkeler, Sufi 157, 320
 Temeşvar 64, 147, 190, 241, 243
 Tesalya 91, 92, 103
 Teşkilat-ı Mahsusa 395, 398
Teşrihu'l-ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân (İtâkî) 215
 Tezkire 214, 423
 Theodora 4, 35, 39, 44
 Thessalonike 33, 34, 35, 40
Thessalonikelilere Mektup 52, 54
 Tilsit Antlaşması 310
 Timurlenk 42, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 93, 117, 253, 305
 Tırhala 307
 Tırnova 354
 Tokat 66, 68, 85, 114, 144, 150, 155, 162, 188, 200, 292
 Topkapı Sarayı 104, 137, 138, 139, 141, 163, 167, 190, 256, 273, 324, 367, 450
 Toynbee, Arnold 401, 415, 455
 Trablusşam 189, 233, 323, 388
 Trabzon (Trapezous) 44, 85, 109, 112, 114, 119, 121, 123, 124, 134, 200, 292, 340, 377, 398, 406, 409, 410, 417
 Trakya 33, 34, 35, 38, 39, 40, 64, 72, 85, 90, 103, 124, 235, 310, 389, 390, 393, 399, 402, 409, 416, 417
 Transilvanya 241
 Transürdün 145, 271
 Trapezos 44, 85, 109, 112, 119, 121
 Troya 349, 375
 Tunca Nehri 30, 33, 249
 Tunus 147, 172, 335, 356, 367
 Turahan 91
 Turhan, Valide Sultan 225, 226, 229, 236
 Tursun Bey 107, 108, 109, 110
 Tusi, Nasîreddin 81
 Tuzla 307
Tuhfetü'l-Haremeyn (Nabi) 267
 Tulcea 300, 354, 436
 Tuna 31, 40, 64, 85, 94, 96, 99, 113, 129, 149, 150, 171, 184, 236, 237, 242, 254, 275, 280, 281, 282, 289, 290, 294, 295, 300, 307, 308, 309, 313, 315, 317, 321, 334, 336, 354, 357
 Tuna Nehri 31, 242
 Tuna Voyvodalıkları 242, 295, 357
 Tuna Voyvodalıkları (Eflak ve Boğdan) 242, 295, 357
 Türkçe 2, 12, 13, 25-27, 31, 41, 42, 51, 59, 62, 69, 81, 107, 109, 135, 138, 145, 148, 155, 178, 203, 212, 214, 215, 217, 227, 260, 263, 281, 307, 343, 344,

346, 347, 353, 364, 371, 387,
417, 434
Türki diller 46
Türkmenler 123, 129
tütün 204, 213, 220, 229, 359, 368,
380

Ukrayna 406, 411, 412
Ulahlar 149
Ulászló, I. (Macar kralı) 94
Ulema 79, 109, 115, 195, 216, 334,
458
Umman 276
Urfa 188, 267, 402
Urmiye Gölü 189
Uşak 415
Uzun Hasan (Akkoyunlu sultanı)
114, 119, 120, 121, 254

Üniteryenler 153, 154
Üsküdar 125, 195, 222, 250, 409,
446
Üsküp 33, 36, 112, 211, 306, 337,
389
Üstüvani 226, 227

Vaizler, vaaz 33, 76, 203, 206, 208,
388
Vakıf 77, 161, 212, 390, 431
Valide Sultan 138
Van 11, 12, 87, 126, 130, 146, 189,
197, 365, 377, 380, 388, 396,
399, 405, 412, 420, 443
Van Gölü 126, 189, 377, 405
Vani Mehmed 230, 231, 234, 236,
242
Van Kalesi 420
Varna 40, 86, 94, 96, 97, 112, 321,
340, 437, 438
Varna Savaşı 94
Vasiyetname (Birgivi) 265
Vehhabiler 270, 305, 306, 313

Veliyullah Dihlevi, Delhili 270
Venedik 35, 46, 48, 64, 66, 97, 111,
113, 114, 115, 122, 129, 147,
151, 182, 186, 187, 189, 210,
221, 223, 226, 227, 228, 230,
231, 236, 241, 243, 283, 434
Vesiletü'n Necat, (Süleyman
Çelebi) 179
Veziri azam 41, 125, 129, 132,
134, 150, 154, 167, 195, 229,
235, 236
Vidin 64, 91, 251, 254, 281, 307,
308, 354
Vilayet Nizamnamesi (1864) 335
Viyana 129, 183, 235, 236, 237,
254, 280, 284, 352, 355, 367,
382, 432, 433, 454
V. Kyrillos (Patrik) 283
Vladikavkaz 300
Vladimirescu, Todor 315
Volga Nehri 167, 412
von Strahlenberg, Philip Johan
350
Voyvodalar 282
Voyvodina 240

Waldo, Fullerton (gazeteci) 411
Wilhelm von Boldensele 57
Willem van Ruysbroeck 50
Williams, Fenwick 335
Wilson, Woodrow 401, 402
Wrangel, Peter 405, 411

Yafa 365
Yahudi İspanyolcası (Ladino) 343
Yahudiler 22, 36, 149, 150, 155,
161, 162, 164, 179, 210, 279,
339
Yahya 18, 243, 422
Yakındoğu Yardım Komitesi 415
Yangın 97, 205, 256, 319, 423
Yanya 306, 307, 314, 365, 389, 390
Yedi Ada Cumhuriyeti 307

- Yedikule Zindanları 198
 Yedi Yıl Savaşı 253, 274, 276, 288, 293, 304
 Yemen 145, 147, 172, 220, 234, 274, 279, 388, 426
 Yeni Ahit (İncil) 36, 52, 163, 214, 225
 Yeniçeri 140, 274, 291, 302, 303, 309, 314, 319, 326
 Yeniçeri Ağası 140
 Yeniçeriler 95, 97, 115, 118, 186, 242, 309, 315
 Yenikale 294
 Yenikapı 321
 Yenipazar 112
 Yeremya (Peygamber) 106
 Yom Kippur 179
 Yunanca 59, 61, 117, 151, 217, 225, 307, 347
 Yunanistan 38, 64, 307, 317, 321, 332, 342, 351, 358, 378, 382, 389, 391, 393, 402, 404, 407, 410, 417
 Yunanistan Krallığı 402
 Yunus Emre 79, 435
 Yusuf el-Mağribi 213
 yüksek komiser 367
 Zahir el-Ömer (Şeyh) 285, 293
 Zamorin Krallığı 122
 Zapolya, János 128, 129
 Zara 221, 223
 Zonguldak 29, 402
 zorunlu askerlik 323, 327

